

ગાંધીજીનો સરકાર સાથેનો પત્રવહેવાર

૧૯૪૨-૪૪

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાક ૫૫૨૮૮ કિમત ૨-૮-૦

ગ્રંથનામ ગાંધીજીનો સરડાર સાથેનો
પત્ર વ્યવહાર

વર્ગિક ④: ભર: ૨૪૦૩.૫૪

ગાંધીજીનો સરકાર સાથેનો પત્રવહેવાર

૧૯૪૨-૪૪

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવજીત ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, કાળુપુર, અમદાવાદ

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૫૨૮૮

અનુક્રમણિકા

આમુખ	ગાંધીજી	૧૧
પ્રસ્તાવના	ધારેલાલ	૧૩
પ્રાસ્તાવિક પત્ર	ગાંધીજી	૨૮

૧. મુંબઈ સરકાર સાથેના પત્રવહેવાર

ખંડ ૧

શ્રી. મહેતા પ્રત્યે દાખવવામાં આવેલા ગેરવર્તાવ તથા બીજી બાબતોને અંગે

પત્ર	તારીખ	પાન
૧.	૧૦-૮-૪૨ ગાંધીજીનો સર ડોજર લક્ષ્મી ઉપરનો પત્ર	૧
૨.	૧૪-૮-૪૨ મુંબઈ સરકારના સેક્રેટરીનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૩

ખંડ ૨

પત્રવહેવારની શરતો બાબત

૩.	૨૬-૮-૪૨ અટકાયતી કેદીઓએ લખવાના તથા આવેલા પત્રો મેળવવાને લગતા નિયમો	૪
૪.	૨૭-૮-૪૨ ગાંધીજીનો મુંબઈ સરકારના સેક્રેટરી ઉપરનો પત્ર	૪
૫.	૨૨-૯-૪૨ મુંબઈ સરકારના સેક્રેટરીનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૬
૬.	૨૫-૯-૪૨ ગાંધીજીનો મુંબઈ સરકારના સેક્રેટરી ઉપરનો પત્ર	૬

ખંડ ૩

મહાદેવભાઈના અવસાનના તાર વિષે

૭.	૧૫-૮-૪૨ શ્રી. મહાદેવભાઈના અવસાનના બખર આપતો ગાંધીજીનો શ્રી. ચિમનલાલ ઉપરનો તાર	૭
૮.	૧૬-૯-૪૨ ગાંધીજીનો મુંબઈ સરકારના સેક્રેટરી ઉપરનો પત્ર	૭
૯.	૨૪-૯-૪૨ મુંબઈ સરકારના સેક્રેટરીનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૮

ખંડ ૪

નવજીવન મુદ્રણાલયની મિલકતની જમી તથા 'હરિજન'ની ફાઈલો બાબત બાબત

૧૦.	૨૬-૧૦-૪૨ ગાંધીજીનો મુંબઈ સરકારના સેક્રેટરી ઉપરનો પત્ર	૯
૧૧.	પત્ર ૧૦ ભેડે બીડવામાં આવેલું 'નવજીવનના કામચલાઉ વ્યવસ્થાપકત્વ' 'ફોનિકલ'માં બહાર પડેલું નિવેદન	૯
૧૨.	૫-૧૧-૪૨ મુંબઈ સરકારના સેક્રેટરીનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૧૨

ખંડ ૫

શ્રી. ભણસાળીના ઉપવાસ બાબત

૧૩.	૨૪-૧૧-૪૨ ગાંધીજીનો મુંબઈ સરકારના સેક્રેટરી ઉપરનો તાર	૧૨
૧૪.	૨૫-૧૧-૪૨ ગાંધીજીનો જેલોના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ ઉપરનો પત્ર	૧૩

૧૫. ૩૦-૧૧-૪૨ મુખર્ધ સરકારના વધારાના સેક્રેટરીનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૧૩
૧૬. ૪-૧૨-૪૨ ગાંધીજીનો મુખર્ધ સરકારના વધારાના સેક્રેટરી ઉપરનો પત્ર	૧૪
વળી જુઓ નં. ૪૧	

૨. લોર્ડ લિનલિથગો તથા હિંદી સરકાર સાથેના પત્રવહેવાર

ખંડ ૧

ઓગસ્ટનાં તોફાનોને અંગે આરંભનો પત્રવહેવાર

૧૭. ૧૪-૮-૪૨ ગાંધીજીનો લોર્ડ લિનલિથગો ઉપરનો પત્ર	૧૫
૧૮. ૨૨-૮-૪૨ લોર્ડ લિનલિથગોનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૨૧
૧૯. ૨૩-૯-૪૨ ગાંધીજીનો હિંદી સરકારના સેક્રેટરી ઉપરનો પત્ર	૨૨
૨૦. ૧૩-૨-૪૩ શ્રી. ખારેલાલનો સર રીચર્ડ ટોટનહમ ઉપરનો પત્ર	૨૩
૨૧. ૩-૪-૪૩ પત્ર ૨૦નો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મારફત ગાંધીજીને પહોંચાડવામાં આવેલો જવાબ	૨૩

ખંડ ૨

ગાંધીજીનો લોર્ડ લિનલિથગો સાથેનો ઉપવાસ સુધીનો અને તે પછીનો પત્રવહેવાર

૨૨. ૩૧-૧૨-૪૨ ગાંધીજીનો લોર્ડ લિનલિથગો ઉપરનો પત્ર	૨૪
૨૩. ૧૩-૧-૪૩ લોર્ડ લિનલિથગોનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૨૬
૨૪. ૧૬-૧-૪૩ ગાંધીજીનો લોર્ડ લિનલિથગો ઉપરનો પત્ર	૨૮
૨૫. ૨૫-૧-૪૩ લોર્ડ લિનલિથગોનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૩૧
૨૬. ૨૬-૧-૪૩ ગાંધીજીનો લોર્ડ લિનલિથગો ઉપરનો પત્ર	૩૩
૨૭. ૫-૨-૪૩ લોર્ડ લિનલિથગોનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૩૬
૨૮. ૫-૨-૪૩ સર ગિલ્બર્ટ લેથવાર્થનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૪૦
૨૯. ૭-૨-૪૩ ગાંધીજીનો સર ગિલ્બર્ટ લેથવાર્થ ઉપરનો પત્ર	૪૧
૩૦. ૭-૨-૪૩ ગાંધીજીનો લોર્ડ લિનલિથગો ઉપરનો પત્ર	૪૧
૩૧. ૨૬-૧-૪૩ ગાંધીજીએ પત્ર ૩૦ સાથે બીડેલો પત્ર	૪૫
૩૨. ૭-૨-૪૩ સર રીચર્ડ ટોટનહમનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૪૮
૩૩. ૭-૨-૪૩ ગાંધીજીના ઉપવાસ અંગે પ્રકટ કરવા ધારેલી સરકારી યાદીની આગળથી મોકલવામાં આવેલી નકલ	૪૯
૩૪. ૮-૨-૪૩ ગાંધીજીનો સર રીચર્ડ ટોટનહમ ઉપરનો પત્ર	૫૩
૩૫. ૯-૨-૪૩ સર રીચર્ડ ટોટનહમનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૫૫
૩૬. ૯-૨-૪૩ ઉપવાસ અંગે સરકારે બહાર પાડેલી યાદી	૫૬
૩૭. ૨૭-૬-૪૩ ગાંધીજીનો લોર્ડ લિનલિથગો ઉપરનો પત્ર	૬૦
૩૮. ૭-૧૦-૪૩ લોર્ડ લિનલિથગોનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૬૧

૩. ઉપવાસ દરમિયાનના પત્રવહેવાર

૩૬. ૧૨-૨-૪૩ ગાંધીજીનો કર્નલ ભંડારી ઉપરનો પત્ર	૬૧
૪૦. ૧૨-૨-૪૩ મુલાકાતો અંગેનો સરકારનો હુકમ	૬૪
૪૧. ૧૬-૨-૪૩ પત્ર ૩૬માં ઉઠાવવામાં આવેલા મુદ્દાઓને અંગે સરકારનો હુકમ	૬૪
૪૨. ૨૪-૨-૪૩ ગાંધીજીનો કર્નલ ભંડારી ઉપરનો પત્ર	૬૬
૪૩. ૨૬-૨-૪૩ પત્ર ૪૨ના જવાબમાં સરકારનો હુકમ	૬૭
૪૪. ૨-૩-૪૩ ગાંધીજીનો કર્નલ ભંડારી ઉપરનો પત્ર	૬૮
૪૫. ૧૨-૩-૪૩ ડૉ. ગીલ્ડર તથા ડૉ. સુશીલા નથરનો કર્નલ ભંડારી ઉપરનો પત્ર	૬૮
૪૬. ૧૩-૩-૪૩ ગાંધીજીનો કર્નલ ભંડારી ઉપરનો પત્ર	૬૯
૪૭. ૧૩-૩-૪૩ ડૉ. ગીલ્ડર તથા ડૉ. સુશીલા નથરનો કર્નલ ભંડારી ઉપરનો પત્ર	૭૦
૪૮. ૨૦-૩-૪૩ શ્રી. પ્યારેલાલનો કર્નલ ભંડારી ઉપરનો પત્ર	૭૧

૪. ઉપવાસ પછીના પત્રવહેવાર

ખંડ ૧

સરકારી યાદીના સંબંધમાં શ્રી. પ્યારેલાલનો પત્ર

૪૯. ૧૮-૨-૪૩ શ્રી. પ્યારેલાલનો સર રીચર્ડ ટોટનહમ ઉપરનો પત્ર	૭૨
૫૦. ૨૪-૨-૪૩ મિ. એસ. જે. એલ. ઓલ્વરનો શ્રી. પ્યારેલાલ ઉપરનો પત્ર	૮૦

ખંડ ૨

સર રેજિનલ્ડ મેક્સવેલના ભાષણ અંગેનો પત્રવહેવાર

૫૧. ૨૧-૫-૪૩ ગાંધીજીનો સર રેજિનલ્ડ મેક્સવેલ ઉપરનો પત્ર	૮૧
૫૨. ૧૭-૬-૪૩ સર રેજિનલ્ડ મેક્સવેલનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૧૦૦
૫૩. ૨૩-૬-૪૩ ગાંધીજીનો સર રેજિનલ્ડ મેક્સવેલ ઉપરનો પત્ર	૧૦૧

ખંડ ૩

કાયદે આજ્ઞા ઉપરનો પત્ર અને તેને અંગેનો પત્રવહેવાર

૫૪. ૪-૫-૪૩ ગાંધીજીનો કાયદે આજ્ઞા ઉપરનો પત્ર	૧૦૧
૫૫. ૪-૫-૪૩ ગાંધીજીનો હિંદી સરકારના સેક્રેટરી ઉપરનો પત્ર	૧૦૧
૫૬. ૨૪-૫-૪૩ સર રીચર્ડ ટોટનહમનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૧૦૨
૫૭. " પત્ર ૫૬ સાથે બીડવામાં આવેલી સરકારી યાદી	૧૦૩
૫૮. ૨૭-૫-૪૩ ગાંધીજીનો સર રીચર્ડ ટોટનહમ ઉપરનો પત્ર	૧૦૩
૫૯. ૨૮-૫-૪૩ ગાંધીજીનો સર રીચર્ડ ટોટનહમ ઉપરનો પત્ર	૧૦૬
૬૦. ૪-૬-૪૩ મિ. કોન્નર રિમથનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૧૦૬
૬૧. ૭-૬-૪૩ મિ. કોન્નર રિમથનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૧૦૭

ખંડ ૪

લોર્ડ સેમ્યુઅલ ઉપરનો પત્ર અને તેને અંગેનો પત્રવહેવાર

૬૨. ૧૫-૫-૪૩ ગાંધીજીનો લોર્ડ સેમ્યુઅલ ઉપરનો પત્ર	૧૦૭
૬૩. ૨૬-૫-૪૩ સર રીચર્ડ ટોટનહમનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૧૧૮

૧૪. ૧-૧-૪૩ ગાંધીજીનો સર રીચર્ડ ટોટનહમ ઉપરનો પત્ર	૧૧૮
૧૫. ૭-૧-૪૩ મિ. કોન્નન રિમથનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૧૧૯

અંડ ૫

ખોટી અફવાનો ધંકાર કરવા બાબત

૧૬. ૧૬-૭-૪૩ ગાંધીજીનો હિંદી સરકારના વધારાના સેક્રેટરી ઉપરનો પત્ર	૧૧૯
૧૭. ૨૯-૭-૪૩ સર રીચર્ડ ટોટનહમનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૧૨૦

૫. કોન્ગ્રેસ ઉપરના સરકારના તહોમતનામા

અંગેનો પત્રવહવાર

૧૮. ૫-૩-૪૩ શ્રી. ખારેલાલનો રીચર્ડ ટોટનહમ ઉપરનો પત્ર	૧૨૦
૧૯. ૨૩-૩-૪૩ શ્રી. ખારેલાલનો સર રીચર્ડ ટોટનહમ ઉપરનો પત્ર	૧૨૧
૨૦. ૧૬-૩-૪૩ સર રીચર્ડ ટોટનહમનો શ્રી. ખારેલાલ ઉપરનો પત્ર	૧૨૧
૨૧. ૨૬-૩-૪૩ શ્રી. ખારેલાલનો સર રીચર્ડ ટોટનહમ ઉપરનો પત્ર	૧૨૨
૨૨. ૫-૪-૪૩ સર રીચર્ડ ટોટનહમનો શ્રી. ખારેલાલ ઉપરનો પત્ર	૧૨૨
૨૩. ૧૫-૭-૪૩ “૧૯૪૨-૪૩નાં તોફાનો માટે કોન્ગ્રેસની જવાબદારી” એ સરકારી પ્રકાશનનો ગાંધીજીએ આપેલો જવાબ (પરિશિષ્ટો સાથે)	૧૨૩

પરિશિષ્ટોની સૂચી

પરિશિષ્ટ ૧

બ્રિટિશરોનું ચાલ્યા જવું	૨૦૧-૨૩૭
૧. ગેરસમજ ('હરિજન', મે ૨૪, ૧૯૪૨, પા. ૧૬૧)	૨૦૬
૨. સંસર્ગહીન ('હરિજન', મે ૩૧, ૧૯૪૨, પા. ૧૭૫)	૨૦૬
૩. સ્વતંત્ર હિંદ અસરકારક સહાય કરી શકે ('હરિજન', જૂન ૭, ૧૯૪૨, પા. ૧૮૩-૮૪)	૨૦૭
હું જાપાનનો પક્ષકાર નથી	૨૦૮
કશી ગુપ્તતા નથી	૨૦૯
ગુલામીનો પ્રતિકાર કેવી રીતે કરવો ?	૨૦૯
૪. અહિંસક અસહકાર કેમ ? ('હરિજન', જૂન ૧૪, ૧૯૪૨ પા. ૧૮૫-૮૭)	૨૧૧
એ ન ચાલે	૨૧૩
નિર્ણયાત્મક કસોટી	૨૧૩
૫. ચાલ્યા જવું એટલે ('હરિજન', મે ૨૪, ૧૯૪૨, પા. ૧૬૬)	૨૧૪
૬. તેનો અર્થ ('હરિજન', જૂન ૨૧, ૧૯૪૨, પા. ૧૯૬)	૨૧૬
૭. તેઓ ખસી જાય તો જ ('હરિજન', જૂન ૨૧, ૧૯૪૨, પા. ૬૮)	૨૧૭
૮. ભણીપૂજને કરેલો અવળો અર્થ ('હરિજન', જૂન ૨૮, ૧૯૪૨, પા. ૨૦૩)	૨૧૮
૯. એક કોથડો ('હરિજન', જૂન ૨૮, ૧૯૪૨, પા. ૨૦૪-૫)	૨૧૮
૧૦. એક ભૂલ ('હરિજન', જુલાઈ ૫, ૧૯૪૨, પા. ૨૧૦)	૨૧૯
૧૧. અરે ! લશ્કર ('હરિજન', જુલાઈ ૫, ૧૯૪૨, પા. ૨૧૨)	૨૨૦

૧૨. હિંદમાં ફ્રેન્ડ્સ એમ્બુલન્સ યુનિટ ('હરિજન', જુલાઈ ૫, ૧૯૪૨, પા. ૨૧૫) ૨૨૧
૧૩. 'હરિજન' બંધ કરાવવામાં આવે તો ? ('હરિજન', જુલાઈ ૧૬, ૧૯૪૨, પા. ૨૨૬) ૨૨૩
૧૪. વધામાં પત્રકારો સાથે ('હરિજન', જુલાઈ ૧૬, ૧૯૪૨, પા. ૨૩૩-૩૪) ૨૨૫
- જો ગાંધીજી કેદ પકડાય તો ૨૨૧
- વાટાઘાટો ૨૨૧
- અવિધ્યનું ઈર્શન ૨૨૭
- સ્વતંત્ર હિંદનો ફાળો ૨૨૮
૧૫. અમેરિકાનો મત વિરુદ્ધ ન થઈ જાય ? ('હરિજન', જુલાઈ ૨૧, ૧૯૪૨, પા. ૨૪૨-૪૩) ૨૨૮
૧૬. અમેરિકન મિત્રોને ('હરિજન', ઓગસ્ટ ૬, ૧૯૪૨, પા. ૨૬૪) ૨૩૧
૧૭. કોન્ટ્રેસની માગણીનું ન્યાયીપણું ('હરિજન', ઓગસ્ટ ૨, ૧૯૪૨માં પ્રગટ થયેલા લેખમાંથી ઉતારા, 'બોમ્બે ક્રોનિકલ' ઓગસ્ટ, ૩, ૧૯૪૨) ૨૩૨
- મૌલાના આઝાદનું નિવેદન " " ૨૩૨
- ખોતરણી કરવા જેવું કંઈ નથી " " ૨૩૩
૧૮. 'એક અગત્યની મુલાકાત'માંથી ઉતારો ('હરિજન', જૂન ૧૪, ૧૯૪૨, પા. ૧૮૭) ૨૩૪
૧૯. હિંદમાં પરદેશી સોલ્જરો ('હરિજન', એપ્રિલ ૨૬, ૧૯૪૨, પા. ૧૨૮) ૨૩૫

પરિશિષ્ટ ૨

- જપાનપક્ષી નહિ** ૨૩૭-૨૫૦
૧. ખરેખર તેમનો ધરાદો હોય તો ('હરિજન', ૨૬ એપ્રિલ, ૧૯૪૨, પા. ૧૩૬) ૨૩૭
૨. મિત્રતાભરી સલાહ ('હરિજન', મે ૩૧, ૧૯૪૨, પા. ૧૭૨) ૨૩૮
૩. જો જપાન આવે તો ('હરિજન', જૂન ૧૪, ૧૯૪૨, પા. ૧૮૬) ૨૩૯
૪. રેડિયોના પ્રચાર ('હરિજન', જૂન ૨૧, ૧૯૪૨, પા. ૧૯૭) ૨૪૦
૫. જપાનીઓ આવે તો ? ('હરિજન', જુલાઈ ૨૬, ૧૯૪૨, પા. ૨૪૮) ૨૪૧
૬. પ્રશ્નપેટી ('હરિજન', જૂન ૭, ૧૯૪૨, પા. ૧૭૭) ૨૪૨
૭. અમેરિકાને અન્યાય કરનાર ? ('હરિજન', જૂન ૭, ૧૯૪૨, પા. ૧૮૧) ૨૪૩
૮. શ્રીમતી મીરા બહેનનો લોર્ડ લિનલિથગો ઉપરનો પત્ર તથા તેની સાથે બીડેલા બીજા પત્રો ૨૪૪
૯. 'અંતરમાં ધીકતો અગ્નિ' ('હરિજન', ઓગસ્ટ ૨, ૧૯૪૨, પા. ૨૫૭-૫૮) ૨૪૪
૧૦. સેનાપતિ ચાંગ-કાઈ-શૈકને પત્ર ('હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ', ઓગસ્ટ ૧૫, ૧૯૪૨) ૨૪૬

પરિશિષ્ટ ૩

- મહાસભા સત્તા શોધતી નથી** ૨૫૦-૫૩
૧. ખરાબર નથી ('હરિજન', મે ૩૧, ૧૯૪૨, પા. ૧૭૩) ૨૫૦
૨. મુસલમાનોનું શું ? ('હરિજન', જૂન ૧૪, ૧૯૪૨, પા. ૧૮૭) ૨૫૧
૩. મુસ્લિમ પત્રલેખકોને ('હરિજન', જુલાઈ ૧૨, ૧૯૪૨, પા. ૨૨૦) ૨૫૧
૪. વાસ્તવિક પ્રશ્ન ('હરિજન', ઓગસ્ટ ૬, ૧૯૪૨, પા. ૨૬૧-૬૨) ૨૫૨
૫. સાચું હોય તો અમટિત ('હરિજન', ઓગસ્ટ ૬, ૧૯૪૨, પા. ૨૬૧) ૨૫૩

પરિશિષ્ટ ૪

અહિંસા વિષે

૨૫૪-૨૬૫

૧. વ્યવહાર નીતિ ('હરિજન', એપ્રિલ ૧૨, ૧૯૪૨, પા. ૧૧૬) ૨૫૪
૨. અહિંસાત્મક અસહકાર ('હરિજન', મે ૨૪, ૧૯૪૨, પા. ૧૬૭) ૨૫૪
૩. મિલકતનાશની નીતિ ('હરિજન', મે ૨૪, ૧૯૪૨, પા. ૧૬૭) ૨૫૬
૪. સ્વતંત્ર હિંદ શું શું કરે? ('હરિજન', જૂન ૧૪, ૧૯૪૨, પા. ૧૮૭) ૨૫૭
૫. એક પડકાર ('હરિજન', જૂન ૨૮, ૧૯૪૨, પા. ૨૦૧) ૨૫૮
૬. 'હરિજન'માંથી ઉતારા (જુલાઈ ૧૨, ૧૯૪૨, પા. ૨૧૭) ૨૫૯
૭. ગુરુ ગોવિંદસિંહ ('હરિજન', જુલાઈ ૧૨, ૧૯૪૨, પા. ૨૧૯) ૨૫૯
૮. આગ ('હરિજન', જુલાઈ ૧૨, ૧૯૪૨, પા. ૨૨૮) ૨૬૦
૯. માંદગી આવે તો? ('હરિજન', જુલાઈ ૧૯, ૧૯૪૨, પા. ૨૨૯) ૨૬૦
૧૦. અહિંસાની પદ્ધતિમાં ઉપવાસનું સ્થાન ('હરિજન', જુલાઈ ૨૬, ૧૯૪૨, પા. ૨૪૮) ૨૬૧
૧૧. અહિંસાનું શું? ('હરિજન', જૂન ૨૧, ૧૯૪૨, પા. ૧૯૭) ૨૬૩
૧૨. બીજે એક વાર્તાલાપ ('હરિજન', સપ્ટેમ્બર ૮, ૧૯૪૦, પા. ૨૭૪) ૨૬૩

પરિશિષ્ટ ૫

૫. નેહરુનાં વક્તવ્યોમાંથી ઉતારા

૨૬૫-૨૭૦

૧. ૫. નેહરુએ અલ્લાહાબાદમાં પત્રકાર મંડળ આગળ કરેલા ભાષણમાંથી ઉતારા ('બોમ્બે ક્રોનિકલ', ૧-૮-૪૨) ૨૬૫
૨. અલ્લાહાબાદમાં ટિપ્પક મહારાજની પુણ્યતિથિએ ૫. નેહરુએ કરેલા ભાષણમાંથી ઉતારા (બો. ક્રો. ૩-૮-૪૨) ૨૬૭
૩. જપ્ત કરેલા દસ્તાવેજો વિષે ૫. નેહરુનું નિવેદન (બો. ક્રો. ૫-૮-૪૨) ૨૬૮
૪. મહાસમિતિ આગળના ૫. નેહરુના ભાષણમાંથી ઉતારા (બો. ક્રો. ૮-૮-૪૨) ૨૬૯

પરિશિષ્ટ ૬

૧૯૪૨ના ઓગસ્ટની ૭મીએ મહાસમિતિ સમક્ષ મૌ. અણુલ

કલામ આઝાદે આપેલા ભાષણમાંથી ઉતારા (બો. ક્રો. ૮-૮-૪૨) ૨૭૦

પરિશિષ્ટ ૭

સરદાર વલ્લભભાઈનાં ભહેર ભાષણોમાંથી ઉતારા

૨૭૩-૨૭૫

૧. ૨૭ એપ્રિલ ૧૯૪૨નું ચોપાડીનું ભાષણ (બો. ક્રો. ૩-૮-૪૨) ૨૭૩
૨. સુરતના ભાષણમાંથી (બો. ક્રો. ૩-૮-૪૨) ૨૭૪
૩. મહાસમિતિ આગળના તા. ૭-૮-૪૨ના ભાષણમાંથી (બો. ક્રો. ૮-૮-૪૨) ૨૭૪

પરિશિષ્ટ ૮

ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદના ભાષણમાંથી ઉતારા (બો. ક્રો. ૨-૮-૪૨) ૨૭૫

પરિશિષ્ટ ૯

નામદાર વાઈસરૉય ઉપરનો તા. ૧૪-૮-૪૨નો પત્ર

૨૭૫

પરિશિષ્ટો સમાપ્ત

૭૪. ૧૦-૬-૪૩ ગાંધીજીનો હિંદી સરકારના વધારાના સેક્રેટરી ઉપરનો પત્ર	૨૭૬
૭૫. ૨૦-૬-૪૩ સર રીચર્ડ ટોટનહમનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૨૭૬
૭૬. ૧૪-૧૦-૪૩ હિંદી સરકારના વધારાના સેક્રેટરીનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૨૭૬
૭૭. ૨૬-૧૦-૪૩ ગાંધીજીનો હિંદી સરકારના વધારાના સેક્રેટરી ઉપરનો પત્ર	૨૮૨
૭૮. ૩-૧૧-૪૩ હિંદી સરકારના વધારાના સેક્રેટરીનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૨૮૪
૭૯. ૧૮-૧૧-૪૩ હિંદી સરકારના વધારાના સેક્રેટરીનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૨૮૫

૬. શ્રીમતી કસ્તૂરબા ગાંધી અંગેના પત્રવહેવાર

૮૦. ૧૨-૩-૪૩ ડૉ. ગીલ્ડર તથા ડૉ. નય્યરનો કર્નલ લાંડારી ઉપરનો પત્ર	૨૮૫
૮૧. ૧૮-૧૧-૪૩ ગાંધીજીએ મુંબઈ સરકારના સેક્રેટરીને લખેલા પત્રમાંથી ઉતારો	૨૮૬
૮૨. ૨૭-૧-૪૪ ગાંધીજીનો હિંદી સરકારના વધારાના સેક્રેટરી ઉપરનો પત્ર	૨૮૭
૮૩. ૨૭-૧-૪૪ ગાંધીજીનો મુંબઈ સરકારના સેક્રેટરીને પત્ર	૨૯૦
૮૪. ૩૧-૧-૪૪ ગાંધીજીનો મુંબઈ સરકારના સેક્રેટરીને પત્ર	૨૯૦
૮૫. ૩૧-૧-૪૪ છાવણીના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મારફતે પહોંચાડવામાં આવેલો હિંદી સરકારનો સંદેશો	૨૯૧
૮૬. ૩૧-૧-૪૪ એ સંદેશાનો ગાંધીજીનો જવાબ	૨૯૧
૮૭. ૩૧-૧-૪૪ ડૉ. ગીલ્ડર તથા ડૉ. નય્યરનો કર્નલ લાંડારી ઉપરનો પત્ર	૨૯૨
૮૮. ૩-૨-૪૪ ગાંધીજીનો મુંબઈ સરકારના સેક્રેટરી ઉપરનો પત્ર	૨૯૩
૮૯. ૩-૨-૪૪ મુંબઈ સરકારના સેક્રેટરીનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૨૯૩
૯૦. ૧૧-૨-૪૪ ગાંધીજીનો મુંબઈ સરકાર ઉપરનો પત્ર	૨૯૪
૯૧. ૧૪-૨-૪૪ ગાંધીજીનો જ્યોના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ ઉપરનો પત્ર	૨૯૫
૯૨. ૧૬-૨-૪૪ ગાંધીજીનો જ્યોના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ ઉપરનો પત્ર	૨૯૬
૯૩. ૧૮-૨-૪૪ ગાંધીજીનો જ્યોના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ ઉપરનો પત્ર	૨૯૬
૯૪. ૨૨-૨-૪૪ ગાંધીજીનો જ્યોના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ ઉપરનો પત્ર	૩૦૦
૯૫. ૪-૩-૪૪ ગાંધીજીનો હિંદી સરકારના વધારાના સેક્રેટરી ઉપરનો પત્ર	૩૦૧
૯૬. ૨૧-૩-૪૪ હિંદી સરકારના વધારાના સેક્રેટરીનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૩૦૪
૯૭. ૧-૪-૪૪ ગાંધીજીનો હિંદી સરકારના વધારાના સેક્રેટરી ઉપરનો પત્ર	
(ક થી જ સુધીનાં પરિશિષ્ટો સાથે)	૩૦૬
૯૮. ૨-૪-૪૪ ગાંધીજીનો કર્નલ લાંડારી ઉપરનો પત્ર	૩૧૨
૯૯. ૨-૪-૪૪ ગાંધીજીનો હિંદી સરકારના વધારાના સેક્રેટરી ઉપરનો પત્ર	૩૧૩
૧૦૦. ૨૮-૩-૪૪ નામદાર લોર્ડ વેવલનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૩૧૪
૧૦૦. અ. ૨૦-૩-૪૪ ગાંધીજીનો હિંદી સરકારના વધારાના સેક્રેટરી ઉપરનો પત્ર	
૧૦૧. ૩૦-૩-૪૪ હિંદી સરકારના વધારાના સેક્રેટરીનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૩૧૪
૧૦૨. ૧૩-૪-૪૪ ગાંધીજીનો હિંદી સરકારના વધારાના સેક્રેટરી ઉપરનો પત્ર	૩૧૬
૧૦૩. ૨૬-૪-૪૪ હિંદી સરકારના વધારાના સેક્રેટરીનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૩૧૯

૭. શ્રી. મીરાંબહેનના ગાંધીજી ઉપરના ઓરીસા વિષેના પત્રના સંબંધમાં સરકાર સાથેનો પત્રવહેવાર

૧૦૪. ૧૯૪૨ની નાતાલની રાત શ્રી. મીરાંબહેનનો લૉર્ડ લિનલિથગો ઉપરનો પત્ર (સાથે બીડેલા બે પત્રો સહિત)	૩૧૭
૧૦૫. " " પત્ર ૧૦૪ સાથે બીડેલા ઓરીસાના પ્રશ્નો સાથે શ્રી. મીરાંબહેનનો હેવાલ	૩૧૯
૧૦૬. " " ગાંધીજીનો મીરાંબહેનને જવાબ તા. ૩૧-૫-૪૨	૩૨૩
૧૦૭. ૨૬-૨-૪૪ ગાંધીજીનો હિંદી સરકારના સેક્રેટરી ઉપરનો પત્ર (સાથે બીડેલા ત્રણ પત્રો સહિત)	૩૨૫
૧૦૮. ૧૧-૩-૪૪ હિંદી સરકારના વધારાના સેક્રેટરીનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૩૨૭

૮. લૉર્ડ વેવલ સાથેનો પત્રવહેવાર

૧૦૯. ૧૭-૨-૪૪ ગાંધીજીનો નામદાર વાઇસરોય ઉપરનો પત્ર	૩૨૮
૧૧૦. ૨૫-૨-૪૪ નામદાર વાઇસરોયનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૩૩૦
૧૧૧. ૯-૩-૪૪ ગાંધીજીનો નામદાર વાઇસરોય ઉપરનો પત્ર	૩૩૦
૧૧૨. ૨૮-૩-૪૪ નામદાર વાઇસરોયનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૩૩૮
૧૧૩. ૯-૪-૪૪ ગાંધીજીનો નામદાર વાઇસરોય ઉપરનો પત્ર	૩૪૧

૯. પરચૂરણ

ખંડ ૧

નિમકવેરાની કલમમાં સુધારો કરવા બાબત

૧૧૪. ૧૬-૨-૪૪ ગાંધીજીનો ના. નાણામંત્રી ઉપરનો પત્ર	૩૪૪
૧૧૫. ૨૫-૨-૪૪ ના. નાણામંત્રીનો (મુખ્ય સરકાર મારફત) ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૩૪૫

ખંડ ૨

જેલખદલી બાબત

૧૧૬. ૪-૩-૪૪ ગાંધીજીનો હિંદી સરકારના વધારાના સેક્રેટરી ઉપરનો પત્ર	૩૪૫
૧૧૭. ૨૧-૪-૪૪ ગાંધીજીનો હિંદી સરકારના સેક્રેટરી ઉપરનો પત્ર	૩૪૬

ખંડ ૩

માંદગી દરમ્યાન મુલાકાતો બાબત

૧૧૮. ૩-૫-૪૪ ગાંધીજીનો મુખ્ય સરકારના સેક્રેટરી ઉપરનો પત્ર	૩૪૬
--	-----

ખંડ ૪

સમાધિનું સ્થાન મેળવવા બાબત

૧૧૯. ૬-૫-૪૪ ગાંધીજીનો મુખ્ય સરકારના સેક્રેટરી ઉપરનો પત્ર	૩૪૭
૧૨૦. ૭-૭-૪૪ મુખ્ય સરકારના સેક્રેટરીનો ગાંધીજી ઉપરનો પત્ર	૩૪૮
૧૨૧. ૯-૭-૪૪ ગાંધીજીનો મુખ્ય સરકારના સેક્રેટરી ઉપરનો પત્ર	૩૪૮

પુરવણી

૧૦૦ ક ૨૦-૩-૪૪ ગાંધીજીનો હિંદી સરકારના વધારાના સેક્રેટરીને પત્ર	૩૪૯
--	-----

અસલ પત્રવ્યવહાર તથા પ્રસ્તાવના હું વાંચી ગયો છું. ઉતાવળે વાંચી જનાર માટે કદાચ પ્રસ્તાવના જરૂરી હોય. પણ આ પ્રકાશન ઉતાવળે વાંચી જનારા માટે નથી. એ તો, આપણા દેશના રાજ્યપ્રકરણ ઉપર તથા દુનિયાના કારોબાર ઉપર પણ અસર પાડી શકે એવા ગંભીર કાર્યકર્તાઓ માટે છે. એવાઓને તો મારી સલાહ અસલ જ આપું વાંચી જવાની છે. વિષયમાં પ્રવેશ કરવા માટે અને સ્મૃતિને તાજી કરવા પૂરતી પ્રસ્તાવના ઉપયોગી થાય.

જે વાચકો મારા ધ્યાનમાં છે તેમને આટલું માની લેવાની મારી વિનંતી છે કે મેં જે કહ્યું છે તે જ પ્રમાણે હું માનું છું. સત્ય અને અહિંસાના એક જૂના ઉપાસક તરીકે તે ક્ષણે મને જે ખરું લાગ્યું તે પ્રમાણે મેં લખ્યું છે. દિલ ચોર્યા વિના તેમ કશો ઓપ ચલાવ્યા વિના મેં સાચું લાગ્યું તે લખ્યું છે.

મુખ્ય મુખ્ય કોંગ્રેસ કાર્યકર્તાઓના તથા મારા કારાવાસ પછીનાં બે વર્ષમાં જે જે બની ગયું તે સઘળી બાબતોનો અભ્યાસ, નજર-કેદમાંથી માંદગીને કારણે મારો અકસ્માત વહેલો છુટકારો થયો ત્યાર બાદ મારા સાળ થયા પછી, નજરે જેનારા એવા ભરોસાપાત્ર માણસો પાસેથી મેં કરી લીધો છે. એવું કશું મારા સાંભળવામાં કે જાણવામાં નથી આવ્યું, જે ઉપરથી આ પુસ્તકમાંનાં મારાં લખાણોમાં જે અભિપ્રાયો મેં દર્શાવ્યા છે તેમાં કશો ફેરફાર કરવો પડે.

મારા છૂટ્યા પછી પ્રજાજીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં શું શું બન્યું છે તેની મને પ્રત્યક્ષ માહિતી છે. અને એમાંથી આ પુસ્તકમાં મેં જે કહ્યું છે તેની પુષ્ટિમાં મને કડવાં પ્રમાણ મળ્યાં છે. ખરેખર આખું હિંદ એક વિશાળ જેલ છે. વાઇસરોય એ જેલના ખિન-જવાબદાર સુપરિન્ટેન્ડન્ટ છે. તેમના હાથ નીચે સંખ્યાબંધ જેલરો અને મુકાદમો છે. આપણા દેશની ચાલીસ કરોડ વસ્તી જ આવી કેદી છે એમ નથી. દુનિયાના ખીજા ભાગોમાં પણ ખીજા સુપરિન્ટેન્ડન્ટોની નીચે આપણા જેવી જ દશાવાળા લોકો પડેલા છે.

જેલર પણ પોતાના કેદીના જેવો જ એક કેદી ગણાય. અલખત બે વચ્ચે ફરક છે. મારી દૃષ્ટિએ તો જેલરની દશા વધારે ખૂરી છે. ક્યામતનો દિવસ હોય, એટલે કે આપણે જેને જોઈ શકતા નથી, છતાં

આપણી આ ક્ષણભંગુર હસ્તી કરતાં જે ધણી વધારે સાંચી હસ્તી ધરાવે છે એવો એક ન્યાયાધીશ જો છે જ, તો એ ન્યાયાધીશનો ચુકાદો કેદીઓની તરફેણમાં અને જેલરની વિરુદ્ધ આકરો પડવાનો છે.

આ પૃથ્વી ઉપર હિંદ જ એક એવો મુલક છે, જે પોતાની મુક્તિના એક માત્ર સાધન તરીકે સત્ય અને અહિંસાને જ્ઞાનપૂર્વક વરેલો છે. પણ આ સાધનો દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાની મુક્તિમાં આખી દુનિયાની, જેલરો સુધ્ધાં જેમને મેં બીજી રીતે તો જાલિમો અને શાહીવાદીઓ તરીકે વર્ણવ્યા છે, તેમની મુક્તિ પણ આવી જાય છે. હું ફ્રાન્સિસ્ટ, નાઝી અથવા જાપાનીઝનાં નામ નથી ગણાવતો; તેઓ તો હવે ખલાસ થઈ ગયા જેવા જ છે.

આ વરસે કે આવતે વરસે યુદ્ધનો અંત આવશે. તેમાં મિત્રરાજ્યોનો વિજય થશે. તેમાં કરણ એટલું જ છે કે એ વિજય નામનો હશે, જો હિંદુસ્તાન અને તેના જેવા બીજા દેશો મિત્રરાજ્યો આગળ પદદલિત જ પડ્યા હશે. એ વિજય તો, જો આના કરતાં વધુ ભયંકર યુદ્ધ શક્ય હોય તો, વધુ ભયંકર યુદ્ધની બીજી પ્રસ્તાવનારૂપ હશે.

હું જાણું છું કે અહિંસક હિંદની વકીલાત કરવાની મારે જરૂર નથી. જો હિંદુસ્તાન પાસે એક બાળુ સત્યવાળો અને બીજી બાળુ અહિંસાવાળો સિદ્ધો હશે તો એ સિદ્ધામાં જ એટલું અગણિત મૂલ્ય રહેલું છે કે તે પોતાની મેળે ચલાણી થશે. સત્ય અને અહિંસામાં દરેક ડગલે નમ્રતા વ્યક્ત થવી જ જોઈએ. કોઈ પણ દિશામાંથી ખરી મદદ મળતી હોય તે મદદનો તેને ધનકાર નથી, તો પછી જેને નામે અને જેની ખાતર શોષણ ચલાવવામાં આવે છે તેની પાસેથી જો મદદ મળતી હોય તો તેનો ધનકાર ક્યાંથી જ હોય ? બ્રિટિશરો અને મિત્રરાજ્યો મદદ આપે તો ઠીક છે. એમ થશે તો મુક્તિ વહેલી આવશે. પરંતુ તેઓ મદદ ન આપે તો પણ મુક્તિ તો નિશ્ચિત છે જ. માત્ર તેમાં ભોગ થઈ પડેલાંઓને વધારે યાતનાઓ સહન કરવી પડશે અને સમય પણ વધારે લાગશે. પણ મુક્તિની આગળ એ યાતના અને એ કાળનો શો હિસાબ છે, ખાસ કરીને જ્યારે એ મુક્તિ સત્ય અને અહિંસા દ્વારા સિદ્ધ કરવાની છે.

સેવાગ્રામ,

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

પ્રસ્તાવના

૧૯૪૪ના એ માસમાં ગાંધીજી આગાખાન મહેલમાંથી બહાર આવ્યા, ત્યાર પછી સ્વાસ્થ્ય મેળવવા માટે તેઓ જુહુમાં રહ્યા. પોતાની નજરખંધી દરમિયાન સરકાર સાથે ચાલેલા પત્રવ્યવહારની થોડીક નકલો મિત્રોમાં ખાનગી રીતે વહેંચવા માટે તે વખતે તેમણે કઢાવેલી. એ પત્રવ્યવહારના બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા. “૧૯૪૨-૪૩ નાં રમખાણો માટે કૉન્ગ્રેસની જવાબદારી” એ નામની સરકારની પત્રિકાનો પોતાનો જવાબ એ પત્રવ્યવહારના બીજા ભાગ તરીકે અલગ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યો અને પહેલા ભાગમાં બીજા બધા કાગળો આપવામાં આવ્યા. એ બન્ને પુસ્તકોની લગભગ બસો સાઇકલોસ્ટાઇલ નકલો એક પ્રાસ્તાવિક કાગળ સાથે વહેંચવામાં આવેલી. એ પ્રાસ્તાવિક કાગળ આ પુસ્તકમાં પણ છાપવામાં આવ્યો છે. એ પત્રવ્યવહાર બહેરમાં પ્રગટ ન થાય તેની ખૂબ કાળજી રાખવામાં આવી હતી અને તેની એક પણ નકલ છાપાંવાળાઓને આપવામાં આવી ન હતી. તેમ છતાં છાપાંના ખારગીરોએ તેની કાળ મેળવી લીધી અને વડી સરકાર સાથે ખેંચાતાણુ કરીને એ પત્રવ્યવહારનો થોડો ભાગ છાપી પણ કાઢ્યો. મુંબઈના એક સાહસી દૈનિકે તેા બે હપતે આખો જ પત્રવ્યવહાર છાપી કાઢ્યો. થોડા વખત પછી તેા સરકારે પોતે જ એ બે સાઇકલોસ્ટાઇલ પુસ્તકોમાંના પત્રોમાંથી રાજદ્વારી બાબતોને લગતો તમામ પત્રવ્યવહાર સરકારી પ્રકાશન તરીકે બહાર પાડ્યો, અને તેની સાથે છાપાંઓ માટે, ખાસ કરીને પરદેશી છાપાંઓ માટે, એ પત્રવ્યવહારનું એક તારણુ બહાર પાડ્યું. આ તારણુ ખૂબ જ એકતરફી અને અવળચંડું ગણાય. સરકારે તેા બહુ જ થોડી નકલો બહાર પાડી હતી. સંપૂર્ણ પત્રવ્યવહાર માટે અમારી પાસે ખૂબ જ માગણી આવ્યા કરી છે. એ માગણીને સંતોષવા આ પુસ્તક બહાર પાડવામાં આવે છે.

૧

આ પત્રવહેવારના નવ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. પહેલા વિભાગમાં ૧થી ૧૬ સુધીના પત્રોનો સમાવેશ થાય છે. એ પરચૂરણુ બાબતોને લગતા છે. ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટમાં કૉન્ગ્રેસ કાર્યકર્તાઓની એકસામટી ધરપકડ કરવામાં આવી તે પછીના તરતના દિવસોમાં સત્તાવાળાઓનો મિલજ કેવો હતો તે એમાં જોઈ શકાય છે. એમાંનો

પહેલો પત્ર ગાંધીજી આગાખાનના મહેલમાં પહોંચ્યા પછી તેને વળતે જ દિવસે મુંબઈ સરકાર ઉપર તેમણે લખ્યો હતો. સત્યાગ્રહી નેતાઓને મુંબઈથી પૂના લાવતાં માર્ગમાં એક સત્યાગ્રહી કેદી પ્રત્યે દાખવવામાં આવેલા ગેરવર્તાવનો એમાં ઉલ્લેખ છે, તથા સરદાર તેમ જ તેમનાં દીકરીને પોતાની સાથે રાખવાની, તથા છાપાંઓ આપવાની માગણી એમાં કરવામાં આવી છે. કોને કોને પત્ર લખી શકાય તથા તેમાં કયા કયા વિષયનો ઉલ્લેખ થઈ શકે તેની શરતો વિષે તથા સદ્ગત મહાદેવ દેસાઈનાં પત્ની તથા પુત્ર ઉપર તેમણે મોકલેલો આશ્વાસનનો સંદેશો પહોંચાડવામાં ત્રણ અઠવાડિયાં કરતાં પણ વધારે વખતની બેઠ્ઠી ઢીલ કરવામાં આવી હતી, તેના સંબંધમાં બીજા કેટલાક પત્રોમાં લખાણ કરવામાં આવ્યું છે. સરકારના જવાબો ૨, ૫ અને ૬ પત્રોમાં છે અને તે એના માનસના પૂરેપૂરા સૂચક છે.

૧૨મા પત્રમાં કરવામાં આવેલી કબૂલાત ખાસ નોંધવા જેવી છે. તે એ કે, અમદાવાદના ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ, જેમને નવજીવન કાર્યાલય સામે પગલાં લેવાનું સોંપવામાં આવ્યું હતું, તેમણે તેમને કરવામાં આવેલા હુકમનો ખોટો અર્થ કર્યો હતો અને તેથી કરીને, “ ‘હરિજન’ ની બધીયે ભૂતી ફાઈલોનો ખરોખર નાશ કરવામાં આવ્યો હતો. ”

૧૯૪૨ના નવેમ્બર માસમાં ન્યારે પ્રો. ભણુસાળી ચિમૂરના બનાવોને અંગે ઉપવાસ કરી રહ્યા હતા ત્યારે, પોતાને નૈતિક દષ્ટિએ જો તે વાજબી ન જણાય તો ઉપવાસ ન કરવાનું તેમને સમજાવવા માટે ટેલિફોન દ્વારા ભણુસાળીજી જોડે સીધો સંપર્ક સાધવા માટે ગાંધીજીએ મુંબઈ સરકારની પરવાનગી માગી હતી. એ પરવાનગી નકારવામાં આવી હતી (પત્રો ૧૩-૧૬).

૨

આ વિભાગમાં ઓગસ્ટ માસનાં ૨૫માણે તથા ૧૯૪૩ની સાલના ગાંધીજીના ઉપવાસોને અંગે લોર્ડ સિનલિથગો તથા હિંદી સરકાર સાથેના પત્રવહેવારનો સમાવેશ થાય છે.

૧૪ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨નો લોર્ડ સિનલિથગો ઉપરનો પહેલો પત્ર કોન્ગ્રેસના ઓગસ્ટના ઠરાવ અને તે પછી સરકારે તેની સામે લીધેલાં પગલાં સંબંધી સરકારી યાદીનો જવાબ છે. પોતાની ધરપકડ પછી પાંચ જ દિવસ બાદ ગાંધીજીએ લખેલા આ પત્રની બાબતમાં ખાસ વસ્તુ તો એ રહેલી છે કે, કોન્ગ્રેસે કોઈ પણ તબક્કે હિંસાનો વિચાર સેવ્યો હતો એ આરોપનો એમાં સદંતર ઇન્કાર કરવામાં આવ્યો છે. થોડા દિવસ પછી હિંદી સરકાર ઉપર લખેલા પત્રમાં કોન્ગ્રેસની અહિંસાની નીતિનો

તેમણે વધારે ભારપૂર્વક પુનરુચ્ચાર કર્યો છે. વાઇસરોય ઉપરના પત્રમાં મિત્રરાજ્યોનાં ધ્યેય સાથે હિંદને એકરૂપ કરવાની કોન્ટ્રોસની તત્પરતાનો તથા મુસ્લિમ લીગ કોઈ પણ જાતની રાષ્ટ્રીય સરકાર રચે તેનો વફાદારીપૂર્વક સ્વીકાર કરવાની તેની ઓફરનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. અંતમાં હિંદી સરકારની સમગ્ર નીતિની ફરીથી વિચારણા કરવાની વિનવણી કરવામાં આવી છે. આ સંબંધમાં નોંધપાત્ર બીના એ છે કે, હિંસાને ઉત્તેજન આપવાનો આરોપ કોન્ટ્રોસ ઉપર મૂકવાનું તથા પોતાની દમનનીતિને વાજબી ઠરાવવા માટે તેનો ઉપયોગ કરવાનું સરકારે ચાહુ રાખ્યું, તે છતાં, ગાંધીજીના ઉપવાસને કારણે તેને તેમ કરવાની ફરજ પડી ત્યાં સુધી તેણે એ પત્રન તો પ્રસિદ્ધ કર્યા કે ન તો એના ઉપર કશાં પગલાં ભર્યાં.

ચાર માસ કરતાંયે વધારે વખતના ગાળા પછી ખ્રિસ્તી બેસતા વરસની આગલી સાંજે અંગત પત્ર લખીને ગાંધીજીએ વાઇસરોય સાથે ફરીથી પત્રવહેવાર શરૂ કર્યો. આ પત્રોમાં તેમણે દર્શાવી આપ્યું કે :

(૧) 'છાડી જાઓ'નો ઠરાવ પસાર કરવાથી નહિ પણ સરકારના ઉતાવળિયા પગલાથી કટોકટી પેદા થઈ હતી. તેમણે ખુલ્લી રીતે જાહેર કર્યું હતું કે, સમાધાનના માર્ગો શોધવાને માટે પોતે વાઇસરોય સાહેબની મુલાકાત માગવાનો ઇરાદો રાખતા હતા. કંઈ નહિ તો તેઓ વાઇસરોય સાહેબને પત્ર લખે ત્યાં સુધી તો સરકારે થોભી જવું જોઈતું હતું; ખાસ કરીને જ્યારે વાઠાઘાટો ભાંગી પડે તે સિવાય સવિનય ભંગ શરૂ કરવાનો નહોતો ત્યારે.

(૨) 'છાડી જાઓ'ના ઠરાવનો હેતુ એ જ હતો કે, મિત્રરાજ્યોના યુદ્ધપ્રયાસમાં હિંદ અસરકારક ભાગ લઈ શકે એની પરિસ્થિતિ અહીં પેદા કરવી.

(૩) કોન્ટ્રોસે 'ખતરનાક' યા તો બીજી કોઈ પણ પ્રકારની તૈયારીઓ આગળથી કરી નહોતી. અમુક સંજોગોમાં કોન્ટ્રોસ તરફથી સવિનય ભંગ શરૂ કરવાની એક માત્ર વ્યક્તિને, એટલે કે ગાંધીજીને, સત્તા આપવામાં આવી હતી. અને તેમની, તેઓ તેમ કરી શકે અથવા તો કંઈ પણ સૂચના બહાર પાડે તે પહેલાં, ધરપકડ કરવામાં આવી હતી.

(૪) પોતે અહિંસામાં પહેલાં જોટલા જ ચુસ્તપણે માનનારા ચાહુ હોવા છતાં, સરકાર તરફથી સારી પેઠે ગળાઈને આવતાં છાપાંઓના હેવાલો તથા સરકારનાં એકપક્ષી નિવેદનો, જે ભૂતકાળમાં ઘણી વાર ખોટાં પુરવાર થયાં હતાં, તેમને આધારે પ્રજાની કહેવાતી હિંસાને તેઓ વખોડી કાઢી શકે નહિ.

લોડ' લિનલિથગોના પત્રોમાં સરકારનો પક્ષ નીચે પ્રમાણે રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો.

(ક) પોતે અખત્યાર કરેલી નીતિ હિંસામાં પરિણમશે એવું ગાંધીજી 'ધારતા' હતા, એના પ્રત્યે તેઓ "અખમિચ્યામણું કરવા તૈયાર" હતા, તથા ફાટી નીકળેલી હિંસા માટે કૉન્ગ્રેસના આગેવાનોએ આગળથી યોજના કરી હતી એ બતાવવાને "પૂરતા પુરાવાઓ" સરકાર પાસે મોબદ્દ છે. એટલે "છાડી જાઓ"ની નીતિ અખત્યાર કર્યા પછી જે પરિણામો આવ્યાં તેની જવાબદારીનો, કૉન્ગ્રેસ અને ખાસ કરીને ગાંધીજી ઇન્કાર ન કરી શકે.

(લ) કેવળ નીચેની શરતોએ જ ગાંધીજી જોડે વાટાઘાટો થઈ શકે :

(૧) આઠમી ઓગસ્ટના ઠરાવનો તથા તે ઠરાવમાં દર્શાવેલી નીતિનો તેમણે ઇન્કાર કરવો જોઈએ તથા તેની સાથેનો પોતાનો સંબંધ તેમણે તોડવો જોઈએ.

(૨) ભવિષ્યની વર્તણૂકને માટે યોગ્ય ખાતરી આપવી જોઈએ.

આની સામે ગાંધીજીએ એમ જણાવ્યું કે, પોતાની તથા કૉન્ગ્રેસની સામેના સરકારના આરોપો "અંગ્રેજી ધારાશાસ્ત્રના નિયમો મુજબના" પુરાવાઓ રજૂ કરીને સાબિત કરવાનું કામ સરકારનું છે.

નિષ્પક્ષ પંચ આગળ પોતાનો મુકદ્દમો ચલાવવાની માગણી કરવાનો પોતાને હક હોવા છતાં એ માગણી જતી કરવા પોતે તૈયાર છે, પરંતુ કંઈ નહિ તો વાઇસરોય સાહેબની મુલાકાત લેવાની તેમને તક મળવી જોઈએ, અથવા કોઈ એવી વ્યક્તિને તેમની પાસે મોકલવામાં આવે, જેઓ સરકારનું માનસ બરાબર જાણતા હોય અને તેમને સમજાવી શકે, કે જથી કરીને, પોતાની ભૂલની જો તેમને ખાતરી થાય તો તેઓ એ પૂરેપૂરી સુધારી લઈ શકે. વળી જો મહાસભાની વતી તેઓ પગલું ભરે એવી ઇચ્છા રાખવામાં આવતી હોય તો સલાહમસલત કરવા માટે અને જરૂરી પગલું ભરવા માટે તેમને કારોબારી સમિતિના સભ્યોની વચ્ચે મૂકવા જોઈએ.

સરકારે આ બેમાંની એકે વિનંતી ઉપર વિચાર કરવાની ના પાડી, અને ગાંધીજીએ ૨૧ દિવસના ઉપવાસ કરવાનું નક્કી કર્યું.

ગાંધીજીના નિર્ણયની જાણ કરવામાં આવતાં સરકારે "ઉપવાસ કરવા માટે તેટલા સમય પૂરતા" ગાંધીજીને છૂટા રાખવાનું જણાવ્યું.

એના જવાબમાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે, સ્વતંત્ર માણસ તરીકે ઉપવાસ કરવાનું મેં કદ્યું નથી. વળી ખોટા બહાના નીચે છૂટવાની મારી

મુદ્દલ ઇચ્છા નથી. એક કેદી યા અટકાયતી તરીકે હું સુખેથી ઉપવાસ કરીશ. એ વખતે આ પત્ર સરકારે પ્રસિદ્ધ ન કર્યો અને ગાંધીજીની આ વાતને મચડીને સરકારી યાદીમાં તેનો એવો અર્થ બતાવવામાં આવ્યો કે ગમે તે રીતે છુટકારો મેળવવાને માટે તેઓ ઉપવાસ કરવા માગતા હતા ! ગાંધીજીએ લૉડ' સિનલિથગોને છેલ્લો કાગળ લખ્યો તે તો નિવૃત્ત થતા વાઈસરૉયના અંતરાત્માને ઉદ્દેશીને 'કરેલી' છેવટની અપીલના રૂપમાં હતો. જેને એક વખતે પોતાનો મિત્ર ગણ્યો હતો તેને વિષે અસત્યાચરણનું આરોપણ કરવામાં વાઈસરૉય કેવો અન્યાય કરી રહ્યા હતા તે તેમને જાતી વખતે સમજાવવાનો એ કાગળનો ઉદ્દેશ હતો. પણ લૉડ' સિનલિથગોનો જવાબ બતાવે છે કે તે પૂરતી તો એ અપીલ તદ્દન જ વ્યર્થ ગઈ.

૩

આ વિભાગમાંના દસ પત્રો (૩૬-૪૮) ઉપવાસ દરમિયાન ગાંધીજી પ્રત્યે કેવો વર્તાવ રાખવામાં આવ્યો હતો તે વર્ણવે છે. ઉપવાસ દરમિયાન પોતાના મિત્રો તથા સગાંસંબંધીઓની મુલાકાત લેવાની તથા પોતાની પસંદગીના ખરદાસીઓ અને દાક્તરી સલાહકારો મેળવવાની સગવડોની છૂટ સરકારે આપી હતી. પરંતુ સરકારના એ પછીના વર્તનમાં બહી લાગણી તથા વિનય વિવેકનો સદંતર અભાવ હતો. આ સગવડોના અમલને અંગે વસ્તુસ્થિતિની ચોખવટ માગવા માટે ગાંધીજીને વારંવાર લખવું પડ્યું હતું — કેટલાક હુકમો તો, આપવામાં આવેલી સગવડનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ થતો અટકાવવાની ગણતરીથી જ ઇરાદાપૂર્વક કરવામાં આવ્યા હોય, એમ લાગતું હતું. દાખલા તરીકે, ઉપવાસ દરમિયાન અશક્તિ વધી જવાને કારણે મુલાકાતીઓ સાથે પ્રતિનિધિ મારફત વાતચીત કરવાની માગણી તેઓએ કરી, ત્યારે તેની પરવાનગી નકારવામાં આવી હતી.

૪

પોતાના ઉપવાસ શરૂ થયા પછી તરત જ ગાંધીજીએ મારી પાસે લખાવેલા આ વિભાગમાંના પહેલા પત્રમાં સરકારની યાદીમાં તેમની સામે મૂકવામાં આવેલા કેટલાક આક્ષેપોનો જવાબ આપવામાં આવ્યો છે. તેમની ધરપકડ પહેલાંનાં તેમનાં વચનોમાંથી આધાર સાથેના ઉતારા ટાંકીને બતાવવામાં આવ્યું કે તેમનાં લખાણો તથા ભાષણોમાં આવતા શબ્દપ્રયોગો, જેવા કે “ખુલ્લો બળવો,” “દૂંકી અને ઝડપી લડત,” “આખરી અથવા મરણિયો જંગ,” એ સંપૂર્ણ રીતે અહિંસક લડતને ઉદ્દેશીને વપરાયેલા છે અને સરકારે પોતાની યાદીમાં નાહકનો કાગળો વાધુ કર્યો છે. વળી આ

હડત અહિંસક નહિ રહે એવું ધારી લેવામાં આવ્યું હતું તેના પુરાવા તરીકે સરકાર “ કરંગે યા મરંગે ”નું સૂત્ર ટાંકી બતાવે છે, જ્યારે અસલ વાત એ હતી કે અહિંસક સૈનિકને હિંસાવાળાઓથી જુદો ઓળખાવવા માટેની એક નિશાની તરીકે આ સૂત્રનો ખિલ્લો લગાડવાની સૂચના તેમણે કરી હતી. આ સૂત્રનો અર્થ એટલો જ હતો કે અહિંસક સૈનિકો કાં તો હિંદને આઝાદ કરશે કાં તો અહિંસક રીતે તે હાંસલ કરવા માટે પોતાના પ્રાણ પાથરશે.

ગાંધીજી તથા કોન્ગ્રેસ ઉપર કાદવ ફેંકવાના પ્રયાસો ચાલુ જ રહ્યા. ૧૫મી ફેબ્રુઆરીએ ગૃહમંત્રીએ ધારાસભામાં બાષણ કર્યું તેમાં ઉપર જમને બહુલેખ કરવામાં આવ્યો છે તે આરોપો તેમણે ફરીથી કર્યા અને બીજા કેટલાક વધારાના આરોપો પણ કર્યા. એ બાષણ ગેરરત્નૂઆતો અને ખોટી બીનાઓથી ભરેલું હતું. ગાંધીજીએ ઉપવાસ પછી એ બાષણ શ્રવણ અને ૧૯૪૩ના મે માસની ૨૧મી તારીખના પોતાના લાંબા પત્રમાં તેનો જવાબ આપ્યો (પત્ર ૫૧). ગૃહમંત્રીએ સ્વૈરવૃત્તિથી પોતાના બાષણમાં જે ગેર-રત્નૂઆતો અને ભૂલો કરી હતી તે એ પત્રમાં ગાંધીજીએ બતાવી આપી છે.

પોતાના આરોપોના સમર્થનમાં પુરાવાઓ રત્નૂ કરવાને યા તો તે પાછા ખેંચવાને બદલે ગૃહમંત્રીએ એવો જવાબ આપ્યો કે, આપણા બેના દૃષ્ટિબિંદુમાં “ મૂળભૂત ભેદ ” રહેલો હોવાથી તમારા પત્રમાં ઉઠાવવામાં આવેલા જુદા જુદા મુદ્દાઓની ચર્ચા કરવાનો કરો અર્થ નથી.

ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે, માલુમ પડી આવેલી ભૂલોને કબૂલ કરવામાં કે સુધારી લેવામાં, આપણી વચ્ચેના “ મૂળભૂત ભેદો ” આડખીલી રૂપ ન હોવા જોઈએ. એનો કરો જવાબ ન મળ્યો.

એક જાહેર વ્યાખ્યાનમાં જનાબ ઝીણાએ તેમને કાગળ લખવાને આપેલા આમંત્રણને માન આપીને, ગાંધીજીએ ૧૯૪૩ના મે માસની ૪થી તારીખે તેમને એક પત્ર લખ્યો. તેમાં ગાંધીજીએ જનાબ ઝીણાને કેમી પ્રશ્નો ઉઠેલ શોધવાના નિશ્ચય સાથે તેમની મુલાકાત લેવાનું અને એ જો શક્ય ન હોય તો એ સંબંધમાં તેમને લખવાનું સૂચવ્યું. સરકારે એ પત્ર પહોંચાડવાની ના પાડી, પરંતુ તેણે એ વિષે પ્રગટ કરવા ધારેલી સરકારી ચાદીની એક નકલ ગાંધીજી ઉપર મોકલાવી. એ સરકારી ચાદીમાં ગાંધીજીના પત્રનો શ્રામક સાર આપવામાં આવ્યો હતો.

ગાંધીજીએ સરકારની આ કાર્યપદ્ધતિ સામે પોતાનો વિરોધ લખી મોકલ્યો. તેમણે સરકારી ચાદીમાં કેટલાક ફેરફારો સૂચવ્યા (પત્ર ૫૮)

અને એ સંબંધી તેમની અને સરકાર વચ્ચેના પત્રવહેવાર છાપામાં પ્રગટ કરવાની વિનંતિ કરી. સરકારે આ બધી માગણીઓ સંતોષવાની ના પાડી.

લોર્ડ સેમ્યુઅલના ઉમરાવ સભાના ભાષણોનો હેવાલ ઉપવાસ પછી ગાંધીજીએ ‘હિંદુ’ પત્રમાં વાંચ્યો. એમાં તેમની તથા કોન્ગ્રેસની સામે નરહમ અન્યાયી આક્ષેપો કરેલા હતા. ગાંધીજીએ એક લાંબા પત્રમાં એનો જવાબ આપ્યો અને બધાંયે આક્ષેપોના સચોટ રદિયા આપ્યા.

કોન્ગ્રેસીઓની પીઠ પાછળ કરવામાં આવતા ખોટા પ્રચારનો જવાબ કે રદિયો આપવાની કોઈ પણ તક તેમને ન આપવાની પોતાની નીતિ અનુસાર સરકારે એ પત્ર લોર્ડ સેમ્યુઅલને પહોંચાડવાની ના પાડી. ગાંધીજીએ એનો વિરોધ કર્યો અને જણાવ્યું કે, પ્રસ્તુત દાખલામાં સરકારનો આ નિર્ણય “પોતાના સંબંધમાં કરવામાં આવેલી હાનિકારક ગેરરનૂઆતો સુધારવાનો એક ગુનેગાર કેદીને પણ હક હોય છે એવા સામાન્ય હક ઉપર પણ પ્રતિબંધ સમાન છે.” પરંતુ આ વિરોધ કાને ધરવામાં ન આવ્યો.

નૂન અને જીલ્લાઈમાં વર્તમાનપત્રોમાં ભત ભતની અફવાઓ આવવા માંડી કે ઓગસ્ટનો ઠરાવ પાછો ખેંચી લેવા બાબત ગાંધીજીએ સરકારને લખ્યું છે. ગાંધીજીએ સરકારને લખ્યું કે ઠરાવ પાછો ખેંચી લેવાની પોતાની ઇચ્છા નથી તેમ પોતાને એવી સત્તા પણ નથી, માટે આ હેવાલો ખોટા છે એવું સરકારે બહાર પાડવું જોઈએ. પહેલી માગણીઓની માફક આ માગણી પણ નકારવામાં આવી.

૫

ગાંધીજીના ઉપવાસ શરૂ થયા પછી હિંદી સરકારે “૧૯૪૨-૪૩નાં રમખાણો માટે કોન્ગ્રેસની જવાબદારી” એ નામથી ગાંધીજી તથા કોન્ગ્રેસ ઉપર તહોમતનામું બહાર પાડ્યું. ૧૫મી જુલાઈએ ગાંધીજીએ એનો લાંબો જવાબ મોકલ્યો. આ પત્રિકામાં ગાંધીજીનાં લખાણોમાંથી પૂર્વાપર સંબંધ તોડી નાખીને ઉતારાઓ ઉપાડી લેવામાં આવ્યા હતા અને તેને ખોટી ગોઠવણીમાં રનૂ કરી તેના બહુ અવળા અર્થ ખેસાડવામાં આવ્યા હતા. ગાંધીજીએ એ બધા ઉતારાને તેના ખરા સંબંધ સાથે જોડ્યા અને તેના સાચા અર્થો પ્રગટ કર્યા. સરકારી પત્રિકાના લેખકે ઇરાદાપૂર્વક ખોટાં અવતરણો ઠાંક્યાં હતાં, અર્થને મચરડયા હતા, અનર્થકારી ઇશારા કર્યા હતા, ખરી વાતને દાબી દીધી હતી તથા ખોટી વાતનાં સૂચનો કર્યાં હતાં, એ બધી ચાલાકીનું પૃથક્કરણ કરી તેને ઉધાડી પાડવામાં ઘણી જગ્યા રોકવી પડી.

ખોટા અવતરણોનો એક દાખલો ૩૪મા પૃષ્ઠામાં છે. તેમાં નીચેના “સુપ્રસિદ્ધ શબ્દો” ગાંધીજી ખોલેલા એવું આરોપણ કરવામાં આવ્યું છે.

“હવે આપણી માગણીમાંથી કશું ખેંચી લેવાપણું અથવા તે વિષે વાટાઘાટ કરવાપણું રહેતું નથી. એક વધુ તક આપવાનો પ્રશ્ન જ હવે રહેતો નથી. હવે તો આ ખુલ્લો બળવો છે.” આ શબ્દો કેટલેક અંશે મારી મચરડેલા અને કેટલેક અંશે કપોલકલ્પિત અને ધુસારી દીધેલા છે. વર્ધાની મુલાકાતનો જે પ્રમાણભૂત અહેવાલ બહાર પડેલો છે તેમાં એ મળતા નથી. પોતાની સમક્ષ ખરું જાણણું પડેલું હોવા છતાં ખોટું અવતરણ આપવાથી ન અટકતાં, લેખકે એસોશિયેટેડ પ્રેસના બિનસત્તાવાર હેવાલમાંથી બીજાં જે ભેજમાંથી ઉપભવેલાં વાક્યો એની સાથે જોડી દીધાં છે અને એ. પી.ના હેવાલમાંથી છૂટાંછવાયાં વાક્યોને ઉપાડી લઈ વચમાં ફેદડીઓ મૂક્યા વિના જાણે સળંગ હોય એમ ભેગાં મૂક્યાં છે.

પોતાની આ કરામત ઉધાડી પડી અને ફેરતો થયો ત્યારે પોતાની ભૂલ સુધારી લેવાને અને દિલગીરી દર્શાવવાને બદલે સરકારે બીજી નફરત ચાલ ચલાવી. ગાંધીજી કહે છે તેમ તેઓ નહિ બોલેલા એમ કહી તેમની પ્રામાણિકતા ઉપર પણ તેણે સામું આગ ચઢાવ્યું. પરંતુ સરકારને કમનસીબે ૧૯૪૨ના ૧૬મી જુલાઈના ‘સ્ટેટ્સમેન’ના (બહારગામના) અંકમાં પ્રસ્તુત વર્ધા મુલાકાતના હેવાલનો એ ભાગ નીચે પ્રમાણે છે :

પછીથી એ ઠરાવ વિષે સેવાશ્રામમાં છાપાંબોગી મુલાકાતમાં પૂછવામાં આવતાં ગાંધીજીએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું :

“સત્તા ખેંચી લેવાની માગણી પૂરતું વાટાઘાટોને સ્થાન નથી. તેઓ હિંદુસ્તાનની આઝાદીનો સ્વીકાર કરે છે અથવા નથી કરતા (એ પ્રશ્ન છે).”

આ હેવાલ પણ પહેલા હેવાલની માફક એ. પી.નો જ છે અને તે ગાંધીજીના ખ્યાનને ટેકો આપે છે અને સરકારી ખ્યાનને ખોટું ઠરાવે છે. એની પણ અહીં નોંધ કરવી જોઈ એ કે ‘સ્ટેટ્સમેન’ના આ હેવાલમાં “બીજી તક આપવાનો અવકાશ જ ક્યાં છે ? આખરે આ તો ખુલ્લો બળવો છે” આ શબ્દો બિલકુલ છે જ નહિ.

ગાંધીજી તમામ અંગ્રેજ લોકોને હિંદમાંથી ચાલ્યા જવાનું કહે છે એ આશ્વેષના રહિયા ૧૨થી ૧૬મા પૌરામાં છે. ગાંધીજીએ તો બ્રિટિશ સત્તાને હઠી જવાની માગણી કરી હતી, બ્રિટિશ લોકોને ચાલ્યા જવાનું કહ્યું જ નથી. એટલું જ નહિ પણ જપાનની સામે લડવા માટે લશ્કરી મથક તરીકે હિંદુસ્તાનની ભૂમિને ઉપયોગ કરવા દેવાનું પણ તેમણે સ્વીકાર્યું હતું.

કોન્ગ્રેસ તથા ગાંધીજી હારેલું માનસ ધરવિ છે અને તેઓ જપાનપક્ષી છે એ આશ્વેષોના જવાબ ૧૮થી ૪૦મા પૌરામાં છે. ‘ધરી રાજ્યો યુદ્ધમાં છતરો એવી ખાતરી’ ધરાવવાને બદલે તેમણે તો છાપરે ચઢીને એથી

ઊલટી વસ્તુ પુકારીને કહી છે (પૈરા ૧૬, ૨૧ તથા ૨૫). સરકારની ધીખતી ધરાની નીતિનો વિરોધ ગાંધીજીએ ઔદ્યોગિક મિલકત ખચાવવાના હીન સ્વાર્થથી અથવા તો જપાનપક્ષી લાગણીથી પ્રેરાઈને કર્યો હતો એ કથનના રદિયા તેમણે ૩૦ તથા ૩૧મા પૈરામાં આપેલા છે. વળી, તેમની (જપાનની) માગણીઓ સ્વીકારવા સુધી જવા ગાંધીજી તૈયાર હોવાનું કથન તો જાણીતી ખીનાઓથી તદ્દન ઊલટું જ છે તે પણ ખરાખર સ્પષ્ટ કરીને એ પાઘડી તો સરકારને માથે બેસતી આવે છે એમ ખતાવવામાં આવ્યું છે (પૈરા ૨૨ અને ૩૨).

ગાંધીજીએ અથવા તો કોન્ગ્રેસે આ લડતની પહેલેથી યોજના કરી હતી અથવા લોકોને શિસકારીને લડતની કટોકટી ઊભી કરી હતી અથવા તો હિંસાને મંજૂરી આપી હતી અથવા તે પ્રત્યે આંખ આડા કાન કરવાની તૈયારી ખતાવી હતી—એ બધા આશ્વેષોના વિગતવાર રદિયા ૪૫ થી ૬૩ સુધીના પૈરામાં છે. કોન્ગ્રેસે તો લોકોને સંપૂર્ણ અહિંસાની કેળવણી જ આપી હતી. ભૂતકાળમાં જ્યારે જ્યારે તોફાનો ફાટી નીકળ્યાં છે ત્યારે ત્યારે આખા કોન્ગ્રેસ તંત્રે કમર કસીને તેને પહોંચી વળવાના પ્રયત્નો કરેલા છે. કેટલીક વખત તો ગાંધીજીએ પોતે ઉપવાસ પણ કર્યા છે (પૈરા ૫૨). તેમણે એટલે સુધી પણ કહ્યું છે કે જો કોન્ગ્રેસીઓ ગાંડા થઈને હિંસાને ચાળે ચઢશે તો તેઓ મને (ગાંધીજીને) ગુમાવી બેસશે (પૈરા ૬૬). અમુક સંજોગો ઊભા થતાં દરેક કોન્ગ્રેસી પોતા પૂરતો પોતાને આઝાદ માનીને વતે જ એવી હાકલ કરવામાં આવી તથા ઊભી થનારી

* ઓગસ્ટના ઠરાવના આ ભાગનો કાગનો વાધ કરવામાં આવ્યો છે તેથી અહીં એટલું કહેવું જોઈએ કે એમાં અસાધારણ એવું કશું જ નથી. સને ૧૯૩૧ના ફેબ્રુઆરીમાં જ્યારે ગાંધી-અરવિન વાટાવાટા લાંગી પડે એવી બીતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી ત્યારે કોન્ગ્રેસની કારોબારી કમિટીએ ખરોખર આવો જ ઠરાવ કર્યો હતો. પરંતુ પછીથી ખનેલા ખનાવેને લીધે એ ઠરાવની જાહેરાત કરવાનું બિનજરૂરી થઈ પડ્યું. પંડિત જવાહરલાલે પોતાની આત્મકથામાં આ ખીનાનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે :

“અત્યાર સુધી પકડાઈ જતી વખતે દરેક અવેજ પ્રમુખ પોતાનો અનુગામી નામી લે, અને કાર્યવાહક સમિતિની ખાલી પડતી જગાઓ તે નવી નિમણૂકથી પૂરી લે એવો રિવાજ ચાલતો હતો. આ અવેજ કાર્યવાહક સમિતિઓ ભાગ્યે જ કંઈ કાર્ય કરતી અને કોઈ પણ વિષયમાં નવો પ્રારંભ કરવાની તેમને સત્તા નહોતી. એ સમિતિઓ માત્ર જેલ જઈ શકતી. પરંતુ અવેજમાં લેવાના સતત પ્રયોગથી મહાસભાની રિયતિ કોઈ વાર કંઠગી બની જાય એવું કાચમનું જોખમ રહેતું હતું. વળી એ પ્રયોગમાં કેટલાંક ખીન સ્પષ્ટ જોખમો પણ સમાયેલાં હતાં.

લડત પરત્વે લશ્કરી પરિભાષાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો એ વસ્તુઓ, અહિંસાની શરત મૂકવામાં આવી હોઈ, તદ્દન નિર્દોષ અને બંધખેસતી ગણાવી જોઈએ (પૈરા ૪૮ અને ૪૯).

આ લડતના ભવિષ્યના સ્વરૂપ બાબત તથા આગેવાનો પકડાઈ ગયા પછીના કાર્યક્રમ તથા સૂચનાઓમાં અહિંસાના જે જે ઉલ્લેખો કરવામાં આવ્યા છે તેને, સરકારી પત્રિકાના લેખક, ચોતે કરેલા ગલીય આક્ષેપોનું સમર્થન કરવા માટે નકામા અને મોઢે મોઢેના ગણીને ફેંકી દે છે. આ તો બાઇબલની આજ્ઞાઓમાંથી નકાર કાઢી નાખી એ આજ્ઞાઓનો ઉપયોગ ચોરી, ખૂન વગેરે કરવામાં કરવા જેવું છે (પૈરા ૪૬). જે વસ્તુ (અહિંસા) ગાંધીજીને પ્રાણવાયુ સમાન છે અને જેને માટે તેમનું જીવન સમર્પિત છે એ વસ્તુ જ્યારે સરકારી પત્રિકાના લેખક તેમની પાસેથી ઝૂંટવી લેવાનું કરે છે ત્યારે તો તેમનું સર્વસ્વ હરી લેવા જેવું થાય છે.

આગળ ઉપર સરકારે પોતાના પત્રમાં (પત્ર નં. ૭૬) 'કરેંગે યા મરેંગે' સૂત્ર ઉપર ટીકા કરી છે તેનો જવાબ ગાંધીજીએ પોતાના પત્રો (૪૯ તથા ૫૧)માં આપ્યો છે. તે જ પ્રમાણે જે નનામા છેલ્લા સંદેશાનું ગાંધીજી ઉપર આરોપણ કરવામાં આવે છે (તહોમતનામું પરિશિષ્ટ ૧૦) તેનો જવાબ ગાંધીજીએ આવી કરી સૂચનાઓ કાઢી જ ન હતી એ તેમના સર્વસામાન્ય ધનકારમાં આવી જાય છે (પૈરા ૪૬). આ કહેવાતા છેલ્લા સંદેશા સંબંધી હકીકત તો એ છે કે, ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટની નવમી તારીખે કોન્ફ્રેસ કાર્યકર્તાઓ બિરલા હાઉસ ઉપર આવ્યા તેમને આ લેખકે ગાંધીજીનાં મહાસભિતિ આગળનાં ઉમી તથા ટમી ઓગસ્ટનાં ભાષણોમાંથી તારવી કાઢેલાં માર્ગદર્શક વાક્યો કહેલાં અને તે તેઓએ નોંધી લીધેલાં.

તહોમતનામાના ચોથા તથા પાંચમા પ્રકરણોમાં રમખાણોના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે ભાગનો જવાબ ગાંધીજીએ નથી આપ્યો.

તેથી મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ દિલ્લીમાં એવો નિર્ણય કર્યો કે ભવિષ્યમાં આ પ્રકારના અવેજ પ્રમુખ અથવા અવેજ સભ્યોની નિમજૂક કરવી નહિ, અને ન્યાં સુધી મૂળ સમિતિના કોઈ પણ સભ્યો (અથવા એક પણ સભ્ય) જેલ બહાર હોય ત્યાં સુધી તેમણે પૂર્ણ સમિતિ તરીકે કાર્ય કરવું; જ્યારે એ બધા જ જેલમાં પુરાઈ જાય ત્યારે કાર્ય કરનારી કોઈ પણ સમિતિ રાખવી નહિ, પરંતુ તે સમયે અમે વાપરેલી આડંબરયુક્ત ભાષામાં જણાવું તો, ત્યાર પછી કાર્યવાહક સમિતિના સર્વ અધિકારો દેશનાં દરેક સ્ત્રી અને દરેક પુરુષ મારણ કરે. અને અમે તેમને અણનમ રહીને લડત ચલાવ્યે રાખવાની હાકલ પણ કરી."

કારણ એકતરફી હોવાથી અને અપ્રમાણિત દસ્તાવેજોને આધારે તેઓ એ ચોખ્ખી રીતે કરી શકે નહિ. આ સાવધાની રાખવાનું કેટલું જરૂરી હતું તે એક દાખલા ઉપરથી જણાશે. કોન્ગ્રેસી આગેવાનોની ધરપકડ પછી થયેલાં તોફાનોની જવાબદારી કોન્ગ્રેસ ઉપર નાખવાની સાબિતીમાં શ્રી. કૃષ્ણન નાયરનો કેસ તહોમતનામામાં ઠાંકવામાં આવ્યો છે. હિંસા કરવામાં સાગરીત હોવા માટે તેમના ઉપર કેસ ચલાવવામાં આવ્યો. વડી ધારાસભામાં આ સંબંધી જે પ્રશ્નોત્તરી થઈ તે આ કેસ ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે :

દિલ્હીના કોન્ગ્રેસ કાર્યકર્તા શ્રી. કૃષ્ણન નાયર સંબંધી પ્રશ્ન પૂછતાં મિ. કમ્પ્લે સવાલ પૂછ્યો કે લાહોરની હાઈકોર્ટ એમને નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મૂક્યા છે તો પછી 'કોન્ગ્રેસની જવાબદારી'વાળી પત્રિકામાં એમને બે વરસની સજા કરવામાં આવી છે એવું જે કહેવામાં આવ્યું છે એ બાબત સરકાર શી રીતે સુધારી લેવા ઇચ્છે છે.

ગૃહમંત્રીએ જવાબ આપ્યો કે આ બાબત સરકાર કશું કરવા ઇચ્છતી નથી. શ્રી. નાયર કાયદા પ્રમાણે જે કાંઈ કરી શકતા હોય તે કરે.

સરકાર સંતોષિત પૂછ્યું કે પત્રિકામાં જે બીના મૂકવામાં આવી છે તે ગૃહમંત્રી પાછી ખેંચી લેવા તૈયાર છે ખરા ?

ગૃહમંત્રી : જો બીજી આવૃત્તિની માગણી થશે તો તે વખતે એ સુધારો હું કરીશ. (હસાહસ)

મિ. અબ્દુલ કયૂમ : ઇન્કમ ટેક્સ એન્યુઅલમાં મૂકવામાં આવી છે એવી સુધ્ધિની કાપડી ગૃહમંત્રી આ પત્રિકામાં મૂકશે ? (વધુ હસાહસ)

(હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ નવે. ૨૧, ૧૯૪૪)

શ્રી. કૃષ્ણન નાયર ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા રુલ્સ નીચે હજી અટકાયતમાં છે. આ બતાવી આપે છે કે એની સજા ૨૬ થઈ તેથી એના છુટકારા પૂરતી તો એને જરાયે રોહત મળી નથી.

રમખાણો માટેની જવાબદારીનો પ્રશ્ન ૬૭થી ૭૩ પૃષ્ઠામાં ચર્ચવામાં આવ્યો છે. એ દલીલનો દૂકો સાર નીચે પ્રમાણે છે :

“૧૯૪૨-૪૩નાં રમખાણો માટે કોન્ગ્રેસની જવાબદારી” એ પત્રિકામાં સરકારે પોતે જ કબૂલ કર્યું છે કે મુંબઈમાં નવમી ઓગસ્ટે છટાંછવાયાં “રમખાણો” થયાં. આવાં જ છટાંછવાયાં “રમખાણો” નવમી તથા દસમી તારીખે બીજાં મોટાં શહેરોમાં પણ થયાં. શાન્તિમય દેખાવો અને સરખસો ઉપરાંત તો આ દિવસોમાં બીજાં કશું થયું ન હતું. હાલત ખરેખરી બગડી એ તો ઓગસ્ટના મધ્ય ભાગમાં. એટલે સરકારી પત્રિકામાં જ જે કંમ આપવામાં આવ્યો છે તે તો ગાંધીજીની દલીલનું સમર્થન કરે છે કે સરકારે

બધા નેતાઓને એક સાથે પકડી લઈને તથા શાન્તિમય દેખાવો સામે પણ કડક દમન ચલાવીને લડતની પહેલ કરી અને લોકો ગાંડા બની બચ એટલા ધોંધપરોણા તેમને કર્યા. લોકો કાબૂ ગુમાવી બેઠા એનો અર્થ એ નથી થતો કે કોંગ્રેસ તેમાં સાગરીત હતી. એનો અર્થ એટલો જ થાય કે માણસની સહનશક્તિને પણ હદ હોય છે. બ્રિટિશરોને સત્તા છોડી જવાની ગાંધીજીએ માગણી કરી તેનો અર્થ એ નથી કે કોંગ્રેસે સામુદાયિક આંદોલન માટેની ખાસ ભૂમિકા તૈયાર કરી. એવું કોઈ પણ આંદોલન શરૂ કરવું પડે તો તે શરૂ કરવાની સત્તા કેવળ ગાંધીજીને આપવામાં આવી હતી અને તેમણે તો કશું પગલું નહોતું લીધું તેમ કરી સૂચનાઓ પણ બહાર નહોતી પાડી, કારણ તેઓ તો સરકાર સાથે વાટાઘાટો કરવા ઇચ્છતા હતા. એટલે આઠમી ઓગસ્ટ સુધી તો કોંગ્રેસે કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરી હોય તો તે ઠરાવ કરવા પૂરતી જ હતી. અને નવમીના પરોઢમાં તો આખી કોંગ્રેસને જેલના સળિયા પાછળ મૂકી દેવામાં આવી. ત્યાર પછી જે બન્યું તે તો સરકારના પગલાનું સીધું પરિણામ હતું. કોંગ્રેસની માગણી નકારવામાં આવે તો “સરકારી તંત્રને ખોટકાવી નાખવાના” પ્રયત્ન ઉપરથી તો એ માગણીનું પ્રમાણિકપણું સાબિત થાય છે. “પ્રભસત્તાવાદની સામે પડેલા મંડળ સાથે લડત આપવાની પોતાની ઇચ્છાને વિક્ષણ કરી નાખે એવા રાજ્યતંત્રને ખોટકાવી પાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં ખપી જવાની તૈયારી બતાવવી એ તો કોંગ્રેસીઓના ખરાપણા ઉપર મહોર મારે છે.” (પૃષ્ઠ ૪૩)

સરકારે દરેક ડગલે હિંદની આકાંક્ષાઓને રૂંધી છે અને ગૂંગળાવી છે. આ ગૂંગળામણમાંથી “છોડી જાઓ”નો પુકાર જન્મ પામ્યો છે અને સ્વાતંત્ર્યના આંદોલનને તેણે મૂર્તરૂપ આપ્યું છે. દુનિયા ઉપર બિતરેલી આ આફતને પ્રસંગે તેની સામે ઝૂલવામાં પોતાનો ફાળો આપવાની ધાલાવેલીની કદર કરવાને બદલે તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા બધાનો સરકારે અણુવિશ્વાસ કર્યો. એ લોકોને જેલમાં ધકેલી દઈને તથા રચનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં અંતરાય નાખીને સરકાર પોતે જ યુદ્ધ પ્રયાસમાં મોટામાં મોટા અંતરાય રૂપ થઈ પડી.

છવટે ગાંધીજીએ એવી માગણી કરી કે તેમની ઉપરના અને તેમના સાથીઓ ઉપરના આક્ષેપો પાછા ખેંચી લેવાવા જોઈએ. સરકારને તેમણે એવી પણ વિનંતી કરી કે પોતે આપેલો જવાબ તેણે બહાર પાડવો જોઈએ.

૧૪મી ઓક્ટોબરે સરકારે એનો જવાબ આપ્યો કે, મજબૂર ચોપાનિયું પ્રભની બાજુ માટે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે; તમને ખાતરી કરાવવાને કે તમારો બચાવ મેળવવા માટે નહિ. જવાબ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની તેમની વિનંતિ નકારવામાં આવી. એટલું જ નહિ પણ તેની સાથે

ગર્ભિત ધમકી આપવામાં આવી કે ગાંધીજીએ સ્વેચ્છાથી સરકારને જે જવાબ લખી મોકલ્યો છે તેમાંની વિવિધ “ કબૂલાતો ” નો “ પોતાને ઠીક લાગે તે રીતે અને પોતાને ઠીક લાગે તે વખતે ઉપયોગ કરવાની ” છટ સરકાર અનામત રાખે છે.

કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોનો મત તેમના પોતાના મતથી જુદો હોવાનું સૂચન મળતું નથી એમ કહીને કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોને મળવા દેવાની તેમની વિનંતિ પણ નકારવામાં આવી. તેના જવાબમાં ગાંધીજીએ એવી માગણી કરી કે પોતાની સામે મૂકવામાં આવેલા તમામ આક્ષેપો તથા તેમણે પોતે સરકારની સામે જે આક્ષેપો મૂક્યા હતા, તે બન્નેની તપાસ તટસ્થ ન્યાયાધીશ મારફત થવી જોઈએ. સરકારને એમ લાગતું હોય કે ગાંધીની અસર જ લોકોને બગાડે છે તો મને એટલાને જેલમાં રાખી શકો છો, પણ બાકીના કૉન્ગ્રેસીઓને છોડી દેવા જોઈએ.

આ જવાબ તેમજ ગાંધીજીએ સર આર. મેંકસવેલ તથા લૉડ' સેમ્યુઅલને લખેલા કાગળો (નં. ૫૧, ૫૩ તથા ૬૨) વાચકોએ આખા બાંચી જવા જોઈએ. તેમાં ગાંધીજીની દલીલની સમગ્ર રચના તથા છે.

૬

આ વિભાગમાંના ૮૦ થી ૧૦૩ સુધીના પત્રો શ્રીમતી કસ્તુરબાની લાંબી માંદગીના સંબંધમાં છે. તેમની એ માંદગી ૧૯૪૨ની સાલમાં તેમની ધરપકડ થઈ ત્યારથી શરૂ થઈ. અને ૧૯૪૪ના ફેબ્રુઆરીની ૨૨ મી તારીખે તેમનું અવસાન થયું ત્યારે તેનો અંત આવ્યો. તેમનાં નિકટનાં સગાંઓને મળવાની તેમ જ સારવાર તથા વૈદકીય મદદ માટેની સગવડો લાંબા પત્રવહેવારને અંતે આપવામાં આવી હતી, અને લગભગ દરેક દાખલામાં જ્યારે પણ રાહત મંજૂર થઈ ત્યારે તેને માટેનો ચોખ્ખો સમય વીતી ગયા પછી તે આવી હતી.

તેમના અવસાન પછી તેમનો દેહ તેમના પુત્રોને તથા સગાંવહાલાંઓને સોંપી દેવાની વિનંતિ નકારવામાં આવી અને અમિદાહની ક્રિયા આગાખાનના મહેલની ભૂમિમાં કરવી પડી.

૧૯૪૪ના માર્ચ માસમાં મિ. બટલેરે આમની સભામાં નિવેદન કર્યું. એમાં શ્રીમતી કસ્તુરબાની માંદગી તથા અવસાનને અંગેના બનાવો સંબંધી બિલકુલ ખોટો અને ભ્રામક ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો હતો. ગાંધીજીએ એની સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો, પણ સરકારે ભૂલ સુધારવાની ના પાડી. લૉડ' વેવેલને કરવામાં આવેલી અપીલ પણ દાદ મેળવવામાં નિષ્ફળ નીવડી અને હિંદી સરકારના છેલ્લા પત્રે (નં. ૧૦૩) તેા દાખ્યા ઉપર ડામ દીધો.

બ્રિટિશ છાપામાં પ્રગટ થયેલાં નરી બદનક્ષી કરનારાં નિવેદનો તથા વ્યંગચિત્રોની પ્રતિકૃતિઓ નવેમ્બર તથા ડિસેમ્બર માસમાં હિંદનાં કેટલાંક છાપામાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. ખાસ કરીને ગાંધીજી તરફ તે તાકવામાં આવ્યાં હતાં. એમાં ગાંધીજીને જપાનપક્ષી ‘કિવઝલિંગ’ — પ્રબદ્રોહી — તરીકે દેખાડવામાં આવ્યા હતા અને શ્રીમતી મીરાંબહેનને તેમના હથિયાર અને દૂત તરીકે ચીતરવામાં આવ્યાં હતાં. ખ્રિસ્તી ખેસતા વરસની આગલી સાંજે (૧૯૪૨) લૉડ’ લિનલિથગોને લખેલા પોતાના પત્રમાં શ્રીમતી મીરાંબહેનને એની સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો. ૧૯૪૨ના ઉનાળાના આરંભમાં તેઓ ઓરિસ્સામાં હતાં ત્યારે તેમને ગાંધીજી સાથે પત્રવહેવાર થયેલો તેમાંના કેટલાક સંબંધ ધરાવતા પત્રોની નકલો તેમણે એ પત્ર સાથે ખીડી હતી. આ ઉપરથી જણાય છે કે જ્યારે સરકાર ઓરિસ્સાના પૂર્વકાંઠાના પ્રદેશ છોડી જવાની તૈયારીઓ કરી રહી હતી તે વખતે ગાંધીજી જપાન હુમલો કરે તો તેની સામે સંપૂર્ણ રીતે અહિંસક અસહકાર કરીને તેનો મરણિયો મુકાબલો કરવાની યોજના રચી રહ્યા હતા. શ્રી. મીરાંબહેન પોતાનો વિરોધ દર્શાવતો પત્ર તથા ગાંધીજી સાથેનો પત્રવહેવાર પ્રગટ કરવાની માગણી કરી હતી. લૉડ’ લિનલિથગોએ આ પત્રની પહેાંચ સુધ્ધાં સ્વીકારી નહોતી.

૧૯૪૪ના ફેબ્રુઆરી માસમાં ધારાસભામાં આ પત્રવહેવારનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો. એ પત્રવહેવાર પ્રગટ કરવાથી કોંગ્રેસના કેસને કરો લાભ થાય એમ નથી, કેમકે સરકારે તેના ઉપર જપાનપક્ષી હોવાનો આરોપ મૂક્યો નથી એમ કહીને ગૃહમંત્રીએ સરકારના પગલાનો ખ્યાવ કર્યો. કોંગ્રેસ સામે મૂકવામાં આવેલા “પરાજિત માનસ”ના તથા જપાનીઓની “માગણીઓ સ્વીકારવાની” તત્પરતાના આક્ષેપો સામેનો દસ્તાવેજ પુરાવો આ પત્રવ્યવહારમાંથી મળી રહે છે એટલે એ વાતને સરકાર ખાઈ ગઈ.

ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે, લૉડ’ લિનલિથગો ઉપરના મીરાંબહેનના પત્રમાં જેનો તેમણે ઉલ્લેખ કર્યો હતો તે તેમની સામેનો બદનક્ષીભર્યો પ્રચાર ધ્યાનમાં લેતાં એ પત્રવહેવારની પ્રસિદ્ધિ જરૂરી છે. કોંગ્રેસના કેસને એ પ્રસિદ્ધિથી લાભ થશે કે નહિ એ વસ્તુ અપ્રસ્તુત છે. પણ સરકારે મત્તક આપવાની ના પાડી.

નવા વાઇસરૉય આવતાં રાજકીય મડાગાંઠના ઉકેલ માટે તથા પોતાને તેમ જ કોંગ્રેસને માટે ન્યાય મેળવવાને — આગલા વાઇસરૉય પાસેથી

જે મેળવવાને તે નિષ્ફળ નીવડયા હતા — ગાંધીજીએ નવો પ્રયાસ કર્યો.

તેમણે લોર્ડ વેવેલને આમંત્રણ આપ્યું કે “આપ જરા અહમદનગરના કિલ્લામાં તથા આગાખાન મહેલમાં પધારો” અને તમારા કેદીઓના “હૃદયમાં પ્રવેશ કરો,” તમે જોશો કે “નાઝી, ફાસિસ્ટ, જપાનીઝ અને એવી બીજી સત્તાઓ સામેની લડતમાં ભારેમાં ભારે સહાયરૂપ થઈ પડે” એવા માણસો અહીં પડેલા છે. ઑગરટનો ઠરાવ પાછો ખેંચી દેવાનું સૂચન કરવામાં આવે છે પણ એ ઠરાવ તો સઘળાએ એકઠા મળીને કરેલો છે એટલે તે તો માનભરી રીતે, અંતરાત્માને વફાદાર રહીને તથા વાજબી ઢંગે તો જ પાછો ખેંચી શકાય જે બધાને એકઠા મળીને સલાહ મસલત કરવાની તક મળે.

લોર્ડ વેવેલના જવાબ ઉપરથી સાફ નીતરી આવે છે કે રાજકીય પ્રશ્ન જેવો છે તેવો બરફમાં ધાલી રાખવાનો સરકારનો ઇરાદો છે અને આગલા વાઇસરોયની નીતિ ચાલુ રહેવાની છે.

૯

છવટનો વિભાગ પરચૂરણ સ્વરૂપનો છે. એમાં ગાંધી-ઈરવીન કરારની મીઠાની કલમમાં કરવા ધારેલો સુધારો; જ્યાં આજળ તેમને અટકાયતમાં રાખવાનો ખરચ ઓછો આવે એવી ચાલુ જેલમાં ફેરબદલી કરવાની વિનંતી; અટકાયતમાં પોતાની માંદગી દરમ્યાન મુલાકાતો માટેની શરતો તથા શ્રીમતી કસ્તુરબા તથા શ્રી. મહાદેવ દેસાઈની સમાધિ માટેની જગ્યા મેળવવાની વિનંતી, વગેરે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

ખ્યારેલાલ

પ્રાસ્તાવિક પત્ર

‘સુંદરવન’

ગાંધીગ્રામ,

જુલૈ, ૧૦ જૂન, ૧૯૪૪

પ્રિય મિત્ર,

ચરવડામાં નામદાર આગાખાનના મહેલમાં મારા કારાવાસ દરમિયાન મારી અને હિંદી સરકાર તથા મુંબઈ સરકાર વચ્ચે થયેલા પત્રવહેવારની નકલોનાં બે પુસ્તકો આ સાથે હું આપને મોકલું છું.

એમાંના બીજા પુસ્તકમાં ‘૧૯૪૨-૪૩નાં રમખાણો માટે કોંગ્રેસની જવાબદારી’ એ નામના હિંદી સરકારના ચોપાનિયાના મારા જવાબની નકલ છે. પહેલા પુસ્તકમાં મજૂર જવાબને અંગે થયેલા પત્રવહેવારની તથા જાહેર મહત્વની બીજી પરચૂરણ બાબતે વિષેના પત્રવહેવારની નકલોનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રેમાળ મિત્રોની મદદથી મેં એ પત્રવહેવારની નકલો સાધકલોરટાઈલ કરાવી હતી. સરકારી સેન્સર ખાતાની બીકે કોઈ પણ છાપખાનામાં એ નકલો છપાવવાનો પ્રયાસ મેં કર્યો નથી. પરંતુ મજૂર પત્રવહેવારમાં સરકારને રખે કશુંયે લશ્કરી દૃષ્ટિએ વાંધાભર્યું લાગે એટલા ખાતર મારી અને સરકાર વચ્ચે કેવા પ્રકારનો પત્રવહેવાર થયો હતો એ જમણે બાણું જોઈએ એમ મને લાગે છે તેવા મિત્રોને માત્ર તેમના ખાનગી ઉપયોગને અર્થે એની નકલો મોકલું છું. આપે જે સાવચેતી રાખવાની છે તેની મર્યાદામાં રહીને આપની નકલ આપ ઇચ્છા તે આપના મિત્રોને ખતાવી શકો છો.

આ પત્રવહેવાર વિષે અને ખાસ કરીને હિંદી સરકારના ચોપાનિયાના મેં આપેલા જવાબમાંથી ઉદ્ભવતા મુદ્દાઓ પરત્વે આપ આપનું વક્ષણ મને જણાવશો તો હું આપનો આભારી થઈશ. સરકારી તહોમતનામાની મહત્વની દરેક બાબતનો જવાબ આપવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. જેની સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર હોય એવા મુદ્દાઓ રહી જતા હોય તો તે હું બાણવા માગું છું.

લિ. આપનો
એ. ક. ગાંધી

ભાગ ૧

૧. મુંબઈ સરકાર સાથેનો પત્રવહેવાર

ખંડ ૧

૧

૧૦ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨

મિત્ર સર રૅન્ડર હુન્ની,

મને તથા મારા સાથી પ્રવાસીઓને લઈ જનાર ગાડી રવિવારે ચિંચવડ પહોંચ્યા પછી અમારામાંથી કેટલાકને તેમાંથી ઊતરવાને ફરમાવવામાં આવ્યું. શ્રીમતી સરોજિનીદેવી, શ્રીમતી મીરાંબાઈ, શ્રી. મહાદેવ દેસાઈ તથા મને મોટરમાં બેસવાનું જણાવવામાં આવ્યું. મોટરને પડખે જ બે મોટર-લારીઓ હતી. નાણુકાઈ ભરેલી કાળજીથી પ્રેરાઈને અમારે માટે ખાસ અલગ મોટરગાડી રાખવામાં આવી હતી એ વિષે મને શંકા નથી. મારે એ પણ કબૂલ કરવું જોઈએ કે, અમારી સાથેના અમલદારોએ કુનેહ અને વિનયપૂર્વક પોતાની ફરજ બજાવી હતી.

આમ છતાં પણ મારા સાથી કેદીઓને બે લારીઓમાં બેસવાનું ફરમાવવામાં આવ્યું ત્યારે મેં જાડી નામોશી. અનુભવી. બધાને મોટરગાડીઓમાં ન લઈ જઈ શકાય એ હું સમજી શકું છું. આ પહેલાં મને જોલની મોટર-લારીમાં લઈ જવામાં આવતો હતો. અને આ વખતે પણ અમને અમારા સાથીઓ જોડે લઈ જવાં જોઈતાં હતાં. આ બનાવ વર્ણવવામાં મારે હેતુ સરકારને એ જણાવ કરવાનો છે કે, બદલાયેલા સંજોગો તેમ જ બદલાયેલી મારી માનસિક સ્થિતિમાં, જે ખાસ હકો હું આજ સુધી કમને પણ સ્વીકારતો હતો તે હવે પછી હું સ્વીકારી શકું એમ નથી. મારી શારીરિક જશ્નિયાત માટે સરકાર ન્યાં સુધી ખાસ ખોરાક આપવાનું મંજૂર રાખે ત્યાં સુધી તે લેવા સિવાય, મારા સાથીઓને ન

૧

મળતા હોય એવા કોઈ પણ ખાસ હકો કે સુખસગવડો આ વખતે હું સ્વીકારવા માગતો નથી.

ખીજ એક બાબત તરફ પણ મારે તમારું લક્ષ્ય ખેંચવું જોઈએ. મારા લોકોને મેં જણાવ્યું છે કે, આ વખતે આપણી રીત કારાવાસ નોતરવાની નથી; આ વખતે આપણે વધારે જિંદગી કાટીનાં બલિદાનને માટે તૈયાર થવાનું છે. અને તેથી જન્મને પસંદ પડે તેઓ શાંતિપૂર્વક ધરપકડનો સામનો કરે. આથી અમારી સાથેના એક જીવાને આવી જાતનો સામનો કર્યો. તેથી તેને જોલના ખટારામાં બળજબરીથી હડસેલી દેવામાં આવ્યો. આ ખીના જ પૂરતી કઠંગી હતી. પરંતુ, ધીરજ ખોઈ બેઠેલા એક અંગ્રેજ સારજન્ટે તેની સાથે ઉદ્ધત વર્તીવ દાખવ્યો અને જાણે તે એક લાકડાનો ટુકડો જ હોય એ રીતે બળજબરીથી તેને ખટારામાં ધકેલી દીધો. એ દુઃખદ દૃશ્ય હતું. મારા અભિપ્રાય મુજબ સારજન્ટનું વર્તન સુધારણાને પાત્ર છે. આવા દેખાવો વિનાયે લડત સારી પેઠે કડવાશભરી બની છે.

આ કામચલાઉ જોલ મારી સાથે પકડાયેલા બધાને સમાવી શકે એટલી મોટી છે. એ લોકોમાં સરદાર પટેલ અને તેમની દીકરી પણ છે. તેમની દીકરી તેમની સારવાર કરે છે તેમ જ તેમને માટે ખોરાક પણ તૈયાર કરે છે. ગઈ વખતે સરદારના કારાવાસ દરમિયાન તેમનાં આંતરડાં સાવ કથળ્યાં હતાં તે હજી સુધર્યાં નથી. એથી કરીને તેમને માટે મને ઘણી જ ચિંતા રહે છે. તેમના છુટકારા પછી તેમના ખોરાક વગેરેનું ઘટતું નિયમન હું પોતે જ કરતો આવ્યો છું. તેમને તથા તેમનાં પુત્રીને મારી સાથે રાખવામાં આવે એવી મારી વિનંતિ છે. ખીજા કેદીઓની બાબતમાં એમ કરવા માટે સરદાર તથા તેમની પુત્રીની બાબતમાં છે એટલાં સંબળ કારણો નથી તોયે તેમને પણ એ જ રીતે મારી સાથે જ રાખવા જોઈએ. હું જણાવું છું કે, એક જ ધ્યેયને માટે પકડવામાં આવેલા સહકાર્યકર્તાઓને એકબીજાથી અળગા પાડવા એ વાજબી નથી, સિવાય કે તેઓ બચાંકર ગુનેગારો હોય.

સુપરિન્ટેન્ડન્ટે મને જણાવ્યું છે કે મને છાપાંઓ આપવામાં નહિ આવે. મારા એક સાથી ફેદીએ ગાડીમાં મને રવિવારનું 'ઇવનિંગ ન્યૂસ' છાપું આપ્યું હતું. આ કટોકટીને પહેાંચી વળવા માટે અખત્યાર કરેલી પોતાની નીતિનું સમર્થન કરતો હિન્દી સરકારનો ઠરાવ એમાં છે. એ ઠરાવમાં કેટલીક હડહડતી ખોટી બાબતો રજૂ કરવામાં આવી છે. એમને સુધારવાની તક મને મળવી જોઈએ. જેલ બહાર શું બની રહ્યું છે એની જાણ થયા વિના આ અને એવી ખીજ બાબતો હું ન કરી શકું.

આ પત્રમાં ઉઠાવવામાં આવેલા મુદ્દાઓ અંગે ત્વરિત નિર્ણયની હું અપેક્ષા રાખી શકું ખરો?

લિ. તમારો
મો. કં. ગાંધી

૨

ન. એસ. ડી. ૫-૨-૩

હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ (રાજકીય)

બોમ્બે ફેસલ, ૧૪ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨

મુંબઈ સરકારના હોમ ડિપાર્ટમેન્ટના સેક્રેટરી તરફથી,

શ્રી. મો. કં. ગાંધીને,

આગાખાન મહેલ, ચરવડા

સાહેબ,

૧૦મી તારીખના નામદાર ગવર્નર ઉપરના તમારા પત્રની બાબતમાં મને તમને એમ જણાવવાનું ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે, તમારી અટકાયતની મર્યાદાઓની બાબતમાં અત્યારે કોઈ પણ પ્રકારનો ફેરફાર કરવાનો ઇરાદો રાખવામાં આવતો નથી. અને તેથી શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ તથા તેમની દીકરીને નામદાર આગાખાનના મહેલમાં અટકાયતમાં રાખવાની તમારી વિનંતિ મંજૂર રાખી શકાય એમ નથી. વળી અત્યારે તમને છાપાંઓ આપવાનો પણ ઇરાદો નથી.

લિ. તમારો

જે. એમ. ફેલેડન

મુંબઈ સરકારના હોમ ડિપાર્ટમેન્ટના સેક્રેટરી

અટકાયતી કેદીઓએ લખવાના તથા આવેલા પત્રો મેળવવાને લગતા નિયમો.

(તા. ૨૬-૮-૪૨ને રોજ સાડા નવ વાગ્યે સુપરિન્ટેન્ડન્ટે જણાવ્યા.)

અટકાયતી કેદીઓને માત્ર તેમના કુટુંબનાં માણસોને જ કાગળો લખવાની તથા તેમના તરફથી આવેલા પત્રો મેળવવાની છૂટ આપવામાં આવે છે.

એ પત્રોમાં કેવળ અંગત અને કૌટુંબિક બાબતોનો જ સમાવેશ થવો જોઈએ.

તેમને ક્યાં આગળ અટકમાં રાખવામાં આવ્યા છે એ હકીકત ખુલ્લી પાડે એવું કશુંયે એ પત્રોમાં ન હોવું જોઈએ તથા તેમના કુટુંબના માણસો ઉપર પત્રો લખતી વખતે તેમણે તેમને જણાવવું કે, તેમની ઉપર મોકલવાના કાગળો ઉપર “C/O મુંબઈ સરકારના હોમ ડિપાર્ટમેન્ટના સેક્રેટરી” એવું સરનામું તેમણે કરવું.

શ્રી. મો. ક. ગાંધી જેવા ઇચ્છતા હોય એવાં છાપાંઓ, વાજખી સંખ્યામાં — તેમની ધરપકડના સમયથી માંડીને તેમના પાછલા અકાઉન્ટ સહિત — તેમને આપવાની છૂટ આપવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે. છાપાંની યાદી તેમની પાસેથી મેળવવી અને તરત જ સરકાર ઉપર રવાના કરવી.

૪

મુંબઈ સરકારના હોમ ડિપાર્ટમેન્ટના સેક્રેટરીને,
સાહેબ,

અટકાયતી કેદીઓએ લખવાના કાગળોને અંગે સરકારના હુકમોની બાબતમાં જણાવવાનું કે, છેલ્લાં પાંત્રીસ વરસથી કૌટુંબિક જીવન ગાળવાનું છોડીને, જેઓ વત્તાઓછા પ્રમાણમાં મારા જેવા વિચારો ધરાવે છે એવા સાથીઓના સહવાસમાં જેને આશ્રમજીવન તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે એવું જીવન હું જીવી રહ્યો છું,

એની સરકારને જાણ હોય એમ લાગતું નથી. જેમને હું હમણાં જ ખોઈ ખેડો છું અને જેમનો જોટો મળી શકે એમ નથી એવા મહાદેવ દેસાઈ એમાંના એક સાથી હતા. તેમનાં પત્ની તથા તેમનો એકનો એક દીકરો વરસો થયાં મારી સાથે રહીને આશ્રમજીવન ગાળી રહ્યાં છે. જે હું આ વિધવાને તેમ જ તેના પુત્ર કે આશ્રમમાં રહેતાં સ્વર્ગસ્થનાં બીજાં કુટુંબીજનોને ન લખી શકતો હોઉં, તો પછી બીજા કોઈને લખવામાં મને રસ નથી. મારું લખાણ હું અંગત કે કૌટુંબિક બાબતોમાં પણ મર્યાદિત ન કરી શકું. જે મને પત્ર લખવાની છૂટ આપવામાં આવે જ તો સ્વર્ગસ્થને સોંપેલી અનેક બાબતો વિષે મારે સૂચના આપવી જ રહી. એને રાજકારણ જોડે કશો સંબંધ નથી. રાજકારણ એ તો મારી પ્રવૃત્તિઓનો સૌથી ગૌણ ભાગ છે. ચરખાસંધ અને એવાં બીજાં મંડળોને હું દોરવણી આપું છું. ખુદ સેવાગ્રામ આશ્રમની પોતાની પણ, જેને સામાજિક, કેળવણીવિષયક અને માનવદયાની કહી શકાય, એવી અનેક પ્રવૃત્તિઓ છે. એ બધી પ્રવૃત્તિઓ અંગેના કાગળો મને મળવા જોઈએ તથા એમને અંગે મારે પત્રો લખવા જોઈએ. સદ્ગત એન્ડ્રૂઝ સ્મારક ફાળો પણ પડ્યો છે. એને અંગેની એક મોટી રકમ મારી પાસે પડેલી છે. એ રકમના વિનિયોગ માટે પણ મારે સૂચનાઓ આપવી રહી. એના સંબંધમાં શાંતિનિકેતનના બ્યવસ્થાપકો જોડે મારે પત્રવહેવાર કરવો જોઈએ. મારી ધરપકડ વખતે મારાં પત્નીની સોબત ઉપરાંત શ્રી. પ્યારેલાલ નાયરની સોબત આપવાનું મને જણાવવામાં આવ્યું હતું, તે પ્યારેલાલ નાયરને પણ હજી અહીં મોકલવામાં આવ્યા નથી. એ મહાદેવ દેસાઈની સાથે મારા મંત્રી હતા. તેઓ ક્યાં છે એ વિષે મેં આઈ. જી. પી.ને પૂછ્યું છે. તેમને વિષે તથા, પોતાની આંતરડાંની પીડાના નિવારણને અર્થે જેઓ મારી દેખરેખ નીચે હતા તે સરદાર વલ્લભભાઈ વિષે પણ હું કશીયે ખબર મેળવી શકતો નથી. તેમના સ્વાસ્થ્ય તથા સુખસમાચારની બાબતમાં હું પત્રવહેવાર ન કરી શકું તો હું ફરીથી જણાવું છું કે, મને આપવામાં આવેલી છૂટનો મારે મન કશીયે અર્થ નથી.

આ પત્રમાં જણાવ્યા મુજબના પત્રવહેવારની સગવડ સરકાર મને
 ન આપી શકે તોયે તે મારી મુશ્કેલી સમજશે એવી હું આશા રાખું છું.
 અટકાયતી છાવણી, તમારો
 ૨૭-૮-૪૨ મો. ૬૦ ગાંધી

૫

નં. એસ. ડી. ૫-૧૦૧૧
 હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ (રાજકીય)
 બોમ્બે હૅસલ, ૨૨ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૨

મુંબઈ સરકારના હો. ડિ. ના સેક્રેટરી તરફથી

શ્રી. મો. ૬૦ ગાંધીને

સાહેબ,

૨૭ ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ના તમારા પત્રના જવાબમાં જણાવવાનું કે,
 સેવાશ્રામના જે આશ્રમવાસીઓ જેડે કેવળ અંગત અને કૌટુંબિક બાબતો
 અંગે તમે પત્રવહેવાર કરવા ઇચ્છતા હો, તેમના નામની યાદી મોકલવાની
 તમને વિનંતી કરવાનું મને ફરમાવવામાં આવ્યું છે. સંપૂર્ણપણે
 અંગત અને કૌટુંબિક સિવાયની કેટલીક બાબતો અંગે તમને પત્રો
 લખવા દેવા જેઈએ તેમ જ એ અંગેના બહારથી આવેલા પત્રો
 તમને મળવા જેઈએ એવી તમારી બીજી માગણી વિષે તમને
 સરકારનો નિર્ણય જણાવવાનો કે, તમારા પત્રવહેવારનું ક્ષેત્ર આ રીતે
 વધારવું એ તમને અટકાયતમાં રાખવાના હેતુઓ સાથે બંધ બેસશે નહિ.

લિ. તમારો

જે. એમ. સ્લેડન

મુંબઈ સરકારના હો. ડિ. ના સેક્રેટરી

૬

મુંબઈ સરકારના હો. ડિ. ના સેક્રેટરી, મુંબઈ

સાહેબ,

૨૨મી સપ્ટેમ્બરના તમારા પત્રની બાબતમાં તમને જણાવવાનું
 કે, ૨૭ ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ના મારા પત્રમાં મેં જણાવેલી બિનરાજકીય
 બાબતોનો પણ મારા પત્રોમાં હું ઉલ્લેખ ન કરી શકું એમ હોવાથી
 સરકારે મને આપેલા હકોનો હું ઉપયોગ કરી શકું એમ નથી.

અટકાયતી છાવણી,

૨૫-૯-૪૨

લિ. તમારો

મો. ૬૦ ગાંધી

ચિમનલાલ

આશ્રમ, સેવાશ્રમ, વધા

મહાદેવ એકાએક ગુજરી ગયા. આગળથી એનું કશુંયે સૂચન મળ્યું નહોતું. ગર્ભ રાત્રે એ સારી રીતે જિંધ્યા હતા. નાસ્તો કર્યો. મારી સાથે કર્યો. સુશીલા તથા જ્વલના દાકતરોએ તેમનાથી બનતું બધું કર્યું. પણ ઇશ્વરની ઇચ્છા જુદી જ હતી. મેં અને સુશીલાએ એમના દેહને સ્નાન કરાવ્યું. ફૂલોથી ઢંકાયેલો એમનો દેહ શાંતિથી પડ્યો છે. પાસે ધૂપ બળે છે અને હું તથા સુશીલા ગીતાનો પાઠ કરી રહ્યાં છીએ. મહાદેવ તો એક યોગી અને દેશભક્તનું અવસાન પામ્યા. દુર્ગા, બાબલો તથા સુશીલાને કહેજો કે, શોકની મનાઈ છે. આવા ઉમદા મૃત્યુની પાછળ તો કેવળ આનંદ જ હોય. મારી સાથે જ એમને અગ્નિદાહ દેવાય છે. એમના અવશેષો રાખીશ. દુર્ગાને આશ્રમમાં રહેવાની સલાહ આપજો. પણ એને તેનાં સંબંધીઓને ત્યાં જવું હોય તો બસે જાય. હું આશા રાખું છું કે બાબલો હિંમત રાખશે અને મહાદેવની જગ્યા યોગ્ય રીતે પૂરવાને માટે તૈયાર થશે. પ્રેમપૂર્વક

૧૫-૮-'૪૨

બાપુ

૮

મુંબઈ સરકારના હોં (૩૦ ના સેક્રેટરી, મુંબઈ
સાહેબ,

ગર્ભ કાલે ખાંડ ૫૦ કટેલીએ સહગત મહાદેવ દેસાઈનાં પત્ની તથા પુત્રના પત્રો મને આપ્યા. એ પત્રો આપતી વખતે ખાંડ બહાદુરે મને જણાવ્યું કે, મારા 'પત્રો' રવાના કરવામાં થયેલી ઢીલની બાબતમાં તેમણે ખુલાસો કરવો જોઈએ. પરંતુ તે કશાં ખુલાસો આપી ન શક્યા. એટલું જ નહિ, આ હદ બહારની ઢીલ માટે ખેદ દર્શાવવાનો વિવેક સરખો ન બતાવાયો. સ્વજનના વિયોગ-દુઃખથી શોકાતુર બનેલાં પત્ની અને પુત્રની લાગણી પરત્વે મુંબઈના સેક્રેટરિયેટમાં બેપરવાઈ વર્તતી જણાય છે.

આ પત્રો ઉપરથી મને એમ જણાય છે કે, દેખીતી રીતે જ જે તાર હતો તથા એક્સપ્રેસ તાર તરીકે મોકલવાની વિનંતી સાથે

આઈ. જી. પી.ને જે આપવામાં આવ્યો હતો તેને એક પત્ર તરીકે
ટપાલમાં રવાના કરવામાં આવ્યો હતો. તાર મારફતે રવાના કરવાના
સંદેશાને ટપાલમાં કેમ રવાના કરવામાં આવ્યો એ વિષે મને જણાવવામાં
આવે એમ ઇચ્છું છું. તા. ૨૭-૮-'૪૨ના મારા પત્રનો કશો જવાબ મને
મળ્યો નથી એની હું સરકારને યાદ આપું છું. સહગત મહાદેવ દેસાઈનાં
વિધવા અને તેમના પુત્ર એ પત્રની બાબતમાં દૃષ્ટાંતો છે. મારા
તથા મારાં પત્નીના પત્રોથી તેમને શાતા વળે એ વિષે લવલેશ શંકા
નથી. પરંતુ મનાઈક્રમને કારણે અમે તેમને પત્ર ન લખી શકીએ.

અટકાયતી છાવણી
૧૯ સપ્ટેમ્બર '૪૨

લિ. તમારો
મેા ૦ ક૦ ગાંધી
(અટકાયતી કેદી)

૯

નં. એસ. ડી. ૫/-૧૦૮૪

હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ (રાજકીય)

બોમ્બે કૅસલ, ૨૪ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૨

મુંબઈ સરકારના હોાં ડિ૦ ના સેક્રેટરી તરફથી
શ્રી. મેા ૦ ક૦ ગાંધીને

સાહેબ,

તા. ૧૯મીના તમારા પત્રની બાબતમાં મને એમ જણાવવાને
ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે, સહગત મહાદેવ દેસાઈનાં વિધવાને તમારો
સંદેશો પહોંચાડવામાં થયેલી ઢીલ ગેરસમજને કારણે થવા પામી
હતી. એને માટે દિલગીરી દર્શાવવામાં આવે છે. હિંદી સરકારે
સ્વર્ગસ્થની વિધવા આગળ એ માટે દિલગીરી વ્યક્ત કરી છે. આ
ખબર છાપાંઓમાં પ્રગટ થઈ ચૂકી છે.

તમારા પત્રવહેવારને અમે મજદૂર પત્રમાં તમે ઉપસ્થિત
કરેલા બીજા મુદ્દાની બાબતમાં હું મારા ૨૨મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૨ના
નં. એસ. ડી. ૬/-૧૦૧૧ મારા પત્ર તરફ તમારું લક્ષ્ય ખેંચું છું.

લિ. તમારો

મેા ૦ એમ ૦ સ્લેડન

મુંબઈ સરકારના હોાં ડિ૦ ના સેક્રેટરી

૮

મુંબઈ સરકારના હોાં ડિ૦ ના સેક્રેટરી, મુંબઈ
સાહેબ,

આ સાથે તા. ૨૪મીના 'બોમ્બે કોનિકલ'માંથી એક કાપલી
ખીડું છું. મજૂર કાપલીમાંના કાપણના લેખકે વ્યક્ત કરેલો બચ
વાળખી છે કે કેમ, અને વાળખી હોય તો તે કેટલા પ્રમાણમાં, એ
વિષે મને માહિતી આપવામાં આવશે તો હું આભારી થઈશ.

અટકાયતી છાવણી

૨૬-૧૦-'૪૨

લિ. તમારો

મોાં ક૦ ગાંધી

૧૧

નં. ૧૦ સાથે ખીડેલી કાપલી

'બોમ્બે કોનિકલ' એક્ટોબર ૨૮, ૧૯૪૨ — પાનું ચોથું

સરકાર અને 'નવજીવન મુદ્રણાલય'

'બોમ્બે કોનિકલ'ના તંત્રીને

સાહેબ,

'હરિજન' તથા તેની સાથેનાં મહાત્મા ગાંધીનાં ખીજાં
અઠવાડિકોનું પ્રકાશન બંધ કરવાને માટે દરોડો પાડીને સરકારે
નવજીવન કાર્યાલયનાં બધાંયે પ્રકાશનો વગેરે સહિત, 'નવજીવન
મુદ્રણાલય'નો કબજો લીધો. પરંતુ થોડા વખત પછી પ્રકાશન છૂટ્યાદિ
તેણે પાછાં સોંપ્યાં. નવજીવન મુદ્રણાલય તથા કાર્યાલય ઉપર પાડવામાં
આવેલો દરોડો, તેનો લેવાયેલો કબજો તથા થોડા વખત પછી પ્રકાશનો
વગેરે પાછાં સોંપવામાં આવ્યાં તે વિષે છાપાંઓમાં વખતોવખત તૂટક
તૂટક અને અધૂરા હેવાલો પ્રગટ થયા છે. એથી કરીને એ બનાવોના
સમગ્ર ક્રમનો ટૂંક હેવાલ જાહેર પ્રજા સમક્ષ મૂકવો જરૂરી છે.

પૂ૦ ગાંધીજી તથા સ્વ. મહાદેવભાઈ દેસાઈની દમી ઓગસ્ટ
૧૯૪૨ના દિને થયેલી ધરપકડ પછી શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળાના
તંત્રીપણા નીચે 'હરિજન' પ્રગટ થતું હતું.

'હરિજન'નો એક અંક પ્રગટ થયા પછી ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટની
૨૧મી તારીખે પોલીસોએ "નવજીવન મુદ્રણાલય" ઉપર દરોડો

પાડ્યો અને છાપખાનું તથા તેની બીજી સાધનસામગ્રી તેમ જ કંપોઝ કરેલા ફરમાઓ, ગેલીઓ તથા તા. ૨૩ મીએ પ્રગટ કરવાના 'હરિજન'ના અંકની કેટલીક છાપેલી નકલોનો કબજો લીધો. એ જ દિવસે રાત્રે તથા બીજે દિવસે છાપવાનાં યંત્રોના મહત્વના ભાગો તે કાઢી ગયા તથા 'હરિજન' તેમ જ તેની સાથેનાં અઠવાડિકોના જૂના નવા બધાંયે અંકો, અને ૧૯૩૩થી ૧૯૪૨ની સાલ સુધીની તેમની પુસ્તકાકારે બાંધેલી બધીયે ફાઈલો તેઓ ઉપાડી ગયા. લાયબ્રેરીનાં પુસ્તકો, કેટલીક હસ્તપ્રતો, સામાન્ય સામયિકો, ફાઈલો, ટાઈપરાઈટર, સાઇકલોસ્ટાઈલ મશીન, તથા કેરોસીનના ડબ્બા વગેરે સુધ્ધાં ઉપાડી જવામાં આવ્યાં. પ્રકાશન ખાતાના તથા પુસ્તક-બાંધણી ખાતાનાં બધાંયે મકાનો તેમ જ છાપવાના કાગળોની વખારોને પણ સીલ મારવામાં આવી.

છાપાં બંધ કરી દેવાનો સરકાર હુકમ કરે કે તરત જ બધાંયે અઠવાડિકો બંધ કરવાની સૂચના ગાંધીજીએ 'નવજીવન કાર્યાલય'ના વ્યવસ્થાપકને આપી દીધી છે એ મતલબના તા. ૧૯-૭-'૪૨ના 'હરિજન'ના અંકમાં પ્રગટ થયેલા તેઓશ્રીના જાહેર નિવેદનને લક્ષમાં રાખીને વ્યવસ્થાપકે એ સૂચનાઓનો સંપૂર્ણપણે અમલ કર્યો હોત. પરંતુ સરકારે તો ઉપર પ્રમાણે વર્તવાનું જ ઉચિત ધાર્યું. કબજો લેવાના મૂળ હુકમમાં બધાંયે પ્રકાશનો તથા પુસ્તકાલય વગેરેનો કબજો લેવાનું વાજબી ઠરાવે એવું કશું જ નથી. પરંતુ સરકારે તો બધાંયે ખાતાંને સીલ માર્યાં અને તેમને પોલીસ તથા લશ્કરી પહેરા નીચે મૂકી દીધાં.

લગભગ એક માસ સુધી આમ ચાલ્યું. ૧૯૪૨ના સપ્ટેમ્બરની ૨૫મી તારીખે એકાએક વ્યવસ્થાપક કોણ છે એની સીટી મેનિસ્ટ્રેટ તપાસ કરાવી અને તેમને પોતાની સમક્ષ બોલાવ્યા. તેમને મૌખિક જણાવવામાં આવ્યું કે, છાપખાનું, છાપખાનાના કાગળો તથા 'હરિજન'ની ફાઈલો સિવાય બીજું બધું પાછું સુપરત કરવાનું છે. આથી, બીજે દિવસે સીલ તોડીને પ્રકાશનો સુપરત કરવામાં આવ્યાં. એ જ વખતે છાપવાના બધા કારા કાગળો, બીબાં તથા છાપકામ અંગેનું બીજું રાયરચીલું ધાસની પેઠે મોટરક્ષેત્રીમાં ખડકીને ઉપાડી જવામાં આવ્યું.

તેઓ છાપવાનાં યંત્રો આપવા માગતા હતા, પરંતુ એ યંત્રોના જે મહત્ત્વના ભાગો તેઓ લઈ ગયા હતા તે આપવાની તેમણે ના પાડી. જે કાંઈ આપવામાં આવે તે સ્વીકારી લેવાનું વ્યવસ્થાપકને જણાવવામાં આવ્યું. વધુમાં તેમને એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું કે, જેવી હોય તેવી સ્થિતિમાં જે તે ન સ્વીકારી લે તો ચોક્કાપહેરો ઉઠાવી લેવામાં આવશે અને પછી યંત્રોને માટે તે જવાબદાર રહેશે. કામચલાઉ વ્યવસ્થાપકે જણાવ્યું કે તેના મહત્ત્વના ભાગો વિના યંત્રો ચાલી શકે નહિ, એટલે એવી વેરવિખેર સ્થિતિમાં તેમને મારે શું કામ લેવાં?

પછીથી સીટી મેજિસ્ટ્રેટે ચોક્કાપહેરો ઉઠાવી શીઘ્રો અખે, મકાન હવે સરકારના કબજામાં નથી, એવી મતલબની નોટિસ તેના બારણા ઉપર ચોટી. આ પછી સીટી મેજિસ્ટ્રેટે છાપખાનાના કામચલાઉ વ્યવસ્થાપક ઉપર રજિસ્ટર પોસ્ટથી એ મકાનની ચાવીઓ મોકલી આપી, પરંતુ તેમણે તે સ્વીકારવાની ના પાડી.

આ રીતે નવજીવન કાર્યાલય ને તેનાં પ્રકાશનો તથા તેનું પુસ્તકાલય વગેરે પાછું મળ્યું છે. પરંતુ બિલકુલ ચાલી ન શકે એવી વેરવિખેર હાલતમાં છાપવાનું યંત્ર મકાનમાં પડ્યું છે અને નવજીવન કાર્યાલય પાસે તેનો કબજો નથી. લગભગ પચાસ હજારની કિંમતના છાપવાના કાગળો, ટાઈપો, કેટલીક મહત્ત્વની હસ્તપ્રતો, ફેરોસીનના ડબ્બા, ટાઈપરાઈટર, સાઈકલોસ્ટાઈલ મશીન, વીજળીનો પંખો અને આરંભથી છેવટ સુધીની ‘હારજન’ની બધી ફાઈલો છતાંદિ પણ પાછું આપવામાં આવ્યું નથી. એટલું જ નહિ પણ એક સ્થાનિક છાપાએ તેના તા. ૨૮-૯-’૪૨ના અંકમાં જાહેર કર્યું છે કે, બધી જ ફાઈલોનો નાશ કરવામાં આવ્યો છે. હજી સુધી સરકારે એ હેવાલનો મન્કાર કર્યો નથી.

“બોમ્બે કોનિકલ”ના શબ્દોમાં કહીએ તો, કોઈ પણ સરકાર આલું જંગલી આચરણ કરે એમ અમે માની શકતા નથી. લાગતા-વળગતા સત્તાવાળાઓ આ બાબતમાં નિવેદન બહાર પાડે તો ઠીક થશે.

અમદાવાદ,
તા. ૨૦ ઓક્ટોબર, ૧૯૪૨

લિ. તમારો
કશીમભાઈ વોરા
નવજીવન કાર્યાલય

૧૨

નં. એસ. ડી. ૩/૨૬૧૩

હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ (રાજકીય),

બોમ્બે ફેસલ, ૫ નવેમ્બર, ૧૯૪૨

મઈ સરકારના હોમ ડિવિઝન સેક્રેટરી તરફથી .

શ્રી. મો. ૬૦ ગાંધીને,

હેબ,

તા. ૨૬ ઓક્ટોબરના તમારા મારા ઉપરના પત્રના જવાબમાં તે તમને એમ જણાવવાને ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે, સરકારે મદાવાદના ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટને 'નવજીવન મુદ્રણાલય'માંથી હાથ લાગ્યામાં આવેલું બધુંય વાંધાભર્યું સાહિત્ય, દા. ત. 'હરિજન' પાની જૂની નકલો, પુસ્તકો, ચોપાનિયાં અને બીજા પરચૂરણ મળેા વગેરેનો નાશ કરવાની અને વાંધાભરી ન હોય એવી બીજી સુઓ તેના માલિકને પાછી સોંપવાની સૂચના કરી હતી.

ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ પાસેથી મેં જાણી લીધું છે કે, ૧૯૩૩ ની લઈથી માંડીને આજ સુધીની 'હરિજન'ની બધીયે જૂની કાપલોનો માં સમાવેશ થાય છે, એવો તેમણે એ હુકમનો અર્થ કર્યો છે. તે એ જૂની કાપલોનો નાશ પણ કરવામાં આવ્યો છે.

લિ. તમારો

જે. એમ. સ્લેડન

મુંબઈ સરકારના હોમ ડિવિઝન સેક્રેટરી

ખંડ ૫

૧૩

ફ્રેસ

મઈ સરકારના હોમ ડિવિઝન સેક્રેટરી,

એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજના એક વખતના ફેલો, પ્રો. બલુસાળીએ ૧૯૨૬ની સાલમાં કોલેજ છોડી અને સાબરમતી આશ્રમમાં તે જોડાયા. જિંદાં છાપાંમાં એવી ખબરો છે કે, તે ચિમૂરના કહેવાતા ત્યાચારોને અંગે વધીના સેવાગ્રામ આશ્રમ પાસે નિર્જળા ઉપવાસ

૧૨

કરી રહ્યા છે. તેમના ઉપવાસનું કારણ જાણવા તથા તેમની સ્થિતિ કેવી છે તે જાણવાને માટે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મારફતે તેમની સાથે હું તારથી વાતચીત કરવા માગું છું. મને જણાય કે નૈતિક દૃષ્ટિએ તેમનો ઉપવાસ વાજબી નથી તો હું તેમને ઉપવાસ છોડવાને સમજાવવા માગું છું. માનવતાની ખાતર હું આ વિનંતી કરું છું.

૨૪-૧૧-'૪૨

ગાંધી

૧૪

મુંબઈ ઇલાકાના જલ્દોના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ,
સાહેબ,

પ્રો. બજાસાળી, જેઓ ઉપવાસ કરતા હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે તેમની બાબતમાં મુંબઈ સરકારના હોંડિના સેક્રેટરીને તાકીદી તાર કરવા માટેનું લખાણ મેં ગઈ કાલે સવારે આશરે પોણાનવ વાગ્યે મોકલ્યું છે. મદ્રાસના 'હિંદુ' છાપાના હેવાલ મુજબ ગઈ ૧૧મી તારીખથી અને 'બોમ્બે કોનિકલ'ના જણાવવા પ્રમાણે ગયા બુધવારથી પ્રોફેસર ઉપવાસ કરી રહ્યા હોય એમ જણાય છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ હું ચિંતાતુર બન્યો છું. આવા દાખલાઓમાં સમય એ સૌથી મહત્ત્વની વસ્તુ છે. એથી કરીને, મારા તારની બાબતમાં તાકીદે જવાબ આપવાને મુંબઈ સરકારને કહેલી મારી વિનંતી તમે ટેલિફોન યા તો તાર દ્વારા તેને પહોંચાડી શકો તો હું તમારો આભારી થઈશ.

લિ. તમારો

૨૫-૧૧-'૪૨

મે.૦ કં. ગાંધી

૧૫

નં. એસ. ડી. ૬/-૨૮૬૧

હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ (રાજકીય)

બોમ્બે ફેસલ, ૩૦ નવેમ્બર, ૧૯૪૨

મુંબઈ સરકારના હોંડિના વધારાના સેક્રેટરી તરફથી

શ્રી. મે.૦ કં. ગાંધીને

સાહેબ,

પ્રો. બજાસાળીના ઉપવાસને અંગેના તમારા તા. ૨૪મીના તારના સંદેશા બાબતમાં મને એમ જણાવવાને ફરમાવવામાં આવ્યું

૧૩

છે કે, તેમની સાથે (તાર ટપાલથી) વાતચીત કરવાની તમારી વિનંતી સરકાર મંજૂર કરી શકે એમ નથી.

આમ છતાં પણ માનવતાને ખાતર, જે તમે આ ઉપવાસ છોડી દેવાને તેમને સલાહ આપવાને ચહાતા હો તો આ સરકાર તેમને તમારી સલાહ પહોંચાડવાની ગોઠવણ કરશે.

લિ. સેવક

મુંબઈ સરકારના હો. ડિ. વધારાના સેક્રેટરીની સહી

૧૬

અટકાયતી છાવણી

૪ થી ડિસેમ્બર, '૪૨

સાહેબ,

ગઈ તા. ૩૦મીનો તમારો પત્ર મને ગઈ કાલે એટલે કે ચાલુ માસની ૩૭ તારીખે મળ્યો. જેમની જિંદગી જેખમમાં મુકાયેલી જણાય છે એવા એક પ્રિય સાથીના સંબંધમાં તારથી મોકલાયેલા મારા સંદેશનો જવાબ, મારો સંદેશો મોકલ્યા પછી દશ દિવસ બાદ પત્ર દ્વારા મને મળે એ વસ્તુની હું ઊંડા ખેદપૂર્વક નોંધ લઉં છું.

મારી વિનંતી સરકારે તરછોડી એને માટે હું દિલગીર છું. અમુક સંજોગોમાં ઉપવાસ વાજખી અને જરૂરી હોય છે એમ હું માનતો હોંવાથી, પ્રો. બલુસાળી પાસે તેને માટે વાજખી કારણો નથી એ જણ્યા વિના, તેમને પોતાના ઉપવાસ છોડી દેવાની સલાહ આપવાને હું અસમર્થ છું. છાપાંના હેવાલોને સાચા માનીએ તો તેમના ઉપવાસ માટે વાજખી ભૂમિકા હોય એમ લાગે છે, અને મારે જો એ મારા મિત્રને ગુમાવવા જ જોઈએ એમ હોય, તો સંતોષપૂર્વક મારે તેમ કરવું રહ્યું.

લિ. તમારો

મો. કં. ગાંધી

મુંબઈ સરકારના હો. ડિ. વધારાના સેક્રેટરી

૧૪

૨. લૉર્ડ સિનલિથગો તથા હિંદી સરકાર સાથેનો પત્રવહેવાર

ખંડ ૧

૧૭

આગાખાનનો મહેલ,
ચરવડા,

૧૪ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨

ત્રિય લૉર્ડ સિનલિથગો,

હિંદી સરકારે ઉતાવળ કરી કટોકટી આણવામાં બૂલ ખાધી છે. આ પગલું વાજખી હતું એમ પુરવાર કરવાને સરકાર તરફથી જે ઠરાવ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે તેમાં ઘણી વાતો ખોટા ને વિકૃત રૂપમાં રજૂ કરવામાં આવી છે. તમારા હિંદી ‘સાથીઓ’ની સંમતિ તમને મળેલી છે એ હકીકતનો તો માત્ર એટલો જ અર્થ છે કે, હિંદુસ્તાનમાં એવા લોકોની સેવા તમે હમેશાં માગી મેળવી શકો છો. લોકો અને પક્ષો બન્ને ગમે તેમ કહે, પણ અંગ્રેજોએ હિંદમાંથી ખસી જવું એવી જે માગણી કરવામાં આવી છે તેને માટે આવા લોકોનો સરકાર સાથેનો સહકાર એક વધુ કારણ પૂરું પાડે છે.

ઓછામાં ઓછું હું સામુદાયિક લડત ઉપાડું ત્યાં લગી તો હિંદી સરકારે રાહ જોવી ઘટતી હતી. મેં જાહેર રીતે કહ્યું છે કે, કોઈ પણ સક્રિય પગલું બરતા પહેલાં તમને એક કાગળ લખવાનો મારો પૂરેપૂરો વિચાર હતો. એમાં, તમને મહાસભાની માગણી તટસ્થપણે તપાસવાને વિનંતી કરવાની હતી. તમે જાણો છો તેમ, મહાસભાની માગણીની કલ્પનામાં જે જે ત્રૂટી જડી છે તે દરેકને તેણે તરત પૂરી કરી છે. તે જ પ્રમાણે તમે જો મને તક આપી હોત તો હું દરેક મુસીબતનો વિચાર કરીને કંઈક તોડ કાઢી શક્યો હોત. સરકારે એકાએક જે પગલું બધું તે પરથી તો એમ માનવાને કારણ મળે છે કે, મહાસભા જે અતિશય સાવચેતી ને

ધીમાશથી સત્યાગ્રહની દિશામાં આગળ વધતી હતી તેને લીધે જગતનો ભોક્ષ્મત મહાસભા તરફ વળશે — વળવા માંડ્યો પણ હતો — અને મહાસભાની માગણીને તુચ્છકારવા માટે સરકારે જે કારણો બતાવ્યાં છે તેનું પોકળપણું ખુલ્લું પડી જશે, એવી બીક સરકારને લાગી હોવી જોઈએ. મેં શુક્રવારે તથા મહાસભિતિએ ઠરાવ પસાર કર્યા પછી શનિવારે રાતે આપેલાં મારાં ભાષણોના સત્તાવાર હેવાલની રાહ તો તેમણે જોવી જ ધટતી હતી. તે હેવાલો પરથી તમે જોઈ શક્યા હોત કે હું ઉતાવળે કામ કરવાનો નહોતો. એ ભાષણોમાં મેં જે વચગાળાની ઝાંખી કરી હતી તેનો લાભ તમારે લેવો જોઈતો હતો, અને મહાસભાની માગણી સંતોષવાના અને એટલા રસ્તા ખોળી વળવા જોઈતા હતા.

સરકારી ઠરાવમાં કહ્યું છે : ‘શાણપણનો વિનય પ્રવર્તશે એ આશામાં હિંદી સરકારે ધીરજથી રાહ જોઈ છે, પણ તેની એ આશા એળે ગઈ છે.’ હું ધારું છું કે અહીં શાણપણનો અર્થ એ છે કે મહાસભાએ તેની માગણી છોડી દેવી. જે માગણી સર્વ કાળે વાજબી છે તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે એવી આશા હિંદુસ્તાનને સ્વાતંત્ર્યની બાંહેધરી આપવાને બંધાયેલી સરકારે શા સારું રાખવી જોઈએ ? એ માગણી તે શું એવો પડકાર છે કે એ માગણી કરનાર પક્ષની જોડે ધીરજથી દલીલ કરવાને બદલે તેની સામે તત્કાળ દમન જ ચલાવ્યે છૂટકો હોય ? એ માગણી સ્વીકારવાથી “હિંદુસ્તાન અંધાધૂંધીમાં ડૂબી જાય” એમ કહેવું એ માનવજાતિના ભોળપણ પર બહુ મોટી મદાર બાંધવા જેવી વાત છે. વસ્તુતઃ તો એ માગણીનો અતિ ઉતાવળે અસ્વીકાર કરવાથી પ્રજા અને સરકાર અંધાધૂંધીમાં ડૂબી ગયાં છે. મહાસભા તો હિંદ મિત્રરાજ્યોનો પક્ષ અપનાવે એ માટે પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરી રહી હતી.

વળી સરકારી ઠરાવ કહે છે કે : “ગવર્નર જનરલ અને તેની કાઉન્સિલને છેલ્લા કેટલાક દિવસથી એવી પણ બાતમી મળી રહી છે કે, મહાસભા પક્ષ તરફથી ગેરકાયદેસર અને કેટલીક જગાએ હિંસક પ્રવૃત્તિઓને માટે બયાનક તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી. એ

પ્રવૃત્તિઓના અનેક હેતુઓમાં એવી પણ ધારણા હતી કે અવર-જવરનાં સાધનો અને જાહેર હિપયોગનાં કામોને ખોટકાવી દેવાં, હડતાલો પડાવવી, સરકારી નોકરોને વફાદારીમાંથી પાડવા, અને સૈન્યભરતી તથા બીજાં બચાવનાં કામોમાં ડખલ કરવી.” આ વર્ણનમાં વસ્તુસ્થિતિનું નયું વિકૃત રૂપ જ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. હિંસા કરવાનો વિચાર તો મહાસભાએ કેઈ પણ સ્થિતિમાં કદી કર્યો જ નહોતો. અહિંસક લડતમાં શાનો શાનો સમાવેશ થઈ શકે તેની જે વ્યાખ્યા આપેલી હતી તેમાંથી વિપરીત અને સૂક્ષ્મ રીતે એવો અર્થ કાઢવામાં આવ્યો છે કે, કેમ જાણે મહાસભા હિંસાનાં કામો કરવાની તૈયારી ન કરી રહી હોય ! એકેએક વસ્તુને મહાસભા મંડળોમાં ખુલ્લુંખુલ્લા ચર્ચામાં આવી હતી, કેમ કે કશું જ કામ શુભપણે કરવાનું હતું જ નહિ. અને જે નોકરી બ્રિટિશ પ્રજાને નુકસાન પહોંચાડી રહી છે તે છોડી દેવાનું હું તમને કહું તો તેથી મેં તમને તમારી વફાદારીમાંથી પાડ્યા એમ શી રીતે કહી શકાય ? આવી ભરમાવનારી કંડિકાઓ મહાસભાના મુખ્ય માણસોની પીઠ પાછળ પ્રસિદ્ધ કરવાને બદલે સરકારે, તેને આ ‘તૈયારીઓ’ની ખબર પડી કે તરત જ, એ તૈયારી સાથે સંબંધ ધરાવતા લોકોની પર મુકદ્દમા ચલાવવા ઘટતા હતા. એ યોગ્ય રસ્તો ગણાત. આ ઠરાવમાં પુરાવા વિનાના આરોપો કરીને સરકાર અન્યાયથી વત્તાના આરોપને પાત્ર બની છે.

મહાસભાની આખી હિલચાલ પાછળ ધરાદો એ હતો કે પ્રજાને એટલો આપભોગ આપવા પ્રેરવી કે સરકારને તેના પર ધ્યાન આપવું જ પડે. મહાસભાની પાછળ લોકમતનું કેટલું બળ છે તે બતાવી આપવાનો એ હિલચાલનો ધરાદો હતો. જે પ્રજાકીય હિલચાલ અહિંસક હોવા વિષે સ્પષ્ટ જાહેરાત કરવામાં આવી હતી તેને આજની ધડીએ કચડી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં શાણપણ હતું ખરું ?

વળી સરકારી ઠરાવમાં એમ પણ કહ્યું છે કે, “મહાસભાને હિંદુસ્તાન આખાની વતી બોલવાનો અધિકાર નથી. છતાં, પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવવા માટે અને પોતાની જોડુકમીની નીતિ

અનુસાર, તેના નેતાઓએ હિંદુસ્તાનને સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રત્વને પદે પહોંચાડવાના પ્રયત્નોમાં નિરંતર વિઘ્નો બાખ્યાં છે.” હિંદુસ્તાનની જૂનામાં જૂની રાષ્ટ્રીય સંસ્થાની સામે આ પ્રકારનો આરોપ મૂકવો એ તેની હડહડતી બદનકી છે. જે સરકારે આઝાદી મેળવવાના એકેએક રાષ્ટ્રીય પ્રયાસમાં અચૂકપણે અંતરાયો નાખ્યા છે અને ગમે તેવી કુટિલ નીતિ વાપરીને મહાસભાને કચડી નાખવાના પ્રયાસો કર્યા છે, — તેણે આ પ્રમાણે કયું છે એમ પ્રસિદ્ધ થયેલી તવારીખો પરથી પુરવાર કરી શકાય એમ છે, — તે સરકારના મોંમાં ઉપલાં વચનો શોભતાં નથી.

મહાસભાએ તો એમ પણ કહ્યું હતું કે હિંદુસ્તાનની આઝાદી બહેર કરવામાં આવે તેની સાથે સાથે, સુસ્થિત કામચલાઉ સરકાર-તંત્ર રચવાની મહાસભાની શક્તિ વિશે જે સરકારને પતીજ ન હોય તો, તેણે એ સરકાર-તંત્ર રચવાનું મુસ્લિમ લીગને કહેવું અને લીગે એવી રીતે રચેલી રાષ્ટ્રીય સરકારનો મહાસભા વફાદારીપૂર્વક સ્વીકાર કરશે. મહાસભાની આ ઓફરનો વિચાર સરખો કરવાની મહેરબાની હિંદુસ્તાન સરકારે બતાવી નથી. મહાસભા બેહુકમીની નીતિને વરેલી છે એવો આરોપ તેના ઉપર મુકાયો છે તે આવી ઓફર સાથે ભાગ્યે જ સુસંગત છે.

હવે સરકારે જે ઓફર કરેલી તેની તપાસમાં ઊતરું. “સરકારની ઓફર એ છે કે, યુદ્ધ બંધ પડે કે તરત જ, હિંદુસ્તાન પોતાની પરિસ્થિતિને માટે જેને સૌથી વિશેષ અનુકૂળ ગણતું હોય એવું રાજ્ય-બંધારણ ઘડશે. તેમ કરવામાં તેને નિર્ણય કરવાની પૂરેપૂરી છૂટ રહેશે, અને તે જે નિર્ણય કરે તે કોઈ એક પક્ષને નહિ પણ સર્વ પક્ષોને ધ્યાનમાં રાખીને કરશે.” આ ઓફરમાં કશી ભલીવાર છે ખરી? સર્વ પક્ષો અત્યારે એકમત નથી થયા. અને આઝાદી હાથમાં આવે તો પહેલાં જે તેમને કાર્ય કરવાનું હોય તો યુદ્ધ પછી એકમત થવાની કંઈ વધારે શક્યતા છે ખરી? ચોમાસામાં જેમ બિલાડીના ટાપ ગિગી નીકળે છે, તેમ હિંદુસ્તાનમાં નવા નવા પક્ષો ફૂટી નીકળે છે. કેમ કે એ પક્ષો મોટેથી આઝાદીનું નામ ભણે ઉચ્ચારે, પણ જે તેઓ મહાસભાના અને તેની પ્રવૃત્તિઓના વિરોધી હોય તો, પોતે

પ્રજ્ઞના પ્રતિનિધિ છે એમ સાબિત કરી આપે તે વિના જ સરકારે તેમને અગાઉ જેમ વધાવી લીધા છે, તેમ હવે પછીય વધાવી લેશે. નિષ્ફળતા સરકારની ઓફરના મૂળમાં જ રહેલી છે. એટલે જ સહુથી પહેલાં અંગ્રેજ સત્તાએ ખસી જવું એવી માગણી તર્કશુદ્ધ ઠરે છે. અંગ્રેજ સત્તાનો અંત આવે, અને હિંદના રાજકીય દરબજામાં ધરમૂળનો ફેરફાર થઈ તે ગુલામ મટી આઝાદ બને, તે પછી જ કામચલાઉ કે કાયમની સાચી પ્રતિનિધિસરકાર રચવાનું શક્ય થશે. એ માગણીના કરનારાઓને જીવતા દાટી દેવાથી એ મડાગાંઠ ઊકલી નથી, પણ ઊલટી વધારે મજબૂત બની છે.

તે પછી સરકારી ઠરાવ કહે છે : “મહાસભા પક્ષે કહ્યું છે કે, હિંદુસ્તાનના કરોડો લોકોને ભવિષ્યને વિષે ચોક્કસ કશી ખબર નથી, અને તેથી, અનેક શહીદ દેશોની દુર્દશા જોતા હોવા છતાં, ચડાઈ કરનારા પરદેશીઓને શરણે જવાને તૈયાર છે. આ મહાન દેશની પ્રજાની લાગણીનું આ સાચું વર્ણન છે એમ હિંદી સરકાર સ્વીકારી શકતી નથી.” હું કરોડોને વિષે તો નથી જાણતો, પણ મહાસભાએ કહેલી વાતના ટેકામાં હું મારો પોતાનો પુરાવો આપી શકું એમ છું. મહાસભાએ આપેલો પુરાવો ન માનવાની સરકારને છૂટ છે. કોઈ પણ સામ્રાજ્યવાદી સત્તાને કોઈ કહે કે તેને માથે જોખમ ઝડૂમે છે, તો એ વચન એ સત્તાને રુચતું નથી. બીજી સામ્રાજ્યવાદી સત્તાઓની જેવી વસ્ત્રે થઈ છે તેવી વસ્ત્રે પોતાની થતી ગ્રેટબ્રિટન ટાણે એમ મહાસભા ધમ્કે છે; તેથી જ તે બ્રિટનને કહે છે કે ‘હિંદુસ્તાનને આઝાદ જાહેર કરીને તમે સ્વેચ્છાએ સામ્રાજ્યવાદ છોડી દો.’ આ હિલચાલની પાછળ મહાસભાએ મનમાં અતિશય મિત્રાચારી સિવાય બીજો કશો હેતુ નથી રાખ્યો. મહાસભા સામ્રાજ્યવાદને હણવા માગે છે તેમાં જેટલું હિંદુસ્તાનનું તેટલું જ બ્રિટિશ પ્રજાનું અને માનવજાતિનું હિત સાધવાની ધારણા રહેલી છે. એથી ઊલટું કહેવામાં આવે છે તે છતાં હું ભાર દઈને કહેવા ઇચ્છું છું કે, સમગ્ર હિંદના અને જગતના સ્વાર્થથી નિરાળો એવો, પોતાનો કશો સ્વાર્થ મહાસભાને, નથી.

સરકારી ઠરાવના ઉપસંહારમાંનો નીચેનો ફકરો વાંચવા લાયક

છે : “પણ સરકારને માથે હિંદુસ્તાનનો ખચાવ કરવાની, યુદ્ધ કરવાની હિંદની શક્તિ ટકાવી રાખવાની, હિંદના હિતનું રક્ષણ કરવાની, અને ભય કે પક્ષપાત વિના તેની પ્રજાના જીવ જીવ વર્ગોની વચ્ચે સમ-તોલપણું જાળવવાની જવાબદારી રહેલી છે.” આને વિષે હું એટલું જ કહી શકું એમ છું કે, મલાયા, સિંગાપુર અને પ્રહારદેશના અનુભવ પછી ઉપરનાં વચ્ચેના સત્વની કેકડીરૂપ છે. જે પક્ષે ઊભા કરવાને માટે હિંદુસ્તાન સરકાર પોતે જ દેખીતી રીતે જવાબદાર છે તે પક્ષોની વચ્ચે ‘સમતોલપણું’ જાળવવાનો દાવો એ સરકાર કરે છે એ જોઈને ખેદ થાય છે.

વધુમાં એક વાત : યુદ્ધનો જે જાહેર કરવામાં આવેલો હેતુ છે તેને વિષે સરકારની ને અમારી વચ્ચે એકમતી છે. ખરું જ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો, એ હેતુ ચીન અને રશિયાની આઝાદીનું રક્ષણ કરવાનો છે. હિંદુસ્તાન સરકાર માને છે કે યુદ્ધમાં જીત મેળવવા માટે હિંદની આઝાદી જરૂરની નથી. મારો મત એથી સાવ ઊલટો છે. મેં જવાહરલાલ નેહરુને મારો માપવાનો ગજળનાવ્યા છે. એ બે દેશો જોડે એમને અંગત સંસર્ગ હોઈ, ચીન અને રશિયાના ઝઝૂમી રહેલ વિનાશનો વિચાર કરતાં તેમને ઘણું દર્દ થાય છે;— મને થઈ શકે તેના કરતાં વધારે; અને હું તો કહું કે, તમને થઈ શકે તેના કરતાં પણ વધારે. એ દર્દના માથાં તેમણે સાત્રાન્યવાદ સાથેનો પોતાનો જૂનો ઝઘડો બૂલવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો. ફાશીવાદ અને નાઝીવાદની જીતથી મારા કરતાં તેઓ ઘણા વધારે ડરે છે. મેં દિવસોના દિવસો લગી એમની સાથે દલીલો કરી છે. મારા વિચાર સામે તેમણે જે ધમશથી લડત ચલાવી તેનું વર્ણન કરવાને મારી પાસે શબ્દો નથી. પણ નરી હકીકતોના બળ આગળ તે લાચાર બની ગયા. હિંદુસ્તાનની આઝાદી વિના પેલા બીજા બે દેશોની આઝાદી જોખમમાં છે એમ તેમણે સાફ સાફ જોયું ત્યારે નમતું આપ્યું. એવા મિત્ર અને સોબતીને કેદમાં પૂર્યા એ તમે બૂલ કરી છે.

આમ યુદ્ધના હેતુ વિષે એકમતી હોવા છતાં, સરકાર ઉતાવળે દમન કરીને જ મહાસભાની માગણીનો જવાબ આપવા માગતી હોય

તો પછી, બ્રિટિશ સરકારના મનમાં મિત્રરાજ્યોના હિતનો વિચાર છે તેના કરતાં, સામ્રાજ્યવાદી નીતિના એક અંગ તરીકે હિંદુસ્તાન પરનો કબજો કાયમ રાખવાનો વશુહિત્યાર્થો નિર્ધાર વધારે છે, એવું અનુમાન જો હું બાંધું, તો સરકારને આશ્ચર્ય ન થવું જોઈએ. એ નિશ્ચયને પરિણામે સરકારે મહાસભાની માગણીને તરછોડી, અને અતિશય ઉતાવળ કરીને દમનસત્ર શરૂ કર્યું.

ઇતિહાસે કદી ન જોયેલો કે જાણેલો એવો એકબીજાનો જે સંહાર ચાલી રહેલો છે તે જ સારી પેઠે ગૂંગળાવનારો છે. પણ એ સંહારની સાથે સાથે સત્યની જે કતલ ચાલી રહી છે, અને જેમાં આ સરકારી ઠરાવમાં બરેલા બારોબાર અસત્યથી પૂર્તિ થઈ રહી છે, તે મહાસભાની માગણીનું ભારે સમર્થન કરે છે.

તમને આ કાગળ મોકલવો પડે છે તેનું મને ઊંડું દર્દ થાય છે. પણ તમારું કામ મને ગમે તેટલું નાપસંદ હોય તોયે હું તમારો જોવા મિત્ર હતા તેવો જ આજે પણ કાયમ છું. હું હજી પણ વિનંતી કરું છું કે, હિંદી સરકારની આખી રાજનીતિનો તમે વિચાર કરો. જે માણસ બ્રિટિશ પ્રજાનો સાચો મિત્ર હોવાનો દાવો કરે છે તેની વિનવણીની અવગણના ન કરશો.

ભગવાન તમને રસ્તો બતાવે !

લિ. તમારો
મે.૦ ક૦ ગાંધી

૧૮

વાઇસરોયનો મહેલ,
નવી દિલ્હી,
૨૨ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨

મિત્ર મિ. ગાંધી,

તમારો ૧૪મી ઓગસ્ટનો કાગળ મને એક બે દિવસ ઉપર જ મળ્યો. તે માટે હું તમારો આભાર માનું છું.

તમારા કાગળમાં તમે જે કંઈ કહ્યું છે તે મેં બહુ જ કાળજીપૂર્વક વાંચ્યું છે. એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. તમારા અભિપ્રાયોને મેં પૂરતું વજન આપ્યું છે, પણ પરિણામની દૃષ્ટિએ મને

ધાસ્તી છે કે ગવર્નર-જનરલ ને તેની કાઉન્સિલના ઠરાવ આપત તમે જે ટીકાઓ કરી છે તેનો, અથવા તો હિંદી સરકારની આખી નીતિનો નવેસર વિચાર થવો જોઈએ એ તમારી વિનંતીનો — એમાંથી એકેનો હું સ્વીકાર કરી શકું તેમ નથી.

મિ. મો. ક. ગાંધીને

લિ. તમારો
લિનલિથગો

૧૯

હિંદી સરકારના હોમ ડિવિઝન સેક્રેટરી,
નવી દિલ્હી

સાહેબ,

મહાસભા જોડે કામ શેવાની આજકાલની સરકારી નીતિને મધ્યસ્થ કારોબારીના હિંદી સભ્યો અને ખીજાઓએ એકે અવાજે વધાવી લીધી હોવા છતાં હું ભારપૂર્વક કહેવાની હિંમત કરું છું કે, જે સરકારે ના. વાઇસરોય ઉપર મેં લખવા ધારેલો કાગળ મળતા સુધી અને તેનું પરિણામ આવતા સુધી રાહ જોઈ હોત તો દેશ ઉપર કશી મોટી આફત ઊતરી પડવાની નહોતી. ઊલટી જે બધી ખાનાખરાબી થયાનું કહેવાય છે તે ખસૂસ ટાળી શકાત.

એની વિરુદ્ધ ગમે એટલું કહેવાયું હોય છતાંયે હું દાવો કરીને કહું છું કે મહાસભાની નીતિ હજીયે સ્પષ્ટપણે અહિંસાની જ છે. મહાસભાના નેતાઓની એકસામટી ધરપકડે શોકોને ગુસ્સાથી બાન-બૂલા કરી મૂક્યા જણાય છે. મને તો લાગે છે કે, જે કંઈ ખાના-ખરાબી થઈ છે તેને સારું મહાસભા નહિ પણ સરકાર જ જવાબ-દાર છે. સરકારને માટે મારી નજરમાં તો યોગ્ય માર્ગ એક જ છે અને તે એ કે, મહાસભાના નેતાઓને છૂટા કરવા, બધાં દમનનાં પગલાં પાછાં ખેંચી શેવાં અને સાંત્વનના માર્ગ શોધવા. હિંસાના ખુલ્લા બનાવો અને તેને પહોંચી વળવા સારું, જરૂર સરકાર પાસે પૂરતાં સાધનો છે. દમન તો માત્ર કડવાશ અને અસંતોષ જ વધુ ફેલાવી શકે.

મને છાપાં મેળવવાની છૂટ આપવામાં આવી છે તેથી મને લાગે છે કે દેશમાં બની રહેલા દુઃખદ બનાવોની મારા ઉપર કેવી

અસર પડી છે તેની સરકારને જાણ કરવાની મારી ફરજ છે. જે સરકારને લાગે કે એક કેદી તરીકે આવા કામગીરી લખવાનો મને કશો હક નથી તો તેમણે મને કહેવાની જ વાર છે; પછી હું તેવી જૂલ ફરી નહિ કરું.

૨૩-૯-'૪૨

લિ. તમારો

મો. કં. ગાંધી

૨૦

અટકાયતી છાવણી

૧૩ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૩

સાહેબ,

આજનાં છાપાંઓ ઉપર નજર કરતાં નામદાર વાઇસરોય અને ગાંધીજી વચ્ચેના પ્રગટ થયેલા પત્રવહેવારના પરિશિષ્ટ ૩ નીચે નીચે મુજબની નોંધ ગાંધીજીના જોવામાં આવી : “આ પત્રની વિધિસરની પહોંચ સ્વીકારવામાં આવી હતી.” ગાંધીજી મને એમ જણાવવાનું કહે છે કે, એમને એ પત્રની એવી કશી પહોંચ મળી જ નથી. અને મજબૂર નિવેદનનો તેમનો ઇન્કાર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે એમ તે ઇચ્છે છે.

લિ. તમારો

ખ્યારેલાલ

સર રીચર્ડ ટાઉનહામ,
હિંદી સરકારનું હોમ ડિ૦,
નવી દિલ્હી

૨૧

[તા. ૩-૪-'૪૩ ને રોજ છાવણીના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ દ્વારા નીચેનો સંદેશો પહોંચાડવામાં આવ્યો હતો :]

“મિ. ગાંધીની વતી મિ. ખ્યારેલાલે લખેલા તા. ૧૩ ફેબ્રુઆરીના પત્રના સંબંધમાં મિ. ગાંધીને જણાવશો કે, હિંદી સરકારના હોમ ડિપાર્ટમેન્ટના સેક્રેટરીને લખેલા તા. ૨૩-૯-'૪૨ના તેમના પત્રની પહોંચ છાવણીના અમલદાર અધિકારી દ્વારા સંદેશાથી સ્વીકારવામાં આવી હતી, અને સરકાર માને છે કે આ રીતે મોકલાયેલો સંદેશો લેખી પહોંચ જોટલો જ વિધિપૂર્વકનો છે.”

૨૩

(અંગત)

ખ્રિસ્તી ખેસતા વરસની આગલી સાંજ
મિત્ર હોલ્ડ લિનલિથગો,

અઠકાયતી ડાવણી,
૩૧-૧૨-'૪૨

આ કાગળને ધણો અંગત સમજજો. બાઇબલની આગ્રહ
ઉપાધીને મેં તમારી સામે મારા મનમાં સેવેલા ઝઘડા ઉપર ફેટલાયે સૂરજ
આથમવા દીધા છે. પણ આ જૂનું વરસ આથમે તે અમાઉ તો
હવે મારે આટલા દિવસ હૈયામાં તમારી સામે ધૂંધવાઈ રહેલો ઉકળાટ
ઠાણવીને હળવો થયે જ છૂટકો. મેં માન્યું હતું કે આપણે મિત્ર
હતા, ને હજીયે એ માન્યતાને વળગી રહેવાનું મને ગમે છે. છતાં
દમી ઓગસ્ટ પછી જે જે કાંઈ બન્યું છે તે મને શંકામાં નાખી દે
છે કે, તમે મને હજીયે મિત્ર તરીકે ગણતા હશે કે કેમ. તમારી
જોડે જેટલા નિકટ પરિચયમાં હું આવ્યો છું તેટલો કદાચ તમારી
ગાદીએ અગાઉ ખેસી ગયેલા ખીજ કોઈ હાકેમ જોડે નહિ આવ્યો હોઈ.

તમે કરાવેલી મારી ધરપકડ, તે ઉપર તમે કાઢેલી સરકારી
યાદી, રાજજીએ મને મળવાની માગણી કરી ત્યારે તમે તેમને
વાળેલો જવાબ તથા તે જવાબના ટેકામાં તમે આપેલાં કારણો,
એમરી સાહેબે મારા ઉપર કરેલો હુમલો, અને એવું એવું ખીજું ધણું
જેની લાંબી યાદી હું આપી શકું એમ છું, તે બધું એમ બતાવે છે કે,
કોઈને કોઈ વખતે તમને મારી પ્રામાણિકતા વિષે શંકા આવી હોવી
જોઈએ. મહાસભાવાદીઓનો ઉદ્દેશ્ય એમાં કરેલો છે તે તો ભેગાભેગી છે.
હું જ મહાસભાને માથે મઢવામાં આવતા બધા પાપનો કરવૈયો ગણાયો
હોઈ એમ લાગે છે. જે હું તમારો મિત્ર નહોતો મટ્યો, તો ઉમ
પગલું ભરવા અગાઉ તમે મને કાં બોલાવ્યો નહિ, ને તમારી
શંકાઓ મને કહી નહિ, ને જે હકીકતો તમારી પાસે હતી તેના
ખરાપણા વિષે તમે તમારી પોતાની ખાતરી ન કરી લીધી ?

ખીજઓ જે નજરે મને જોતા હોય તે નજરે મારા પોતા તરફ
જેવાની શક્તિ મારામાં સારી રીતે છે. પણ આ દાખલામાં હું સદંતર
નિષ્ફળ નીવડ્યો છું. હું જોઉં છું કે, આ સંબંધમાં મારે વિષે સરકારી
મંડળોમાં કરાતાં તમામ નિવેદનો સત્યથી ચોખ્ખાં વેગળાં જનારાં છે.

હું એટલે સુધી અકારો થઈ પડ્યો છું કે એક મરતા મિત્ર
જોડે (પ્રોફેસર બલુસાળી ચિમૂરપ્રકરણ ઉપર ઉપવાસ કરી રહ્યા
છે તેની વાત કરી રહ્યો છું) પત્રવહેવાર દ્વારા સંપર્ક સાધવા
દેવાનું પણ હું ન કરાવી શક્યો !!!

અને સખત ચકાસણીની કાતર તમે કતરાઈને નીકળેલ છાપાં-
ઓમાં છપાયેલી ખબરો સિવાય ખીજી કશી સામગ્રી મારી આગળ
ન હોવા છતાં, મહાસભાવાદી તરીકે જાણીતા એવા કેટલાક લોકોએ
કરેલી કહેવાતી હિંસાને મારે વખોડી કાઢવી જોઈએ, એવી આશા
રાખવામાં આવી છે. આ બાબતમાં આથી ઘણું વધારે હું લખી
શકું એમ છું, પણ મારા દુઃખની કથની મારે લંબાવવી ન જ
જોઈએ. મને ખાતરી છે કે મેં એટલું તો કહ્યું છે, જે પરથી
વિગતો તમે પૂરી શકશો.

તમે જાણો છો કે સને ૧૯૧૪ના છેવટના ભાગમાં હું
દક્ષિણ આફ્રિકાથી હિંદ આવ્યો. તે ૧૯૦૬માં મને એની
મેળે સાંપડેલું મારું જીવનકાર્ય લઈને. એ કાર્ય હતું માનવ-
જાતિમાં વર્તી રહેલ હિંસા અને જૂઠાણાની જગ્યાએ જીવનના
એકેએક પ્રદેશમાં સત્ય અને અહિંસાનો પ્રચાર. સત્યા-
ગ્રહનો ધર્મ હાર જાણતો નથી. એના સંદેશાનો પ્રચાર કરવાનાં
અનેક સાધનોમાં જેલ પણ એક સાધન છે. પણ તેને સુધ્ધાં મર્યાદા
છે જ. તમે અહીં મને મહેલમાં રાખ્યો છે, જ્યાં શરીરને સારુ
એકેએક યોગ્ય સુખસગવડ મેળૂદ છે. આ સગવડોનો લાભ પણ
મેં ખાસી રીતે લીધો છે. કર્તવ્યરૂપે સમજીને લીધો, ભોગરૂપે
કદી નહિ. એવી આશાએ લીધો કે, કેક દિવસ સત્તાવાળાઓને સમજ
પડશે કે તેમણે નિર્દોષને દંડ્યા છે. આને સારુ મેં મારે માટે છ
મહિનાની અવધ આંકી છે. હવે એ મુદત પૂરી થવા આવી છે;
મારી ધીરજનું પણ એમ જ છે. સત્યાગ્રહનો ધર્મ મેં જે રીતે જાણ્યો
છે તેમાં આવી કસોટીના સમયને સારુ ધલાજ પડ્યો છે. ટૂંકમાં
એ આ છે : ‘ઉપવાસ વાટે દેહદમન.’ સાથે સાથે એ જ સત્યા-
ગ્રહધર્મ એને આખરી પગલા સિવાય ખીજી કોઈ રીતે ભેવાની મના

કરે છે. હું ટાળી શકું તો આવું પગલું લેવા માગતો નથી.

એને ટાળવાનો રસ્તો આ છે. મારી બૂલ કે બૂલો વિષે મારી ખાતરી કરાવી આપો, તો હું તે તમામનું પૂરું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ. કાં આપ મને તમારી પાસે બોલાવો, કાં તમારા મનને પૂરી રીતે સમજનાર અને મારી બૂલો વિષે મારી ખાતરી કરાવી આપે એવા કોઈને મારી પાસે મોકલો. તમારી ઇચ્છા જ હશે તો રસ્તાની ખોટ નથી.

તાકીદે જવાબ મોકલશે એવી આશા રાખું ?

નહું વરસ આપણુ સૌને સારુ શાંતિ આણો.

તમારો સાથો મિત્ર
મો. કં. ગાંધી

૨૩

(અંગત)

વાઇસરોયનો મહેલ,
નવી દિલ્હી,
૧૩ જાન્યુઆરી, ૧૯૪૩

મિત્ર મિ. ગાંધી,

૩૧મી ડિસેમ્બરનો તમારો અંગત કાગળ મને હમણાં જ મળ્યો. તેને સારુ હું આભારી છું. એ કાગળ અંગત છે એ હું પૂરેપૂરું માન્ય રાખું છું. એમાંનું નિખાલસપણું મને ગમ્યું છે. મારો જવાબ પણ તમારા કાગળના જેટલો જ નિખાલસ અને સાવ અંગત હશે; અને એ નિખાલસ તથા અંગત હોય એમ તમે પોતે પણ ઇચ્છશો.

તમારો કાગળ મળ્યાથી મને આનંદ થયો; કેમ કે, આપણો અગાઉનો સંબંધ જોતાં, તમારી સાથે જેટલી સ્પષ્ટતાથી વાત કરવી ઉચિત ગણાય તેટલી સ્પષ્ટતાથી કહું તો, ગયા થોડાક મહિનામાં મને બહુ ઊંડો ખેદ થયેલો છે. એક તો આગસ્ટમાં મહાસભાએ સ્વીકારેલી નીતિથી; અને બીજી એ વાતથી કે, એ નીતિને લીધે આખા દેશમાં હિંસા અને ગુના ફાટી નીકળ્યાં છતાં, કેમ કે ફાટી નીકળ્યા વિના ન રહે એ દેખીતું હતું, (અને પરદેશી ચડાઈનું જે જોખમ હિંદ પર ઝઝૂમતું હતું તેને વિષે તો હું કશું કહેતો જ નથી) — આમ છતાં એ હિંસા અને ગુનાને વખોડનારું એક પણ વચન તમારી કે કાર્યવાહક

સમિતિ તરફથી કહેવામાં આવ્યું નહિ. તમે પહેલાં પૂનામાં હતા ત્યારે તમને વર્તમાનપત્રો નહોતાં મળતાં એ હું જાણતો હતો. તેથી એને મેં તમારા મૌનનું કારણ માની લીધું હતું. પછી તમને તથા કાર્યવાહક સમિતિને તમે ઇચ્છો તે વર્તમાનપત્રો મળી શકે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી ત્યારે મેં ખાતરીપૂર્વક માન્યું હતું કે, દેશમાં અનતા અનાવોની જે વિગતો એ વર્તમાનપત્રોમાં આવતી હતી તે વાંચીને જેમ અમને સહુને આઘાત અને દુઃખ થયાં છે તેમ તમને પણ થશે, અને એ અનાવોની તમારી વખોડણીને તમે સાવ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરવા અને તેને બહોળી જાહેરાત આપવા આતુર થશો. પણ તેમ અન્યું નહિ. તેથી મને ખરેખર નિરાશા ઊપજી છે. અને જ્યારે હું આ ખૂનોનો, પોલીસ અમલદારો જીવતા બાળા મુકાયાનો, રેલગાડીઓ ભંગાયાનો, મિલકતોના નાશનો, જીવાન વિદ્યાર્થીઓને અવળે રસ્તે ચડાવવાનો — જેને લીધે હિંદુસ્તાનની તથા મહાસભા પક્ષની પ્રતિષ્ઠાને ભારે બટો લાગ્યો છે — તે બધા અનાવોનો વિચાર કરું છું ત્યારે મારી નિરાશામાં ઉમેરો થાય છે.

હું તમને ખાતરી આપવા ઇચ્છું છું કે વર્તમાનપત્રોના જે હેવાલોનો ઉલ્લેખ તમે કર્યો છે તે ઠીક ઠીક પાયાદાર છે. હું તો એમ જ ઇચ્છું છું કે તે પાયાદાર ન હોત તો શું થાત, કેમ કે એ કહાણી બહુ ખૂરી છે. મહાસભાની હિલચાલ પર તથા તે પક્ષ અને તેના અનુયાયીઓ પર તમારો પ્રભાવ કેટલો ભારે છે તે હું બરાબર જાણું છું; અને — ફરી બહુ સ્પષ્ટ વાત કહું છું — તમારે માથે ભારે જવાબદારી નહોતી એમ માની શકાત તો સાડું, એમ મને લાગે છે. (અને દુભાંચે, શરૂઆતની જવાબદારી નેતાઓને માથે રહે છે; પણ બીજાઓને તો તેનાં ફળ ભોગવવાનાં આવે છે; — કાં તો કાયદો તોડનારા તરીકે તેને અંગે આવતાં પરિણામો સહિત, અથવા તો તેના ભોગ અનનારા તરીકે.

તમારા કાગળનો અર્થ હું એ સમજું છું કે, તમે જે રસ્તે ગયા છો ત્યાંથી પાછા વળવા ઇચ્છો છો, અને ગયા આગસ્ટમાં નક્કી કરેલ મહાસભાની નીતિ જોડેનો બધો સંસર્ગ તોડી નાખવા ઇચ્છો

છો. મારો એ અર્થ જે ખરો હોય, તો તમારે મને માત્ર જણાવવાનું જ રહે છે; એટલે હું એ બાબતનો આગળ વિચાર તાપડતોય કરીશ. અને હું જે તમારો હેતુ ન સમજી શક્યો હોઈ તો કંઈ બાબતમાં નથી સમજી શક્યો તે વિના વિલંબે મને જણાવવામાં, અને તમે મારી પાસે શી ચોક્કસ સૂચના મૂકવા માગો છો તે મને કહેવામાં તમારે જરાયે સંકોચ ન રાખવો ઘટે. તમે આટલાં બધાં વરસ પછી મને સારી પેઠે ઓળખતા થયા છો, એટલે એટલું તો માનશો જ કે તમારા તરફથી જે કંઈ સંદેશો મને મળશે તે હંમેશાંના જેટલા જ ધ્યાનપૂર્વક વાંચવાને, તેને પૂરેપૂરું વજન આપવાને, અને એમાંથી તમારી લાગણીઓ ને તમારા હેતુઓ સમજવાનો તીવ્રમાં તીવ્ર આતુરતાપૂર્વક પ્રયત્ન કરવાને હું તત્પર રહીશ.

લિ. તમારો
લિનલિથગો

૨૪

(અંગત)

અટકાયતી છાવણી

૧૯-૧-૪૩

પ્રિય લૉડ લિનલિથગો,

તમારો તા. ૧૩મીનો કૃપાપત્ર મને કાલે અપોરે ૨-૩૦ વાગ્યે મળ્યો. તમારા તરફથી કશા પત્રની આશા હું લગભગ છોડી બેઠો હતો. આ મારી અધીરાઈ કૃપા કરીને દરગુજર કરશે.

તમારા કાગળથી મને ખુશી ઊપજે છે કે હું તમારી નજરમાં હજી છેક જ ગયડી નથી ગયો.

૩૧મી ડિસેમ્બરના મારા કાગળમાં મેં તમારી સામે ફરિયાદની વરાળ કાઢી હતી. તમે તમારા કાગળમાં સામી ફેંકી છે. એનો અર્થ એ છે કે, તમે હજીયે માનો છો કે મને કેદ કરવામાં તમે વાળખી હતા, ને જે બધી બૂલો તમારી દષ્ટિએ મારા તરફથી થઈ છે તેનું તમને દુઃખ છે.

મને ધાસ્તી છે કે, મારા કાગળમાંથી જે અનુમાન તમે કાઢો છો તે સાચું નથી. મારો લખેલ એ કાગળ મેં ફરી વાર વાંચી જોયો અને તમે કાઢેલો અર્થ તેમાંથી ગોતવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેવો

કશો અર્થ તેમાં મને જડ્યો નથી. એમાં મારે કહેવાનું એ હતું કે, જે આપણી વચ્ચેના આ પત્રવહેવારમાંથી કશું ન નીકળે, ને દેશને પોતાના અપ્પરમાં લઈ રહેલી એવી સર્વવ્યાપી તંગીને લીધે કરોડો લોકોને વેઠવી પડતી હાડમારીઓ સહિત દેશમાં અત્યારે જે કંઈ ચાલી રહ્યું છે, તે બધાના લાચાર સાક્ષી જ બનવાનું હોય, તો મારે ઉપવાસ કરવા છે; અને તે હજીય કરવા હું ઇચ્છું.

વળી મારા કાગળમાંથી તમે જે અર્થ કાઢ્યો છે તે જો મને કબૂલ ન હોય તો મારા તરફથી કશું ચોક્કસ સૂચન તમે માગો છો. આમ હું તો જ કરી શકું જો તમે મને મહાસભાની કારોબારીના સભ્યોની વચ્ચે મૂકો.

મારે હાથે થયેલી ભૂલ કે તેથીયે હીણા કશા વર્તન વિષે તમારી પોતાની જે રીતે ખાતરી થયેલી જણાય છે તેવી જ મારી પણ તે વિષે જો તમે ખાતરી કરાવી આપો, તો તો પછી મારે પોતે શું કરવું તે અંગે મારે કોઈને કશું પૂછવાપણું રહેતું નથી. તેવી સ્થિતિમાં મને મારી ભૂલનો સંપૂર્ણ અને ખુલ્લો એકરાર તેમ જ મારે હાથે થયેલા પાપોનું પૂરું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું જ છૂટકો. પણ તેવી કશી ભૂલનું મને દર્શન થયું નથી. તમે મારો તા. ૨૩મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૨નો હિંદી સરકારના (હોં ડિવના) સેક્રેટરી ઉપર લખેલો કાગળ વાંચ્યો હતો? એમાં મેં જે લખેલું અને તમારા ઉપરના મારા ૧૪મી ઓગસ્ટે લખેલા કાગળમાં મેં જે લખેલું, તેને હું આજે પણ વળગી રહું છું.

અલબત્ત, ૬મી ઓગસ્ટે જે બનાવો બન્યા છે તે માટે મને બારે અફસોસ છે. પણ તેના બધા દોષ સરકારને માથે છે એમ મેં નથી કહ્યું કે? વળી બનેલા બનાવોને વખોડી કાઢવાનું તમે મને કહ્યું છે; પણ જે બનાવો ઉપર હું મારી અસર ન પાડી શકું કે મારા કાબૂમાં ન લઈ શકું ને જેની કેવળ એક જ બાજુ મને કહેવામાં આવે, તેના ઉપર હું શી રીતે કશો અભિપ્રાય દર્શાવી શકું? તમારે તો તમારા ખાતાંના અધિકારીઓ જે કંઈ હેવાલો રજૂ કરે તેનું ખરાપણું પ્રથમદર્શને માનીને જ ચાલવું રહ્યું. પણ મારે પણ તેમ

જ કરવું જોઈએ એમ તમારાથી કેમ કહેવાય? આવા અહેવાલો અગાઉ અનેક પ્રસંગે બૂલબરેલા સાબિત થયા છે. તેથી જ મેં મારા તા. ૩૧મી ડિસેમ્બરના કાગળમાં તમને વીનવ્યા કે, જે હકીકતોને આધારે તમે પાકી માન્યતા ઝાંધી છે તેના ખરાપણા વિષે મારી ખાતરી કરાવી આપો. તેવું કશું થયા વગર, જેવા નિવેદનની તમે મારા તરફથી આશા રાખો છો, તેવું નિવેદન કરવાની મારી ધરમૂળની મુશ્કેલી તમે કદાચ સમજી શકશો.

ખાકી એટલું તો હું છાપરે ચડીને કહી શકું છું કે, આજે પણ હું જેવો ને તેવો જ અહિંસામાં દબાયે માનનારો છું. તમે કદાચ ન જાણતા હો કે, મહાસભાના કાર્યકરોને હાથે થયેલા કોઈ પણ હિંસાદોષને મેં હમેશાં ખુલ્લી રીતે અને સ્પષ્ટ ભાષામાં વખોડી કાઢ્યા છે; તેવા દોષો બદલ એકથી વધુ વેળા જાહેર પ્રાયશ્ચિત્ત પણ મેં કર્યું છે. એના દાખલા ટાંકીને અલારે હું તમને ન થકવું. મારે કહેવાનો મુદ્દો એટલો જ છે કે, આવે દરેક પ્રસંગે હું છૂટો સ્વતંત્ર માણસ હતો.

એટલે આજના મામલામાં જો કોઈને પાછું વળવાપણું હોય તો તે, હું કહી ચૂક્યો છું તેમ, સરકાર પક્ષે છે. તમારા અભિપ્રાયને પડકાર આપતો આવો અભિપ્રાય રજૂ કરવા બદલ મને ક્ષમા કરજો. મારી તો ખાતરી છે કે, જો તમે તમારા હાથને રોક્યો હોત ને તા. ૮મી ઓગસ્ટની રાત્રે તમારી જોડે મુલાકાત માગવાની જાહેરાત મેં કરી હતી તે જો તમે મને આપી હોત, તો તેનું સારું જ પરિણામ આવ્યું હોત. પણ તેમ થવું નિરધારાયું નહોતું.

અહીંયાં બીજી પણ એક વાતની યાદ તમને આપી દઉં? આજ અગાઉ એવા પ્રસંગો બન્યા છે જેમાં હિંદી સરકારે પોતાની ભૂલો કબૂલ કરી છે. દાખલા તરીકે, પંજાબમાં મરહૂમ જનરલ ડાયરને વખોડી કાઢવામાં આવેલ ત્યારે, સંયુક્ત પ્રાંતમાં કાનપુરની મસ્જિદનો ખૂણો પાછો સોંપવો પડ્યો ત્યારે, અને બંગાળમાં ભાગલાનીતિને રદ કરવી પડી ત્યારે. અગાઉ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં પ્રજાને હાથે હિંસા થયેલી તે છતાં આ બધું થઈ શક્યું હતું.

ટૂંકમાં :

(૧) જો મારા એકલા પાસે તમે કશું કરાવવા માગતા હો તો મારી ખાતરી કરાવી આપો કે મારે હાથે જૂલ થઈ છે. એમ કરો તો હું મારી જૂલની પૂરી ભરપાઈ કરીશ.

(૨) જો તમે એમ માગતા હો કે મહાસભા વતી હું કશી દરખાસ્ત રજૂ કરું તો તમારે મને મહાસભાની કારોબારીના સભ્યો ભેગો મૂકવો જોઈએ.

કોઈ રીતે પણ અત્યારની મડાગાંઠનો અંત લાવવાનો નિશ્ચય કરો એમ તો હું તમને વીનવું જ છું.

જો મારા લખાણમાં તમને કશું મોઢમ લાગે અગર તો તમારા કાગળનો પૂરેપૂરો જવાબ મેં નથી આપ્યો એમ લાગે, તો કૃપા કરીને જે કંઈ રહી જતું હોય તે મને જણાવશો, એટલે તે બાબતમાં તમને સંતોષ આપવા હું ખસૂસ પ્રયત્ન કરીશ.

મનચેરીથી મેં કશું બાકી રાખ્યું નથી.

હું જોઉં છું કે તમારા ઉપરના મારા કાગળો મુંબઈ સરકારની મારફત થઈને મોકલાય છે. આ રીતમાં વખત જાય જ, આ મામલામાં સમય કીમતી હોવાથી કદાચ તમે એવી સૂચના કાઢશો કે મારા કાગળો આ છાવણીના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સીધા તમને મોકલે.

તમારો સાચો મિત્ર

મો1૦ ક૦ ગાંધી

૨૫

(અંગત)

વાઈસરોયનો મહેલ, નવી દિલ્હી
૨૫ જાન્યુઆરી, ૧૯૪૩

મિત્ર મિ. ગાંધી,

૧૯મી જાન્યુઆરીનો તમારો અંગત કાગળ મને હમણાં જ મળ્યો તેને સારું હું બહુ આભારી છું. મારે કહેવાની જરૂર નથી કે મેં એ અતિશય કાળજી ને ધ્યાનથી વાંચ્યો છે. પણ મને લાગે છે હું હજી અંધારામાં જ છું. મેં તમને મારા ગયા કાગળમાં ૨૫૪ લખ્યું હતું કે, જે ઘટનાઓ બનવા પામી છે તેને લીધે, અને જે કાંઈ બની રહ્યું છે તેનાથી હું વાકેફ હોવાને લીધે, મારે — ગમે

તેટલી અનિચ્છાએ પણ — માન્યા વિના છૂટકો જ નથી રહ્યો કે, હિંસા અને ગુનાઓવાળી જે દુઃખદ ઘટનાઓએ અને જે ક્રાંતિકારક પ્રવૃત્તિએ ગયા ઓગસ્ટથી આટલું બધું નુકસાન ક્યું છે અને હિંદુસ્તાનની આબરૂને આટલો બધો ધક્કો પહોંચાડ્યો છે, તેને માટે મહાસભાની હિલચાલ, અને ગયા ઓગસ્ટના નિર્ણયને વખતે તેના નીમેલા અને સર્વસત્તાધારી નેતા તરીકે તમે જ જવાબદાર છો. તમે અહિંસાને વિષે જે કહ્યો છે તે મેં વાંચ્યું. તમે હિંસાને સાફ સાફ શબ્દોમાં વખોડી છે તે જોઈને હું ઘણો રાગ થયો છું. જૂતકાળમાં તમારા એ જીવનસિદ્ધાંતને તમે જે મહત્ત્વ આપ્યું છે તેની સારી પેઠે મને જાણ છે. પણ આ છેલ્લા મહિનાઓના બનાવો, અને જે બનાવો આજે બની રહ્યા છે તે પણ બતાવે છે કે, તમારા એ સિદ્ધાંતને તમારા કેટલાક અનુયાયીઓનો તો પૂરેપૂરો ટેકો નથી જ મળ્યો; અને મહાસભા અને તેના અનુયાયીઓની હિંસક પ્રવૃત્તિને પરિણામે જેમણે જીવ ગુમાવ્યા છે તેમનાં સગાંઓને, તથા જેમણે માલમતા ગુમાવી છે કે સખત ઈજા વેડી છે તેમને એમ કહીએ કે, તમે જે સિદ્ધાંતનો ઉપદેશ કર્યો છે તેને તમારા કેટલાક અનુયાયીઓ પૂરો પાળી શક્યા નહિ હોય, એ કાંઈ તે લોકોને જવાબ ન થયો. વળી તમે પોતે ‘આખો દોષ’ હિંદી સરકારને માથે મૂક્યો છે એવા તમારા સૂચનને પણ, મને ખીક છે કે, જવાબરૂપે સ્વીકારી શકું એમ નથી. આ વિષયમાં આપણે હકીકતો જોડે કામ લઈ રહ્યા છીએ અને તેમને ધ્યાનમાં લીધે જ છૂટકો છે. અને મેં મારા ગયા કાગળમાં સ્પષ્ટ લખ્યું હતું તેમ, તમારે જે કંઈ કહેવાનું હોય અથવા તમારે જે કંઈ ચોક્કસ દરખાસ્ત કરવાની હોય, તે તમારી પાસેથી જાણવા હું બહુ આતુર છું એ ખરું; પણ એ વસ્તુસ્થિતિ તો કાયમ રહે છે કે, આ વિષયમાં પોતાના પગલાને વાજબી બતાવવાનો બોલો હિંદુસ્તાન સરકારને માથે નથી, પણ મહાસભાને અને તમારે માથે છે.

એટલે, જો તમે દમી ઓગસ્ટના ઠરાવને વિષે તથા તે ઠરાવમાં રહેલી નીતિને વિષે અસંમતિ દર્શાવો છો અથવા તેની સાથેનો

સંબંધ તોડવા માગો છો એમ મને જણાવવાને છતેજર હો, અને જો તમે બવિખ્યને વિષે મને ઘટતી ખોળાધરી આપી શકો, તો હું એ બાબત પર વધુ વિચાર ચલાવવાને બહુ તૃપ્ત રહીશ, એ જણાવવાની જરૂર નથી. આ મુદ્દા વિષે પૂરી ચોખવટ કરવી બહુ જરૂરની છે; અને સ્પષ્ટમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં એની ચોખવટ કરી છે તેનું તમને માફ નહિ લાગે એ હું જાણું છું.

હું મુંબઈના ગવર્નરને કહીશ કે, તમારા તરફથી આવનારો કોઈ પણ કાગળ તેમની મારફતે મોકલાય એવી ગોઠવણ તમે કરો. મને ખાતરી છે કે એમ કરવાથી કાગળ આવતાં થતો વિલંબ ઓછો થશે.

મિ. મોં ૩૦ ગાંધી

લિ. તમારો
લિનલિથગો

૨૬

અટકાયતી હાવણી
૨૯ નવ્યુઆરી, ૧૯૪૩

મિય લોડ લિનલિથગો,

મારા તા. ૧૯મીના કાગળનો તાકીદે જવાબ મોકલ્યાને સારુ મારે જિગરથી તમારો આભાર માનવો રહ્યો છે.

હું ધન્યું છું કે તમારો કાગળ સ્પષ્ટ છે એ તમારા કથન જોડે હું મળતો થઈ શકું. પણ મને ખાતરી છે કે સ્પષ્ટતાનો અર્થ તમે એટલો જ તો ન કરવા માગો કે તમે એક ચોક્કસ અભિપ્રાયને મક્કમપણે વળગી રહો છો. મેં તમને વીનવ્યા ને છેલ્લા શ્વાસ લગી વીનવતો રહીશ કે, હું મી ઓગસ્ટે ને ત્યાર બાદ પ્રજામાં જે હિંસા ફાટી નીકળી તે, મુખ્ય કોન્ગ્રેસ કાર્યકર્તાઓની એકસામટી ધરપકડ થયા બાદ ફાટી નીકળી હોવા છતાં તેને માટે કોન્ગ્રેસનો ઓગસ્ટ-ઠરાવ જવાબદાર છે, એ તમારો અભિપ્રાય કઈ રીતે વજૂદવાળો છે એ વિષે મારી ખાતરી કરાવવાનો પ્રયત્ન તો ઓછામાં ઓછો કરી જોવો જોઈએ. જે બધી હિંસા થયાનું કહેવાય છે, તેને સારુ સરકારે શરૂ કરેલું હિંમ અને નાહકનું દમન મુદ્દલ જવાબદાર નથી શું? તમે એ પણ નથી કહેતા કે ઓગસ્ટના ઠરાવનો કયો ભાગ તમારા અભિપ્રાયમાં નહારો કે દોષભર્યો છે. એ ઠરાવ મહાસભાની અહિંસાની નીતિને

કોઈ રીતે પાછી ખેંચી લેતો નથી. હરકોઈ પ્રકાર કે રૂપવાળા ફાશીવાદ માત્રનો એ ઠરાવમાં ચોખ્ખો વિરોધ છે. જે સંજોગો પેદા થાય તો જ ખરા પરિણામદાયી પાયા ઉપર આખી પ્રજાનો સહકાર શક્ય બને, એવા સંજોગો હેઠળ યુદ્ધ-પ્રયત્નમાં સહકાર આપવાનું એ ઠરાવમાં છે.

આ બધું શું ઠપકાને લાયક છે ?

વાંધો ઠરાવની એ કલમ સામે લઈ શકાય ખરો કે જેમાં કરવા ધારેલ સવિનયભંગનો ઉલ્લેખ છે. પણ સવિનયભંગનો ઉચ્ચારમાત્ર વાંધાભર્યો ન ગણાવો જોઈએ. કારણ કે, ‘ગાંધી અરવીન કરાર’ને નામે ઓળખાયેલા કરારનામાંમાં સિદ્ધાંતરૂપે સવિનયભંગનો ગર્ભિત સ્વીકાર આ અગાઉ થઈ ચૂક્યો છે. આ વખતના મામલામાં તો એવો સવિનયભંગ પણ જે મુલાકાત માગીને હું તમારી પાસે આવનાર હતો તેનું પરિણામ જણાયા વગર શરૂ કરવાનો નહોતો.

સાર પછી શ્રોં ભારતમંત્રી જેવા જવાબદાર હાકેમે મહાસભાને માથે તેમ જ મારે માથે ઓઢાડેલા, વગર સાબિત થયેલા અને મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે સાબિત ન થઈ શકે તેવા આરોપો.

હું તો બેધડક કહી શકું એમ છું કે આ મામલામાં સરકારે પોતે કરેલ દમનની કારવાઈઓનું વાજબીપણું નક્કર સાબિતીઓ આપીને પુરવાર કરવું રહ્યું છે, કેવળ ‘મેં કહ્યું તે સાચું’ એ ન્યાયે નહિ.

પણ તમે મહાસભાવાદીઓ તરીકે ગણાતા શખસોને હાથે થયેલાં ખૂનોના બનાવો મારા મોં પર ફેંકા છે. ખૂનના બનાવોને તો, મને લાગે છે, તમારા જેટલી જ સ્પષ્ટતાથી હું જોઉં છું. મારો એનો જવાબ એ છે કે, સરકારે પોતાના વર્તનથી પ્રજાને પાગલ કરી મૂકી. હું ઉપર કહી ગયો તેમ, એકસામટી ધરપકડોના રૂપમાં સરકારે મિંહના જેવી હિંસા આદરી. એ હિંસા કંઈ એટલા સારુ ઓછી નિંદ્રા નથી ઠરતી કે, એક દાંત પાડવાવાળાનો સામો એક દાંત પાડવાની રજા આપનાર જૂના બાઈબલધર્મને દસ હજારને હિંસાએ હંકાવે એવડા વિરાટ પાયા ઉપર ગોઠવીને સરકાર તરફથી

તે આચરવામાં આવી. (પછી એક દાંત પાડવાવાળાની સામે પણ અહિંસા આચરવા કહેનાર ઇશુ ખ્રિસ્તના ધર્મની આજ્ઞાના પાલનની તો વાત ક્યાં કરવી રહી? આ સિવાય બીજી કોઈ રીતે સર્વશક્તિમાન હિંદી સરકારે અખત્યાર કરેલી દમનનીતિનો અર્થ હું બેસાડી શકતો નથી.

દુઃખની આ કથનીમાં, દેશ આખામાં ફેલાઈ ગયેલી અનાજની તંગીના રૂપમાં લાખો કરોડો દરિદ્ર લોકો ઉપર ગિતરેલી આફત અને હાડમારીઓને ઉમેરો. અને એમ લાગ્યા વગર નથી જ રહેતું કે, પ્રજામતને જોરે ચૂંટાયેલી ધારાસભાને જવાબદાર એવી સાચી રાષ્ટ્રીય સરકાર અત્યારે દેશમાં મેળૂદ હોત તો આ બધાં દુઃખો સાવ નહિ તોયે સારી પેઠે તો અવશ્ય ઘટાડી શકાયાં હોત.

એટલે હવે મારી આ વ્યથાનું નિવારણ જો તમારી પાસેથી મને ન જ લાધવાનું હોય તો પછી મારે સલામતીના આખરી ધર્મને આચરીને મારું સાંત્વન મેળવવું રહ્યું, એટલે કે, મારે યથાશક્તિ ઉપવાસ કરવો. તા. ૬મી ફેબ્રુઆરીના વહેલી સવારના નાસ્તા પછી હું ૨૧ દિવસનો ઉપવાસ આદરીશ, જે તા. ૨૭ માર્ચની સવારે પૂરો થશે. ઉપવાસો દરમ્યાન મારો હમેશનો શિરસ્તો એ છે કે મીઠું નાંખેલું પાણી હું પીઉં છું. પણ આજકાલ મારું શરીર નયું પાણી લઈ શકતું નથી. તેથી તેને પી શકાય તેવું કરવા સારુ આ વખતે 'સિટ્રસ' ફળનો રસ ઉમેરવા માગું છું. કારણ કે મારી ઇચ્છા આમરણ ઉપવાસ કરવાની નથી, પણ ઈશ્વરની ઇચ્છા હશે તો આ અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થઈને જીવવાની છે. સરકાર જરૂરી રાહત આપીને અવધિ પહેલાં આ ઉપવાસ પૂરો કરાવી શકે છે.

આ અગાઉના બેની જેમ આ કાગળ પર હું 'અંગત' શબ્દ નથી લખતો. એ કાગળો પણ કોઈ રીતે ખાનગી તો નહોતા જ. કેવળ અંગત વિનવણીરૂપે હતા.

તમારો સાચો મિત્ર
મો. ક૦ માંધી

તા. ક. નીચેનું સરતચૂકથી ઉપરના પત્રમાં મૂકવાનું રહી ગયું હતું: ઓગસ્ટ માસના પોતાના દરાવ દ્વારા મહાસભાએ પોતાને

માટે કશું જ માગ્યું નહોતું એ નક્કર હકીકતની દેખીતી રીતે જ સરકારે અવગણના કરી છે અથવા તો તે તરફ તેનું ધ્યાન ગયું નથી. તેની બીધીય માગણી સમગ્ર પ્રગતિ માટે હતી. તમને એ વાતની જાણ હશે કે, યુદ્ધકાળ દરમિયાન જરૂરી જણાય તેવી સર્વસંમત ગોઠવણોની મર્યાદામાં રહીને રાષ્ટ્રીય સરકાર સ્થાપવા માટે સરકાર કાયદે-આઝમ ઝીણાને નોતરે એ માટે મહાસભા તૈયાર હતી. હા, એવી સરકાર યોગ્ય રીતે ચૂંટાયેલી ધારાસભાને જવાબદાર હોવી જોઈ એ. શ્રી. સરોજિનીદેવી સિવાયના કારોબારી સમિતિના બાકીના સભ્યોથી અળગો પડેલો હોવાથી તેમનું માનસ આજે કેવું છે તેની મને ખબર નથી. પરંતુ તેમનું માનસ બદલાયું હોય એવો સંભવ નથી.

મો. કં. ગાંધી

૨૭

વાઇસરોયનો મહેલ,
નવી દિલ્હી,
૫ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૩

પ્રિય મિ. ગાંધી,

૨૯મી જાન્યુઆરીનો તમારો કાગળ મને હમણાં જ મળ્યો, તેને સારું હું બહુ આભારી છું. હું તે હમેશની પેઠે બહુ કાળજીપૂર્વક, અને તમારું માનસ કળવાની તથા તમારી દલીલ પૂરેપૂરી સમજવાની આતુરતાપૂર્વક, વાંચી ગયો છું. પણ ગયા ચોમાસાનાં દુઃખદ રમખાણોને માટે મહાસભાની અને તમારી પોતાની જવાબદારી વિષેનો મારો જે અભિપ્રાય છે તે હું બદલી શક્યો નથી.

મારા છેલ્લા કાગળમાં મેં કહ્યું હતું કે, હકીકતોનું જે જ્ઞાન મને છે તે પરથી મારે માન્યા વિના છૂટકો જ નથી રહ્યો કે મહાસભાની હિલચાલ અને ગયા ઓગસ્ટના નિર્ણય વખતે તેણે નીમેલા સર્વસત્તાધારી નેતા તરીકે તમે જ તે તારીખ પછી ફાટી નીકળેલી હિંસા અને ગુનાની પ્રવૃત્તિઓને માટે જવાબદાર છો. તેના જવાબમાં તમે ફરી વાર માગણી કરી છે કે, મારા આ અભિપ્રાયના ખરાખણા વિષે તમારી ખાતરી કરાવવાનો પ્રયત્ન મારે કરવો. એ વિનંતિના મેં અગાઉ જ સ્વીકાર કર્યો હોત. પણ તમે મનનાં દાર ખુલ્લાં

રાખીને આ માહિતી માગી છે એવું કશું સૂચન તમારા કાગળોમાંથી મને મળતું નથી. એવા સૂચનની અપેક્ષા રાખવાનો મને અધિકાર હોવો જોઈએ. તમારા દરેક કાગળમાં તમે તાજેતરના બનાવોના પ્રસિદ્ધ હેવાલોને વિષે જાડો અવિશ્વાસ પ્રગટ કર્યો છે; જોકે એ જ ખબરોને આધારે તમારા છેલ્લા કાગળમાં તમે બધાય દોષ હિંદી સરકારને માથે નાખતાં અચકાયા નથી. એ જ કાગળમાં તમે એમ પણ લખ્યું છે કે, હું જે સરકારી હેવાલો પર આધાર રાખું છું તેની સમ્યક્ષ તમે સ્વીકારશે જ એવી અપેક્ષા હું ન રાખી શકું. આથી મને સ્પષ્ટ સમજાતું નથી કે, મારા તરફથી તમને કોઈ પણ વાતની ખાતરા કરાવવાની અપેક્ષા, કે ઇચ્છા પણ, તમે કેવી રીતે રાખો છો. પણ ખરું જોતાં, મહાસભાના ૮મી ઓગસ્ટના ઠરાવે પોતાની માગણીઓના ટેકામાં ‘સામુદાયિક લડત’ જાહેર કરી, તમને પોતાના નેતા નીમ્યા, અને જે હિલચાલના નેતૃત્વમાં દખલ આવે તો પોતપોતાની મતિ અનુસાર વર્તવાની સર્વ મહાસભાવાદીઓને સત્તા આપી, ત્યારથી હિંસા, બાંગ્ડેડ, અને ખુનામરડીનાં જે દુઃખદ કૃત્યો થયાં છે, તેમને માટે મહાસભા અને તેના નેતાઓને જવાબદાર ગણવાને સારું પોતાની પાસે જે કારણો છે, તે હિંદુસ્તાન સરકારે છૂપાં રાખ્યાં નથી. જે સંસ્થા આવા શબ્દોવાળો ઠરાવ પસાર કરે તેને તે પછી બનેલા બનાવોની જવાબદારી વિષે ઇનકાર જવાનો હક ભાગ્યે જ રહે છે. એવો પુરાવો પણ છે કે, તમે અને તમારા મિત્રો તમારી આ નીતિમાંથી હિંસા ફાટી નીકળશે એવી અપેક્ષા રાખતા જ હતા, તેના તરફ આંખ આડા કાન કરવાને તૈયાર હતા, અને જે હિંસા પાછળથી થવા પામી તે મહાસભાના નેતાઓની ધરપકડ પહેલાં લાંબા વખત પર પાકે પાયે ગોઠવાયેલી યોજનાનું એક અંગ હતી. મહાસભા સામેના આરોપની સામાન્ય રૂપરેખા ગઈ તા. ૧૫મી સપ્ટેમ્બરે ગૃહમંત્રીએ ધારાસભામાં આપેલા તેમના બાષણમાં જાહેર રીતે આપેલી છે; અને તમને વધારે માહિતી જોઈતી હોય તો તમે એ બાષણમાંથી જોઈ લેશો. તમે જોયેલાં છાપાંના હેવાલો પૂરતા ન હોય, તો આ સાથે

હું એ આખા બાપણની એક નકલ મોકલી આપું છું. વધારામાં મારે એટલું જ કહેવાની જરૂર રહે છે કે, તે વખતે જે નિર્ણય અમે બાંધ્યા હતા તેને ત્યાર પછી જાણમાં આવેલા ઢગલાબંધ પુરાવા પરથી ટેકા જ મળ્યો છે. મારી પાસે એવી પુષ્કળ માહિતી છે કે બાંગ્દેશની પ્રવૃત્તિ મહાસમિતિને (એલ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટીને) નામે ઠેર ઠેર મોકલવામાં આવેલી ગુપ્ત સૂચનાઓ અનુસાર ચાલેલી છે; જાણીતા મહાસભાવાદીઓએ હિંસા અને ખૂનનાં કામોની આ યોજના કરી છે ને તેમાં છૂટથી ભાગ લીધો છે; અને અત્યારે પણ મહાસભાનું એક છૂપું તંત્ર મેજબૂદ છે. તેમાં બીજાઓની સાથે કારોબારી સમિતિના એક સભ્યની પત્ની પણ આગળ પડતો ભાગ ભજવી રહી છે, અને જેનાથી દેશ આખાને સૂગ ચડી રહી છે તે બાંધના અત્યાચારો ને બીજાં ખુનામરફીનાં કામોની યોજના કરવામાં એ તંત્ર સક્રિયપણે રોકાયેલું છે. આ બધી માહિતીને આધારે અમે પગલાં નથી ભરતા કે તેને જાહેરમાં નથી મૂકતા, તેનું કારણ એ છે કે, એને માટે સમય હજી પાક્યો નથી. પણ તમે ખાતરી રાખજો કે મહાસભાએ તેની સામેના આરોપોનો જવાબ વહેલો કે મોડો આપવો જ પડવાનો છે, અને ત્યારે તમારે ને તમારા સાથીઓએ જગતની સમક્ષ, તમારાથી બની શકે તો, તમારું વર્તન શુદ્ધ હતું એ પુરવાર કરવું પડશે. અને એ દરમિયાન જો તમે પોતે હમણાં લેવા ધારતા દેખાઓ છો એવા કેઈ પગલાથી છટકી જવાનો સહેલો રસ્તો શોધવા પ્રયત્ન કરશો, તો તમારે જ વાંકે એનો ચુકાદો તમારી સામે જશે.

તમે કહ્યું છે કે, પમી માર્ચ ૧૯૩૧ના દિલ્હીના કરારમાં, જેને તમે ‘ગાંધી-અરવિન કરાર’ કહો છો તેમાં, ગર્ભિત રીતે સવિનયભંગની છૂટ આપવામાં આવેલી છે. તમારું આ વાક્ય વાંચતાં મને કંઈક આશ્ચર્ય થયું. હું એ દસ્તાવેજ ફરી જોઈ ગયો છું. એનો પાંચો એ હતો કે, સવિનયભંગ ‘અસરકારક રીતે બંધ કરવામાં આવશે’ અને સરકાર કેટલાંક ‘જવાબદાર પગલાં’ ભરશે. એવા દસ્તાવેજમાં સવિનયભંગની હસ્તીની નોંધ લેવાય એ

સ્વાભાવિક હતું. પણ હું એવું કશું જોતો નથી કે જેના પરથી એમ સૂચવાય કે સવિનયભંગ કાર્ષ્ણ્ય પણ સંજોગોમાં વાજપી છે એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું. અને મારી સરકાર એમ માનતી નથી એ વાત હું જેટલી સ્પષ્ટ કરું તેટલી ઓછી છે.

તમે જે દૃષ્ટિબિન્દુ રજૂ કરો છો તેને સ્વીકારવાનું પરિણામ તો એ આવે કે, શાંતિ ને સુવ્યવસ્થા જાળવવાની જવાબદારી જેને માથે છે તે દેશની સત્તાધીશ સરકારે ઉત્પાત મચાવનારી ને ક્રાંતિકારી હિલચાલો, જેને તમે પોતે 'ખુલ્લો બળવો' એ નામ આપ્યું છે, તેને બેખટકે ચાલવા દેવી; હિંસા માટેની, અવરજવરના વહેવારોમાં ખસેલ નાખવાની, નિર્દોષ માણસો પર હુમલા કરવાની, પોલીસ અમલદારો ને ખીજાનાં ખૂન કરવાની તૈયારીઓ અટકાવ્યા વિના થવા દેવી. મારી સરકાર પર ને મારા પર એવો આક્ષેપ થઈ રહ્યો છે કે, તમારી સામે અને મહાસભાના નેતાઓની સામે અમારે સખત પગલાં વહેલાં લેવાં જોઈતાં હતાં. પણ તમે જે માર્ગ લેવા ધાર્યો હતો તેમાંથી પાછા ફરવાની એકેએક બનતી તક તમને તથા મહાસભાના તંત્રને આપવાને હું અને મારી સરકાર બધો વખત આતુર રહ્યાં છીએ. 'કરેંગે યા મરેંગે'ની તમારી છેવટની સલાહને કારે રાખીએ તોપણ ગયા જૂન અને જુલાઈનાં તમારાં નિવેદનો, કારોબારી સમિતિનો ૧૪મી જુલાઈનો મૂળ ઠરાવ, 'વાટાઘાટને માટે જરા પણ અવકાશ નથી, આ તો ખુલ્લો બળવો છે' એમ તે જ દિવસે તમે કરેલી. જાહેરાત, એ બધું ગંભીર અને અર્થબરું છે. છતાં સરકારને હિંદુસ્તાનની પ્રજા પ્રત્યેની પોતાની જવાબદારી અદા કરવી હોય તો મહાસભાના વલણને વધારે વખત સાંખી શકાય એમ નથી, એવું મહાસમિતિના ઠરાવ પરથી સ્પષ્ટ સમજાય ત્યાં સુધી રાહ જોવાનું જ ધીરજથી અમે ઠરાવ્યું, કે જે ધીરજ કદાચ અસ્થાને હતી.

અંતમાં હું-કહેવા ઇચ્છું છું કે, તમે જે નિર્ણય કરવા ધારો છો એમ કહો છો તે નિર્ણયને, તમારી તબિયત તથા તમારી ઉમ્મર જોતાં હું ધણી દુઃખદ લેખું છું. હું આશા રાખું છું ને

પ્રાર્થના કરું છું કે તમે હજી પણ ડહાપણની સલાહ માનશો. પણ ઉપવાસ આદરવો કે નહિ ને તેને અંગે રહેલાં જોખમો ખેડવાં કે નહિ એનો નિર્ણય તમારે એકલાએ જ કરવો રહ્યો, અને તેને માટેની તથા તેનાં પરિણામોની બધી જવાબદારી તમારા એકલાને જ શિરે રહેશે, એ ચોખ્ખી વાત છે. હું ખરા દિલથી વિશ્વાસ રાખું છું કે, મેં જે કશું છે તેનો વિચાર કરીને તમે તમારા એ ઠરાવનો ફરી વિચાર કરશો, અને એમ કરવાના તમારા નિર્ણયને હું વધાવી લઈશ. તમને જાણીબૂજીને તમારી જિંદગીને જોખમમાં નાંખતા જોવાને હું પોતે સ્વાભાવિક રીતે નારાજ છું એટલા જ માટે નહિ, પણ એનું બીજું પણ એક કારણ છે તે એ કે રાજદારી હેતુઓને માટે ઉપવાસનો ઉપયોગ કરવો એને હું રાજદારી (હિંસા) જાસાનો જ એક પ્રકાર લેખું છું. તેને માટે નૈતિક દૃષ્ટિએ કશું વાજબી કારણ હોઈ શકે જ નહિ; અને તમારો પોતાનો પણ એવો અભિપ્રાય છે એમ હું તમારાં અગાઉનાં લખાણો પરથી સમજ્યો છું.

લિ. તમારો

મિ. મો. ૬૦ ગાંધી

લિનલિથગો

૨૮

વાઘસરોયનો મહેલ,

નવી દિલ્હી

૫ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૩

ત્રિય મિ. ગાંધી,

નામદાર વાઘસરોય ઉપરના ૨૮મી જાન્યુઆરીના પત્રમાં તમે જણાવ્યું છે કે, આગળના બે પત્રોની પેઠે એ પત્ર ઉપર ‘અંગત’ એવું લખ્યું નથી પરંતુ એ આગલા બે પત્રો કોઈ રીતે ખાનગી નહોતા, અને કેવળ અંગત વિનવણીરૂપે હતા. નામદાર વાઘસરોયે ‘અંગત’ શબ્દનો તેના સામાન્ય રૂઢ અર્થ જ કયો હતો — બેશક તમે પણ એવી જ અપેક્ષા રાખી હશે, — અને એ રીતે તેમણે જવાબરૂપે લખેલા પત્રો ઉપર તેમણે પણ એ શબ્દ અંકિત કર્યો હતો. તમે કહો છો તે જોતાં તે એમ માને છે કે, તેમના ઉપર ‘અંગત’ એવું લખવામાં આવ્યું હોવા છતાં તમારા એ પત્રો અને તેના તેમણે

આપેલા જવાબો તેઓ પ્રસિદ્ધ કરે એમાં તમને કશો વાંધો નહિ હોય. કૃપા કરીને એ વિષે તમારો મત જણાવશો.

વિ. તમારો
મિ. લેથવેઈટ

મિ. મો. કં. ગાંધી

૨૯

અટકાયતી છાવણી
૭ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૩

મિત્ર સર ગિલ્બર્ટ,

આટલા બધા વખત પછી તમારી સહી જોઈને હું રાજ થયો. મારા એ અંગત કાગળો ખાનગી નથી એમ જણાવતી વખતે તમે સમજ્યા તે જ કહેવાનો મારો આશય હતો. પરંતુ એનો અર્થ એ પણ હતો કે, મને લાગેવળગે ત્યાં સુધી તે ખાનગી નહોતા તે છતાં અંગત હોવાને કારણે નામદાર વાંધાસરોય તેમને એવા ગણવા માગતા હોય તો એમ કરવાને તેઓ મુખત્યાર છે. વળી એથી કરીને એમના જવાબરૂપે તેમણે લખેલા બે પત્રોને પણ એવા જ ગણવાને તેઓ મુખત્યાર છે. જો એમ હોય તો, ચાર પત્રોની પ્રસિદ્ધિ રોકવાનું થાય. મને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તો, અલખત, મારી વિનંતિ એ છે કે, ગયા ઓગસ્ટ માસની ૧૪મી તારીખના મારા પત્રથી માંડીને — હિંદી સરકારના હોમ ડિપાર્ટમેન્ટના સેક્રેટરીને મેં લખેલા પત્રો સુધ્ધાં — બધાય પત્રવહેવાર પ્રસિદ્ધ કરવો જોઈએ.

વિ. તમારો
મો. કં. ગાંધી

૩૦

અટકાયતી છાવણી,
૭ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૩

મિત્ર લોર્ડ લિનલિથગો,

તા. ૫ મી ફેબ્રુઆરીના તમારા લાંબા જવાબને સારુ તમારો આભાર માનવો જોઈએ.

તમારો છેલ્લો મુદ્દો — ૯મીએ શરૂ થતા મારા ઉપવાસનો — હું પહેલો લઈ છું. એક સત્યાગ્રહીની દૃષ્ટિએ જોઈ તો તમારો

૪૧

કાગળ એવા ઉપવાસને સારુ ચોખ્ખું નોતરું આપનારો છે. અલખત, એવા ઉપવાસની જવાબદારી તેમ જ તેનાં પરિણામોની પણ જવાબદારી સંપૂર્ણપણે મારી જ હશે. આ બાબતમાં તમે તમારી કલમમાંથી જે વાક્ય સરી જવા દીધું છે તેને સારુ હું તૈયાર નહોતો. બીજા પેરેગ્રાફને છેડે મારા ઉપવાસના પગલાને તમે ‘સહેલાઈથી છટકવાનો માર્ગ’ શોધવાના પ્રયત્ન’ તરીકે વર્ણવ્યું છે. તમારા જેવી વ્યક્તિ એક મિત્ર તરીકે આવા હલકટ અને હિચકારા હેતુનું મારે વિષે આરોપણ કરે એ મારી સમજ બહારની વાત છે. વળી તમે મારા એ પગલાને ‘રાજદ્વારી જાસના એક પ્રકાર’ તરીકે પણ ઓળખાવ્યું છે. ને ટેકામાં આ વિષય ઉપરનાં મારાં પાછલાં લખાણોનો હવાલો આપ્યો છે. મારાં લખાણોને આજે પણ હું વળગી રહું છું. મારો દાવો છે કે એ લખાણોમાં જે ઉપવાસનું પગલું આજની સ્થિતિમાં લેવાનું હું ઠરાવી રહ્યો છું તેની જોડે બંધ ન બેસે એવું કશું નથી. એ લખાણો તમે પોતે વાંચ્યાં હશે કે કેમ. કોણ જાણે.

જરૂર મારો દાવો છે કે, મારી બૂલ વિષે મારી ખાતરી કરાવી આપો એમ તમને કહ્યું ત્યારે હું મારા દિલનાં બારણાં વાસીને નહોતો બેડો પ્રગટ થયેલા હેવાલોની બાબતમાં ‘સારી પેઠે અણુવિશ્વાસ’ હોવો એ કંઈ મારું દિલ ખુલ્લું હોવાની સાથે કોઈ રીતે અસંગત નથી.

તમે કહો છો કે, ‘આ નીતિનું પરિણામ હિંસામાં આવશે’ એવી મારી — મારા મિત્રોને ધડી વાર હું બાળુએ રાખું છું. — અપેક્ષા હતી જ, અને હું ‘તે પ્રત્યે આંખ મીંચવા તૈયાર હતો’, અને ‘જે હિંસા ધાટી નીકળી તે મહાસભાના નેતાઓની ધરપકડે અગાઉ કંઈ દહાડોથી કરી રાખેલ ગોઠવણીના એક ભાગરૂપે હતી.’ આવા ગંભીર આરોપના સમર્થનમાં મેં કશો પુરાવો જોયો નથી. તમે કબૂલ કરો છો કે એવો જે કંઈ પુરાવો છે તેનો અમુક ભાગ હજી બહાર પાડવામાં આવ્યો નથી. ગૃહમંત્રીના જે ભાષણની નકલ તમે મને મોકલવાની કૃપા કરી છે તે ફરિયાદી પક્ષના વકીલના

પ્રાથમિક ભાષણ જેવી છે. તેથી વધુ કશું એમાં નથી. એમાં મહા-સભાવાદીઓ સામે વગર પુરાવે કરેલા આરોપો છે. બજૂકી ઊઠેલા પ્રજાક્ષેભનાં રામાંચકારી વર્ણનો એમાં છે. પણ મજૂર બનાવે બન્યા ભારે તે શા કારણે બન્યા એ તે કહેતા નથી. તમે માણસોને, સ્ત્રીપુરુષ સૌને, વગર તપાસે ને વગર તેમનો બચાવ સાંભળ્યે દંડ્યાં છે. શેને આધારે તમે તેમને ગુનેગાર ગણો છો, એનો પુરાવો હું તમારી પાસે માગું તો જરૂર તેમાં કશું અજૂગતું તો નથી જ. તમે તમારા કાગળમાં જે કંઈ કહ્યું છે તે ખાતરી કરાવે એવું નથી. પુરાવા અંગ્રેજી કાયદાશાસ્ત્રના ધારાને સંતોષે એવા જોઈએ.

જો મહાસભાની કારોબારીના કેઈ સભ્યની સ્ત્રી ઓમ્બના અત્યાચારો અને બીજી ત્રાસવાદી પ્રવૃત્તિઓ ગોઠવવામાં પ્રત્યક્ષપણે રોકાયેલી હોય તો તેના પર કાયદાની અદાલતમાં કામ ચલાવવું જોઈએ અને તે ગુનેગાર પુરવાર થાય તો ભલે તેને સજા થાય. જે બાનુને વિષે તમે તમારા કાગળમાં ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે તેણે તેના ઉપર આરોપ કરવામાં આવ્યો છે તેવાં કૃત્યો જે કદી કર્યાં હોય તોપણ તે દમી ઓગરટે થયેલી એકસામટી ધરપકડો — જેને મેં સિંહના જેવી વિકરાળ હિંસા તરીકે ઓળખાવવાની ધૃષ્ટતા કરી છે — પછી જ કર્યાં હોઈ શકે.

તમે જણાવો છો કે, મહાસભાની સામેના આરોપો પ્રગટ કરવા સારું હજી સમય પાક્યો નથી. નિષ્પક્ષ અદાલત સમક્ષ મુકાતાં એ આરોપો બિનપાયાદાર ઠરે એ શક્યતા કદી તમારી કલ્પનામાં આવી છે ખરી ? અગર તો એવો સમય પાકે તે પહેલાં આરોપિત વ્યક્તિઓમાંના કેટલાક મરી ખૂટ્યા હોય અથવા તો કેટલોક પુરાવો જે જીવતા બોકો આજે રજૂ કરી શકે તેવો હોય તે તે વખતે ન મળી શકે એવો બન્યો હોય, એ તમે કદી વિચાર્યું છે ?

હું ફરી કહું છું કે, તા. ૫મી માર્ચ ૧૯૩૧ને રોજ હિંદી સર-કારને પક્ષે વાઇસરોય અને મહાસભાપક્ષે હું એમ એમો બે વચ્ચે થયેલા કરારનામાં ગર્ભિતપણે સવિનયભંગનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો છે. તમે જાણતા હશે કે તે વખતે એ કરારનામાંનો વિચાર પણ

ઉદ્ભવ્યો તે અગાઉ જ મુખ્ય મહાસભાવાદીઓને છોડી દેવામાં આવ્યા હતા. એ કરારનામાંની રૂએ મહાસભાવાદીઓને અમુક નુકસાનભરપાઈ પણ કરવામાં આવી હતી. સરકાર અમુક શરતો પૂરી કરશે એ શરતે જ સવિનયભંગ રોકવામાં આવ્યો હતો. આ એકલી વસ્તુ પણ મારા અભિપ્રાય મુજબ સરકારપક્ષે એના વાજખીપણાના સ્વીકારરૂપ હતી,—અલબત્ત ચોક્કસ સંજોગોમાં. તેથી સવિનયભંગને તમારી સરકાર ‘કોઈ પણ સંજોગોમાં વાજખી લેખી ન જ શકે’ એ તમારો આગ્રહ કંઈક વિચિત્ર જણાય છે. પ્લિન્ટશ સરકારે ‘પેસિવ રેઝિસ્ટન્સ’ (નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકાર)ને નામે આ વાજખીપણું સ્વીકાર્યું છે એ તેની પ્રથા તરફ તમે આંખ મીંચો છો.

છેવટમાં તમે મારા કાગળોમાં જે અર્થ વાંચો છો તે મારા પોકારીને કરેલા એકરારથી તદ્દન ગિલટો છે. કારણ કે, નિર્ભેળ અહિંસાને લગતા મારા એકરારની બાબતમાં તમારા આ વખતના કાગળમાં તમારું એમ કહેવું છે, કે ‘મારી દષ્ટિનો સ્વીકાર કરવો એનો અર્થ તો એ થાય કે દેશની સત્તાધીશ સરકાર કે જેના ઉપર શાંતિ ને સુવ્યવસ્થા જળવવાનો ભાર છે તેણે હિંસાની તૈયારીઓ, અવર-જવરના વહેવારનાં સાધનોમાં ખલેલ, નિર્દોષ લોકો પર હુમલા, પોલીસ અમલદારો અને બીજાઓની હત્યાની પ્રવૃત્તિઓને વગર રોક્યે ચાલવા દેવી.’ આવી વસ્તુઓને કાયદેસર ગણવાનું હું તમને કહી શકું એવો તમે મને માન્યો હોય તો હું આપનો કોઈ અજબ નમૂનાનો મિત્ર ગણાઉં.’

મારા ઉપર આરોપવામાં આવેલા એકેએક અભિપ્રાયો અને કથનોનો પૂરો જવાબ વાળવાનો પ્રયત્ન મેં નથી કર્યો. એવા જવાબને સારુ આ સ્થાન કે પ્રસંગ નથી. મેં માત્ર એવી જ બાબતો વીણી લીધી છે કે જેનો મારી નજરે તત્કાળ જવાબ આપ્યે છૂટકો હતો. મેં મારે માટે વિચારેલી અગ્નિપરીક્ષાથી છૂટવા તમે હવે એકે છટક્યારી મારે સારુ રહેવા દીધી નથી. એ પરીક્ષામાં તો હમીથી હું ચોખ્ખામાં ચોખ્ખા દિલથી જિતરું છું. આવા ઉપવાસને તમે “રાજદ્વારી જસાના એક પ્રકાર” તરીકે ઓળખાવ્યો હોવા છતાં

મારા અંતરાત્માને સારુ તો આ ઉપવાસ, જે ન્યાય હું તમારી પાસેથી ન મેળવી શક્યો, તે ન્યાયને માટે કિરતારની ઊંચામાં ઊંચી અદાલત આગળ અપીલરૂપે છે. જે આ અગ્નિપરીક્ષામાંથી હું નહિ બચ્યું તો એ કિરતારના ન્યાયસિંહાસન આગળ મારી નિર્દોષતાના ભારો-ભાર વિશ્વાસપૂર્વક ઊઝળે માથે હું ઊભીશ. અને એક સર્વશક્તિ-માન સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે તમે અને જેણે જિંદગીમાં પોતાના દેશની અને તે વાટે માનવજાતિની સેવા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો એવા એક અદના માણસ તરીકે હું, એવા આપણા એ વચ્ચેનો ન્યાય ભવિષ્યની પ્રજા તોળશે.

મારો છેલ્લો કાગળ સમયની ઉતાવળમાં લખાયો હતો તેથી તેમાંનો એક મુદ્દાનો ફકરો તાજા કલમ તરીકે છેડે મૂકવો પડેલો. હવે તે કાગળની પ્યારેલાલે — જેમણે મહાદેવની જગા લીધી છે, — ટાર્કિપ કરેલી સાફ નકલ આ સાથે ખીડું છું. આ સાફ નકલમાં મજકૂર તાજા કલમવાળા ફકરાને તેની યોગ્ય જગાએ મૂકેલો તમે જોશો, જ્યાં અસલમાં તે મુકાવો જોઈતો હતો.

તમારો સાચો મિત્ર
મે. ડ. બાંધી

સાથે એક પત્ર ખીડ્યો છે.

૩૧

(૩૦મા પત્ર સાથે મોકલેલો પત્ર)

અટકાયતી છાવણી
૨૬ નવ્યુઆરી, ૧૯૪૩

મિત્ર લૉડ લિનલિથગો,

તા. ૧૯મીના મારા કાગળનો તાકીદે જવાબ મોકલ્યાને સારુ મારે જિગરથી તમારો આભાર માનવો રહ્યો છે.

હું ધન્યું છું કે તમારો કાગળ સ્પષ્ટ છે એ તમારા કથન જોડે હું મળતો થઈ શકું. પણ મને ખાતરી છે કે સ્પષ્ટતાનો અર્થ તમે એટલો જ તો ન કરવા માગો કે તમે એક ચોક્કસ અભિપ્રાયને મક્કમપણે વળગી રહો છો. મેં તમને વીનવ્યા ને છેલ્લા શ્વાસ લગી વીનવતો રહીશ કે હું મી ઓગસ્ટે ને ત્યાર બાદ પ્રજામાં જે હિંસા ફાટી નીકળી તે, મુખ્ય કોન્ગ્રેસ કાર્યકર્તાઓની એકસામટી ધરપકડ

થયા બાદ ફાટી નીકળી હોવા છતાં, તેને માટે કોન્ગ્રેસનો ઓગસ્ટ-
 ઠરાવ જવાબદાર છે, એ તમારો અભિપ્રાય કઈ રીતે વળદૂવાળો છે એ
 વિષે મારી ખાતરી કરાવવાનો પ્રયત્ન તો ઓછામાં ઓછો કરી જોવો
 જોઈએ. જે બધી હિંસા થયાનું કહેવાય છે, તેને સારુ સરકારે શરૂ
 કરેલું ઉગ્ર અને નાહકનું દમન મુદ્દલ જવાબદાર નથી શું? તમે એ પણ
 નથી કહેતા કે ઓગસ્ટના ઠરાવનો કયો ભાગ તમારા અભિપ્રાયમાં
 નહારો કે દોષભર્યો છે. એ ઠરાવ મહાસભાની અહિંસાની નીતિને
 કોઈ રીતે પાછી ખેંચી લેતો નથી. હરકોઈ પ્રકાર કે રૂપવાળા કાશીવાદ
 માત્રનો એ ઠરાવમાં ચોખ્ખો વિરોધ છે. જે સંજોગો પેદા થાય તો
 જ ખરા પરિણામદાયી પાયા ઉપર આખી પ્રજાનો સહકાર શક્ય
 બને, એવા સંજોગો હેઠળ યુદ્ધ-પ્રયત્નમાં સહકાર આપવાનું એ
 ઠરાવમાં છે.

ઓગસ્ટ માસના પોતાના ઠરાવ દ્વારા મહાસભાએ પોતાને
 માટે કશું જ માગ્યું નહોતું એ નક્કર હકીકતની દેખીતી રીતે જ
 સરકારે અવગણના કરી છે અથવા તો તે તરફ તેનું ધ્યાન ગયું નથી.
 તેની બધીય માગણી સમગ્ર પ્રજાને માટે હતી. તમને એ વાતની
 જાણ હશે કે, યુદ્ધકાળ દરમિયાન જરૂરી જણાય તેવી સર્વસંમત
 ગોઠવણોની મર્યાદામાં રહીને રાષ્ટ્રીય સરકાર સ્થાપવા માટે સરકાર
 કાયદે-આઝમ ઝીણાં નોતરે એ માટે મહાસભા તૈયાર હતી. હા,
 એવી સરકાર ચોગ્ય રીતે ચૂંટાયેલી ધારાસભાને જવાબદાર હોવી
 જોઈએ. શ્રી. સરોજિનીદેવી સિવાયના કારોબારી સમિતિના બાકીના
 સભ્યોથી અજાણ પડેલો હોવાથી તેમનું માનસ આજે કેવું છે તેની
 મને ખબર નથી. પરંતુ તેમનું માનસ બદલાયું હોય એવો સંભવ નથી.

આ બધું શું દપકાને લાયક છે?

વાંધો ઠરાવની એ કલમ સામે લઈ શકાય ખરો કે જેમાં કરવા
 ધારેલ સવિનયભંગનો ઉલ્લેખ છે. પણ સવિનયભંગનો ઉચ્ચારમાત્ર
 વાંધાભર્યો ન ગણાવો જોઈએ. કારણ કે, ‘ગાંધી અરવીન કરાર’ને
 નામે ઓળખાયેલા કરારનામાંમાં સિદ્ધાંતરૂપે સવિનયભંગનો ગર્ભિત
 સ્વીકાર આ અગાઉ થઈ ચૂક્યો છે. આ વખતના મામલામાં તો એવો

સવિનયબંધ પશુ, જે મુલાકાત માગીને હું તમારી પાસે આવનાર હતો, તેનું પરિણામ જણાયા વગર શરૂ કરવાનો નહોતો.

ત્યાર પછી લો ભારતમંત્રી જેવા જવાબદાર હાકેમે મહાસભાને માથે તેમ જ મારે માથે ઓઢાડેલા, વગર સાબિત થયેલા અને મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે સાબિત ન થઈ શકે તેવા આરોપો.

હું તો બેધડક કહી શકું એમ છું કે, આ મામલામાં સરકારે પોતે કરેલ દમનની કારવાઈઓનું વાજખીપણું નક્કર સાબિતીઓ આપીને પુરવાર કરવું રહ્યું છે, કેવળ 'મેં કહ્યું તે સાચું' એ ન્યાયે નહિ.

પશુ તમે મહાસભાવાદીઓ તરીકે ગણાતા શખસોને હાથે થયેલાં ખૂનોના બનાવો મારા મોં પર ફેંકો છો. ખૂનના બનાવોને તો, મને લાગે છે, તમારા જેટલી જ સ્પષ્ટતાથી હું જોઉં છું. મારો એનો જવાબ એ છે કે, સરકારે પોતાના વર્તનથી પ્રજાને પાગલ કરી મૂકી. હું ઉપર કહી ગયો તે એકસામટી ધરપકડોના રૂપમાં સરકારે સિંહના જેવી હિંસા આદરી. એ હિંસા કંઈ એટલા સારુ ઓછી નિંદ્રા નથી ઠરતી કે, એક દાંત પાડવાવાળાનો સામે એક દાંત પાડવાની રજા આપનાર જૂના બાઈબલધર્મને દસ હજારને હિંસાએ હંફાવે એવડા વિરાટ પાયા ઉપર ગોઠવીને સરકાર તરફથી તે આચરવામાં આવી. (પછી એક દાંત પાડવાવાળાની સામે પશુ અહિંસા આચરવા કહેનાર ઈશુ ખ્રિસ્તના ધર્મની આજ્ઞાના પાલનની તો વાત ક્યાં કરવી રહી ?) આ સિવાય બીજી કોઈ રીતે સર્વશક્તિમાન હિંદી સરકારે અખત્યાર કરેલી દમનનીતિનો અર્થ હું ખેસાડી શકતો નથી.

દુઃખની આ કથનીમાં, દેશ આખામાં ફેલાઈ ગયેલી અનાજની તંગીના રૂપમાં લાખો કરોડો દરિદ્ર લોકો ઉપર ઊતરેલી આફત અને હાડમારીઓને ઉમેરો. મને એમ લાગ્યા વગર નથી જ રહેતું કે, પ્રજામતને જોરે ચૂંટાયેલી ધારાસભાને જવાબદાર એવી સાચી રાષ્ટ્રીય સરકાર અત્યારે દેશમાં મેળૂદ હોત તો આ બધાં દુઃખો સાવ નહિ તોયે સારી પેઠે તો અવશ્ય ઘટાડી શકાયાં હોત.

એટલે હવે મારી આ વ્યથાનું નિવારણ જો તમારી પાસેથી મને ન જ લાધવાનું હોય તો પછી મારે સત્યાગ્રહીના આખરી ધર્મને આચરીને મારું સાંત્વન મેળવવું રહ્યું, એટલે કે, મારે યથાશક્તિ ઉપવાસ કરવો. તા. ૯મી ફેબ્રુઆરીના વહેલી સવારના નાસ્તા પછી હું ૨૧ દિવસનો ઉપવાસ આદરીશ, જે તા. ૨ જી માર્ચની સવારે પૂરો થશે. ઉપવાસો દરમ્યાન મારો હમેશનો શિરસ્તો એ છે કે મીઠું નાંખેલું પાણી હું પીઉં છું. પણ આજકાલ મારું શરીર નર્ચું પાણી લઈ શકતું નથી. તેથી તેને પી શકાય તેવું કરવા સારુ આ વખતે 'સિટ્રસ' ફળનો રસ ઉમેરવા માગું છું. કારણ કે મારી ઇચ્છા આમરણ ઉપવાસ કરવાની નથી, પણ ઇશ્વરની ઇચ્છા હશે તો આ અભિપરીક્ષામાંથી પસાર થઈને જીવવાની છે. સરકાર જરૂરી રાહત આપીને અવધિ પહેલાં આ ઉપવાસ પૂરો કરાવી શકે છે.

આ અગાઉના બેની જેમ આ કાગળ પર હું 'અંગત' શબ્દ નથી લખતો. એ કાગળો પણ કોઈ રીતે ખાનગી તો નહોતા જ. કેવળ અંગત વિનવણીરૂપે હતા.

તમારો સાચો મિત્ર
મો. કં. ગાંધી

૩૨

(ખાનગી)

(ટપાલ દ્વારા મળ્યો)

હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ, નવી દિલ્હી,
૭ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૩

મિત્ર મિ. ગાંધી

૧. અમુક સંજોગોમાં તમે એકવીસ દિવસના ઉપવાસ આદરવાનું ધારો છો એમ તમે ના. વાઘસરોયત્રે જણાવેલું. તેમણે હિંદી સરકારને એ સમાચારથી વાકેફ કરી છે. એ પરિસ્થિતિનો સરકારે કાળજીપૂર્વક વિચાર કરી જોયો છે, અને એ વિચારણાને અંતે ઘડાયેલા નિર્ણયોનો સમાવેશ આ પત્રની સાથે બીડેલા નિવેદનમાં કરવામાં આવ્યો છે. જો તમે તમારા હાલના ઇરાદાને વળગી રહેશો તો સરકારનો એવો વિચાર છે કે યોગ્ય સમયે એ નિવેદન વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ કરવું.

૨. એ નિવેદન પરથી તમે જોશો કે તમે ઉપવાસ આદરે એ હિંદી સરકારને ઘણી નગમતી વાત છે. તમને એમ જણાવવાની મને સૂચના કરવામાં આવી છે કે, તમારા ઇરાદાને વળગી રહેવાનો જે તમારો આગ્રહ હોય તેા ઉપવાસના આરંભ-દિનથી, ઉપવાસના હેતુ અને સમય પૂરતા, તમને મુક્ત કરવાની સરકારની ઇચ્છા છે. નિવેદનમાં આ વાત સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. ઉપવાસ દરમ્યાન તમે ચાહો ત્યાં જાઓ એમાં કંઈ જ વાંધો નહિ હોય, જે કે હિંદી સરકારને વિશ્વાસ છે કે ના. આગાખાનના મહેલથી ખીજે તમારી રહેવાની વ્યવસ્થા તમે કરી શકશો.

૩. તમને કોઈ પણ કારણે એમ લાગે કે આ સગવડનો લાભ તમે નહિ લઈ શકો — અને તમને એવું લાગે તેા સરકારને એથી ભારે ખેદ થશે — તેા જે નિવેદનની નકલ તમને મોકલી છે તેમાં, અલખત, પ્રગટ કરતા પહેલાં, ઘટતા સુધારાવધારા કરી સેવામાં આવશે. પણ હિંદુસ્તાન સરકારની જે ચિંતા અને આશાનું પૂરેપૂરા ગાંભીર્યથી હું પુનરુચ્ચારણ કરું એવી તેની ઇચ્છા છે, તે અનુસાર મારે તમને એ કહેવાનું છે કે, જે મુદ્દાઓનું મહત્ત્વ હિંદુસ્તાન સરકારને સમજાયું છે તેટલું જ તમને પણ સમજશે ને તમે ઘડી રાખેલો તમારો હાલનો વિચાર પડતો મૂકશો. જે એવું થશે તેા તેા કોઈ પણ પ્રકારના નિવેદનને પ્રસિદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ જ ઊભો નહિ થાય.

તા. ક.—૮ ફેબ્રુઆરી

બાબત અતિશય તાકીદની હોવાથી તમને આજે તેની જાણ કરવા માટે આ પત્રનું વસ્તુ સરકારના સેક્રેટરીને તારથી જણાવવામાં આવ્યું હતું.

સિ. તમારો
રીચર્ડ ટોલનહામ

૩૩

[પ્રગટ કરવા ધારેલી સરકારી યાદીની આગળથી મોકલવામાં આવેલી નકલ]

નિવેદન

મિ. માંધીએ નામદાર વાઇસરોયને જણાવ્યું છે કે તેઓ દમી ફેબ્રુઆરીથી ત્રણ અઠવાડિયાંનો ઉપવાસ કરવા ધારે છે. એ શક્તિ

પ્રમાણેનો ઉપવાસ હશે અને એ દરમિયાન મિ. ગાંધી પાણી પી શકાય એવું કરવા માટે તેમાં સિદ્ધ સફળોનો રસ ઉમેરવા ધારે છે. કેમ કે તેમની ઇચ્છા આમરણ ઉપવાસ કરવાની નહિ પણ એ અમિ-પરીક્ષામાંથી જીવતા પાર ઊતરવાની છે. રાજકીય હેતુ સાધવા માટે ઉપવાસના હથિયારનો પ્રયોગ કરવામાં આવે એ માટે સરકારને ખેદ થાય છે. એને માટે કોઈ પણ વાજબી કારણ ન હોઈ શકે એમ તેને લાગે છે. વળી ભૂતકાળમાં મિ. ગાંધીએ પોતે જ કબૂલ કરેલું છે કે, એમાં બળજબરીનો અંશ રહેલો છે. મિ. ગાંધી આ પ્રસંગે આવું હથિયાર ઉગામવાનું જરૂરી માને તથા તેમણે અને મહાસભા પક્ષના તેમના સાથીઓએ શરૂ કરેલી ચળવળના સંબંધમાં સરકારે જે કંઈ કહ્યું કે કયું હોય તેમાં એનું વાજબીપણું શોધે એ માટે હિંદી સરકાર પોતાનો ખેદ વ્યક્ત કરે છે. ઉપવાસને કારણે હિંદી સરકાર પોતાની નીતિમાંથી ચલિત થવાનો ધરાદો રાખતી નથી, તથા મિ. ગાંધીના સ્વાસ્થ્ય ઉપર એની જે કંઈ અસર થવા પામે તેને માટે તે જવાબદાર નથી. તે મિ. ગાંધીને ઉપવાસ કરતા રોકી ન શકે. જો તે ઉપવાસ કરવાનું નક્કી કરે તો પોતાને જોખમે અને પોતાની ગોઠવણુ નીચે તેમણે તેમ કરવું જોઈએ. એથી કરીને સરકારે ઉપવાસના હેતુ અને સમય પૂરતા તેમને તથા તેમની સાથે રહેવા માગતા હોય એવા તેમની જોડે રહેતા તેમની મંડળીના સભ્યોને છોડવાનું નક્કી કર્યું છે.

ગયા ઓગસ્ટ માસમાં શરૂ કરવામાં આવેલી હિલચાલના આરંભ અને તેના વિકાસ તથા તેને પહોંચી વળવા માટે સરકારને લેવાં પડેલાં પગલાંની બાબતમાં યોગ્ય સમયે હિંદી સરકાર સંપૂર્ણ નિવેદન બહાર પાડવા ધારે છે. પરંતુ તેને લાગે છે કે છેલ્લા થોડા માસમાં બનેલા બનાવોનું ટૂંકું અવલોકન કરવા માટે આ યોગ્ય અવસર છે.

મિ. ગાંધીએ વાઇસરોય સાથેના પોતાના પત્રવહેવારમાં તેમણે તથા મહાસભાપક્ષે કરેલી “હિંદ આલી કરો”ની માગણીમાંથી નીપજેલાં પરિણામો માટેની બધીયે જવાબદારીનો સદંતર ઇન્કાર કર્યો છે. તેમનો આ રદિયો તપાસમાં ટકી શકે એમ નથી.

ચળવળ શરૂ કરવામાં આવી તે પહેલાંના મિ. ગાંધીના પોતાના

નિવેદનમાં ચાલુ વ્યવસ્થાના બદલામાં અરાજક યા અંધાધૂંધીની કલ્પના કરવામાં આવી હતી તથા એમાં લડતને “જે દરમ્યાન પોતે મમે તેવું ભારે જોખમ ખેડવાને પણ અચકાશે નહિ એવી આખરી ફેંસલાની લડત” તરીકે વર્ણવવામાં આવી હતી.

વાઇસરોયને મળત્રા માટેની તેમની ઓફરને વારંવાર આગળ કરવામાં આવતી હોવાથી એ બતાવી આપવું જરૂરી છે કે, કારોબારી સમિતિનો ઠરાવ પસાર થયા પછી ૧૪ મી જુલાઈએ છાપાવાળા-ઓને આપેલી મુલાકાતમાં મિ. ગાંધીએ જણાવ્યું હતું કે, હવે કશું પાછું ખેંચવા માટે કે વાટાઘાટે માટે દરખાસ્તમાં બિલકુલ અવકાશ રહ્યો નથી; એક વધુ તકનો પ્રશ્ન હવે રહેતો જ નથી; આ તો ખુલ્લો બળવો છે અને એ બની શકે એટલો ઝડપી અને ટૂંકો હશે. તેમનો છેવટનો સંદેશો હતો: “કરેંગે યા મરેંગે.” મિ. ગાંધી સાથે જેઓ નિકટપણે સંકળાયેલા છે તેમનાં ભાષણો તો વળી એથીયે વધારે સ્પષ્ટ હતાં. અસાધારણ બારીક અને સંકટામણના કાળમાં તથા બ્યારે હિંદ ઉપર જપાનના આક્રમણનું ગંભીર જોખમ ઝૂમી રહ્યું હતું તે વખતે કાયદેસર સ્થપાયેલી સરકાર સામે, તેમ જ જે દ્વારા દેશનો જીવનવ્યવહાર ચાલતો હતો તે સંસ્થાઓ અને વ્યવહારનાં લોકોપયોગી સાધનો સામે હુમલો કરવામાં, મહાસભાના આગેવાન મંડળનો આશય શો હતો, એનું સ્પષ્ટ સૂચન એ ભાષણોમાંથી મળે છે.

મહાસભાની જુદી જુદી સંસ્થાઓ તરફથી બહાર પાડવામાં આવેલી પત્રિકાઓમાં સરકારના વહીવટી તંત્રને કેવી રીતે સ્થગિત કરી નાખવું એ માટેની ચોક્કસ સૂચનાઓ આપવામાં આવી હતી. દેશના દરેક ભાગમાં ઠેકઠેકાણે એ પત્રિકાઓ છૂટથી ફેલાતી જોવામાં આવી હતી, અને પુરાવા પ્રમાણે એ બધીનો બિનસત્તાવાર તરીકે અસ્વીકાર થઈ શકે એમ નથી. આંધ્ર પ્રાંતિક સમિતિનો તા. ૨૯મી જુલાઈનો પરિપત્ર આનું એક ઉદાહરણ છે. આ સંબંધમાં એ હકીકત નોંધપાત્ર છે કે, દેશભરમાં એકબીજાથી દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં રેલવેઓ અને વ્યવહારનાં બીજાં સાધનો ઉપર હુમલો કરવામાં વિશિષ્ટ પ્રકારનાં ઓળંગોની તથા ઊંચા પ્રકારના યાંત્રિક જ્ઞાનની જેમાં જરૂર

પડે એવી એકસરખી રીત અખત્યાર કરવામાં આવી હતી. રેલવે સ્ટેશનો ઉપર ગાડીની આવજનનું નિયમન કરવા માટેના 'કન્ટ્રોલ ઇમે' તથા ટેબ્લેટ આપવાનાં યંત્રો ઉપર ખાસ લક્ષ આપવામાં આવ્યું હતું. અને તાર તથા ટેલિફોનની લાઈનો તેમ જ તેનાં સાધનોના જે રીતે નાશ કરવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી એના સંચાલનનું સંગીન જ્ઞાન તથા એને માટે કાળજીપૂર્વક તૈયાર કરવામાં આવેલી યોજના જણાઈ આવતાં હતાં. બળવાખોર પ્રવૃત્તિઓનાં આ પ્રદર્શનો મહાસભાનાં શિક્ષણનાં પરિણામરૂપ નહિ પણ મી. ગાંધી અને મહાસભાના ખીજા નેતાઓની ધરપકડ સામે ભભૂકી ઊઠેલા પ્રજાકીય રોષનાં પ્રદર્શન તરીકે લેખવામાં આવે, તો પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે, આ હિંસાખોર અને બિચલાવી પાડનારી પ્રવૃત્તિઓમાં કામે લાગેલાં આ હજારો માણસો પ્રજાના કયા વર્ગનાં હતાં? એને માટે મહાસભાવાદીઓ જવાબદાર નથી એવો દાવો જે કરવામાં આવે તો બિનમહાસભાવાદી તત્ત્વો ઉપર એનો દોષ મૂકવો એ, હજવા શબ્દોમાં કહીએ તો, ભારે અજ્ઞયખીની વાત કહેવાય.

વાસ્તવમાં દેશને એમ માનવાનું કહેવામાં આવે છે કે, મહાસભાને વફાદાર લોકો તો દાખલો એસાડે એવી અહિંસક રીતે વર્ત્યા હતા, અને નેતાઓની ધરપકડ સામે રોષ પ્રકટ કરનારા તો મહાસભાની બહારના લોકો હતા, કે જેઓ તેમની ચળવળને અનુસરનારા નથી. આ દલીલનો વધારે સીધો જવાબ તો એ હકીકતમાંથી મળી રહે છે કે, મહાસભાવાદીઓ હિંસાને માટે ઉશ્કેરણી કરતા અથવા તો જેને પરિણામે ગંભીર અવ્યવસ્થા બિભી થવા પામી એવી મહાસભાની પ્રવૃત્તિઓ આગળ ધપાવવાના કામમાં રોકાયેલા અનેક વાર મળી આવ્યાં છે.

મહાસભા પક્ષની બહારનાં રાજકીય પક્ષો તથા મંડળો એ બાબતમાં ભ્રમમાં નથી એ વસ્તુ, પ્રસ્તુત ચળવળ સાથે તેમને કશીયે લેવાદેવા નથી એમ તેમણે અસંદિગ્ધપણે બહાર કહ્યું તથા તેમાંથી ઉદ્ભવેલી હિંસાને તેમણે વખોડી કાઢી, તે ઉપરથી જેઈ શકાય છે. ખાસ કરીને મુસ્લિમ લીગે મહાસભા પક્ષે આંદરેલી નીતિના ધરાદાઓ

તથા તેના સ્વરૂપને એક કરતાં વધુ પ્રસંગે ઉઘાડાં પાડ્યાં છે. ગયા ઓગસ્ટ માસની છેક ૨૦મી તારીખે લીગની કારોબારી સમિતિએ એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો — એ પછી અનેક વાર એની પુનરુક્તિ કરવામાં આવી છે — કે, “હિંદ ખાલી કરો”ના સૂત્રનો ખરો અર્થ દેશની સરકારનો સર્વોપરી કાબૂ મહાસભાના હાથમાં આવે એ છે, તથા સામુદાયિક સચિનય ભંગની ચળવળને પરિણામે અવ્યવસ્થા અને અધેર વર્તવા પામ્યાં છે તેમ જ મોટા પ્રમાણમાં જનમાલની ખુવારી થઈ છે. દેશના રાજકીય જીવનનાં બીજાં તરવાએ પણ પોતાનો એવો જ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે. અને મહાસભાવાદીઓ જો એમ કહેવા માગતા હોય કે, ચળવળને પરિણામે ફાટી નીકળેલી હિંસા તેમના કાર્યક્રમ કે નીતિના ભાગરૂપ નહોતી, તો જબરદસ્ત પુરાવાઓની સામે તેઓ એમ કરી રહ્યા છે.

વાઘસરોય ઉપરના પોતાના પત્રમાં મિ. ગાંધીએ એ જવાબદારી હિંદી સરકાર ઉપર ઓઢાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે. હિંદી સરકાર એ સૂચનનો ભારપૂર્વક ધનંકાર કરે છે. જ્યારે પ્રજાની એકત્ર શક્તિ દુશ્મનને હાંકી કાઢવાના તથા હિંદની, સામ્રાજ્યની અને જગતની સ્વતંત્રતા માટે સખત ફટકો મારવાના અતિ મહત્વના કાર્યમાં કામે લગાડવામાં આવી હોત તે સમયે એમ કહેવું કે દેશના સામાન્ય જીવન-વ્યવહારને ગંભીરપણે અસ્તવ્યસ્ત કરી મૂકનાર — સાથે સાથે ખોરાકની પરિસ્થિતિ પણ વધુ તીવ્ર બનાવનાર — છેલ્લા થોડા માસની હિંસા માટે સરકાર જ જવાબદાર છે એ સાવ બેહૂકું છે.

૩૪

હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ, નવી દિલ્હી,
૮ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૩

મિત્ર સર શ્રીચંડ

તમારા પત્રનો ખૂબ કાળજીથી મેં અભ્યાસ કર્યો છે. મને જણાવતાં દિલગીરી થાય છે કે ના. વાઘસરોય ને મારી વચ્ચે ચાલેલા પત્રવ્યવહારમાં એવું કશું નથી કે જેને લીધે ઉપવાસ કરવાનો મારો નિર્ણય પાછો ખેંચી લેવાનું મને મન થાય. કયા સંજોગોમાં હું મારા

નિર્ણયને પડતો મૂકું કે મોકૂફ રાખી શકું તે મેં ના. વાઇસરોયને મારા પત્રોમાં સમજાવ્યું છે.

મારી પોતાની સગવડ ખાતર જો મને કામચલાઉ મુક્તિ મળતી હોય તો મારે એની જરૂર નથી. એક નજરકેદી કે કેદી તરીકે પૂરા સંતોષથી હું ઉપવાસ કરીશ. પણ જો સરકાર પોતાની સગવડ ખાતર મને મુક્ત કરવા ચાહતી હોય, તો હું સખેદ જણાવીશ કે, મને તો સરકારને સગવડ કરી આપવાનું ધણું મન હોવા છતાં હું સરકારને અનુકૂળ થઈ શકું એમ નથી. પણ હું આટલું કહી શકું કે કેદી તરીકે, માનવીને માટે શક્ય હોય તેટલે અંશે, સરકારને અગવડગ્રસ્ત થવાનું એકેએક કારણ હું ટાળીશ. માત્ર ઉપવાસને જ કારણે તો જે અગવડ ઊભી થવાની છે તે પૂરતો હું નિરુપાય છું. જે ઉપવાસ મેં કરવા ધાર્યો છે તે હું છૂટો હોઈ તો પણ કરવો એવી મારી ધારણા નથી. આજ અગાઉ બન્યું છે તેમ હવે પછી પણ કદાચ એવા સંજોગો ઊભા થાય કે જેમાં મારે જેલ બહાર સ્વતંત્ર સ્થિતિમાંયે ઉપવાસ કરવાનો પ્રસંગ આવે. એટલે, જો મને છોડી મૂકવામાં આવશે તો ના. વાઇસરોય સાથેના મારા પત્રવહેવારમાં જણાવેલા કારણ મુજબ ઉપવાસ નહિ થાય. પછી તો મારે પરિસ્થિતિનો નવેસરથી વિચાર કરવો પડશે ને શું કરવું તેનો નિર્ણય કરવો પડશે. ખોટા બહાના હેઠળ છૂટવાની મારી મુદ્દલ ધમ્મી નથી. મારી વિરુદ્ધ ધણું કહેવાઈ ચૂક્યું છે, છતાં જે એક જ વસ્તુ જીવનને મારે માટે જીવવા યોગ્ય બનાવે છે તે સત્ય અને અહિંસાના પ્રતનો દ્રોહ મારે હાથે અંતઘડી લગી નહિ થાય એવી હું આશા સેવું છું. મારા પોતાના આત્મસંતોષને ખાતર પણ હું આ કહું છું; અત્યારની જેમ જ્યારે બહારનો અધિકાર મને ઘેરી વળે છે ત્યારે મારી શ્રદ્ધાનું જાહેર પુનરુચ્ચારણ કરવાથી મને ઠીક લાગે છે.

આ પત્રની બાબત વિષે સરકાર પાસે ઉતાવળે નિર્ણય કરાવવા હું ધમ્મી નથી. મેં સાંભળ્યું કે તમારો પત્ર ટેલિફોન ઉપર લખાવવામાં આવ્યો હતો. એટલે સરકારને પૂરતો સમય આપવા માટે, જરૂર પડયે એક દિવસ વધુ (બુધવાર ૧૦મી સુધી) હું ઉપવાસ મોકૂફ રાખીશ.

જે નિવેદનને સરકાર પ્રસિદ્ધિ આપવા માગે છે, ને જેની એક નકલ પહોંચાડીને તમે મને આભારી કર્યો છે, તેના સંબંધમાં તો મારે કંઈ અભિપ્રાય આપવાનો હોઈ શકે જ નહિ; પણ જો હું અભિપ્રાય આપી શકું તો તો મારે કહેવું જોઈએ કે, એથી મને અન્યાય થાય છે. યોગ્ય રસ્તો તો એ છે કે, આખો પત્રવ્યવહાર પ્રગટ કરવો ને પ્રજાને સ્વતંત્રપણે મત આંધવા દેવો.

લિ. તમારો

મે. ૧૦ ક૦ ગાંધી

૩૫

(ખાનગી)

હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ, હિંદી સરકાર

નવી દિલ્હી

૯ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૩

પ્રિય મિ. ગાંધી,

તા. ૮ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૩ ના તમારા પત્રની પહોંચ સ્વીકારવાનું મને કહેવામાં આવ્યું છે. એ પત્ર ગવર્નર-જનરલ અને તેમની કાઉન્સિલ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. હિંદી સરકારે નિર્ણયની બારે ખેદપૂર્વક નોંધ લીધી છે. સરકારનો નિર્ણય તો હજીયે જામનો તેમ છે; એટલે કે તમને ઉપવાસના હેતુ અને સમય પૂરતા મુક્ત કરવાને સરકાર તૈયાર છે. પણ એનો લાભ તમે જો ઉઠાવવા ન ચાહતા હો ને અટકાયતમાં રહીને જ ઉપવાસ કરવાના હો, તો તમારે પોતાને હિસાબે ને જોખમે તમે તેમ કરશો તે જાણશો. તેવી સ્થિતિમાં સારવાર માટે તમારા પોતાના દાકતર રાખવાની ને ઉપવાસ દરમ્યાન સરકારની પરવાનગીથી મિત્રોને મુલાકાત આપવાની તમને છૂટ રહેશે. આ સંજોગોમાં સરકાર જે નિવેદન વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કરશે તેના મુસદ્દામાં ઘટના ફેરફાર કરી લેવામાં આવશે.

લિ. તમારો

રીમાર્ક ટોડનહામ

મિ. મે. ૧૦ ક૦ ગાંધી

(તા. ૬-૨-૪૩ને રોજ ટેલિફોનથી મળ્યો.)

ઈન્ડિયન,

મુંબઈના ગવર્નરના મંત્રી

૫૫

તા. ૧૦-૨-૪૩ને રોજ સાંજે ૬-૫ વાગ્યે મળી.

નીચે હિંદી સરકારની આખી યાદી આપવામાં આવી છે.

મિ. ગાંધીએ નામદાર વાઇસરોયને જણાવ્યું છે કે, તેઓ ૧૦મી ફેબ્રુઆરીથી ત્રણ અઠવાડિયાંનો ઉપવાસ કરવા ધારે છે. એ શક્તિ પ્રમાણેનો ઉપવાસ હશે અને એ દરમ્યાન મિ. ગાંધી પાણી પી શકાય એવું કરવા માટે તેમાં સિદ્ધસ ફોનોનો રસ ઉમેરવા ધારે છે, કેમ કે તેમની ધમ્મિ આમરણ ઉપવાસ કરવાની નહિ પણ એ અભિપરીક્ષામાંથી જીવતા પાર જીતવાની છે. રાજકીય હેતુ સાધવા માટે ઉપવાસના હથિયારનો પ્રયોગ કરવામાં આવે એ માટે સરકારને ખેદ થાય છે. એને માટે કોઈ પણ વાજબી કારણ ન હોઈ શકે એમ તેને લાગે છે. વળી જૂતકાળમાં મિ. ગાંધીએ પોતે જ કબૂલ કરેલું છે કે એમાં બળજબરીનો અંશ રહેલો છે. મિ. ગાંધી આ પ્રસંગે આવું હથિયાર ઉગામવાનું જરૂરી માને તથા તેમણે અને મહાસભા પક્ષના તેમના સાથીઓએ શરૂ કરેલી ચળવળના સંબંધમાં સરકારે જે કંઈ કહ્યું કે ક્યું હોય તેમાં એનું વાજબીપણું શોધે છે એ માટે હિંદી સરકાર પોતાનો ખેદ વ્યક્ત કરે છે. ઉપવાસને કારણે હિંદી સરકાર પોતાની નીતિમાંથી અલિન થવાનો ધરાદો રાખતી નથી તથા મિ. ગાંધીના સ્વાસ્થ્ય ઉપર એની જે કંઈ અસર થવા પામે તેને માટે તે જવાબદાર નથી. તે મિ. ગાંધીને ઉપવાસ કરતા રોકી ન શકે. પરંતુ, સરકારની એવી ધમ્મિ હતી કે, જે તેઓ ઉપવાસ કરવાનું નક્કી કરે તો એક સ્વતંત્ર માણસ તરીકે અને પોતાની ગોઠવણ હેઠળ તેમણે એ કર્યું જોઈ એ, કે જેથી કોઈ પણ ઉપવાસ કે તેનાં પરિણામોની જવાબદારી માત્ર તેમની જ છે, એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે. તેથી, તેમણે સરકારને જણાવેલા તે ઉપવાસના હેતુ અને સમય પૂરતા તેમને તથા તેમની સાથે રહેવા માગતા હોય એવા તેમની જોડે રહેતા તેમની મંડળીના સભ્યોને છોડવામાં આવશે એવી મિ. ગાંધીને ખબર આપવામાં આવી. એના જવાબમાં, તેમને છોડી મૂકવામાં આવે તો તેમણે કરવા ધારેલો ઉપવાસ જતો કરવા

પોતે તૈયાર છે અને એમ ન થાય તો અટકાયતમાં પોતે ઉપવાસ કરશે, એમ મિ. ગાંધીએ જણાવ્યું. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, તેમનો બિનશરતી છુટકારો જ તેમને ઉપવાસ કરતા રોકી શકે, એ હવે સ્પષ્ટ થાય છે. હિંદી સરકાર એમ કરવા તૈયાર નથી. તેની સ્થિતિ જેની તે જ રહે છે : એટલે કે, ઉપવાસના હેતુ અને સમય પૂરતા મિ. ગાંધીને મુક્ત કરવા તે તૈયાર છે. મિ. ગાંધી આ હકીકતનો લાભ લેવા તૈયાર ન હોય અને અટકાયત દરમ્યાન તે ઉપવાસ કરે તો તેઓ કેવળ તેમની પોતાની જ જવાબદારી ઉપર અને પોતાને જ જોખમે તેમ કરે છે. એ સંજોગોમાં ઉપવાસના સમય દરમ્યાન સારવાર માટે પોતાના દાક્તરો બોલાવવાની તથા સરકારની પરવાનગી લઈને આવનારા મિત્રોની મુલાકાત લેવાની તેમને છૂટ રહેશે.

ગયા ઓગસ્ટ માસમાં શરૂ કરવામાં આવેલી હિલચાલના આરંભ અને તેના વિકાસ તથા તેને પહેંચી વળવા માટે સરકારને લેવા પડેલાં પગલાંની બાબતમાં યોગ્ય સમયે હિંદી સરકાર સંપૂર્ણ નિવેદન બહાર પાડવા ધારે છે. પરંતુ તેને લાગે છે કે, છેલ્લા થોડા માસમાં બનેલા બનાવોનું ટૂંકું અવલોકન કરવા માટે આ યોગ્ય અવસર છે.

મિ. ગાંધીએ વાઇસરોય સાથેના પોતાના પત્રવહેવારમાં તેમણે તથા મહાસભા પક્ષે કરેલી “હિંદ ખાલી કરો”ની માગણીમાંથી નીપજેલાં પરિણામો માટેની બધીયે જવાબદારીનો સહંતર ધન્કાર કર્યો છે. તેમનો આ રદિયો તપાસમાં ટકી શકે એમ નથી. ચળવળ શરૂ કરવામાં આવી તે પહેલાંના મિ. ગાંધીના પોતાના નિવેદનમાં ચાલુ વ્યવસ્થાના બદલામાં અરાજક યા અંધાધૂંધીની કલ્પના કરવામાં આવી હતી તથા એમાં લડતને “જે દરમ્યાન પોતે ગમે તેવું બારે જોખમ ખેડવાને પણ અચકાશે નહિ એવી આખરી ફેંસલાની લડત” તરીકે વર્ણવવામાં આવી હતી. વાઇસરોયને મળવા માટેની તેમની ઓફરને વારંવાર આગળ કરવામાં આવતી હોવાથી એ બતાવી આપવું જરૂરી છે કે, કારોબારીનો ઠરાવ પસાર થયા પછી ૧૪મી જુલાઈએ છાપાંવાળાઓને આપેલી મુલાકાતમાં

મિ. ગાંધીએ જણાવ્યું હતું કે, હવે કશું પાછું એવવા માટે કે વાટાઘાટ માટે દરખાસ્તમાં બિલકુલ અવકાશ રહ્યો નથી; એક વધુ તકનો પ્રશ્ન હવે રહેતો જ નથી; આ તો ખુલ્લો બળવો છે અને એ બની શકે એટલો ઝડપી અને ટૂંકો હશે. તેમનો છેવટનો સંદેશો હતો: “કરેંજે યા મરેંજે.” મિ. ગાંધી સાથે જેઓ નિકટપણે સંકળાયેલા છે તેમનાં બાપણો તો વળી એથીયે વધારે સ્પષ્ટ હતાં. અસાધારણ બારીક અને સંકટામણના કાળમાં તથા જ્યારે હિંદ ઉપર જપાનના આક્રમણનું ગંભીર જોખમ ઝંખૂમી રહ્યું હતું તે વખતે કાયદેસર સ્થપાયેલી સરકાર સામે, તેમ જ જે દ્વારા દેશનો જીવનવ્યવહાર ચાલતો હતો તે સંસ્થાઓ તથા લોકોપયોગી વ્યવહારનાં સાધનો સામે હુમલો કરવામાં, — જે સફળ થાત તો મિત્રપ્રજાઓના ધ્યેયને ગંભીર હાનિ પહોંચી હોત, — મહાસભાના આગેવાન મંડળનો આશય શો હતો, એનું સ્પષ્ટ સૂચન એ બાપણોમાંથી મળે છે.

મહાસભાની જુદી જુદી સંસ્થાઓ તરફથી બહાર પાડવામાં આવેલી પત્રિકાઓમાં સરકારના વહીવટી તંત્રને કેવી રીતે સ્થગિત કરી નાખવું એ માટેની ચોક્કસ સૂચનાઓ આપવામાં આવી હતી. દેશના હરેક ભાગમાં ઠેકઠેકાણે એ પત્રિકાઓ છૂટથી ફેલાતી જોવામાં આવી હતી, અને પુરાવા પ્રમાણે એ બધીનો બિનસત્તાવાર તરીકે અસ્વીકાર કરી શકાય એમ નથી. આંધ્ર પ્રાંતિક સમિતિનો તા. ૨૯મી જુલાઈનો પરિપત્ર આનું એક ઉદાહરણ છે. આ સંબંધમાં એ હકીકત નોંધપાત્ર છે કે, દેશભરમાં એકબીજાથી દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં રેલવે અને વ્યવહારનાં બીજાં સાધનો ઉપર હુમલો કરવામાં વિશિષ્ટ પ્રકારનાં ઓગ્ગરોની તથા ઊંચા પ્રકારના યાંત્રિક જ્ઞાનની જેમાં જરૂર પડે એવી એકસરખી રીત અખત્યાર કરવામાં આવી હતી. રેલવે સ્ટેશનો ઉપર ગાડીની આવજનનું નિયમન કરવા માટેની ‘કંટ્રોલ રૂમો’ તથા ટેબ્લેટ આપવાનાં યંત્રો ઉપર ખાસ લક્ષ આપવામાં આવ્યું હતું. અને તાર તથા ટેલિફોનની લાઈનનો તેમ જ તેનાં સાધનોનો જે રીતે નાશ કરવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી એના સંચાલનનું સંગીન જ્ઞાન તથા એને માટે કાળજીપૂર્વક તૈયાર કરવામાં આવેલી યોજના

જણાઈ આવતાં હતાં. યજ્ઞવાલ્ક્યે પ્રવૃત્તિઓનાં આ પ્રદર્શનો મહા-
સભાનાં શિક્ષણનાં પરિણામરૂપ નહિ પણ મિ. ગાંધી અને મહા-
સભાના બીજા નેતાઓની ધરપકડ સામે બજૂકી ઊઠેલા પ્રજાકીય
રોષનાં પ્રદર્શન તરીકે લેખવામાં આવે, તો પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે, આ
હિંસાખોર અને ઊથલાવી પાડનારી પ્રવૃત્તિઓમાં કામે લાગેલાં આ
હજારો માણસો પ્રજાના કયા વર્ગનાં હતાં? એને માટે મહાસભા-
વાદીઓ જવાબદાર નથી એવો દાવો જો કરવામાં આવે તો બિન-
મહાસભાવાદી તત્ત્વો ઉપર એનો દોષ મૂકવો એ, હજવા શબ્દોમાં કહીએ
તો, ભારે અજ્ઞયખીની:વાત કહેવાય. વાસ્તવમાં દેશને એમ માનવાનું
કહેવામાં આવે છે કે, મહાસભાને વફાદાર લોકો તો દાખલો બેસાડે
એવી અહિંસક રીતે વર્ત્યા હતા, અને નેતાઓની ધરપકડ સામે
રોષ પ્રકટ કરનારાઓ તો મહાસભાની બહારના લોકો હતા, કે જેઓ
તેમની યજ્ઞવળને અનુસરનારા નથી. આ દલીલનો વધારો સીધો જવાબ
તો એ હકીકતમાંથી મળી રહે છે કે, મહાસભાવાદીઓ હિંસાને માટે
ઉશ્કેરણી કરતા અથવા તો જેને પરિણામે ગંભીર અવ્યવસ્થા ઊભી
થવા પામી એવી મહાસભાની પ્રવૃત્તિઓ આગળ ધપાવવાના કામમાં
રોકાયેલા અનેક વાર મળી આવ્યા છે.

મહાસભા પક્ષની બહારના રાજકીય પક્ષો તથા મંડળો એ
બાબતમાં ભ્રમમાં નથી એ વસ્તુ, પ્રસ્તુત યજ્ઞવળ સાથે તેમને કશીયે
લેવાદેવા નથી, એમ તેમણે અસંદિગ્ધ રીતે જાહેર કર્યું તથા તેમાંથી
ઉદ્ભવેલી હિંસાને તેમણે વખોડી કાઢી તે ઉપરથી જોઈ શકાય છે.
ખાસ કરીને મુસ્લિમ લીગે મહાસભા પક્ષે આદરેલી નીતિના ધરાદાઓ
તથા તેના સ્વરૂપને એક કરતાં વધુ પ્રસંગે ઉઘાડાં પાડ્યાં છે. ગયા
ઓગસ્ટ માસની છેક ૨૦મી તારીખે લીગની કારોબારી સમિતિએ
અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો—એ પછી અનેક વાર એની પુનરુક્તિ
કરવામાં આવી છે—કે, “હિંદ ખાલી કરો”ના સૂત્રનો ખરો અર્થ
દેશની સરકારનો સર્વોપરી કાબૂ મહાસભાના હાથમાં આવે એ છે,
તથા સામુદાયિક સવિનયભંગની યજ્ઞવળને પરિણામે અવ્યવસ્થા
અને અંધેર વર્તવા પામ્યાં છે તેમ જ જનમાલની મોટા પ્રમાણમાં

ખુવારી થઈ છે. દેશના રાજકીય જીવનનાં બીજાં તત્ત્વોએ પણ પોતાનો એવો જ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે. અને મહાસભાવાદીઓ જો એમ કહેવા માગતા હોય કે ચળવળને પરિણામે ફાટી નીકળેલી હિંસા તેમના કાર્યક્રમ કે નીતિના ભાગરૂપ નહોતી, તો જબરદસ્ત પુરાવાઓની સામે તેઓ એમ કરી રહ્યા છે.

વાઘસરોજી ઉપરના પોતાના પત્રમાં મિ. ગાંધીએ એ જવાબદારી હિંદી સરકાર ઉપર ઓઢાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે. હિંદી સરકાર એ સૂચનનો ભારપૂર્વક ધન્કાર કરે છે. જ્યારે પ્રજાની એકત્ર શક્તિ દુશ્મનને હાંકી કાઢવાના તથા હિંદની, સામ્રાજ્યની અને જગતની સ્વતંત્રતા માટે સખત ફટકો મારવાના અતિ મહત્ત્વના કાર્યમાં કામે લગાડવામાં આવી હોત તે સમયે એમ કહેવું કે, દેશના સામાન્ય જીવનવ્યવહારને ગંભીરપણે અસ્તવ્યસ્ત કરી મૂકનાર — સાથે સાથે ખોરાકની પરિસ્થિતિને પણ વધુ તીવ્ર બનાવનાર — છેલ્લા થોડા માસની હિંસા માટે સરકાર જ જવાબદાર છે, એ સાવ ખેદજનક છે.

૩૭

અટકાયતી છાવણી

૨૭-૬-૪૩

પ્રિય લૉર્ડ લિનલિથગો,

તમે હિંદ છોડીને જાઓ છો તે વખતે બે શબ્દો હું તમને કહેવા ઇચ્છું છું.

આજ સુધીમાં જે જોયા હોદ્દાફરોના પરિચયમાં આવવાનો મને લાભ મળ્યો છે તેમાંથી મારે માટે આટલી બધી જાંડી દિલગીરીના કારણરૂપ તમારા જેટલા બીજા કોઈ નથી બન્યા. તમે અસત્યને નભાવી લીધું છે અને તે પણ જેને તમે એક વખત પોતાનો મિત્ર ગણતા હતા તેની બાબતમાં — એવો તમારે વિષે વિચાર કરતાં મેં જાંડું દુઃખ અનુભવ્યું છે. તમારા હૃદયમાં પ્રભુ વસે અને તમારા જેવા એક મહાન પ્રજાના પ્રતિનિધિ ગંભીર ભૂલ કરવાને દોરવાયા હતા એવી તમને કોઈ દિવસ પ્રતીતિ થાય, એવી હું આશા રાખું છું અને એ માટે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરું છું. સર્વ શુભેચ્છા પૂર્વક,

હજી પણ તમારો મિત્ર એવો,
મો. કે. ગાંધી

(અંગત)

વાઇસરૉયની ડાવણી, હિંદ
(સીમલા) ૭ ઑક્ટોબર, ૧૯૪૩

પ્રિય મિ. ગાંધી,

૨૭ મી સપ્ટેમ્બરનો તમારો પત્ર મળ્યો. મારાં કાર્યો તથા વચ્ચનો અંગે તમે વર્ણવી તેવી લાગણી તમને થઈ એ માટે ખરેખર મને દિલગીરી થાય છે, પરંતુ મારાથી બની શકે એટલી હળવી રીતે મારે એ તમને સ્પષ્ટતાથી જણાવવું જોઈએ કે, પ્રસ્તુત ઘટનાઓ અંગેનું તમારું મંતવ્ય હું બિલકુલ સ્વીકારી શકું એમ નથી. કાલ અને ચિંતનના આપણને સુધારવાના ગુણની ખાખતમાં હું જણાવીશ કે, દેખીથી રીતે જ તેમનું કાર્ય સર્વવ્યાપી હોય છે અને કેઈ પણ માણસે તેના અનાદર કરવો જોઈએ નહિ, એ ડહાપણની વાત છે.

લિ. તમારો
લિનલિથગો.

મિ. મો. ૬૦ ગાંધી

(તા. ૧૫-૧૦-૧૯૪૩ને રોજ મળ્યો.)

૩. ઉપવાસ દરમિયાનનો પત્રવહેવાર

૩૯

અટકાયતી ડાવણી
ફેબ્રુઆરી ૧૨, ૧૯૪૩

પ્રિય કર્નલ બંડારી,

મારે મારી કંઈ પણ ઇચ્છા જણાવવાની હોય તો તેની સરકારને તાકીદે જણાવ કરવા માટે તેણે તમને સૂચના કરી છે એમ તમે મને જણાવ્યું છે. મિત્રોની મુલાકાતોનું નિયમન કરવા અંગેની સરકારની સૂચનાઓની એક નકલ પણ તમે મને આપી છે. મુલાકાતોને અંગે મારે જે જણાવવાનું છે તે આ છે:

૧. એ અંગે નિર્ણય કરવાનું મારા ઉપર હોડવું એ વાજબી નથી. મારી હાલની માનસિક સ્થિતિમાં એવી મુલાકાતો અંગે મારો પોતાનો કશોય નિર્ણય નથી. એથી કરીને મને મુલાકાતો મળે એવું

સરકાર ઇચ્છતી હોય તો તેણે જાહેર કરવું જોઈએ કે, કોઈ પણ પ્રજાજનની મારી મુલાકાત લેવાની ખાસ ઇચ્છા હશે તેને તે તેમ કરવાની પરવાનગી આપશે. તેમનાં નામોની મંજૂરી મારી પાસે લેવાની જરૂર નથી. કેમ કે, મારી મુલાકાત લેવાની ઇચ્છા સેવતા કોઈ પણ મિત્રને હું હરગિજ નાસીપાસ નહિ કરું. મારાં સંતાનો તથા બીજાં સગાંસંબંધીઓ તેમ જ મારા આશ્રમવાસીઓ અને મારી અનેક પ્રવૃત્તિઓમાંથી એક યા વધારે પ્રવૃત્તિ દ્વારા મારા નિકટના સંસર્ગમાં આવેલા બીજા મિત્રો મને મળવા ચાહે એવો ધણો સંભવ રહે છે. દાખલા તરીકે, રાજાજી કે જેમણે કોમી પ્રશ્નને અંગે મારી મુલાકાત માટે સરકારની પરવાનગી માગી જ છે, તેઓ એ કે બીજા કોઈ બાબત માટે મને મળવા ચાહે. તો તેમને મળતાં મને ધણો આનંદ થાય. પરંતુ તેમની બાબતમાંયે હું પોતે તેમનું નામ સરકારને સૂચવવાની પહેલ નહિ કરું.

૨. મારી સાથેની તેમની ચર્ચાઓની બાબતોને અંગે કશાંયે બંધન વિના મુલાકાતીઓને મને મળવા દેવામાં આવે તો પછી જો એ ચર્ચાઓ પ્રસિદ્ધ ન થઈ શકે તો એ ચર્ચાઓનો હેતુ ધણે મોટે અંશે માર્યો જાય. અતિશય સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોતાંયે જે જપાન સહિત ફાશિસ્ટ સત્તાઓને મદદરૂપ નીવડે એવી બાબતોની ચર્ચાનો તો, બહારના કશાંયે દબાણ વિના, કોઈ પણ સંજોગોમાં હું પોતે જ બેશક નિષેધ કરીશ. ચર્ચાઓ થઈ શકે એવી મુલાકાતો થવા દેવાની હોય તો પછી, દેખીતી રીતે જ, સરકારને કરવાની મેં સૂચવેલી જાહેરાત તરત જ થવી જોઈએ, કે જેથી કરીને એવી મુલાકાતો ઉપવાસની પ્રારંભિક દશામાં થઈ શકે.

૩. આશ્રમમાં જેઓ મારી સેવા શુશ્રૂષા કરતા હતા તેમ જ મારા આગળના ઉપવાસો દરમ્યાન જેઓ મારી સારવાર કરતા હતા તે સૌ મારી સારવારમાં ભાગ લેવા માટે મારી સાથે રહેવાને ચાહે એ સંબંધિત છે. જો એમની એવી ઇચ્છા હોય તો તેમને મારી સાથે રહેવા દેવા જોઈએ. આ બાબતમાં જાહેર નિવેદન કરવાની મુશ્કેલી હું સમજી શકું છું. મારી આ સૂચના જો સરકારને માન્ય હોય

તો તેણે સ્વ. શેઠ જમનાલાલજીનાં વિધવા શ્રીમતી જનકીદેવીને લખી જણાવવું કે, મારા ઉપવાસ દરમ્યાન મારી સારવાર કરવામાં જેમને ભાગ લેવો હોય એવી વ્યક્તિઓનાં નામો તેઓ (શ્રીમતી જનકી-દેવી) સરકારને મોકલી આપશે તો તેમને તેમ કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવશે. આગળ ઉપર જેમણે મારી સારવાર કરી છે તે સૌને તે ઓળખે છે.

આ ઉપરાંત વળી બીજી બે બાબતો રહે છે. મુંબઈના માજી મેયર અને લાંબા સમય ઉપર અવસાન પામેલાં મારાં એક બહેનના દોહિત્ર શ્રી. મથુરાદાસ ત્રિકમજીની તબિયત વિષે વિગતે ખબરો જાણુવા આ બધા મહિનાઓ દરમ્યાન હું અતિશય ઇતેજાર રહ્યો છું. સરકાર એમની ખબરો મેળવવાની કાં તો મને છૂટ આપે અથવા તો શ્રી. મથુરાદાસ ત્રિકમજીને પોતાની ખબરો મને લખી મોકલવાની પરવાનગી આપે. જે તેઓ પોતે લખી શકે એવી સ્થિતિમાં ન હોય તો તેમના વતી પૂરેપૂરી ખબરો લખી મોકલવાની બીજા કોઈને પરવાનગી આપવી જોઈએ. મારી ધરપકડ થઈ તે વેળા તેમના જીવવાની આશા લગભગ છોડી દેવામાં આવી હતી. પરંતુ છાપાંઓમાં મારા વાંચવામાં આવ્યું કે તેમના ઉપર સફળતા-પૂર્વક શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં આવી છે.

બીજી બાબત મને આજે મળેલા ‘ગોમ્મે કોનિકલ’માં આવેલી ખબરને અંગે છે. તે એ કે, પ્રો. ભણસાળીએ બીજો ઉપવાસ આદર્યો છે. આ વખતે તેમણે મારી સહાનુભૂતિમાં ઉપવાસ આદર્યો છે. તેમની જિંદગી બચાવવા માટે નીચે મુજબનો સંદેશો એક્સપ્રેસ તાર યા તો ટેલિફોન, એમાંથી જે રીત વધારે ઝડપી હોય તે દ્વારા તેમને સરકાર પહોંચાડે એમ હું ઇચ્છું છું :

“સહાનુભૂતિ માટેના તમારા ઉપવાસ વિષે હમણાં જ વાંચ્યું. ચિમૂરને અંગેના ધણો લાંબો ઉપવાસ તમે હમણાં જ પૂરો કર્યો. એ કામને તમે તમારી પોતાની ખાસ ફરજ બનાવી લીધી છે. એથી કરીને, તમારું શરીર વિના વિલંબે ત્વરાથી બાંધીને સ્વેચ્છાએ વહોરેલી ફરજને તમારે પાર પાડવી જોઈએ. મને તમે ઈશ્વરના હાથમાં સોંપો. પ્રાણુષાતક નીવડે એવા ઉપવાસમાંથી તમે હમણાં જ જીકયા ન હોત અને તમે એક

ખાસ ફરજની જવાબદારી તમારે માથે ઓઢી ન હોત તો હું વચ્ચે પડ્યો ન હોત.”

સરકાર જે મારી આ વિનંતિ માન્ય રાખે તો આ સંદેશો કશાએ ફેરફાર વિના તે મોકલે અને એ જે ધાયું” પરિણામ લાવનાર ન નીવડે તો મને તેમની સાથે પત્રવહેવાર કરવા દેવાની પરવાનગી આપે, એમ હું ઇચ્છું છું.

લિ. તમારો
મો. ૬૦ ગાંધી

૪૦

મુલાકાતો અંગે

૧. નિર્ણય કરવાનું સંપૂર્ણપણે મિ. ગાંધીના ઉપર છોડવામાં આવે છે.

૨. ચર્ચાના વિષયો પરત્વે કોઈ પણ પ્રકારનાં બંધનો કે મર્યાદાઓ નથી.

૩. મુલાકાતો દરમ્યાન સરકારી અધિકારી હાજર રહેશે.

૪. ચર્ચાઓની પ્રસિદ્ધિ ઉપર બંધી છે.

(૧૯૪૩ના ફેબ્રુઆરીની બારમી તારીખે બપોરે ૧-૧૦ વાગ્યે ઉપરનું લખાણ કર્નલ બંડારીએ પોતે ગાંધીજીને આપ્યું હતું.)

૪૧

૧૪ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૩ ના પત્રમાંથી, ૧૬ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૩ ને રોજ કર્નલ બંડારીએ નીચેના મુદ્દાઓ જણાવ્યા હતા.

પેરેગ્રાફ ૧. મુલાકાતોની બાબતમાં મિ. ગાંધીનો પોતાનો કશો નિર્ણય ન હોય તો એ બાબતમાં સરકારનીયે કશી ઇચ્છા નથી, એ પણ એટલું જ સાચું છે. આથી તેને જણાવતાં ખેદ થાય છે કે, ફેબ્રુઆરીની ૧૦મી તારીખે તેણે બહાર પાડેલી સરકારી યાદીમાં જે જાહેર કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરાંત બીજી કશી જાહેરાત યા જાહેર નિવેદન કરવાની સ્થિતિમાં તે નથી. ફેબ્રુઆરી ૧૦મીની સરકારી યાદીમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે, ઉપવાસના સમય દરમ્યાન તેઓ સરકારની પરવાનગીથી મિત્રોની મુલાકાત લઈ શકશે. સરકાર પોતાના મૂળ નિર્ણયને વળગી રહે છે કે, તેમના મિત્ર તરીકે જેઓ

મુલાકાતની માગણી કરે તેમનાં નામોની—કોઈ ખાસ વ્યક્તિની બાબતમાં સરકારને વાંધો હોય તે બાદ કરતાં—તે તેમને જાણ કરશે અને તેમને જેમ ઠીક લાગે તેમ કરવાનું તેમના અને તેમના સલાહકાર યા તો સલાહકારોની ઉપર છોડવામાં આવશે.

પેરેગ્રાફ ૨. એ પેરેગ્રાફમાં આપવામાં આવેલી ખાતરીની નોંધ લેતાં સરકારને હર્ષ થાય છે અને થયેલી મુલાકાતોનો કોઈ પણ હેવાલ તેની ચોક્કસ પરવાનગી વિના પ્રસિદ્ધ થવો ન જોઈએ એવા પોતાના મૂળ નિષ્ણયને તેને વળગી રહેવું પડશે, એમ સંપેદ જણાવવું પડે છે.

પેરેગ્રાફ ૩—જેલોના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલને એમ લાગે કે એક યા એ વધારે બરદાસીઓની જરૂર છે તો તેનો ખસૂસ સહાનુભૂતિ-પૂર્વક વિચાર કરવામાં આવશે.

પેરેગ્રાફ ૫ અને ૬ — હિંદી સરકારને જણાવતાં ખેદ થાય છે કે, પ્રોફેસર બજાજી ઉપર મોકલવાના મિ. ગાંધીના સંદેશમાં કરવામાં આવેલો ચિમૂરનો ઉલ્લેખ તથા એ પરત્વેનું તેમનું આદેશન તેમણે ચાલુ રાખવું એવું એ સંદેશમાંથી ફલિત થતું સૂચન, કશાંયે ફેરફાર વિના એ સંદેશો એવો ને એવો જ પહોંચાડવાના કાર્યને સરકાર માટે અશક્ય કરી મૂકે છે. આમ છતાં, તેમના આગલા ઉપવાસમાંથી તેઓ હજી હમણાં જ ગેઠ્યા છે એ જોતાં પ્રો. બજાજી પોતાનો ઉપવાસ છોડી દે એમ મિ. ગાંધી ઇચ્છે છે એવી ખબર તેમને પહોંચાડવા સરકાર તૈયાર છે; અથવા તો મિ. ગાંધીના પોતાના હાથના જ ખીજા સંદેશો ઉપર વિચાર ચલાવવા પણ સરકાર તૈયાર છે.

ચોથા પેરેગ્રાફમાં ઉલ્લેખવામાં આવેલી મિ. મથુરાદાસ ત્રિકમજીની તબિયતની બાબતમાં મુંબઈ સરકાર તપાસ ચલાવી રહી છે અને એ બાબતમાં કશી ખબર મળે કે તરત જ તે મિ. ગાંધીને પહોંચાડવામાં આવશે. દરમિયાન મિ. મથુરાદાસ ત્રિકમજીને પણ જણાવવામાં આવે છે કે, તેઓ અંગત અને કૌટુંબિક બાબતો વિષે મિ. ગાંધીને પત્રો લખી શકે છે.

પ્રિય કર્નલ ભાંડારી,

મુલાકાતો અંગેની સરકારની સૂચનાઓ અંગેની સમજમાં મારી અને ખા. બ. કટેલીની વચ્ચે મતભેદ હોય એમ લાગે છે. જે પત્રો અને સૂચનાઓ તમે મને વાંચી સંભળાવી તે ઉપરથી હું એવું સમજ્યો છું કે, જેમને મારી મુલાકાત લેવાની પરવાનગી આપવામાં આવી હોય તેમના ઉપર ચર્ચાના પ્રકારને અંગે તેમ જ તે કેટલો સમય ચાલે તે અંગે કશું બંધન કે મર્યાદા નથી. હા, જરૂર હોય તો સરકારનો પ્રતિનિધિ એ વખતે હાજર રહે. ચર્ચા ચલાવવાને હું અશક્ત બનું ત્યારે હું શ્રી. પ્યારેલાલને તે પૂરી કરવાનું સોંપું છું. વળી સ્વાભાવિક રીતે જ, જેઓ મારી સાથે નિકટના સંબંધથી સંકળાયેલા છે તે મુલાકાતીઓને મારી પત્ની પણ મળે છે અને તેમની જોડે વાત કરે છે. હું પોતે તો ખુબ ઓછી વાત કરી શકું છું. વળી ગણીગાંડી મિનિટો સુધી જ દાક્તરો તે ચાલવા દે છે. ખાન બહાદુરની સૂચના એવી છે કે, વાત મુલાકાતીઓ અને મારી વચ્ચે જ મર્યાદિત રહેવી જોઈએ. જે પરિસ્થિતિ આવી જ હોય તો તે નિરાશાજનક છે. આ રીતે આર. ડી. બિરલા આવ્યા તથા શ્રી. કમલનયન બળબળ આવ્યા. જે ટ્રસ્ટોની હું વ્યવસ્થા કરતો આવ્યો હતો તે વિષે તેઓ સંબળું જાણે છે. સ્વાભાવિક રીતે જ, તેમની મુલાકાતનો લાભ લઈને શ્રી. પ્યારેલાલને એ બાબતમાં તેમની જોડે વાત કરવા મેં જણાવ્યું અને તે તેમની જોડે એ ટ્રસ્ટો વિષે વાતો કરી રહ્યા હતા. ખાન બહાદુરને એક અતિ નાણુક ફરજ બળવવી પડી. તેમણે તે કડકાઈથી પણ એ સંજોગોમાં બની શકે એટલાં વિવેક અને વિનય પૂર્વક બળવી. ખાન બહાદુર એમ પણ જણાવે છે કે, મુલાકાતીઓને કોઈ પણ પ્રકારની નોંધો લેવા ન દેવી તથા કાગળો લેવા ન દેવા એવી તેમને કડક સૂચના છે. ઉપવાસના બાકી રહેલા દિવસો અને ઉપવાસની નબળાઈમાંથી સાજો થાઉં ત્યાં સુધી જો બની શકે તો આવા વિશેષોમાંથી હું મુક્ત રહેવા માગું છું. એથી કરીને ખાન બહાદુર

તથા હું બંને પરસ્પર સમજી શકીએ એવી સ્પષ્ટ સૂચનાઓ હું માગું છું. એના ગુણદોષોમાં ગિતરવાની મારી ઇચ્છા નથી.

મારા પુત્ર શ્રી. દેવદાસ ગાંધીને સ્ત્રી ઇચ્છા હોય ત્યાં સુધી મહેલમાં રહેવાની છૂટ છે. પરવાનગીના સમય દરમિયાન, તેમને લાગે કે વાત કરી શકાય એમ છે ત્યારે ગમે તે વખતે તે વાત કરે છે. સ્વાભાવિક રીતે જ, એવે દરેક પ્રસંગે ખાન બહાદુર હાજર ન જ રહી શકે. મારી અને હિંદી સરકાર વચ્ચે થયેલો બધો પત્રવહેવાર તેમને બતાવવાને મેં શ્રી. પ્યારેલાલને કહ્યું છે. આવા પત્રવહેવારની નકલો તેને આપવાનો પણ મારો ઇરાદો છે. પરંતુ સરકારની સૂચના આવતાં સુધી, ખાન બહાદુરની મનાઈને કારણે મારા પુત્રને મેં કોઈ પણ નકલ ન લેવાને જણાવ્યું છે.

લિ. તમારો

મો. ઈ. ગાંધી

૪૩

ગાંધીજીના ૨૪ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૩ના પત્રના જવાબમાં કર્નલ બંડારીએ પહોંચાડેલો તા. ૨૬ ફેબ્રુઆરીનો હુકમ.

૨. બધીયે મુલાકાતો દરમિયાન સરકારી અધિકારી હાજર રહે એવો સરકારનો હમેશાં ઇરાદો રહ્યો છે.....તેમના પિતાની સ્થિતિ ખ્યાનમાં લઈને દેવદાસ ગાંધીની મુલાકાતો પરત્વે સરકારે આ બાબતમાં હજી સુધી એવો આગ્રહ રાખ્યો નથી. પરંતુ હવે તેમની તબિયત સુધરતી જાય છે એ બેતાં સરકાર ઇચ્છે છે કે, તેમને દિવસમાં બે કે ત્રણ વખત મુલાકાત આપવી અને એ મુલાકાતોને બીજી મુલાકાતોના જેવી જ શરતો લાગુ પાડવામાં આવે.

૩. મિ. ગાંધી મિત્રોની મુલાકાત લઈ શકે એવો સરકારે મંજૂર કરેલી ગોઠવણનો હેતુ હતો. મુલાકાત દરમિયાન બીજા અટકાયતીઓ હાજર હોય તથા તેઓ વાતચીતમાં ભાગ લે એમાં સરકારને વાંધો નથી. પરંતુ જ્યારે મિ. ગાંધી મુલાકાત બંધ કરે અથવા તે ચાલુ રાખવાને અશક્ત બને ત્યારે એ મુલાકાત પૂરી થયેલી ગણાવી જોઈએ અને એ પ્રસંગે બીજા અટકાયતીઓ સાથે વધારે વાતચીત કરવાની છૂટ નથી.

૪. પોતાના મિ. ગાંધી સાથેના પત્રવહેવારની નકલો અટકાયતની ઢાવણીની બહાર જવા દેવી જોઈએ એમ સરકારને લાગતું નથી.

૪૪

અટકાયતી ઢાવણી,
૨ જી માર્ચ, ૧૯૪૩

પ્રિય કર્નલ બાંડારી,

ગઈ કાલે, મારા મૌનના દિવસે, તમે મને જણાવ્યું કે, આવતી કાલે મારા ઉપવાસનાં પારણાં વખતે બહારથી આવનારાઓની સંખ્યા મર્યાદિત કરીને મારા બે પુત્રોના પ્રવેશ પૂરતી જ સરકારે છૂટ રાખી છે. આ છૂટ માટે હું આભારી હોવા છતાં એનો લાભ લેવાને હું અસમર્થ છું. કેમ કે, સરકાર જાણે જ છે કે, મારા પોતાના પુત્રો અને બીજાઓ જેઓ મને તેમના જેટલા જ પ્રિય છે તેમની વચ્ચે હું કશોયે ભેદ કરતો નથી. ત્રણ કે ચાર દિવસ ઉપર મેં તમને જણાવ્યું હતું કે, ઉપવાસનાં પારણાં વખતે સરકાર કોઈ બહારનાઓને હાજર રહેવાની પરવાનગી આપે તો તેણે હાલ જેઓ પૂનામાં હાજર છે અને મારા ઉપવાસ દરમિયાન જેમને મારી મુલાકાતની છૂટ આપવામાં આવી હતી — એવા લગભગ પચાસ જણ હશે — તેમને હાજર રહેવાની છૂટ આપવી જોઈએ. હું જોઈ છું કે એ તો બનવાનું નહોતું.

લિ. તમારો
મે.૦ ક૦ બાંધી.

૪૫

અટકાયતી ઢાવણી
તા. ૧૨-૩-૪૩

પ્રિય કર્નલ બાંડારી,

આજે સવારે થયેલી વાતચીતના સંબંધમાં નીચે જણાવેલી હકીકતો અમે તમારા ધ્યાન ઉપર લાવવા ઇચ્છીએ છીએ.

શ્રીમતી કર્તુરબા ગાંધી સસણીના (bronchitis) દર્દથી લાંબા વખતથી પીડાય છે અને એ દરદ તેમનામાં ધર કરી બેઠું

છે. તેમની નાની શ્વાસનળીઓ (bronchi) સૂજી ગઈ છે. કેટલાક સમયથી તેઓ ગળાના સોજાથી (anginal) થતી પીડાની પથ્થુ ફરિયાદ કરે છે. કેટલીક વાર એમને હૃદયની પીડા થઈ આવે છે અને તેના ધબકારા અતિશય ઝડપી થઈ જાય છે. તે એટલે સુધી કે, મિનિટે ૧૮૦ના વેગથી તે થાય છે. તમે જોયું હશે કે ઘણી વાર, ખાસ કરીને સવારમાં, તેમનું મોં તથા આંખનાં પોપચાં ફૂલી જાય છે. તેમની શારીરિક નબળાઈ તેમની માનસિક સ્થિતિ ઉપર અસર કરી રહી છે. જોકે ગાંધીજીની સોજત ઘણે અંશે તેને હળવી કરે છે. આ બધું ધ્યાનમાં લેતાં અમે એવા અભિપ્રાય ઉપર આવ્યા છીએ કે, આખો વખત તેમની સાથે રહીને તેમની યરદાસ કરે એવો યરદાસી તેમને આપવો જોઈએ. તેમની જ ભાષા બોલનાર અને તેમની અંગત ઓળખાણવાળું માણસ એ કાર્યમાં વધુ સફળ નીવડે એવો સંભવ છે.

ગાંધીજીની બાબતમાં અમારો એવો અભિપ્રાય છે કે, લગભગ એક માસ સુધી તેમની કાળજીભરી સારવાર અને સંભાળની જરૂર પડશે. એટલા વખત સુધી કનુ ગાંધીને અહીં રહેવા દેવામાં આવે તો તે ઉત્તમ થશે, કેમ કે ગાંધીજી માટે તેમને ભક્તિ છે અને તેમની જરૂરિયાતો આગળથી કળી જવાને તે કેળવાયેલા છે. સરકારને બાધ ન હોય તો, તેમની જરૂર હોય ત્યાં સુધી તે અહીં રોકાવાને ઉત્સુક છે.

લિ. તમારા

એમ. ડી. ડી. ગીલ્ડર
સુરીલા નાયર

૪૬

અટકાયતી છાવણી

તા. ૧૩-૩-'૪૩

પ્રિય કનંદા ભંડારી,

ઉપવાસને કારણે આવેલી અશક્તિમાંથી ફરી પાછી અસહની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરું તે કાળ દરમ્યાન — દાકતરોના મત પ્રમાણે એ સમય એક માસથી વધુ નહિ લાંબાય — કનુ ગાંધી મારી પાસે રહે તે અંગે આજે સવારે થયેલી વાતચીતના સંબંધમાં મારે તમને

૬૯

જણાવવાનું છે કે, એ કાળ દરમ્યાન સરકાર તેને મારી પાસે રહેવાની પરવાનગી ન આપે તો મારે તેની સેવા વિના જ ચલાવી લેવું રહ્યું, પછી બંધે તે ગમે એટલી કીમતી કેમ ન હોય. હું જાણું છું કે હું કેદી છું અને એને માટે હું પોતે જ જવાબદાર છું પરંતુ મારી અસહાય સ્થિતિના કાળ દરમ્યાન પણ, મને લાગે છે કે, એ હકીકતની કંઈ એવી યાદ આપ્યા કરવાનો વર્તાવ, મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે, મને પસંદ નથી. પરંતુ એક કેદી પણ, જેના સ્વીકારથી માનભંગ થતો હોય એવી સગવડો નકારવાનો અધિકાર ભોગવી શકે છે. કનુ ગાંધીને બદલે ખીજા કોઈને અહીં મૂકવાનું કહેણ મને એવું જ માનભંગ કરનારું લાગે છે.

લિ. તમારો
મો. ૬૦ ગાંધી

૪૭

અટકાયતી છાવણી
તા. ૧૩-૩-'૪૩

પ્રિય કનૈલ બંડારી,

તમને યાદ હશે કે, ગાંધીજીએ ઉપવાસ શરૂ કર્યા તે પછી અને જ્યારે અમને સ્પષ્ટપણે લાગ્યું કે તેમના કેસની સારવાર માટે શ્રી. મહેતાની મદદ જરૂરી છે, ત્યારે તેમની સેવાની અમે માગણી કરી હતી. ગાંધીજીના આગલા ઉપવાસોમાં તેમણે ઉપયોગી સેવા આપી હતી અને ગાંધીજીને તેમનામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે.

ગાંધીજીના ઉપવાસના છેવટના ભાગમાં તેઓ ઠીક ઠીક સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરે ત્યાં સુધીને માટે તેમની સેવા મેળવવા માટે અમે તમને વિનંતી કરી હતી. એથી આજે સવારે તમે અમને જણાવ્યું કે તેમની સેવા તા. ૧૭મીથી અંધ થશે ત્યારે અમને નવાઈ લાગી. આમ છતાંયે અમે અમારો મત નોંધીએ છીએ કે ઉપવાસની નળખાઈમાંથી પાછા બેઠા થવાનો સમય હજી પૂરો થયો નથી. અમારી સાથે તમે પણ નિહાળ્યું છે કે, ગાંધીજી હજીયે પથારીવશ છે અને પોતે પોતાની મેળે હાલીચાલી શકવાની સ્થિતિમાં નથી. આથી, અમારો એવો અભિપ્રાય છે કે,

કંઈ નહિ તો ચાલુ માસના અંત સુધી તો શ્રી. મહેતાની સેવા ચાલુ રહેવી જ જોઈએ. તમે અમારો અભિપ્રાય તત્કાળ સરકારના ધ્યાન ઉપર લાવશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

લિ. તમારા
એમ. ડી. ડી. ગિલ્ડર
સુશીલા નાયર

૪૮

અટકાયતી છાવણી
૨૦-૩-૪૩

પ્રિય કર્નલ બંડારી,

આજે સવારે શ્રી. મહેતાની સેવા અંગેની ગાંધીજી સાથેની વાતચીત દરમ્યાન તમે એવું જણાવ્યું હતું કે, ઘણુંખરું હું તેમનું સ્થાન લઈ શકું એમ છું, એટલે તેમની હાજરી વિના હવે ચલાવી શકાય એમ તમે ધારો છો. મને લાગે છે કે, તમારી એ ધારણા ખરોખર નથી. એ ખરું છે કે, કેટલાંક વરસો થયાં હું ગાંધીજીની સેવા કરતો આવ્યો છું અને સામાન્ય સંજોગોમાં તેમને માલિસ પણ કરું છું. પરંતુ મેં કદીયે માલિસના નિષ્ણાત તરીકેની તાલીમ લીધી નથી. તેમના પૂરા સાજા થવાના કાળ દરમ્યાન રોજખરોજ ગાંધીજીને જે સારવાર આપવાની જરૂર પડે છે તે માટે જરૂરી જ્ઞાન તેમ જ અનુભવ શ્રી. મહેતા જેટલાં મારી પાસે નથી. તમને ઘણું કરીને ખબર હશે કે ૧૯૩૩ની સાલના ગાંધીજીના ૨૧ દિવસના ઉપવાસનો શ્રી. મહેતાને અનુભવ છે. તે વખતે તેઓ તેમની સેવામાં હતા, જ્યારે હું નાસિક સેન્ટ્રલ જેલમાં કેદી હતો. એ વખતે માલિસ વગેરે સારવાર ત્રણ માસ સુધી ચાલુ રાખવી પડી હતી. આ હકીકતો તરફ તેમ જ ગાંધીજીની તબિયતની આજની સ્થિતિ પરત્વે મારી મર્યાદાઓ તરફ સત્તાવાળાઓનું ધ્યાન ખેંચવું જરૂરી છે એમ મને લાગતું હોવાથી હું આ લખી રહ્યો છું.

લિ. તમારો
ખારેલાલ

૪. ઉપવાસ પછીનો પત્રવહેવાર

ખંડ ૧

૪૯

અટકાયતી હાવણી
૧૮ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૩,

મિય સર રીચર્ડ ટોલનહામ,

તમારા પરિચયમાં આવવાનો લાભ મને મળ્યો નથી. છેલ્લાં વીસ વરસથી સ્વ. મહાદેવ દેસાઈ સાથે ગાંધીજીના મંત્રી તરીકે હું કામ કરતો આવ્યો છું. ગાંધીજીના ઉપવાસને અંગે હિંદી સરકારે તા. ૧૦ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૩ના રોજ બહાર પાડેલી યાદીના સંબંધમાં આ પત્ર લખવાનું ઉપસ્થિત થાય છે. શ્રી. મહાદેવ દેસાઈનો તમને અંગત પરિચય હતો. જો તે આજે જીવતા હોત તો પોતાની ચોક્કસ અને અટલ યાદદાસ્તથી એ દસ્તવેજમાં ગાંધીજી સામે રજૂ કરવામાં આવેલા જુદા જુદા આરોપો અને ગર્ભિત અક્ષેપોનું ખાતરી કરાવી આપે એવું સચોટ ખંડન તેમણે મોકલ્યું હોત. તેમની ગેરહાજરીમાં એ ફરજ મારા ઉપર આવી પડી છે. સહગત મહાદેવ દેસાઈને સ્થાને હું એક મામૂલી આદમી છું. પરંતુ એ આરોપોના ખંડનમાં હું મારી પોતાની સાક્ષી ન નોંધું, પછી બહેને એની કિંમત ચાહે તે હો, તો હું મારી ફરજ ચૂક્યો ગણાઉં એમ મને લાગે છે

સરકારી યાદીમાંથી હું નીચેના ઉતારો લઉં છું :

“અળવળ શરૂ કરવામાં આવી તે પહેલાંના મિ. ગાંધીના પોતાના નિવેદનમાં ચાલુ વ્યવસ્થાના બદલામાં અરાજક યા અધાધૂંધીની કદપના કરવામાં આવી હતી અને એ લડતને આખરી ફેંસલા સુધીની લડત તરીકે ઓળખાવવામાં આવી હતી, તથા જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, એ દરમિયાન પોતે ગમે તેવું કારે જોખમ ખેડવા પણ અચકારો નહિ. વાઇસરૉયને મળવાની તેમની ઑફરને વારંવાર આગળ કરવામાં આવતી હોવાથી એ બતાવવું જરૂરી છે કે, કારોબારી સમિતિનો ઠરાવ પસાર થયા પછી ગયા જુલાઈ માસની ૧૪મી તારીખે પત્રકારોને આપેલી મુલાકાતમાં મિ. ગાંધીએ જણાવ્યું હતું કે, હવે કશું પાછું ખેંચવા માટે કે વાટાઘાટો માટે ફરખારતમાં બિલકુલ અવકાશ રહ્યો નથી, હવે એક વધુ તક આપવાનો સવાલ જ નથી. આ તો

ખુલ્લો બળવો છે અને તે બની શકે એટલો દુઃખો અને ઝડપી હશે. તેમનો છેલ્લો સંદેશો હતો : ‘ કરેંગે યા મરેંગે ’ ”

સરકાર આમાંથી પ્રજા પાસે જે દેખીતું અનુમાન કરાવવા માગે છે તે એ છે કે, ઉપાડવા ધારેલી સવિનયભંગની લડતની બાબતમાં ગાંધીજીએ અહિંસાના પોતાના જીવનસિદ્ધાંતને ખરેખાર તિલાંજલી આપી હતી, તથા એના સંચાલનમાં હિંસાના પ્રયોગને તેમણે મંજૂરી આપી હતી અને તેને નભાવી શ્રેવા તૈયાર હતા. ઉપર ટાંકવામાં આવેલા ઉતારામાં ગાંધીજીનાં વક્તવ્યોને તેમના અહિંસક પૂર્વાપર સંબંધોથી વિખૂટાં પાડીને હિંસક ભૂમિકા ઉપર રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. ‘ કરેંગે યા મરેંગે ’નો તેમનો છેલ્લો સંદેશો જ લો. પ્રસ્તુત ઉક્તિ કે જે ‘ કરો અને મારો ’થી સાવ ઊલટી જ છે, તે તેમણે મહાસમિતિ આગળના પોતાના છેવટના હિંદુસ્તાનીમાં આપેલા ભાષણમાં વાપરી હતી. વાસ્તવમાં તેમનું એ ભાષણ આગલે દિવસે તેમણે હિંદુસ્તાનીમાં આપેલા ભાષણના અનુસંધાનરૂપે હતું. એમના ભાષણના આગળના આખાથે ભાગમાં અહિંસા ઉપરની પોતાની શ્રદ્ધાનું તેમણે જીરુસાદાર વાણીમાં સમર્થન કયું હતું તથા તેનું પાલન કરવા માટે પ્રજાને આગ્રહ કર્યો હતો. એ બે શબ્દોમાં તેમણે પોતાના ભાષણનો સાર આપી દીધો, જેમનો અર્થ એ હતો કે, “ આપણે આપણી ફરજનું પાલન કરીએ અને એમ કરતાં જરૂર પડે તો મરણને ભેટીએ.” એ ભાષણનો સંપૂર્ણ હેવાલ છાપામાં પ્રસિદ્ધ કરવા દેવામાં આવ્યો છે કે કેમ તેની મને ખબર નથી. અહિંસાની એની અચૂક ભૂમિકાનું ઉદાહરણ આપવા માટે મારી યાદદાસ્તમાંથી તારવેલા થોડાક ઉતારા હું નીચે આપું છું :

“ ૧૯૨૦ ની સાલમાં હતો તે જ ગાંધી હું આજે પણ છું. અહિંસાને હું તે વખતે જેટલું મહત્ત્વ આપતો હતો તેટલું જ મહત્ત્વ આજે પણ આપું છું. એટલે જે કોઈને અહિંસામાં શ્રદ્ધા ન હોય તે આ ઠરાવની તરફેણમાં પોતાનો મત ન આપે.”

“ હાલની લડતનાં મૂળ અહિંસામાં રહેલાં છે. આજની કટોકટીને વખતે, જ્યારે આખીયે દુનિયા હિંસાની જવાબમાં જળી રહી છે અને તેમાંથી મુક્ત થવાને ઝંખી રહી છે ત્યારે, મને જે વિશિષ્ટ પ્રકારની શક્તિ

ઈશ્વરે બક્ષી છે તેનો ઉપયોગ કરવામાં નો હું ચૂકું તો તે મને માફ નહિ કરે.”

“આ ઠરાવમાં અંગ્રેજોને માટે ધિક્કાર રહેલો નથી. નો પ્રબ્લ ગાંડી બને અને અંગ્રેજો સામે હિંસા આચરે તો એના સાક્ષી બનવાને તે મને જીવતો નહિ લાગે અને એની જવાબદારી એ અત્યાચારો કરનારાઓ ઉપર રહેશે.”

ગાંધીજીના મોંમાંથી બહાર પડતાંવેંત એમનાં આ વચનો શ્રી. મહાદેવ દેસાઈ તથા મેં નોંધી લીધાં હતાં. એ ભાષણોની નોંધો મારી પાસે અહીં નથી, પરંતુ એ નોંધો ક્યાંક મોજૂદ છે. પરંતુ શ્રી. મહાદેવ દેસાઈના પોતાના અક્ષરમાં એ ભાષણોનો સાર અથવા દોહન અહીં મારી પાસે છે. અહીં આવ્યા પછી ગાંધીજીના ઉપયોગ માટે તેમણે એ સારાંશ તૈયાર કર્યો હતો, અને તેમના મૃત્યુ બાદ એ તેમના કાગળોમાંથી મળી આવ્યો હતો.

મારા કથનના વિશેષ સમર્થન માટે ગયા ઓગસ્ટની દ્વિતી તારીખે સવારમાં, બિરલા હાઉસ આગળ પોતાની ધરપકડ વખતે ગાંધીજીએ મને આપેલી તેમની છેલ્લી સૂચનાઓનો અહીં ઉલ્લેખ કરું છું. તેમના શબ્દો આ હતા : “સ્વાતંત્ર્યનો પ્રત્યેક અહિંસક સૈનિક કાગળની કે વસ્ત્રની કાપલી ઉપર ‘કરેંગે યા મરેંગે’નું સૂત્ર લખીને પોતાના કપડા ઉપર ચોંટાડે, કે જેથી કરીને સત્યાગ્રહ કરતાં તેનું મરણ થાય એ પ્રસંગમાં, જેઓ અહિંસામાં ન માનતા હોય એમનાથી, તેને એ નિશાનીની સહાયથી નિરાળો પાડી શકાય.” એ સવારે ગાંધીજીને મળવા માટે પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા કૂડીબંધ મહાસભાના કાર્યકર્તાઓ મોટરલારીઓમાં ભરાઈને બિરલા હાઉસ આગળ આવ્યા હતા. આગળે દિવસે સાંજે પસાર થયેલા મહાસભિતિના ઠરાવના સંબંધમાં પોતાની શી મુશ્કા છે તે ગાંધીજી તેમને સમજાવવાના હતા. ગાંધીજીની ગેરહાજરીમાં મેં તેમને તેમનો વિદાય વેળાનો સંદેશો આપ્યો. મેં ગાંધીજી પાસેથી તેમનું વલણ જેવું જણ્યું હતું તેવું મેં તેમને સમજાવ્યું કે, સવિનય ભંગ શરૂ કરવામાં આવે એ પ્રસંગમાં અહિંસાને વળગી રહીને જેટલી હદ સુધી જઈ શકાય તેટલી હદ સુધી આગળ જવાને દરેક વ્યક્તિ સ્વતંત્ર છે,

અને એ વસ્તુઓના સાક્ષી બનીને તેઓ તેમની વચ્ચે જીવતા નહિ રહે : એક, કાયરતાથી લડત છોડી દેવામાં આવે તે અને બીજી, ભાન બૂલીને હિંસા અને ખૂનામરકી કરવામાં આવે તે.

વાઇસરોયને મળવાની ગાંધીજીની “ઓફર”ની બાબતમાં જણાવવાનું કે, તેમણે એ દરખાસ્ત મહાસમિતિમાં આપેલા પોતાના છેવટના ભાષણમાં કરી હતી. કારોબારી સમિતિની વર્ધામાં મળેલી બેઠકનો ઠરાવ પસાર થયા પછી ૧૪મી જુલાઈએ પત્રકારો સાથેની પોતાની મુલાકાતમાં, હવે કશું પાછું ખેંચવા માટે કે વાટાઘાટો માટે દરખાસ્તમાં મિલકુલ અવકાશ રહ્યો નથી, એવું ગાંધીજીએ કહ્યું હતું, એમ જણાવીને સરકારી યાદી એ ઓફર વિશ્વાસપાત્ર ન હોવાનું બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. છાપાંઓના પ્રતિનિધિઓને તેમણે આપેલી નીચે ઉતારું છું તે મુલાકાતો અને ત્યાર પછી મહાસમિતિ સમક્ષ તેમણે કરેલી જીરુસાદાર જાહેરાત કે, પોતે વાઇસરોયની મુલાકાત માગવાના છે અને એનું પરિણામ જણાતા પહેલાં સવિનય ભંગ શરૂ કરવાના નથી,—આના અનુસંધાનમાં આ વસ્તુ સમજવી જોઈએ. આ મુલાકાતોના સુધારેલા હેવાલની નકલ મારી પાસે ન હોવાથી ‘રેટ્સમેન’માં પ્રગટ થયેલો હેવાલ આપીને જ મારે સંતોષ માનવો રહ્યો. એમાં કેટલીક દેખીતી જ છપાઈની ભૂલો રહી જવા પામી છે.

રેટ્સમેન ૭-૮-૪૨

‘મિ. ગાંધી જોડેની પ્રશ્નોત્તરી’

મુંબઈ, ઓગસ્ટ ૬

“આજે એકલા એસોશિયેટેડ પ્રેસને જ આપેલી મુલાકાતમાં મહાસભાની કારોબારી સમિતિના નવા ઠરાવના સંબંધમાં મિ. ગાંધીએ સંખ્યાબંધ સવાલોના જવાબો આપ્યા હતા.

“સ. — ઠરાવનો અર્થ શાંતિ કે લડત છે? ઠરાવનો અર્થ લડતની જાહેરાત છે અને એના છેવટના ત્રણ પેરાઓ એનો ખરેખરે ક્રિયાત્મક ભાગ છે એવી માન્યતા ખાસ કરીને પરદેશી પત્રકારોમાં પ્રવર્તે છે. ભાર ઠરાવના પહેલા ભાગ ઉપર છે કે તેના છેવટના ભાગ ઉપર છે?

“જ.— ચાલુ કે કલ્પેલી કોઈ પણ અહિંસક લડતમાં હમેશાં શાંતિ ઉપર જ ભાર હોય છે.

“સ.— કામચલાઉ સરકાર તાત્કાલિક સ્થપાય એમ તમે વિચારો છો? અને એમ હોય તો તે કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવે એમ તમે ધારો છો? મહાસમિતિ એ ઠરાવને મંજૂર રાખે અને સામુદાયિક લડતનો આરંભ કરવામાં આવે તે વચ્ચે અમુક સમયનો ગાળો રહેશે એમ તમે માનો છો ખરા?”

“જ.— બ્રિટિશરોની સંપૂર્ણ ભલી લાગણીથી જો સ્વતંત્રતા આવે તો લગભગ તેની સાથે સાથે જ કામચલાઉ સરકારની સ્થાપના થવાની હું અપેક્ષા રાખું છું. એ સરકાર હાલ તુરત, આવશ્યકતાની દૃષ્ટિએ પણ, અહિંસાના પાયા ઉપર રચાયેલી હશે, એટલે દેશવ્યાપી વિશ્વાસ તે ધરાવશે અને બધાએ પક્ષો સ્વેચ્છાપૂર્વક અને છૂટથી તેમાં જોડાશે.

“સ.— સામુદાયિક લડતનો આરંભ થાય તે પહેલાં મહાસભા અને બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે વાટાઘાટો થવા પામે એવું તમે ધારો છો ખરા?”

“જ.— મહાસભાનો ઠરાવ પસાર થાય અને લડત ઊપડે તે વચ્ચે ગાળો રહે એમ મેં અવશ્ય કહ્યું છે. મારી રીત પ્રમાણે હું જે કરવાને ધારું છું તેને કોઈ પણ રીતે વાટાઘાટો કહી શકાય કે કેમ તે હું નથી જાણતો પરંતુ વાઘસરોય સાહેબ ઉપર અવશ્ય એક પત્ર મોકલવામાં આવશે. એ પત્ર પડકારરૂપે કે લડતના આહ્વાનરૂપે નહિ પણ તકરાર ટાળવાની ખરા દિલની વિનવણીરૂપે હશે. જો એનો અનુકૂળ જવાબ મળશે તો મારો પત્ર વાટાઘાટોના પાયા અથવા ભૂમિકારૂપ થશે.

“સ.— મહાસમિતિની ‘છેલ્લી ધડીની અપીલ’નો બ્રિટિશ સરકાર અને મિત્રરાજ્યો તરફથી જવાબ મળે તે માટે તમે વધારેમાં વધારે કેટલા સમય સુધી થોભવા તૈયાર છો?”

“જ.— હિંદમાંથી ચાલ્યા જવાની કે ખસી જવાની તાત્કાલિક માગણી જે હેતુથી કરવામાં આવી છે તેમાં લાંબા ગાળાને

માટે અવકાશ રહેતો નથી. એનું સીધું સાદું કારણ એ છે કે, કંઈક બનવા પામશે એ અપેક્ષાએ અમુક ગાળો વિચારવામાં આવે તે દરમિયાન કંઈ યુદ્ધ મોકુફ રહેવાનું નથી. ખુદ કારોબારી સમિતિ પોતે જ સ્વતંત્ર હિંદનો સમગ્ર મત યુદ્ધપ્રયાસની તરફેણમાં વાળવાને ખરા જિગરની આતુર છે — એમ કરવાને તે અધીરી બનેલી છે. અને હિંદબરમાં જે ભયંકર અનિશ્ચિતતાની લાગણી પેદા થવા પામી છે તે ધ્યાનમાં લેતાં, આપણા કાળ બહારના સંજોગોને કારણે અનિવાર્યપણે લંબાય તેના કરતાં એક દિવસ પણ વધારે એ અનિશ્ચિતતાની લાગણી ચાલુ રહેવા દેવી, એ મહાસબા તેમ જ બ્રિટિશ સત્તા ઉભયને માટે ખોટું છે.”

‘સ્ટેટ્સમેન’ તા. ૯-૭-૧૯૪૨

‘ન્યૂસ કોનિકલ’ને મિ. ગાંધીનો જવાબ

૮ ઓગસ્ટ, મુંબઈ

“ ‘ન્યૂસ કોનિકલ’ના અગ્રલેખનો જવાબ આપતાં મિ. ગાંધીએ આજે જણાવ્યું હતું કે,

“આજે સાંજે જો ઠરાવ પસાર થાય તો એ કરુણ નાટકનો હું નાયક બનીશ. એથી કરીને કોઈ પણ જવાબદાર અંગ્રેજ મને બ્રિટિશરોના દ્વેષી તરીકે અને ધરીસત્તાઓને મનાવી લેવાની દેખીતી હિમાયત કરનાર તરીકે ગુનેગાર ગણે એ વસ્તુ ભયંકર છે. છેવટનાં વરસોમાં બીજા કોઈ પણ અંગ્રેજ બ્રિટિશરોના દ્વેષી હોવાનો આરોપ મારા પર મૂક્યો નથી. એ ગમે તેમ હો, મારા પર મૂકવામાં આવેલા તહોમતનો હું ભારપૂર્વક ઇન્કાર કરું છું. બ્રિટિશ પ્રજા માટે મને મારી પોતાની પ્રજા જેટલો જ પ્રેમ છે. એમાં કશી વિશેષતા હોય એમ મને નથી લાગતું, કેમ કે એક પણ અપવાદ સિવાય આખીયે માનવજાત માટે મને એકસરખો પ્રેમ છે. એ સામા પાસેથી કશાની અપેક્ષા નથી રાખતો. આ ધરતી ઉપર મને કોઈની સામે દુશ્મનાવટ નથી. એ મારો જીવનસિદ્ધાંત છે.

*

*

*

“ એના ઘડનારાઓ જે કાંઈ મુશ્કેલી કળી શક્યા તેનો તોડ ડરાવમાં કાઢવામાં આવ્યો છે. દરેક વાજખી ટીકાનો તેમણે ખુલાસો કર્યો છે, અને મહાસભા વતી હું કહી શકું છું કે કોઈ પણ વાજખી મુશ્કેલી ઉપર વિચાર કરવાને અને તેનો તોડ કાઢવાને માટે કોઈ પણ વખતે તે તત્પર રહેશે. હિંદનું સ્વાતંત્ર્ય તાત્કાલિક માન્ય રાખવામાં શી મુશ્કેલી રહેલી છે એની ચર્ચા મહાસભાની કારોબારી સમિતિ સાથે કરવાની તસ્દી કોઈ પણ જવાબદાર વ્યક્તિએ લીધી નથી. યુદ્ધ ચાલુ રહે ત્યાં સુધી મિત્રસૈન્યો પોતાની લશ્કરી પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખે એ બાબતને મળેલી મહાસભાની સમિતિ, અમે કળી શક્યા એવી મારી પણ મુશ્કેલીનો પૂરતો જવાબ છે.

“ હિંદની સ્વતંત્રતા માન્ય કરવામાં બ્રિટન કે મિત્રરાજ્યો કશુંયે જોખમ ખેડતાં નથી. જોખમ તો હિંદને પક્ષે રહેલું છે, પરંતુ મહાસભા એની જવાબદારી ઓઢવા તૈયાર છે. યુદ્ધના સંચાલનને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી બ્રિટન કશુંયે જોખમ ખેડતું નથી એટલું જ નહિ, પણ ન્યાયનું આ એક જ કૃત્ય કરવા થકી તે ૪૦ કરોડની વસ્તીવાળો એક સાથી તથા એ ન્યાયકૃત્ય કરવાના બાનમાંથી પેદા થતું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.”

‘હવે બની શકે એટલા ટૂંકા અને ઝડપી થનારા ખુલ્લા બળવાની વાત લઈએ. સત્યાગ્રહના સંબંધમાં લશ્કરી પરિભાષા વાપરવાની ગાંધીજીએ ફેશન પાડી છે એ તો સૌ કોઈ જાણે છે. એથી કરીને લડતને એમણે અહિંસક ‘બળવા’ તરીકે વર્ણવી છે. પોતાને વિષે તેમણે વારંવાર ‘બળવાખોર’ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે અને મહાસભા પણ છડેચોક ‘બળવાખોર સંસ્થા’ હોવાનો તેમણે ઉલ્લેખ કરેલો છે. ‘બની શકે એટલા ટૂંકા અને ઝડપી’ના અર્થની બાબતમાં, પણ ઉપર જેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે છાપાંની કાપલીઓમાંના નીચેના ઉતારા તરફ હું તમારું ધ્યાન ખેંચું છું.

સ. કેટલી ત્વરાથી તમે જીત મેળવી શકશો એમ તમે માનો છો? અને એટલી ત્વરા માટે સંપૂર્ણ સામુદાયિક હડતાલ જરૂરી નથી?

“જ. લોકો માને કે ન માને પણ મારે કબૂલ કરવું જોઈ એ કે, કોઈ પણ અહિંસક સમારંભમાં ઈશ્વર એ નિર્ણાયક વસ્તુ હોય છે. મારામાં જે કંઈ સામર્થ્ય છે તે મારું પોતાનું નથી. એનો જરાયે જરા અંશ સત્યનારાયણ અથવા સત્યજીવી ઈશ્વર પાસેથી આવે છે. એ ઉપર આકાશમાં વાદળાંઓમાં નથી રહેતો, મારા અણુએ અણુમાં તે વસેલો છે. એથી કરીને, દાખલા તરીકે, જનરલ વેવલના જેટલી ચોકસાઈથી ખોલવું મારે માટે મુશ્કેલ છે. તે એમ માને અને તેમણે એમ માનવું પણ રહ્યું કે, તેમની ગોઠવણી અને ગણતરીઓ એવી હોવી જોઈ એ તેમ જ તે એવી કરી શકાય કે જેમને ઈશ્વર યા સત્ય — અથવા માનવી કલ્પનાને પસંદ એવું ગમે તે બીજું નામ એ શક્તિને આપો — જેવી અજ્ઞાત અને ઇદ્રિયાતીત શક્તિ ફેરવી શકે નહિ.

“પરંતુ તમારું એ કહેવું સાચું છે કે, ઝડપી અંત માટે સામુદાયિક હડતાલ આવશ્યક છે. એ વસ્તુ મારી કલ્પનાની બહાર નથી. પરંતુ સામુદાયિક લડત દુશ્મનાવટની ભાવનાથી પ્રેરાઈને નહિ, પણ ગાઢ મિત્રતાની ભાવનાથી પ્રેરાઈને વિચારવામાં આવી છે, એવી મેં અનેક વાર કરેલી જાહેરાત લક્ષમાં લઈને દરેક પગલું ભરીશ, તેમાં શક્ય એટલી સાવચેતીથી હું આગળ વધીશ. સામુદાયિક હડતાલ અનિવાર્ય થઈ પડે તો એ પગલું ભરતાં હું અચકાવાનો નથી.”

(સ્ટેટ્સમેન, ઓગસ્ટ ૭, '૪૨, ‘મિ. ગાંધી જોડેની પ્રશ્નોત્તરી.’)

*

*

*

“.....હિંદનો હાર્દિક સહકાર પ્રાપ્ત કર્યા વિના બ્રિટન પોતાની નાણુક પરિસ્થિતિમાંથી નીકળી શકે એમ નથી, એમ અમને અહીં લાગે છે. તે આજે જ સ્વતંત્ર છે એવી પ્રજાને પ્રતીતિ થયા વિના એવો સહકાર અશક્ય છે. અને લાંબા કાળ સુધી પરદેશીઓની ધૂંસરી નીચે રહ્યા પછી પ્રાપ્ત કરેલી સ્વતંત્રતાને ટકાવી રાખવા માટે તેણે ત્વરાથી કાર્ય કરવું જોઈ એ. તેનામાં શક્તિનો સંચાર કરવા માટે

અસલ વસ્તુની જરૂરિયાત જ જ્યાં અનિવાર્ય બની ગઈ છે ત્યાં વચનો દ્વારા કોઈ પણ માણસ સમગ્ર માનવસમૂહની પ્રકૃતિ બદલી શકે એમ નથી.” (સ્ટેટ્સમેન ઓગસ્ટ ૯-’૪૨.)

ઉપરનાં વચનો ધ્યાનમાં લેતાં, “આ લડત આખરી ફેંસલાની છે અને એમાં તે ગમે તેવું જોખમ ખેડતાં પણ અચકાવાના નથી,” એ વાક્યમાં સરકારી યાદીમાં જે કુબ્જ અર્થ આરોપવામાં આવ્યો છે તે જતો રહે છે.

“ચળવળના નેતાઓને ઉપાડી લેવામાં આવે એ પ્રસંગે બધાએ મહાસભાવાદીઓ પોતપોતાને યોગ્ય લાગે તેમ કરવાને મુખત્યાર છે,” એવા ગાંધીજીના કથનનો સંપૂર્ણપણે અવજો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. ભૂતકાળના અનુભવોએ બતાવી આપ્યું છે કે, તરેહ તરેહના લોકો પોતે આગેવાનો બની બેસે છે અને પ્રજાને અવજો રસ્તે દોરે છે. આથી સાવચેતી રાખીને ગાંધીજીએ પોતાને યોગ્ય લાગે તેમ વર્તવાને પ્રત્યેક વ્યક્તિ ઉપર છોડ્યું હતું. બેશક અહિંસાને લક્ષમાં રાખીને તેણે વર્તવાનું હતું.

લિ. તમારો
ખ્યારેલાલ

સર રીચર્ડ ટોટનહામ,
હિંદી સરકારનું હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ
નવી દિલ્હી

૫૦

હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ
નવી દિલ્હી, ૨૪-૨-’૪૩

પ્રિય મિ. ખ્યારેલાલ,

તા. ૧૮મી ફેબ્રુઆરીએ સર રીચર્ડ ટોટનહામ ઉપર લખેલા પત્રની પહેાંચ સ્વીકારવાનું મને જણાવવામાં આવ્યું છે.

લિ. તમારો

મિ. ખ્યારેલાલ,
અટકાયતની છાવણી,
પૂના

એસ. જે. એલ. ઓલીવર

અટકાયતી છાવણી,
૨૧ મે, ૧૯૪૩

ત્રિય સર રેજિનાલ્ડ મેક્સવેલ,

મારા ઉપવાસને અંગે સમામોફ્રીની દરખાસ્તના સંબંધમાં ૧૫મી ફેબ્રુઆરીએ ધારાસભામાં તમે આપેલું ભાષણ મેં ચાલુ માસની છેક ૧૦મી તારીખે જ વાંચ્યું. એ વાંચતાંવેંત મને લાગ્યું કે એનો જવાબ આપવો જોઈએ. એ ભાષણ મેં જલદી વાંચ્યું હોત તો ઠીક થાત.

હું જોઈ છું કે, તમે ગુસ્સે થયા છો અથવા કંઈ નહિ તો ભાષણ કરતી વખતે તો ગુસ્સામાં હતા જ. તમે કરેલી કેટલીક દેખીતી અચોક્કસાઈઓ હું ખીજ કાઢી રીતે સમજી શકું એમ નથી. આ પત્ર એ બતાવી આપવાના પ્રયાસરૂપે છે. આ પત્ર તમને એક અધિકારી તરીકે નહિ પણ એક માણસ ખીજ માણસ ઉપર લખે તે રીતે લખાયો છે. મને પહેલો વિચાર એ આવ્યો કે, તમારા ભાષણમાં હકીકતોને ધરાદાપૂર્વક વિકૃત કરવામાં આવી છે. પરંતુ મારો એ વિચાર મેં તરત જ બદલ્યો. જ્યાં સુધી તમારી ભાષાનો અનુકૂળ અર્થ કરવો શક્ય હોય ત્યાં સુધી પ્રતિકૂળ અર્થ છોડી દેવો જોઈએ. તેથી મારે એમ માનવું જોઈએ કે મને જે વિકૃત લાગ્યું તે ધરાદાપૂર્વક કરવામાં આવ્યું નહોતું.

તમે કહ્યું છે કે, “જે પત્રવહેવાર ઉપવાસમાં પરિણમ્યો તે મોજૂદ છે અને કોઈ પણ તેનો પોતાની ઇચ્છા અનુસાર અર્થ ઘટાવી શકે છે.” આમ છતાં તમે તમારા શ્રોતાઓને તરત જ જણાવ્યું છે કે, “નીચે જણાવેલી હકીકતોના અનુસંધાનમાં કદાચ એ વાંચી શકાય.” તમે તેમની ઇચ્છા કે પસંદગીને માટે અવકાશ રાખ્યો છે ખરો ?

હવે હું તમારી ‘હકીકતો’ એક પછી એક લઉં છું :

૧. “મહાસભા પક્ષે ૮મી ઓગસ્ટનો પોતાનો ઠરાવ પસાર

કર્ચો લારે આ દેશ ઉપર જપાનનો હુમલો સંભવે છે એમ માનવામાં આવતું હતું.”

તમે આથી એવો અર્થ સૂચવ્યો લાગે છે કે, મહાસભા એમ માનતી હતી અને તેની એ માન્યતા નિષ્કારણ હતી. હકીકત એમ છે કે, સરકારે એ વિચાર ચલાવ્યો, અને હાસ્મારપદ લાગતા હતા એવા કાર્ય દ્વારા તેના ઉપર ભાર મૂક્યો.

૨. “હિંદમાંથી બ્રિટિશ સરકાર ખસી જાય એવી માગણી દ્વારા અને તેની સામે પોતાનો ખુલ્લો વિરોધ ઠેકવીને જો જપાનનો હુમલો સફળ નીવડે તો મહાસભા પક્ષે પોતાને માટે કંઈક લાભ મેળવવાનું ધાયું હોય એમ માની શકાય.”

આ હકીકત નહિ પણ તમારો અભિપ્રાય છે અને તે હકીકતથી સાવ જિલટોળ છે. મહાસભાવાદીઓએ જપાનીઓની સફળતા દ્વારા લાભ મેળવવાની કદીયે આશા કે ઇચ્છા સેવી નથી. એથી જિલટું તેઓ તેથી ડરતા હતા અને એ ડરે જ તેમનામાં બ્રિટિશ હકૂમતના તાત્કાલિક અંત માટેની ઇચ્છા પેદા કરી. ૧૯૪૨ ના ઓગસ્ટની ૮મી તારીખનો મહાસમિતિનો ઠરાવ તેમજ મારાં લખાણો ઉપરથી એ વસ્તુ દીવા જેવી સ્પષ્ટ દેખાય છે.

૩. “આજે, છ માસ બાદ, જપાનનો ભય — કંઈ નહિ તો હાલ તુરત પૂરતો તો—પાછો હજ્યો છે. અને એ દિશામાંથી હાલ તો કશી તાત્કાલિક આશા રહી નથી.”

આ પણ તમારો અભિપ્રાય જ છે. મારો અભિપ્રાય એવો છે કે, જપાનનો ભય પાછો હજ્યો નથી, હજી તે હિંદ ઉપર તાકી રહ્યો છે. “એ દિશામાંથી હાલ તો કશી તાત્કાલિક આશા રહી નથી” એ તમારું મહેણું તમારે પાછું ખેંચવું જોઈએ. સિવાય કે આગલા પેરેગ્રાફમાં ઉલ્લેખેલો ઠરાવ અને મારાં લખાણો છળ ચા ધોકાખાજ છે એમ તમે માનતા હો અને તે પુરવાર કરો.

૪. “મહાસભાએ આરંભેલી ચળવળને પૂરેપૂરી રીતે હાર આપવામાં આવી છે.”

મારે આ કથનનો વિરોધ કરવો જોઈએ. સત્યાગ્રહ કદી હારને જાણ્યો જ નથી. સખતમાં સખત ફટકાઓમાં જ એ ફાંસી છે. પરંતુ મારે આવી રીતે સમાધાન નથી મેળવવું. બ્રિટિશ સરકારે હિંદમાં સ્થાપેલી નિશાળોમાં હું ભણ્યો છું કે, “સ્વતંત્રતાની લડત એક વખત આરંભાઈ કે પછી, ધાયલ પિતા તરફથી તેના પુત્રને એમ પેઢી દર પેઢી તેના વારસો આપવામાં આવે છે.” પુરુષાર્થમાં શિથિલતા ન આવે ત્યાં સુધી ધ્યેય સુધી ક્યારે પહોંચાશે એ વસ્તુનું ઝાઝું મહત્ત્વ નથી હોતું. ૬૦ વરસ ઉપર મહાસભાથી સ્થાપના થઈ, ત્યારથી અરુણોદય થયો છે. ૧૯૧૬ના એપ્રિલની ૬મી તારીખે હિંદવ્યાપી સત્યાગ્રહ શરૂ થયો ત્યારે હિંદના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી આપોઆપ જગૃતિ આવી. કેટલાક મહાસભાવાદીઓએ અપેક્ષા રાખી હતી તે રીતે ચળવળનો તાત્કાલિક હેતુ બર નથી આવ્યો એ હકીકત ઉપરથી ચાહો તો બેશક તમે સમાધાન લઈ શકો. પરંતુ એ કંઈ ‘પૂરેપૂરી રીતે’ અને કોઈ પણ ‘હાર’ની કસોટી નથી. હમેશાં સમજપૂર્વકનો નયે હોય એવા પ્રજાકીય જિભરાને સત્તાના ભયાનક પ્રદર્શન દ્વારા દાબી દેવામાં આવે તે ઉપરથી પ્રજાવ્યાપી ચળવળને હાર આપ્યાનું અનુમાન કાઢવું એ, જે કદી હાર સ્વીકારતી જ નથી એવી પ્રજાના એક સભ્યને ઇજાનું નથી.

૫. “માટે હવે પોતાની અસલ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનો અને બની શકે તો ગુમાવેલી ઇજ્જત પાછી મેળવવાનો કોન્ગ્રેસ પક્ષનો ઇરાદો છે.”

સાચે જ, તમારો આ અભિપ્રાય તમારા પોતાના અનુભવ દ્વારા જ સુધરવો જોઈએ. મારી પેઠે તમે પણ જાણો છો કે, તેને દાબી દેવાના પ્રત્યેક પ્રયાસથી મહાસભાની પ્રતિષ્ઠા અને તેની લોકપ્રિયતામાં વધારો જ થતો ગયો છે. તેને દાબી દેવાનો આ છેલ્લો પ્રયાસ એથી જિલ્દું પરિણામ લાવનારો નીવડે એવો સંભવ નથી. એટલે “ગુમાવેલી ઇજ્જત” અને “અસલ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનો” સવાલ જિહ્વોતો જ નથી.

૬. “આ રીતે હવે તેઓ પોતાના નિર્ણયનાં આવેલાં

પારણામેની જવાબદારીનો ઇન્કાર કરવાની ચિંતામાં પડ્યા છે. વાઘસરોય સાથેના પોતાના પત્રવહેવારમાં મિ. ગાંધીએ આ મુદ્દો ઉપાડ્યો છે. કસૂતર હકીકતોનો હવે તે પુરવાર નથી થઈ એ રીતે ઇન્કાર કરવામાં આવે છે.”

અહીં ‘તેઓ’નો અર્થ ‘હું’ એમ જ થઈ શકે. કેમ કે, તમારા આખાથે ભાષણ દરમ્યાન હુમલાનું લક્ષ્ય હું જ હતો. ‘હવે’નો અર્થ મારા ઉપવાસને વખતે એવો થાય. હું તમને યાદ આપું છું કે, ગયા ઓગસ્ટની ૧૪ મી તારીખે નામદાર વાઘસરોય સાહેબને પત્ર લખ્યો તે વખતે જ મેં જવાબદારીનો ઇન્કાર કર્યો હતો. એ જ પત્રમાં મેં એ જવાબદારી સરકાર ઉપર નાખી છે કે જેણે ૯ મી ઓગસ્ટે એકસામટી ધરપકડો કરીને તે ભાન ભૂલે ત્યાં સુધી પ્રજાને ઉશ્કેરી હતી. જ્યારે એની જવાબદારી સરકારને માથે છે એ સ્થિતિમાં “કસૂતર હકીકતો” મારે માટે કસૂતર રહેતી નથી. અને જેને તમે હકીકતો તરીકે જણાવો છો તે હજી પુરવાર થયા નથી એવા કેવળ એકતરફી આરોપો જ છે.

૭. “મિ. ગાંધી પોતાની સ્થિતિ આમ રજૂ કરે છે : ‘હું ખરેખર, નિશ્ચિતપણે કહી શકું છું કે, સરકારે જ પોતાના કૃત્યનું વાજખીપણું નક્કર પુરાવાઓથી સાબિત કરવાનું છે.’”

કેાની આગળ તેણે પોતાના કૃત્યનું વાજખીપણું સાબિત કરવાનું છે ?

સરદાર સન્તસિંહ : નિષ્પક્ષ તપાસ સમિતિ આગળ.”

સરદાર સન્તસિંહનો જવાબ યોગ્ય જવાબ નહોતો કે ? વચ્ચે તમે સવાલ ન ઉઠાવ્યો હોત તો કેટલું સારું થાત ? કેમ કે, આ પહેલાં, દા. ત. જલિયાંવાલા બાગના હત્યાકાંડ પછી, તપાસ સમિતિઓ નીમીને હિંદી સરકારને પોતાનાં કાર્યોનું વાજખીપણું પુરવાર કરવાની ફરજ પડી નહોતી કે ?

૮. પરંતુ તમે આગળ ચલાવો છો કે, “મિ. ગાંધી અન્યત્ર પોતાના પત્રોમાં આ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરે છે. તેઓ જણાવે છે : ‘હું

ખોટા હતો એની મને ખાતરી કરાવી આપે તો હું મારી બૂલ સંપૂર્ણપણે સુધારી લઈશ.' આમ નહિ થાય તો એને બદલે તે આ માગણી કરે છે : 'મહાસભા વતી હું કંઈ દરખાસ્તો રજૂ કરું એમ તમે ઇચ્છતા હો તો તમારે મને કારોબારી સમિતિના સભ્યોની સાથે મૂકવો જોઈએ.' તેમણે ઉપવાસ કરવાનું વિચાર્યું ત્યારે, સમજી શકાય છે ત્યાં સુધી, તેમની આ માગણીઓ હતી. બીજી કોઈ નક્કર માગણી કરવામાં આવી નથી."

અહીં મને યેવડો અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે. જેમને હું મારા મિત્ર તરીકે લેખતો હતો એવી એક વ્યક્તિને મારા પત્રો લખાયા હતા એ હકીકત તરફ તમે દુર્લક્ષ કર્યું છે. વળી વાઇસરોય સાહેબે પોતાના પત્રમાં મને સ્પષ્ટ દરખાસ્તો કરવાનું જણાવ્યું હતું એ હકીકત તરફ પણ તમે દુર્લક્ષ કર્યું છે. આ બે હકીકતો જો તમે લક્ષમાં રાખી હોત તો મને ક્યોં છે એવો અન્યાય તમે ન કર્યો હોત. પણ હું તમારા તહોમતનામાના નવમા મુદ્દા ઉપર આવું એટલે મારા કહેવાનો ભાવાર્થ શો છે એ તમને સ્પષ્ટ થશે.

૯. "પરંતુ હવે નવો પ્રકાશ ઉદ્ભવે છે. એનાં પરિણામો માટે પોતાની દ્રશીયે જવાબદારી નથી એ સ્પષ્ટ કરવાને ખાતર, સરકારે તેમની કોઈ પણ માગણી મંજૂર કર્યા વિના, મિ. ગાંધીને જણાવ્યું કે, ઉપવાસના હેતુ અને સમય પૂરતા તે તેમને છોડી દેશે. આના જવાબમાં મિ. ગાંધીએ જણાવ્યું કે, તેમને છોડી મૂકવામાં આવે તો તરત જ તેઓ ઉપવાસ છોડી દેશે. વળી, તેમણે જણાવ્યું કે, માત્ર કેદી તરીકે જ તેઓ ઉપવાસ કરવા વિચારતા હતા. આમ, જો તેમને છોડી મૂકવામાં આવે તો, જે હેતુસર તેમણે ઉપવાસ કરવાનું જાહેર કર્યું હતું તે પાર ન પડવા છતાં ગૌણ બની જત. સ્વતંત્ર વ્યક્તિ તરીકે તેઓ ન તો આ વસ્તુઓની માગણી કરે અને ન તો ઉપવાસ કરે. જો આ રીતે એને સમજવામાં આવે તો તેમના ઉપવાસનો અર્થ છુટકારાની માગણી કરતાં વિશેષ નહિ રહે."

જેમાં મને છોડી મૂકવાની દરખાસ્ત કરવામાં આવી હતી તે પત્રની સાથે સરકારે બહાર પાડવા ધારેલી પોતાની યાદીના

ખરડાની એક નકલ મારા ઉપર ખીડવામાં આવી હતી. એ યાદીમાં નહોતું કે, “એનાં પરિણામે માટે તેમની કશીયે જવાબદારી નથી એ સ્પષ્ટ કરવાને ખાતર” એ દરખાસ્ત કરવામાં આવી હતી. આ અવમાનસૂચક વાક્ય જો મેં જોયું હોત તો મેં સીધી સાદી ના જ પાડી હોત. પરંતુ અજાણપણે હું એ દરખાસ્તને સારા અર્થમાં સમજ્યો અને તેના મારા જવાબમાં હું તે કેમ સ્વીકારી શકતો નથી એના રદિયા આપ્યા. અને સરકાર કોઈ પણ રીતે ગેર-રસ્તે ન દોરવાય એટલા માટે, મારી હમેશની રીત પ્રમાણે, ઉપવાસ કેવી રીતે વિચારાયો હતો અને સ્વતંત્ર માણસ તરીકે હું તે કેમ ન આદરી શકું તે મેં તેને જણાવ્યું. સરકારની સગવડ ખાતર, મારી મર્યાદા બહાર જઈને મારા ઉપવાસનો આરંભ એક દિવસ મેં મુલતવી સુધ્ધાં રાખ્યો. એ દરખાસ્ત લાવનાર મિ. ઈરવીને તથા સરકારી યાદીના ખરડાએ મારા એ વિવેકની કદર કરી હતી. સુધારેલી સરકારી યાદી બહાર પાડવામાં આવી તે વખતે મારો આ જવાબ જાહેર પ્રજાની જાણ બહાર કેમ રાખવામાં આવ્યો અને એને બદલે હકીકતો અને પુરાવાઓથી વેગળો અર્થ કેમ ઘટાડવામાં આવ્યો? મારો પત્ર એ નક્કર દસ્તાવેજ નહોતો કે?

હવે ખીજા અન્યાયને વિષે. તમે કહો છો કે, જો મને છોડી મૂકવામાં આવ્યો હોત તો જોને માટે મેં ઉપવાસ જાહેર કર્યો હોતો તે હેતુ ગૌણ બની જત, અને મક્કતનું એવું પણ સૂચવો છો કે, સ્વતંત્ર માણસ તરીકે હું ન તો આ વસ્તુની માગણી કરું કે ન તો ઉપવાસ કરું. સ્વતંત્ર માણસ તરીકે, મહાસભાવાદીઓ અને મારી સામે મૂકવામાં આવેલા આરોપોની નિષ્પક્ષ જાહેર તપાસ માટે હું ચળવળ કરી શકત અને મેં તે કરી હોત; કેદમાં પૂરવામાં આવેલા મહાસભાવાદીઓને મળવાની પરવાનગી માટે પણ મેં માગણી કરી હોત. ધારો કે, મારી ચળવળ સરકાર ઉપર કશી પણ અસર કરવામાં નિષ્ફળ નીવડી હોત તો એ સંજોગોમાં હું ઉપવાસ કરત. તમે અતિશય ચીડને વશ થયા ન હોત તો મારા પત્ર ઉપરથી આ બધું સ્પષ્ટપણે જોઈ શક્યા હોત અને મારી

જૂતકાળની કારકીર્દિમાંથી તમને એનું સમર્થન મળ્યું હોત. એને બદલે એમાંથી તમે એવો અર્થ કાઢ્યો છે કે જેને માટે, અર્થ કરવાના સીધા સાદા નિયમો અનુસાર તમને અધિકાર નહોતો. વળી સ્વતંત્ર માણસ તરીકે, મહાસભાવાદીઓ તેમ જ બિનમહાસભાવાદીઓએ કરેલા કડેવાતા વિનાશની વાતોની તપાસ કરવાની મને તક મળત. અને જો મને માલૂમ પડત કે, તેમણે નિરંકુશપણે અને એપરવાઈથી ખૂનામરફી કરી છે તો એ પરિસ્થિતિમાં પણ પહેલાંની પેઠે મેં ઉપવાસ કર્યા હોત. આ રીતે તમારે જોવું જોઈએ કે, મને છોડવામાં આવત તો નામદાર વાઘસરોય ઉપરના પત્રમાં મેં કરેલી માગણીઓ ગૌણ બની જત નહિ, કેમ કે ઉપવાસ કરવા કરતાં બીજી રીતે તેને માટે દબાણ કરી શકાત; તથા ઉપવાસને છુટકારા માટેની ઇચ્છા સાથે લવલેશ પણ સંબંધ નહોતો. વળી જેલ એ સત્યાગ્રહીને માટે કદીયે કઠનારી વસ્તુ નથી હોતી. એને માટે તો કેદખાનું એ સ્વતંત્રતાનું દાર છે.

૧૦. “મહાસભાની કારોબારી સમિતિના કેટલાયે દરારો હું તેમની સામે ટાંકી શકું એમ છું. . . ૧૯૩૯ના ઓગસ્ટની ૧૯મી તારીખના ‘હરિજન’માં મિ. ગાંધીએ પોતે જ આ સવાલ ઉપાડ્યો છે. તેમાં તે જણાવે છે કે, ‘ઉપવાસ તો અરેખર પ્લેમ સમાન થઈ પડ્યો છે.’”

તમે ટાંકેલાં મારાં મંતવ્યોમાં લેશમાત્ર પણ ફેરફાર થયો નથી. એ ઉતારાઓ તમે કશાંયે આવેશ વિના વાંચ્યા હોત તો મારા પત્રનો તમે જે અર્થ કર્યો છે તે કરતા તમે અટકત.

૧૧. “રાજકોટના ઉપવાસ પછી ૧૯૩૯ના ઓગસ્ટની ૧૯મી તારીખના ‘હરિજન’માં ઉપવાસની નીતિમત્તા વિષે ગાંધીને કાંઈ કહેવાનું છે : ‘હવે હું જોઉં છું કે, તે હિંસાથી દૂષિત હતો.’ વળી તે જણાવે છે, ‘આ રીત અહિંસાની કે હૃદયપરિવર્તન કરવાની નહોતી.’”

મને જણાવતાં ખેદ થાય છે કે, મારો ભેખ સમજવામાં તમે ભોંત જુલ્યા છો. સદ્ભાગ્યે આનંદ હિંગોરાણીએ મારાં લખાણોનો

કરેલો 'દુઃખ પ્રિન્સિપ એન્ડ ધેર પીપલ' નામનો સંગ્રહ મારી પાસે
 અહીં છે. જેનો તમે ઉદ્દેશ્ય કયો છે તે 'હરિજન'ના લેખમાંથી
 હું ઉતારો આપું છું: "મારા ઉપવાસના અંતમાં મેં જણાવ્યું હતું
 કે, આગલા કોઈ પણ ઉપવાસ કરતાં એ વધારે સફળ થયો છે.
 હવે હું જોઉં છું કે એ હિંસાથી દૂષિત હતો. ઉપવાસ આદરતાં,
 પોતે આપેલું વચન પળાવવા માટે ઠાકોર સાહેબને સમજાવવાને
 અર્થે સર્વોપરી સત્તા તત્કાળ વચ્ચે પડે એવું મેં ઇચ્છ્યું હતું. આ
 કંઈ અહિંસા કે હૃદયપરિવર્તન કરવાની રીત નહોતી; એ તો
 હિંસા યા બળજબરીની રીત હતી. તે શુદ્ધ હોવા માટે મારો
 ઉપવાસ કેવળ ઠાકોર સાહેબને ઉદ્દેશીને જ હોવો જોઈતો હતો અને
 તેમનું હૃદય ન પિગળાવી શકું તો મરીને મારે સંતોષ માનવો
 જોઈતો હતો. . ." તેમના પૂર્વાપર સંબંધથી વિખૂટાં પાડીને
 મારાં છૂટાંછવાયાં વાક્યોને તમે ખોટી રીતે લાગુ પાડ્યાં છે એમ
 તમે જોઈ શકશો એવી હું આશા રાખું છું. તે આરંભથી જ ખરાબ
 હતો એટલા માટે નહિ, પણ સર્વોપરી સત્તા વચ્ચે પડે એવું મેં
 ઇચ્છ્યું એટલા માટે મારા ઉપવાસને મેં 'દૂષિત' તરીકે વર્ણવ્યો
 છે. મારા લેખોથી અજ્ઞાત હોવાનું શ્રેય મેં તમને આપ્યું છે. તમે
 તે વાંચો એમ હું ઇચ્છું છું. તમે એ વાંચો કે ન વાંચો પણ તમે
 કરેલી ભૂલ સુધારો એવી હું અપેક્ષા રાખી શકું ખરો? રાજકોટનો
 બનાવ મારે માટે તો મારી જિંદગીનો એક સૌથી સુખદ પ્રસંગ છે.
 એમાં ઇશ્વરે મને મારી ભૂલ કબૂલ કરવાની તથા લવાદી ફેંસલાના
 ફળને લાગ કરીને મારી આત્મશુદ્ધિ કરવાની મને હિંમત આપી
 છે. એ આત્મશુદ્ધિથી હું વધારે સખજ થયો છું.

૧૨. "કેવળ કંઈક ઐહિક હેતુ સાધવા માટે વિરોધીની સામે
 તેની માનવતાની લાગણી, તેની ખાનદાની અને તેની દયાનો લાભ
 લેવો અથવા તો જનતાની લાગણી ઉપર અસર કરવાને માટે
 પોતાની જિંદગી જેવા એક પવિત્ર ટ્રસ્ટ સાથે રમત કરવી એ,
 શિષ્ટતાના પશ્ચિમના ખ્યાલોની દૃષ્ટિએ જોતાં મારે મન તો ખચીત
 સુરુચિનો બંગ કરનારું છે, એમ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ."

જે વિષે તમે મારા કરતાં અનેક ગણા સુપરિચિત છો એ બાબતમાં મારે અતિશય સાવચેતીથી વાત કરવી જોઈએ. પરંતુ સદ્ગત મેક્સ્વીનીના ઐતિહાસિક ઉપવાસની હું તમને યાદ આપીશ. બ્રિટિશ સરકારે તેને તુરંગમાં મરવા દીધો હતો એ હકીકત હું જાણું છું. પરંતુ આયર્લેન્ડની પ્રજાએ તેને એક વીર પુરુષ અને શહીદ તરીકે વધાવી લીધો છે. ‘યુ હેવ લીવ્ડ યુ ઓલ ધિસ’ નામના પોતાના પુસ્તકમાં એડવર્ડ થોમસન જણાવે છે કે, સદ્ગત મિ. એસ્કવીથે બ્રિટિશ સરકારના એ કૃત્યને ‘મોટામાં મોટી ભૂલ’ તરીકે વર્ણવ્યું હતું. વળી લેખક ઉમેરે છે કે, “જ્યારે આખીયે દુનિયા તેના તરફ પ્રશંસા અને સહાનુભૂતિની જાંડી લાગણીથી નિહાળી રહી હતી તથા બ્રિટનનાં અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષો નમ્રનેદાર બેવકૂફ ન બનવાને પોતાની સરકારને આજીજી કરી રહ્યાં હતાં ત્યારે તેને રીખી રીખીને મરવા દેવામાં આવ્યો હતો.” અને વિરોધીની સામે તેની માનવતાની લાગણી, તેની ખાનદાની તથા તેની દયાનો લાભ લેવો (જે એ શબ્દ રાખવો જોઈએ તો) એ શું શિષ્ટતાના પશ્ચિમના ખ્યાલોની દૃષ્ટિએ જોતાં સુરુચિનો ભંગ કરનારું છે? જાહેર રીતે કે ગુપ્તતાથી વિરોધીનો જન લેવો, અથવા તેનામાં સારી લાગણીઓ હોવાનું તેને શ્રેય આપવું અને ઉપવાસ કે એવા જ કોઈ ખીજ ઉપાયથી તેમને જમત કરવી, એ જેમાં વધારે સારું શું છે? વળી ઉપવાસ કે આત્મવિશ્લેષનની ખીજ કોઈ રીતથી પોતાની જિંદગી સાથે રમત રમવી, અથવા વિરોધી તેમ જ તેનાં આશ્રિતોનો સંહાર કરવાના પ્રયત્નમાં તેને રોકીને તેની સાથે રમત રમવી, એ જેમાં વધારે સારું શું છે?

૧૩. “તેમના કહેવાનો સાર આ છે. તમે કહો છો કે સરકાર ખરી છે અને મહાસભા ખોટી છે. હું કહું છું કે, મહાસભા ખરી છે અને સરકાર ખોટી છે. પુરવાર કરવાની જવાબદારી હું તમારા ઉપર નાખું છું. એક માત્ર મને જ ખાતરી કરી આપવાની છે. તમે ખોટા છો એમ કાં તો તમારે કબૂલ કરવું અથવા તમારી બુદ્ધિ મને સોંપી દો અને મને પોતાને ન્યાય તોલનારો એકમાત્ર લવાઈ બનાવો. . . . મિ. ગાંધીની આ માગણી મને તો વર્તમાન

લડાઈની જવાબદારી કોની છે એ નક્કી કરવા માટે હિટલરને લવાઈ નીમવાનું મિત્રરાજ્યોને કહેવા બરાબર લાગે છે. પોતાના જ મુકર્દમાનો ન્યાય તોલવા માટે તહોમતદારને ન્યાયાસન ઉપર બેસાડવાની પ્રથા આ દેશમાં સામાન્ય રીતે પ્રચલિત નથી.”

વાઈસરોય સાહેબ ઉપરના મારા પત્રોની આ અણુછાજતી વિકૃતિ છે. મારા કહેવાની મતલબ આ હતી; “તમે મને પોતાને તમારા મિત્ર તરીકે માનવા દીધો છે. મારા હકો આમળ કરીને હું મુકર્દમાની માગણી નથી કરતો. હું ખોટો હોવાનું તમે મારા ઉપર તહોમત મૂકો છો. મારો દાવો એવો છે કે, સરકાર ખોટી છે. તમે તમારી સરકારની ભૂલ કબૂલ કરતા નથી, એટલે મેં ક્યાં ભૂલ કરી છે એ મને જણાવવાની તમારી ફરજ છે. મેં શી ભૂલ કરી છે એ વિષે હું કશું જ જાણતો નથી. જો તમે મને મારા ગુનાની ખાતરી કરી આપો તો હું મારી ભૂલ સંપૂર્ણપણે સુધારી લઈશ.” મારી એક સીધી સાદી વિનંતિને મચડીને તમે મારી સામે ધરી છે અને પોતાનો જ ન્યાય તોલવાને નીમવામાં આવેલા કાલ્પનિક હિટલર સાથે મારી સરખામણી કરી છે. મારા પોતાના જ પત્રોનો મારો અર્થ તમે ન સ્વીકારો તો પરસ્પરવિરોધી અર્થની સમીક્ષા કરવાનું કોઈ તટસ્થ ન્યાયાધીશને સોંપો એમ હું ન કહી શકું? હમેશાં ખરા હોનાર વરુ અને હમેશાં ખોટા હોનાર ઘેટાના અચ્ચાની કથાની યાદ આપું તો તે સરખામણી વાંધાભરી ખરી?

૧૪. “મિ. ગાંધી ખુલ્લા બળવાના નેતા છે. . . . એથી કરીને, તે જ્યાં સુધી છડેચોક બળવાખોર રહે ત્યાં સુધી તેમણે એ હક્ક — પોતાનું કહેવાનું સાંભળવામાં આવે તે હક્ક — ગુમાવ્યો છે. તેમની પોતાની પદ્ધતિ સફળ નીવડે તે સિવાય બીજી રીતે સક્રિય બનવાનો તે દાવો ન કરી શકે. જેનો તેઓ ઇન્કાર કરી રહ્યા છે તે કાયદાના રક્ષણ નીચે તેઓ જાહેરજીવનમાં ભાગ ન લઈ શકે. તે નાગરિક હોય અને છતાં રૈયત ન હોય એમ ન બની શકે.”

તમે એક મૂળભૂત વસ્તુ ચૂક્યા છો એ યાદ કરતાં, ખુલ્લા બળવાના નેતા તરીકે મને વર્ણવવામાં તમે સાચા છો. બળવાના સંબંધમાં

‘ચીવટપૂર્વક અહિંસક’ એ મૂળભૂત વસ્તુનો ઉલ્લેખ કરવાનું તમે ચૂક્યા છે. આ ચૂક બાધબલની નિષેધવાચક આજ્ઞાઓમાંથી ‘નકાર’ ઉડાવી દઈને ખુનામરકી અને ચોરી વગેરેના સમર્થનમાં તેમને ટાંકવા બરાબર છે. ચાહો તો તમે એ શબ્દોને ઉડાવી દો. અથવા તમને ગમે તે રીતે તેને તમે સમજાવો. પરંતુ કોઈ વ્યક્તિનું કથન ટાંકતી વખતે તેની બાબામાંથી કશું બાદ ન કરવું જોઈએ; ખાસ કરીને વસ્તુનું આખું સ્વરૂપ જ બદલી નાખે એવું તો ન જ બાદ કરવું જોઈએ. ઘણાં પ્રસંગોએ મેં મને ખુલ્લા બળવાખોર તરીકે ઓળખાવ્યો છે. બીજી ગોળમેજી પરિષદને પ્રસંગે મેં લંડનની મુલાકાત લીધી તે દરમિયાન પણ મેં પોતાને ખુલ્લા બળવાખોર તરીકે જાહેર કર્યો હતો. પરંતુ મારી સામે જે શાપ તમે જાહેર કર્યો છે તે પહેલાં કદીયે જાહેર કરવામાં આવ્યો નહોતો. જોકે હું સામુદાયિક સવિનય બંગની ચળવળને દોરવણી આપી રહ્યો હતો, છતાંયે સ્વ. લોર્ડ રીડિંગ ગોળમેજી પરિષદ બરવા ઇચ્છતા હતા અને જેમાં મારી હાજરીની અપેક્ષા રાખવામાં આવી હતી એ સમય કદાચ તમને યાદ આવશે. મને તેમાં બોલાવવામાં નહોતો આવ્યો કેમ કે અલીબાઈઓ જેઓ તે વખતે કેદમાં હતા તેમને છાડવા જોઈએ, એવો મેં આગ્રહ રાખ્યો હતો. બાહ્યાવસ્થામાં ખ્રિસ્તનો ઇતિહાસ મને શીખવવામાં આવ્યો હતો તેમાં સરકાર સામે બળવો કરનારા વાટ ટાયલર અને જોન હેમ્પડને વીર પુરુષો તરીકે લેખવામાં આવ્યા હતા. બહુ જ આધુનિક કાળમાં, તેમના હાથ હજી તો લોહીથી ખરડાયેલા હતા તે જ વખતે આયર્લેન્ડના બળવાખોરો જોડે બ્રિટિશ સરકારે વાટાઘાટો ચલાવી હતી. મારો બળવો નિર્દોષ છે અને હિંસા સાથે મારે કશીયે લેવાદેવા નહોતી, છતાંયે હું કેમ અદ્ભૂત બની ગયો છું ?

તમે એક વિચિત્ર પ્રકારનો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કર્યો છે એવો મારો દાવો સાચો હોવા છતાંયે, “તેમની પોતાની પદ્ધતિ સફળ નીવડે તે સિવાય બીજી રીતે સક્રિય બનવાનો દાવો તે ન કરી શકે” એમ કહેતી વખતે તમે એક સંપૂર્ણ નિવેદન કર્યું છે એમ હું કબૂલ કરું છું. સત્ય અને અહિંસા ઉપર મારી પદ્ધતિનું મંડાણ

હોવાથી જેટલા પ્રમાણમાં તેનો અમલ કરવામાં આવે તેટલા પ્રમાણમાં તે હમેશાં સફળ થાય છે. એથી કરીને, માત્ર भारी પદ્ધતિની સફળતા દ્વારા જ તથા તેનાં મૂળભૂત તત્ત્વો 'જેટલા પ્રમાણમાં સાચી રીતે મારા પોતાનામાં હું વ્યક્ત કરતો હોઉં તેટલા પ્રમાણમાં જ હું હમેશાં સક્રિય હોઉં છું'.

હું સત્યાગ્રહી બનું છું તે જ પળે હું રૈયત મટી જઉં છું, પરંતુ હું કદીયે નાગરિક મટતો નથી. નાગરિક સ્વેચ્છાપૂર્વક કાયદાનું પાલન કરે છે, પરંતુ બળજબરીને વશ થઈને કે તેના ભંગ માટે નક્કી કરવામાં આવેલી શિક્ષાના ડરથી કદીયે તે કાયદાને તાબે થતો નથી. તેને જરૂરી જણાય ત્યારે તે તેનો ભંગ કરે છે અને તેને માટેની શિક્ષા તે વધાવી લે છે. એ વસ્તુ તેની તીક્ષ્ણ ધારને બૂઝી કરી દે છે અથવા તેમાં ગર્ભિતપણે રહેલી મનાતી નામોશીનું નિવારણ કરે છે.

૧૫. “પ્રસિદ્ધ થયેલા ફેટલાક પત્રવહેવારમાં વાઇસરોયની મુલાકાત માગવાના પોતાના ધરાદાને મિ. ગાંધીએ બહુ મોટું સ્વરૂપ આપી દીધું છે. પરંતુ મહાસભાનો ઠરાવ તથા ‘કરેંગે યા મરેંગે’ એ મિ. ગાંધીના શબ્દો તો હજી કાયમ જ હતા. તેમના ઉપવાસને અંગેની સરકારની યાદીમાં, કશું પાછું ખેંચવા માટે કે વાટાઘાટ માટે દરખાસ્તમાં હવે અવકાશ રહ્યો નથી, એવા ૧૪મી જુલાઈએ કરેલા મિ. ગાંધીના નિવેદનની પ્રજાને યાદ આપવામાં આવી છે. ફરીથી હું મિ. ગાંધીના શબ્દો ટાંકીશ. ... ‘આ ઘડીથી આગળ ઉપર તમારામાંના દરેક જણે પોતાને સ્વતંત્ર સ્ત્રી કે પુરુષ તરીકે ગણવાનું છે તથા તમે સ્વતંત્ર હો અને આ સામ્રાજ્યની એડી નીચે હવે રહ્યાં નથી એવી રીતે વર્તવાનું છે.’ હવે આ શબ્દો સાંભળો. ‘મારી પાસેથી તમે સમજી લો કે વાઇસરોય સાથે હું પ્રધાનમંડળ કે એવી બીજી બાબતોનો સોદો કરવાનો નથી.’ ‘આપણે કરીશું કે મરીશું.’ ‘આપણે કાં તો હિંદને સ્વતંત્ર કરીશું કે એમ કરવાના પ્રયત્નમાં ખપી જઈશું.’ ‘આ તો ખુલ્લો બળવો છે.’”

સૌથી પહેલાં, ૧૪મી જુલાઈએ મેં કરેલા અને ૧૬મી જુલાઈના ‘હરિજન’માં પ્રગટ થયેલા મારા નિવેદનમાંથી તમે ટાંકેલા

ઉતારામાં હું એક મહત્ત્વનો સુધારો કરીશ. તમે અને એમ કહેતો
 ટાંક્યો છે કે, 'કશું પાછું ખેંચવા માટે કે વાટાઘાટ માટે દરખાસ્તમાં
 હવે અવકાશ રહ્યો નથી.' ખરો ઉતારો આ પ્રમાણે છે. "આલ્યા
 બાબો'ની દરખાસ્તમાં વાટાઘાટ માટે હવે અવકાશ રહ્યો નથી." તમે
 કબૂલ કરશો કે તકાવત મહત્ત્વનો છે. બૂલ ભરેલા ઉતારાની વાત
 જવા દર્ષ એ તોયે, 'હરિજન'નાં લગભગ ત્રણ કોલમ રોકે એટલા
 લાંબા મારા નિવેદનમાંથી મારા અર્થને વધારે સ્પષ્ટ કરતી તથા જે
 સાવચેતીથી હું કાર્ય કરી રહ્યો હતો તે બતાવતી બધીયે વસ્તુ તમે
 છોડી દીધી છે. એ નિવેદનમાંથી હું થોડાંક વાક્યો ટાંકું છું. "આલ્યા
 જવાને અંગે અંગ્રેજો વાટાઘાટ કરે એ બનવા બેગ છે. બે તેઓ
 તેમ કરે તો તે તેમને માટે ભારે ધન્યતાની વાત છે. એ સંબંધોમાં
 એ આલ્યા જવાનો પ્રશ્ન મટી જાય છે. જુદા જુદા પક્ષોનું નામ દીધા
 વિના હિંદની સ્વતંત્રતા માન્ય કરવાનું હાપણ મોડા મોડા પણ
 અંગ્રેજોને સૂઝે તો બધી વસ્તુ શક્ય છે, પરંતુ જે મુદ્દા ઉપર હું
 ભાર મૂકવા માગું છું તે તો આ છે." અહીં તમે ખોટી રીતે ટાંકેલું
 વાક્ય આવે છે, પેરો પછીથી આ રીતે આગળ ચાલે છે. "કાં તો
 તેઓ સ્વતંત્રતા માન્ય કરે યા ન કરે. એ માન્ય રાખ્યા પછી ઘણી
 વસ્તુઓ બની શકે. કેમ કે એ એકમાત્ર કૃત્યથી બ્રિટનના પ્રતિનિધિ-
 ઓએ આખું દેશ પલટી નાખ્યું હશે અને અનેક વાર નિષ્ફળ
 નીવડેલી પ્રજાની આશા સજીવન કરી હશે. એથી કરીને, બ્રિટિશ
 પ્રજાની વતી ન્યારે એ મહાન કાર્ય કરવામાં આવશે ત્યારે એ દિવસ
 હિંદના તેમ જ જગતના ઇતિહાસમાં સુવર્ણ અક્ષરે નોંધાશે, અને મેં
 કહ્યું છે તે પ્રમાણે, યુદ્ધના ભાવિ ઉપર તે મહત્ત્વની અસર કરશે."
 આ વધારે વિસ્તૃત ઉતારા ઉપરથી તમે જોશો કે, જે કંઈ કરવામાં
 આવતું હતું તે વિજય નિશ્ચિત કરવાને તથા જપાનના અ!ક્રમણને
 મારી હાથવધાને ખાતર કરવામાં આવતું હતું. મારા હાપણની તમે
 ભલે કદર ન કરો, પણ મારી સમ્મતિ કે પ્રમાણિકતા વિષે તમારે
 શંકા ન કરવી ધટે.

મહાસમિતિ આગળનાં મારાં બાપણોનો અક્ષરશઃ હેવાલ જોડે

મારી પાસે નથી, પરંતુ સંપૂર્ણ કહી શકાય એવી નોંધો મારી પાસે છે. તમારા ઉતારાઓનું ખરાપણું હું સ્વીકારું છું. જો તમે એટલું લક્ષમાં રાખો કે, એની બુમિકામાં હંમેશાં અહિંસા રાખીને એ બધી વસ્તુઓ કહેવામાં આવી હતી, તો પછી પ્રસ્તુત ઉક્તિઓ કોઈ પણ પ્રકારના વાંધારહિત બની જાય છે. ‘કરે’ગે’ યા ‘મરે’ગે’નો સ્પષ્ટ અર્થ એ છે કે, સૂચનાઓનો અમલ કરીને સૌ પોતપોતાની દરજ બજાવે અને જરૂર પડે તો એમ કરતાં ખપી જાય.

પોતાને સ્વતંત્ર ગણવાનું પ્રગ્નને કહેવાની બાબતમાં મારી પાસેની નોંધોમાંથી હું નીચેનો ઉતારો ટાંકું છું : “ ખરેખરી લડત આ ધડીએ જ શરૂ થતી નથી. તમે મારા હાથમાં માત્ર અમુક સત્તા સોંપી છે એટલું જ. મારું પહેલું કાર્ય નામદાર વાધસરોય સાહેબને મળીને મહાસભાની માગણી સ્વીકારી લેવા માટે તેમને વીનવવાનું હશે. આમાં એ કે ત્રણ અઠવાડિયાં જશે. એ દરમિયાન તમે શું કરશો ? એ હું તમને કહીશ. આપણી પાસે રેંટિયો તો છે જ. અહિંસક લડતમાં એને કાયમનું સ્થાન છે જ. એ વસ્તુ મૌલાના સાહેબને ઇસાવતાં મારે મારે જાહેરમત ઉઠાવવી પડી. એનો અમલ કરવા માટે ચૌદવિધ રચનાત્મક કાર્યક્રમ તો પડ્યા જ છે. પરંતુ એ કરતાં વિશેષ તમારે કરવું જોઈએ અને એ વસ્તુ એ કાર્યક્રમમાં પ્રાણ પૂરશે. તમારામાંના દરેક જણે આ ધડીથી જ પોતાને સ્વતંત્ર સ્ત્રી કે પુરુષ ગણવાનું છે તથા તમે સ્વતંત્ર છો અને આ સામ્રાજ્યની એડી નીચે હવે રહ્યાં નથી એ રીતે વર્તવાનું પણ છે. આ કંઈ ડોળ કરવાપણું નથી. નક્કર સ્વરૂપમાં તે આવે તે પહેલાં સ્વતંત્રતાની ભાવના તમારે કેળવવી જોઈએ. તે પોતાને સ્વતંત્ર ગણતો થાય તે ધડીએ જ ગુલામની જાંજીર તૂટી જાય છે. પછીથી તે પોતાના માલિકને કહેશે કે, ‘ આજ સુધી હું તમારો ગુલામ હતો, પરંતુ હવે હું એ રહ્યો નથી. જોઈએ તો તમે મારો જાન લો, તમે તેમ ન કરો અને મને બંધનમાંથી મુક્ત કરો તો હું તમારી પાસેથી બીજા કશાની માગણી કરવાનો નથી, કેમ કે હવે પછીથી, ખોરાક અને કપડાં માટે તમારા ઉપર આધાર રાખવાને બદલે હું ઈશ્વર ઉપર આધાર રાખીશ. ઈશ્વરે મને

સ્વતંત્રતા માટેની બૂખ આપી છે અને તેથી હું મને પોતાને સ્વતંત્ર માણસ લેખું છું.” “હિંદ ખાલી કરો”ના સૂત્ર પરવેનો તમારો રોષ બાળુએ મૂકીને તમારા અંતરાત્માને જ પૂછો કે, આવા પૂર્વીપર સંબંધમાં મુકાયેલો મનકૂર ઉતારો કોઈ પણ રીતે વાંધાભર્યો છે ખરો? સ્વતંત્રતા માટે તરસતા માણસે કોઈ પણ પરિણામોની પરવા કર્યા વિના પ્રથમ સ્વતંત્રતાની ભાવના કેળવીને પછી એ રીતે વર્તવું ન જોઈએ?

૧૬. “જેને તમે ખાતરી કરાવવા ચાહતા હો તેની પાસે સામુદાયિક બળવાની જાહેરાત કરતા ઠરાવની પિસ્તોલ લઈને જવું એ શાંતિપૂર્વક સમગ્રવવાની રીત નથી. વાટાઘાટ કરવાનું રહસ્ય એ છે કે ઉભય પક્ષ કોઈ પણ પ્રકારના નિર્ણયથી અંધાર્થ ગયેલ નહોવો જોઈએ તથા એકે પક્ષે બીજા ઉપર બળજબરીનું દબાણ ન કરવું જોઈએ. આ તો કોઈ પણ સંજોગોમાં સાચું છે. તો પછી એક રૈયત અને તેના ઉપર શાસન કરનાર રાજ્ય વચ્ચે તો આ વસ્તુ વધારે પ્રમાણમાં સાચી છે. રૈયત રાજ્ય સાથે સમાનતાના ધોરણથી ન વર્તી શકે અને ખુલ્લેખુલ્લી ધમકી સાથે તો તે તેની આગળ ન જ જઈ શકે.”

પ્રથમ તો હું એક બૂલ સુધારું. ઠરાવે ખુલ્લો બળવો ‘જાહેર’ નથી કર્યો. તેણે તો, “છેલ્લાં ૨૨ વરસ દરમિયાન શાંતિમય લડત દ્વારા દેશે જે અહિંસક શક્તિ એકઠી કરી હોય તેનો તે જેથી કરીને શક્ય એટલા વિશાળ પાયા ઉપર ઉપયોગ કરી શકે એવી અહિંસક પદ્ધતિની સામુદાયિક લડત શરૂ કરવાની” કેવળ મંજૂરી આપી છે. સામુદાયિક લડતને મંજૂરી આપતા પંરામાં “જગતની સ્વતંત્રતાના હિતમાં ખ્રિસ્તન તથા મિત્રરાષ્ટ્રોને અપીલ” પણ કરવામાં આવી છે.

ઉભય પક્ષ કોઈ પણ પ્રકારના નિર્ણયથી અંધાર્થ ગયેલો હોવો ન જોઈએ તથા એમાંથી એકે પક્ષે “બીજા ઉપર બળજબરીનું દબાણ ન કરવું જોઈએ” એ વાટાઘાટનું રહસ્ય છે એ નિર્વિવાદ છે. જેની વિચારણા ચાલી રહી છે તે દાખલામાં વસ્તુતઃ સ્થિતિ એ છે કે, એક પક્ષ પાસે અપાર બળ પડેલું છે બ્યારે બીજા પાસે એવું બળ લેશમાત્ર પણ નથી. કોઈ પણ પ્રકારના અંધનકતી નિર્ણયથી અંધાર્થ

ન જીવું જોઈએ એ બાબતમાં પણ સ્વતંત્રતાની તાત્કાલિક પ્રાપ્તિ એ સિવાય બીજી કોઈ બાબતમાં મહાસભા બંધાઈ ગયેલી નથી. એ વસ્તુ બાદ કરતાં વાટાઘાટો માટે વિશાળ ક્ષેત્ર પડેલું છે.

હું જાણું છું કે રૈયત અને રાજ્ય વિષેનું તમારું કથન એ “હિંદ ખાલી કરો”ના સૂત્રનો જવાબ છે. કેવળ એ સૂત્ર જ તત્ત્વતઃ ન્યાય્ય છે અને રૈયત-રાજ્યનું તમારું સૂત્ર એટલું બધું જરીપુરાણું બની ગયું છે કે એમાં હવે કશા સાચો અર્થ રહ્યો નથી. હિંદની પરાધીનતા એ મહાસભાને માટે એટલી બધી અસહ્ય નામોશીરૂપ થઈ પડી કે તે તેની સામે ઊડી છે. સુવ્યવસ્થિત રાજ્ય પ્રગ્નને આધીન હોય છે. પ્રજા ઉપર આકાશમાંથી એ નથી અવતરતું, પરંતુ પ્રજા તેની કર્તા અને હર્તા છે.

૮મી ઓગસ્ટના ઠરાવમાં ખુલ્લી કે ગુપ્ત કોઈ પણ પ્રકારની ધમકી રહેલી નથી. વાટાઘાટો કઈ મર્યાદાઓમાં રહીને ચલાવાય તેની સીમા તેણે નક્કી કરી છે અને તેની પાછળ રહેલું સામર્થ્ય એ કોઈ પણ પ્રકારની “બળજબરી” એટલે કે હિંસાથી મુક્ત છે. એ સામર્થ્ય તો આત્મમલિદાનનું સામાર્થ્ય છે. મહાસભાએ પોતાની આખીયે બાજી ખુલ્લેખુલ્લી મૂકી દીધી એ હકીકતની કદર કરવાને બદલે, અપ્રમાણિત અનુમાનો કાઢીને તમે આખીયે ચળવળ ઉપર દુષ્ટતાભર્યા અર્થનું આરોપણ કર્યું છે. ગઈ ૮મી ઓગસ્ટ પછી કોઈ પણ મહાસભાવાદીએ કંઈ પણ હિંસા કરી હોય તે સંબંધમાં હું જણાવીશ કે, એ હિંસા પૂરેપૂરી બિનસત્તાવાર હતી. આ વસ્તુ ખુદ ઠરાવ ઉપરથી જ બિલકુલ સ્પષ્ટ જણાય છે. સૂચનાઓ આપવા માટે મને કશોયે વખત ન આપવાનું જ સરકારને ડહાપણભર્યું લાગ્યું. ૮મી ઓગસ્ટની મધરાત પછી મહાસમિતિ પૂરી થઈ. મેં શા ગુનો કર્યો હતો એની મને જાણ ક્યાં વિના જ ૮મી તારીખે બરોબર સૂર્યોદય પડેલાં પોલીસ કમિશનર મને ઉપાડી ગયા. એ જ રીતે કારોબારી સમિતિના સંખ્યો તથા મુંબઈમાં તે વખતે હાજર હતા તે આગેવાન મહાસભા-વાદીઓને પણ ઉપાડી જવામાં આવ્યા. સરકારે હિંસાને નોતરી તથા ચળવળને અહિંસાને માર્ગે તે ચાલવા દેવા માગતી નહોતી એમ હું કહું તે જરાયે વધારે પડતું છે ખરું ?

જે વખતે તમે મહત્વનો ભાગ બજવ્યો હતો એવા ખુલ્લા બજવાના એક પ્રસંગની હવે હું તમને યાદ આપીશ. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની આગેવાની નીચેના મથકૂર બારડોલી સત્યાગ્રહનો હું ઉલ્લેખ કરું છું. તે સવિનય બંગની હડત ચલાવતા હતા. દેખીતી રીતે જ તે એવી કક્ષાએ પહોંચી કે જ્યારે મુંબઈ સરકારને લાગ્યું કે, એ હડતનો શાંતિભર્યો અંત આવવો જોઈએ. તમને યાદ હશે કે નામદાર ગવર્નર અને સરદાર વલ્લભભાઈની મુલાકાતને પરિણામે એક કમિટી નીમવામાં આવી અને તમે તેના એક નામીયા સભ્ય હતા. અને એ કમિટીનો હેવાલ ઘણે મોટે અંશે સત્યાગ્રહીઓની તરફેણમાં આવ્યો હતો. અલબત્ત, ચાહો તો તમે કહી શકો છો કે, બજવાખોર જોડે વાટાઘાટ કરવામાં ગવર્નર સાહેબે બૂલ કરી હતી તથા કમિટી ઉપર તમારી નિમજીકનો સ્વીકાર કરવામાં તમે પણ બૂલ કરી હતી. એથી ઊલટી પરિસ્થિતિનો હવે વિચાર કરો. કમિટી નીમવાને બદલે ગવર્નર સાહેબે કડક હાથે દમન ચલાવ્યું હોત તો શું થાત ? લોકો પોતાના મન ઉપરનો કાબૂ ખોઈ બેસત તો એ હિંસા ફાટી નીકળવા માટે સરકાર જવાબદાર ન ગણાત કે ?

૧૭. “ જોને લીધે હિંદની સુલેહશાંતિમાં આટલો બધો વિક્ષેપ પડ્યો, નિર્દોષ લોકોના જનમાલનું આટલું બધું નુકસાન થયું, તથા જોણે દેશને ભયંકર જોખમની અણી ઉપર લાવી મૂક્યો, તે તાજેતરના બનાવો માટે સરકાર મિ. ગાંધીને ખસૂસ જોખમદાર ગણે જ છે. હિંસાનાં કૃત્યોમાં તે અંગત રીતે સંડોવાયા હતા એમ હું નથી કહેતો, . . . પરંતુ તેમણે તથા તેમના સાથીઓએ આગળથી કાળજી-પૂર્વક તૈયાર કરેલી સુરંગમાં દીવાસળી ચાંપનાર તે પોતે હતા. સમય પાક્યા પહેલાં તેમને એમ કરવાની ફરજ પડી એમાં એમનો દોષ ન હતો, પણ આપણું સુભાગ્ય હતું. આ રીતે તેઓ પોતાના હેતુઓ સાધવાની આશા રાખતા હતા. એ રીત હવે નિષ્ફળ નીવડી છે એટલે તેનો ધન્કાર કરવાનો પ્રયાસ તેઓ બલે કરે, પરંતુ એમ છતાંયે જવાબદારી તો તેમની જ છે. . . . મિ. ગાંધી જો તેમનાથી જુદા પડ્યા માગતા હોત તો કારોબારીના સભ્યો સાથે મસલત

કર્ચા વિના તેઓ પોતાને માટે બોલી શકતા હતા. તો પછી, મહા-સભાનો બળવો રદ કર્યા વિના, પોતાની બૂલ સુધાર્યા વિના, બવિધ્યને માટેની ખાતરી પણ આપ્યા વિના, બધે કશું જ બન્યું નથી એ રીતે, દેશના બહાર જીવનમાં પાછા આવવાનો તથા સરકાર અને સમાજ તેમને સખ્ય નાગરિક તરીકે સ્વીકારી લે એવો દાવો તે કોઈ પણ વખતે કરી શકે ખરા ? ”

તમે વર્ણવેલા કમનસીબ બનાવોની કોઈ પણ પ્રકારની જવાબ-દારી હું સ્વીકારતો નથી. એ બનાવોની સંપૂર્ણ જવાબદારી સરકારની હતી એવું ઇતિહાસ નોંધશે એ વિષે મને લવલેશ શંકા નથી. હકીકતમાં જે કદી તૈયાર કસ્તામાં આવી જ નહોતી તે સુરંગમાં હું દીવાસળી મૂકી શકું એમ હતું જ નહિ. અને જો સુરંગ કદી તૈયાર કરવામાં આવી જ નહોતી તો તેને માટે ‘વખત પાકવા પહેલાં’નો સવાલ ઊઠતો જ નથી. પ્રજાને તેમના નેતાઓથી વંચિત કરવી એને તમે ‘આપણું સુભાગ્ય’ કહો છો. હું એને લાગતાવળગતા સૌને માટે ભારેમાં ભારે દુર્ભાગ્ય બેખું છું. મેં જે કંઈ કયું છે અથવા કરવા ધાયું હતું એમાંના કશાનો ઇન્કાર કરવા હું ઇચ્છતો નથી. મને કશોયે પશ્ચાત્તાપ થતો નથી, કેમ કે કોઈ પણ વ્યક્તિને કશોયે અન્યાય મેં કર્યો હોય એમ મને લાગતું નથી. મેં અનેક વાર જણાવ્યું છે કે, કોઈ પણ સ્વરૂપની હિંસાને હું ધિક્કારું છું. પરંતુ જોને વિષે મને જાતબાહિતી ન હોય એવી વસ્તુઓ વિષે હું કશોયે અભિપ્રાય ન આપી શકું. હિંસાથી મારી જાતને અળગી કરી શકું તે માટે મહાસભાની કારોબારી સમિતિની સલાહ લેવા માટે મેં કદી પણ પરવાનગી માગી નથી. એ સમિતિ વતી હું કંઈક દરખાસ્ત રજૂ કરું એવી અપેક્ષા મારી પાસેથી રાખવામાં આવતી હોય તો મેં કારોબારી સમિતિના સભ્યોને મળવાની પરવાનગી માગી હતી. શુદ્ધપણે અહિંસક સ્વરૂપના મહાસભાના બળવાને હું રદ કરી ન શકું. એને માટે હું મગરૂર છું. મારે કશી બૂલ સુધારવાપણું નથી, કેમ કે ગુનાની લાગણી હું અનુભવતો નથી. અને હું મારી જાતને નિર્દોષ લેખતો હોઉં ત્યાં બવિધ્યની ખાતરી આપવાનો પ્રશ્ન ઊડી શકતો જ

નથી. દેશના જાહેર જીવનમાં પાછા આવવાનો કે સરકાર તથા સમાજ અને સભ્ય નાગરિક તરીકે સ્વીકારે એવો પ્રશ્ન ઊઠતો જ નથી. કેદી તરીકે રહેવામાં અને પૂરેપૂરું સમાધાન છે. દેશના જાહેર જીવન ઉપર કે સરકાર ઉપર પરાણે મારી જતને મેં કદી પણ લાદી નથી. હું તો માત્ર હિંદનો એક નવ્ર સેવક છું. એકમાત્ર અંતરાત્માના પ્રમાણપત્રની જ મને જરૂર છે. તમારા શ્રીતાજનોને તમે હકીકતો નહિ પણ કોષના આવેશમાં બંધાયેલા તમારા અભિપ્રાયો આપ્યા છે, એ વસ્તુની તમને પ્રતીતિ થશે એવી આશા હું રાખું છું.

છેવટે, આ પત્ર મેં શા માટે લખ્યો છે ? તમારા ગુસ્સાનો ગુસ્સાથી જવાબ વાળવા માટે હરગિજ નાહ. એ પત્ર મેં તમને એ આશાથી લખ્યો છે કે, મારા શબ્દો પાછળ રહેલી સમ્યક્ષ તમે જોઈ શકો. કોઈનું પણ પરિવર્તન કરવામાં, પછી તે કડકમાં કડક સરકારી અધિકારી કેમ ન હોય, હું કદી હાથ ધોઈ નાખતો નથી. જનરલ સ્મટ્સનું પરિવર્તન થયું હતું; અથવા ૧૯૧૪ની સાલમાં તેમની અને મારી વચ્ચે થયેલા સમાધાનની શરતોની રૂએ રાહત આપતા કાયદાનો ખરડો રજૂ કરતાં પોતાના ભાષણમાં તેમણે જાહેર કર્યા પ્રમાણે, કહ્યો કે તે માની ગયા હતા. એ સમાધાને પેદા કરેલી મારી કે હિંદના વસાહતીઓની આશા તેમણે પાર ન પાડી એ એક દુઃખદ કથા છે, પરંતુ પ્રસ્તુત વિષયના સંબંધમાં એ વસ્તુ અપ્રસ્તુત છે. આવાં અનેક સંસ્મરણો હું ટાંકી શકું એમ છું. આવાં પરિવર્તનો કે માની ગયાના દાખલાઓ માટે હું કશાથે શ્રેયનો દાવો નથી કરતો. મારા દ્વારા વ્યક્ત થતાં અને કાર્ય કરી રહેલાં સભ્ય અને અહિંસાને જ એ સંપૂર્ણપણે આભારી હતાં. હું એવી માન્યતા અથવા ફિલસૂફીમાં માનું છું કે, તત્ત્વતઃ સમગ્ર જીવન એ એક અને અવિભાજ્ય વસ્તુ છે અને સારી માણસજાત જાણેઅજાણે એ એકત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવાની દિશામાં કાર્ય કરી રહી છે. આ માન્યતા માટે જે આપણા ભાવિનો અંતિમ શાસક છે એવા જીવન્ત ઈશ્વરમાં જીવન્ત શ્રદ્ધાની જરૂર હોય છે.

એના વિના એક તરણું સરખું પણ હાવી શકતું નથી. તમારા બાપણ ઉપરથી એવી આશાને માટે કશું પ્રમાણ મળતું નથી છતાંયે, મારી શ્રદ્ધા તમારું સુધ્ધાં પરિવર્તન કરવાની આત્મતામાં હાથ ન ધોઈ નાખવાનું મને સૂચવે છે. તેની એવી ધ્રુષ્ટા હશે તો ધ્રુશ્વર મારા કોઈ એક શબ્દમાં તમારા હૃદયને તે સ્પર્શે એવી શક્તિ મૂકશે. હું તો માત્ર પ્રયત્નનો અધિકારી છું, એનું પરિણામ ધ્રુશ્વરને હાથ છે.

લિ. તમારો
મે10 ક0 ગાંધી

નામદાર સર રેજિનાલ્ડ મેક્સવેલ,
હિંદી સરકારના ગૃહમંત્રી,
નવી દિલ્હી

પર

(અંગત)

નવી દિલ્હી,
૧૭ જૂન, ૧૯૩૩

મિત્ર મિ. ગાંધી,

૨૧મી મેના તમારો પત્ર મળ્યો અને ૧૫મી ફેબ્રુઆરીએ મેં ધારાસભા સમક્ષ કરેલા બાપણ ઉપરની તમારી ટીકાઓ રસ-પૂર્વક વાંચી. ૮મી ઓગસ્ટનો ઠરાવ તથા તે પછીથી થયેલાં રમખાણોની જવાબદારી અંગે નામદાર વાઇસરોય ઉપરના પત્રોમાં તમે જે ધોરણ અખત્યાર કર્યું હતું તેને તમે હજી પણ વળગી રહો છો એમ હું જોઉં છું. તમે જાણો છો કે, આ બનાવોને તમે જે અર્થમાં ઘટાવવા માગો છો, તે અર્થ સરકારે કદી પણ સ્વીકાર્યો નથી. જ્યાં સુધી આ મૌલિક મતભેદ કાયમ રહે છે ત્યાં સુધી તમારા પત્રમાં તમે ઉઠાવેલા બીજા મુદ્દાઓના સંબંધમાં લાભ-કારક થઈ પડે એવી ચર્ચાને માટે પૂરતી સમાન ભૂમિકા નથી, એવા નિર્ણય ઉપર મારે સખેદ આવવું પડે છે.

મિ. મે10 ક0 ગાંધી

લિ. તમારો
રેજિનાલ્ડ મેક્સવેલ

અટકાયતી હાવણી,
૨૩ જૂન, ૧૯૪૩

પ્રિય સર રેજિનાલ્ડ મેંકસવેલ,

ગયા મે માસની ૨૧મી તારીખે મેં તમને લખેલા પત્રનો તમે તા. ૧૭મીએ આપેલો જવાબ મને તા. ૨૧મીએ મળ્યો, એ માટે હું તમારો આભારી છું.

મારો જવાબ આપણી વચ્ચે રહેલો મૂળભૂત મતભેદ દૂર કરશે એવી આશા મેં રાખી નહોતી, પરંતુ શોધી કાઢવામાં આવેલી ભૂલો કળૂણ કરવામાં તેમ જ તે સુધારવામાં એ મતભેદ આડખીલીરૂપ નહિ નીવડે એવી આશા મેં રાખી હતી, અને એ રાખવાનું હજી પણ મને ગમે. મેં માન્યું હતું અને હજી પણ હું માનું છું કે, ગયા ફેબ્રુઆરીની ૧૫મી તારીખના ધારાસભા સમક્ષના તમારા ભાષણમાં રહેલી કેટલીક ભૂલો મારા પત્રે ખસસ ખતાવી હતી.

લિ. તમારો
મે.૦ ક૦ મેંધી

ખંડ ૩

૫૪

અટકાયતી હાવણી
૪થી મે, ૧૯૪૩

પ્રિય કાયદે આલમ,

મારા કારાવાસ પછી થોડા વખત બાદ મારે જોઈતાં હોય એવાં છાપાંઓની યાદીની સરકારે મારી પાસે માગણી કરી ત્યારે મારી યાદીમાં મેં 'ડોન' પત્રનો સમાવેશ કર્યો હતો. ત્યારથી એ પત્ર મને નિયમિત રીતે મળતું રહ્યું છે એમ કહી શકાય. ન્યારે ન્યારે એ મારી પાસે આવે છે ત્યારે ત્યારે હું એ કાળજીપૂર્વક વાંચું છું. 'ડોન'ની કટારોમાં પ્રગટ થયા મુજબનો લીગની કાર્યવાહીનો હેવાલ હું વાંચી ગયો છું. તમને પત્ર લખવાનું તમે મને આપેલું આમંત્રણ મેં એમાં જોયું. એને પરિણામે આ પત્ર છે.

તમારું આમંત્રણ હું વધાવી લઉં છું. પત્રો દ્વારા વાત કરવા કરતાં આપણે મોઢામોઢ મળીએ એમ હું સૂચવું છું. પરંતુ હું તમારા હાથમાં છું.

આ પત્ર તમને મોકલવામાં આવશે, અને તમે જો મારી દરખાસ્ત માન્ય રાખો તો સરકાર તમને મને મળવા દેશે, એવી આશા હું રાખું છું.

એક વસ્તુનો હું ઉલ્લેખ કરું તો ઠીક થશે. તમારા આમંત્રણમાં શંકાસૂચક 'જો' હોય એમ જણાય છે. મારા હૃદયનું પરિવર્તન થયું હોય તો જ મારે પત્ર લખવો એમ તમે કહો છો? મનુષ્યના હૃદયની વાત તો એક ઈશ્વર જ જાણે છે. હું જોવો છું તેવો જ તમે મને સ્વીકારો એમ હું ઇચ્છું છું.

કેમી એકતાના મહાન પ્રશ્નનો સર્વામાન્ય ઉકેલ શોધવાના તથા એની સાથે જેમને લેવાદેવા હોય તથા એમાં જેમનું હિત સમાયેલું હોય એ સૌને એ ઉકેલ સ્વીકાર્ય થાય તે માટે એકસાથે કાર્ય કરવાના નિશ્ચયપૂર્વક, આપણે બંને એ પ્રશ્નને કેમ હાથ ન ધરીએ ?

લિ. તમારો

મે10 ક0 ગાંધી

૫૫

હિંદી સરકારના હો10 ડિ0ના

મંત્રી, નવી દિલ્હી

સાહેબ,

અટકાયતી છાવણી

૪થી મે, 1૯૪૩

આ સાથેનો પત્ર કૃપા કરીને કાયદે આજમ ગ્રીણાને પહોંચાડશો ?

લિ. તમારો

મે10 ક0 ગાંધી

૫૬

હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ, નવી દિલ્હી

૨૪ મે, 1૯૪૩

પ્રિય મિ. ગાંધી,

જેમાં તમે તેની સાથે ખીડેલો તમારો એ જ તારીખનો મિ. ગ્રીણા ઉપર લખેલો પત્ર તેમના ઉપર મોકલવાની સરકારને વિનંતી કરી છે એ તા. ૪થી મેના તમારા પત્રના જવાબમાં જણાવવાનું કે, તમારો પત્ર મિ. ગ્રીણા ઉપર ન મોકલી શકાય એવો નિર્ણય સરકારે

કયો છે. તમે અટકાયતમાં હો ત્યાં સુધી તમારો પત્રવહેવાર તથા મુલાકાતો ઉપર મુકવામાં આવેલા પ્રતિબંધો — જેની તમને જાણ છે — અનુસાર એ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે તે હકીકત તથા તેનાં કારણો જણાવતી સરકારી યાદી ટૂંક સમયમાં સરકાર બહાર પાડવા પારે છે. એની એક નકલ આજળથી આ સાથે હું બીકું છું.

દિ. તમારો

(૨૬-૫-૪૩ સાંજે સાડા છ વાગ્યે મળ્યા.)

શી. ટોડનહામ

૫૭

સરકારી યાદી

મિ. ઝીણાને મળવાની ઇચ્છા દર્શાવતો તેમના ઉપરનો પોતાનો ટૂંકો પત્ર તેમને મોકલી આપવાની વિનંતી મિ. ગાંધીએ હિંદી સરકારને કરી છે.

મિ. ગાંધી સાથેના પત્રવહેવાર તથા મુલાકાતો અંગેની તેની સુવિદિત નીતિ અનુસાર હિંદી સરકારે એવો નિર્ણય કયો છે કે, એ પત્ર મોકલી શકે. હ અને એ હકીકતની મિ. ગાંધી તથા મિ. ઝીણાને જાણ કરવામાં આવી છે. જેને તેમણે નાકબૂલ કરી નથી અને એ રીતે કટોકટીને સમયે હિંદના યુદ્ધપ્રયાસને જેણે ગંભીર ગૂંચવણમાં નાખી દીધો છે એવી ગેરકાયદેસર સામુદાયિક ચળવળ ચલાવવાને માટે અટકાયતમાં રાખવામાં આવેલી વ્યક્તિને રાજકીય પત્રવહેવાર કરવાની કે કોઈ સાથે સંપર્ક સાધવાની સગવડો આપવા સરકાર તૈયાર નથી. દેશના જાહેરજીવનમાં મિ. ગાંધીને કશા જોખમ વિના ફરી પાછા ભાગ લેવા દર્ધ શકાય એવી સરકારને ખાતરી કરી આપવાનું કામ તેમનું છે. તેઓ એમ ન કરે ત્યાં સુધી તેમને વેઠવા પડતા અંકુશો તેમણે પોતે જ વહોરી લીધેલા છે.

૫૮

અટકાયતી છાવણી

૨૭ મે, ૧૯૪૩

પ્રિય સર રીચર્ડ ટોડનહામ,

કાયદે આજમ ઉપરનો મારો પત્ર તેમના ઉપર રવાના કરવાની મારી વિનંતિ નકારતો તા. ૨૪મીનો લખેલો તમારો પત્ર મને ગઈ

કાલે સાંજે મળ્યો. કાયદે આઝમ ઝીણા ઉપરનો મારો પત્ર અને તે પછી તા. ૧૫ મીએ નામદાર લોર્ડ સેમ્યુઅલને લખેલો પત્ર, એમ બે પત્રો તે તે વ્યક્તિને પહોંચાડવામાં આવ્યા કે કેમ એની કૃપા કરીને તપાસ કરવા માટે ગર્ધ કાલે જ આ છાવણીના સુપરિન્ટેન્ડન્ટને મેં લખ્યું હતું.

સરકારના નિર્ણય માટે મને ખેદ થાય છે. કેમ કે, કાયદે આઝમ ઉપરનો મારો પત્ર તેમને લખવા માટે તેમણે મને આપેલા જાહેર નિમંત્રણના જવાબમાં લખાયો હતો, અને હું તેમને પત્ર લખ્યું તો તે તેમને પહોંચાડવામાં આવશે એવું હું તેમની ભાષા ઉપરથી સમજ્યો હતો તેથી ખાસ કરીને લખવાને હું પ્રોત્સાહિત થયો હતો. કાયદે આઝમ અને હું મળીએ અથવા કંઈ નહિ તો અમે એકબીજાનો સંપર્ક સાધીએ એ માટે પ્રજા અતિશય ઉત્સુક છે. સામાન્ય રીતે સૌને સ્વીકાર્ય થઈ પડે એવો કેમી કોયડાનો કંઈક ઉકેલ અમે કદાચ થોજી શકીએ એટલા માટે કાયદે આઝમને મળવાને હું હંમેશાં ઉત્સુક રહ્યો છું. એથી કરીને પ્રસ્તુત દાખલામાં અંકુશ મારા કરતાં પ્રજાની ઉપર વધારે મુકાય છે. સરકારે મારા ઉપર જે બંધનો મૂક્યાં છે તેમને એક સત્યાગ્રહી તરીકે હું અંકુશ તરીકે નહિ લેખું. જેઓ એક અર્થમાં મારા સર્ગાસંબંધીઓ કરતાં મારે મન વધારે છે એવા મારા સાથીઓને પત્ર લખીને તેમની સેવા કરવાની છૂટ મને નથી આપવામાં આવી એટલે મારાં સર્ગાસંબંધીઓને પણ પત્રો લખવાનો આનંદ મેં જતો કર્યો છે એ વાતની જાણ સરકારને છે.

પ્રકટ કરવા ધારેલી સરકારી યાદીની નકલ કૃપા કરીને તમે આગળથી મોકલી છે તેમાં એક કરતાં વધારે જગ્યાએ સુધારા કરવાની જરૂર છે. કેમ કે હાલ તે જેવી છે તેની સાથે હકીકતનો મેળ નથી.

પ્રગટ કરવા ધારેલી યાદીમાં જે નાકબૂલ કરવા વિષેના ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે સંબંધમાં હું જણાવીશ કે, ગયા ઓગસ્ટની ૮મી તારીખે મહાસભાએ જે અહિંસક સામુદાયિક ચળવળ શરૂ કરવા માટે મને સત્તા આપી હતી તે હું સંપૂર્ણપણે વાજબી અને પ્રજા તેમ જ સરકારના હિતમાં છે એમ માનું છું એની

સરકારને જાણુ છે. પરંતુ પરિસ્થિતિ તો એવી છે કે, સરકારે એ ચળવળ શરૂ કરવાનો સમય આપ્યો જ નહોતો. એથી કરીને, જે કદી શરૂ કરવામાં જ આવી નહોતી તે ચળવળ ‘હિંદના’ યુદ્ધ-પ્રયાસને કેવી રીતે ગૂંચવણમાં નાખી શકે ? તો પછી, મહાસભાના આગેવાનોને એકસામટા પકડી લેવાના સરકારના કૃત્ય પ્રત્યેના પ્રજાના રોષને કારણે જો કંઈ ગૂંચવણો પેદા થઈ હોય તો તેની જવાબદારી સંપૂર્ણપણે સરકારની છે. તેને મંજૂરી આપતો ઠરાવ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવે છે તેમ, રશિયા અને ચીનના ધ્યેય સહિત મિત્રરાજ્યોના ધ્યેયને પક્ષે હિંદવ્યાપી પ્રયાસ આદરવાને ખાતર સામુદાયિક ચળવળને મંજૂરી આપવામાં આવી હતી. ગયા ઓગસ્ટ માસમાં તેઓ ભારે ભયમાં હતાં અને મારા અભિપ્રાય મુજબ હજી પણ તેઓ એમાંથી મુક્ત થયાં નથી. હિંદમાં જે કંઈ યુદ્ધપ્રયાસ થાય છે તે બધો હિંદનો નહિ પણ પરદેશી સરકારનો યુદ્ધપ્રયાસ છે એમ હું કહું તેથી સરકારને ઝાટકો નહિ લાગે એમ હું ધમ્મું છું. હું જણાવું છું કે, ઓગસ્ટના ઠરાવમાં રજૂ કરવામાં આવ્યા મુજબની મહાસભાની વિનંતિ સરકારે માન્ય રાખી હોત તો માનવસ્વતંત્રતા મેળવવા માટેનું તથા દુનિયાને શાસીવાદ, નાઝીવાદ, જપાનવાદ તથા સામ્રાજ્યવાદના જેખમમાંથી મુક્ત કરવા માટેનું યુદ્ધ જીતવા માટે અજોડ સામુદાયિક યુદ્ધપ્રયાસ થવા પામત.

સરકારી યાદી હકીકત સાથે સુસંગત થાય એટલા માટે પહેલા પેરેગ્રાફમાં હું નીચે મુજબનો ફેરફાર સૂચવું છું: “મિ. ઝીણા ઉપરનો” પછી “મિ. ગાંધીને તેમના ઉપર પત્ર લખવાનું તેમણે જાહેર આમંત્રણ આપેલું તેના જવાબમાં પોતે (મિ. ગાંધી) તેમની ધમ્મી અનુસાર તેમની સાથે પત્રવહેવાર કરવાને કે મળવાને ખુશી છે એમ જણાવતો.” એટલું ઉમેરો.

સરકારી યાદીના બાકીના ભાગમાં પણ મારી રજૂઆત મુજબ ઘટના સુધારા કરવામાં આવશે એવી આશા હું રાખું છું.

લિ. તમારો
મો. કં. ગાંધી

અટકાયતી છાવણી,
૨૮ મે, ૧૯૪૩

મિત્ર સર રીચર્ડ ટોટનહામ,

તમારા તા. ૨૪મી તારીખના પત્રનો જવાબ ગઈ કાલે લગભગ એક વાગ્યે મેં સુપરિન્ટેન્ડન્ટને આપ્યો છે. સરકારી યાદી પ્રસિદ્ધ થાય તે પહેલાં તે તમને પહોંચે એટલા ખાતર મેં એ તરત જ લખીને વિના વિલંબે મોકલાવી દીધો હતો. એથી કરીને, બપોર પછી મળેલાં છાપાંમાં સરકારી યાદી તથા લંડનના તેના પ્રત્યાધાતોનો રોઇટરનો હેવાલ જોઈને મને આશ્ચર્ય અને દુઃખ થયું. દેખીતી રીતે જ, સરકારી યાદીની નકલ આગળથી મારા ઉપર મોકલવાનો કશો અર્થ જ નહોતો. સરકારી યાદી હકીકતને સુસંગત નથી એટલું જ નહિ પણ તે મને અન્યાય કરનારી છે એમ મને લાગે છે. મને થયેલો અન્યાય થોડે અંશે દૂર કરવાનો એકમાત્ર ઉપાય આપણી વચ્ચેનો પત્રવહેવાર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તે છે. તેથી હું તમને તે પ્રસિદ્ધ કરવાની વિનંતી કરું છું.

લિ. તમારો
મે. ૧૦ ૬૦ ગાંધી

૬૦

હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ, નવી દિલ્હી,
૪ થી જૂન ૧૯૪૩

મિત્ર મિ. ગાંધી,

સર રીચર્ડ ટોટનહામ ઉપરના તમારા ૨૭ મે, ૧૯૪૩ના પત્રની પહોંચ સ્વીકારવાનું, તથા હિંદી સરકારે એના ઉપર વિચાર ચલાવ્યો છે પણ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલી તેની સરકારી યાદીમાં કશો સુધારો કરવાનું તેને કારણ જણાતું નથી એમ જણાવવાનું મને ફરમાવવામાં આવ્યું છે.

લિ. તમારો
કૌન્સન કિમથ

હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ, નવી દિલ્હી,
૭ જૂન, ૧૯૪૩

પ્રિય મિ. માંધી,

સર રીચર્ડ ટોટનહામ ઉપરના તા. ૨૮-૫-૧૯૪૩ ના તમારા પત્રના જવાબમાં મને એમ જણાવવાને ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે, તમારો પત્ર જનાથ ઝીણાને ન મોકલવા માટેનાં કારણો દર્શાવતી સરકારી યાદીની એક નકલ તમારી અંગત જાણ માટે તમને આગળથી મોકલવામાં આવી હતી, અને સરકારને ખેદ થાય છે કે પ્રસ્તુત પત્રવહેવાર પ્રસિદ્ધ કરવાનું કારણ તેને જણાતું નથી.

લિ. તમારો,
કૉન્રાન કિમથ

(આ પત્ર તા ૧૧-૬-૪૩ ને દિને આવ્યો હતો.)

ખંડ ૪

૬૨

અટકાયતી છાવણી,
૧૫ મે, ૧૯૪૩

પ્રિય લૉર્ડ સેમ્યુઅલ,

તાજેતરમાં ઉમરાવ સભામાં થયેલી ચર્ચા દરમ્યાન તમે કરેલા ભાષણના રૉમ્બટરે મોકલેલા સારની છાપેલી કાપલી ગયા એપ્રિલ માસના 'હિંદુ' પત્રમાંથી આ સાથે હું બીડું છું. એ સાર સાચો છે એમ માનીને હું આ પત્ર લખવાને પ્રેરાયો છું.

એ હેવાલ વાંચીને મને દુઃખ થયું. મહાસભા અને મારી સામેના સરકારના એકપક્ષી અને ગેરવાજખી નિવેદન સાથે તમે સંપૂર્ણપણે સહમત થયા એથી હું દિંગ થયો છું.

તમે એક ફિલસૂફ અને ઉદારમતવાદી (લિબરલ) છો. ફિલસૂફ માનસ એટલે અનાસક્ત માનસ અને ઉદારમતવાદ એટલે માણસો તથા વસ્તુઓને સહાનુભૂતિપૂર્વક સમજવું તે, એમ હું હમેશાં સમજતો આવ્યો છું,

મને લાગે છે તે પ્રમાણે, જે નિર્ણયો ઉપર તમે આવ્યા હોવાનું

જાણાવવામાં આવે છે તેને માટે સરકારે જે કહ્યું છે તેમાંથી કશાંચે પ્રમાણ મળતાં નથી.

મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે હકીકત સાથે સુસંગત નથી એવા થોડાક મુદ્દા તમારા ભાષણના સારમાંથી હું પસંદ કરું છું :

૧. “ મહાસભા પક્ષે ઘણું અંશે લોકશાસનવાદી ફિલસૂફી ફેંકી દીધી છે.”

મહાસભા પક્ષે કદીયે “ લોકશાસનવાદી ફિલસૂફી ફેંકી દીધી નથી.” એની કારકીર્દિ લોકશાસનની દિશામાં કરેલી એકસરખી ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ છે. શાંતિમય અને વાજબી સાધનો દ્વારા સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાના ધ્યેયમાં માનતો હોય અને ચાર આના ભરે એવો કોઈ પણ માણસ તેનો સભ્ય થઈ શકે છે.

૨. “ તે ટોટલિટરિયેનિઝમ ” એટલે એકહથ્થુ સત્તાવાદ તરફ વળતી હોય એવાં ચિહ્નો તેમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.”

મહાસભાનાં જૂતપૂર્વ પ્રધાનમંડળો ઉપર મહાસભાની કારોબારી સમિતિનું નિયમન હતું એ હકીકત ઉપરથી તમે આ આક્ષેપ મૂકો છો. સફળ નીવડેલો આમની સભામાંનો પક્ષ એમ જ નથી કરતો કે? મને તો લાગે છે કે, લોકશાહી સંપૂર્ણપણે પ્રૌઢ દશા પ્રાપ્ત કરશે સારે પણ રાજકીય પક્ષો ચૂંટણી કરતા રહેશે અને તેમની વ્યવસ્થાપક સમિતિઓ તેમના સભ્યોનાં કાર્યો તથા નીતિઓનું નિયમન કરતી રહેતી હશે. પક્ષના તંત્રથી સ્વતંત્ર રીતે વ્યક્તિગત મહાસભાવાદીઓએ ચૂંટણીઓ નહોતી કરી. સત્તાવાર રીતે ઉમેદવારો ચૂંટવામાં આવ્યા હતા અને હિંદના આગેવાન નેતાઓએ તેમને મદદ કરી હતી. “ ઓક્સફર્ડ પોકેટ ડિક્શનરી ” પ્રમાણે ‘ ટોટલિટરિયન ’ એટલે “ પોતાને હરીફ બીજા વફાદારી કે પક્ષો જે ચલાવી ન શકે તે પક્ષ.” ‘ ટોટલિટરિયન સ્ટેટ ’ એટલે ‘ જેમાં માત્ર એક જ શાસકપક્ષ હોય એવું રાજ્ય.’ પોતાનો કાબૂ જાળવી રાખવાને માટે એની પાસે હિંસાનું પીઠબળ હોવું જોઈએ. ન્યારે મહાસભાનો કોઈ પણ સભ્ય તો મહાસભાના પ્રમુખ કે કારોબારી સમિતિના કોઈ પણ સભ્ય જેટલી જ સ્વતંત્રતા ભોગવે છે. ખુદ મહાસભામાંયે બીજા પક્ષો છે. અને આ ઉપરાંત મહાસભા

હિંસાનો નિષેધ કરે છે. તેના સભ્યો સ્વેચ્છાપૂર્વક તેનાં ધારાધારણો તથા તેની આજ્ઞાઓનું પાલન કરે છે. મહાસમિતિ કોઈ પણ વખતે કારોબારી સમિતિના સભ્યને સ્થાનબ્રબ્ધ કરીને તેમને બદલે બીજા સભ્યો ચૂંટી શકે છે.

૩. “ તેમણે (મહાસભાવાદી પ્રધાનોએ) રાજનામું આપ્યું તે એટલા માટે (નહિ ?) કે, તેમની ધારાસભાએનો તેમને ટેકો નહોતો. તેમણે રાજનામું એટલા માટે આપ્યું કે, કાયદાની દૃષ્ટિએ તેઓ તેમને ચૂંટી મોકલનારા મતદારોને જવાબદાર હતા, પણ હકીકતમાં તેઓ મહાસભાની કારોબારી સમિતિને અને તેના ‘ હાઈ કમાન્ડ ’ ને જવાબદાર હતા.”

પૂરેપૂરી હકીકતો જે તમે જાણતા હોત તો તમે આ ન કહ્યું હોત. મહાસભાની કારોબારી સમિતિ પ્રત્યેની તેમની વાસ્તવિક જવાબદારીને કારણે, તેમને ચૂંટી મોકલનારા મતદારો પ્રત્યેની પ્રધાનોની કાયદેસરની જવાબદારી બિલકુલ ઓછી થતી નહોતી. એનું સીધું સાદું અને વાજબી કારણ એ છે કે, જેને પ્રધાનો જવાબદાર છે તે જ મતદારો પાસેથી કારોબારી સમિતિ પણ પોતાની સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે. મહાસભાની જે પ્રતિષ્ઠા છે તે કેવળ તેની પ્રજાસેવાને આભારી છે. સાચી વાત તો એ છે કે, પોતપોતાની ધારાસભાના પોતાના પક્ષના સભ્યો સાથે મસલત કરીને તેમની સંમતિથી જ પ્રધાનોએ રાજનામું આપ્યાં હતાં. પરંતુ એકહથ્થુ સત્તાવાદની સંપૂર્ણપણે પ્રતિનિધિ તો હિંદી સરકાર છે, કે જે હિંદમાં કોઈને પણ જવાબદાર નથી. એકહથ્થુ સત્તાવાદમાં જે તરબોળ થયેલી છે તે જ સરકાર હિંદની એક સૌથી વિશેષ લોકશાસનવાદી સંસ્થા ઉપર એ જ તહોમત મૂકે એ એક કરુણ વિચિત્રતા છે.

૪. “ હિંદની કમનસીબી એ છે કે ત્યાં આગળ પક્ષોના ભાગલા બીજા કોઈ પણ દેશ કરતાં બહુ જ ઓટા ધોરણે પડ્યા છે. . . ધાર્મિક કોમોને ધોરણે એ ભાગલા પડેલા છે.”

હિંદમાંના પક્ષો ધાર્મિક કોમોને ધોરણે જુદા પડતા નથી. છેક તેના આરંભકાળથી જ મહાસભા ધરાદાપૂર્વક એક શુદ્ધ રાજકીય

સંસ્થા રહી છે. અંગ્રેજો તથા ખ્રિસ્તીઓ, પારસીઓ, મુસલમાનો અને હિંદુઓ સહિત બધી કોમના હિંદીઓ એના પ્રમુખ થયા છે. બીજી એવી સંસ્થાઓની વાત જવા દઈ એ તોયે હિંદનો વિનિત પ્રક્ષ એ કોમી ધોરણથી સંપૂર્ણપણે પર છે. હિંદમાં ધર્મના ધોરણ ઉપર રચાયેલી કોમી સંસ્થાઓ પણ છે અને એ રાજકાળમાં ભાગ લે છે એ હકીકત નિર્વિવાદ છે. પરંતુ એથી કરીને તમે કરેલું સર્વસ્પર્શી અને નિશ્ચયાત્મક વિધાન ટકી શકે એમ નથી. એ સંસ્થાઓનું અથવા તો દેશના રાજકારણમાં તેઓ જે મોટો ભાગ લઈ રહી છે તેનું મહત્ત્વ કોઈ પણ રીતે હું ઓછું આંકવા ધ્વંજ્યો નથી. પરંતુ હું એટલું તો ખસસ કહીશ કે, એ સંસ્થાઓ હિંદનું રાજકીય માનસ રજૂ કરતી નથી. ઇતિહાસ દ્વારા એ પુરવાર કરી શકાય એમ છે કે, હિંદની રાજકીય-ધાર્મિક સંસ્થાઓ એ પરદેશી સરકારે ધરાદાપૂર્વક અખત્યાર કરેલી ભાગલા પાડીને રાજ્ય કરવાની નીતિનું પરિણામ છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અસર પૂરેપૂરી રદ થશે ત્યારે હિંદમાં ઘણું કરીને બધાયે વર્ગો અને ધર્મોમાંથી આવેલા સભ્યોના બનેલા કેવળ રાજકીય પક્ષો જ હશે.

૫. “મહાસભા” બહુ બહુ તો હિંદની અરધી કરતાં કંઈક વધારે વસ્તીના પ્રતિનિધિત્વનો દાવો કરી શકે. પરંતુ એકહથ્થુ સત્તાવાદની ભાવનાથી પ્રેરાઈને હિંદની સમગ્ર વસ્તી માટે બોલવાનો તે દાવો કરે છે.”

તેના દફતર ઉપર નોંધાયેલા સભ્યોની સંખ્યા ઉપરથી જો તમે તેના પ્રતિનિધિત્વનું સ્વરૂપ માપવા માગતા હો તો મહાસભા હિંદની અરધી વસ્તીનું પણ પ્રતિનિધિત્વ નથી ધરાવતી. હિંદની લગભગ ૪૦ કરોડ નેટલી મોટી વસ્તીની તુલનામાં મહાસભાના દફતરે નોંધાયેલા સભ્યોની સંખ્યા નજીવી છે. તેના સભ્યો નોંધવાના કાર્યની શરૂઆત છેક ૧૯૨૦ની સાલમાં થઈ. તે પહેલાં મહાસભિતિ (ઓલ ઇન્ડિયા કમિટી) દ્વારા મહાસભાનું પ્રતિનિધિત્વ રજૂ થતું હતું. એ મહાસભિતિના સભ્યો મુખ્યત્વે કરીને જુદી જુદી રાજકીય સંસ્થાઓ દ્વારા ચૂંટાતા હતા. આમ છતાં પણ, મારી જાણ પ્રમાણે, મહાસભા

હંમેશાં હિંદનું માનસ વ્યક્ત કરવાનો દાવો કરતી આવી છે. એમાંથી દેશી રાજ્યોને સુધ્ધાં બાદ રાખવામાં નથી આવ્યા. પરદેશીઓની ગુલામીમાં આવી પડેલા દેશનું એક જ રાજકીય ધ્યેય હોઈ શકે અને તે એ કે એ ગુલામી યા પરાધીનતામાંથી મુક્ત થવું. અને મહાસભા સ્વતંત્રતાની એ ભાવના હંમેશાં પ્રધાનપણે દાખવતી આવી છે. એ વસ્તુ ધ્યાનમાં લેતાં સમગ્ર હિંદના પ્રતિનિધિત્વનો એનો દાવો બાગ્યે જ નકારી શકાય. કેટલાક પક્ષો મહાસભાનો ઇન્કાર કરે છે એટલા ઉપરથી, જે અર્થમાં એ દાવો કરવામાં આવે છે તે લક્ષમાં રાખતાં, એ ઓછો થતો નથી.

૬. “મિ. ગાંધીએ બ્રિટિશ સરકારને હિંદ ખાલી કરવાને જણાવ્યું ત્યારે મહાસભા તેનો હવાલો લેશે એમ તેમણે કહ્યું હતું.”

બ્રિટિશ સરકાર હિંદ ખાલી કરે ત્યારે “મહાસભા તેનો હવાલો લેશે” એમ મેં કદીયે કહ્યું નથી. ગયા જન્યુઆરી માસની ૨૯મી તારીખના નામદાર વાઇસરોય ઉપરના મારા પત્રમાં મેં આમ કહ્યું હતું, “પોતાના ઓગસ્ટ માસના ઠરાવ દ્વારા મહાસભાએ પોતાને માટે કશી જ માગણી કરી નથી એ અતિ મહત્ત્વની હકીકત પ્રત્યે સરકારે દેખીતી રીતે જ દુર્લક્ષ કયું છે અથવા તે તેના ધ્યાન બહાર રહી ગઈ છે. તેની બધીયે માગણી સમગ્ર પ્રજાને માટે હતી. યુદ્ધકાળ માટે જરૂરી લાગે એવી સર્વસંમત ગોઠવણોની મર્યાદામાં રહીને, યોગ્ય રીતે ચૂંટાયેલી ધારાસભાને જવાબદાર હોય એવી સરકાર રચવા માટે સરકાર કાયદે આગ્રમ ઝીણાને આમંત્રણ આપે એને માટે મહાસભા તૈયાર અને સંમત હતી. શ્રીમતી સરોજિની દેવી સિવાયના કારોબારી સમિતિના સભ્યોથી હું વિખૂટો પડેલો હોવાથી તેમનું આજનું માનસ કેવું છે એની મને ખબર નથી. પરંતુ સમિતિએ પોતાનું માનસ બદલ્યું હોય એવો સંભવ નથી.”

૭. “હિંદુસ્તાનમાં મહાસભાએ કયું તેમ આ દેશ અથવા કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યૂ ઝીલેન્ડ, દક્ષિણ આફ્રિકા અથવા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ વગેરે દેશો કાર્ય કરતા અટક્યા હોત તો . . . સર્વત્ર સ્વતંત્રતાનું ધ્યેય કદાચ ડૂબવા પામત . . . માનવજાતિનું ધ્યેય તજ દઈને

હિંદમાં કીર્તિ નથી મેળવવાની એ વસ્તુ હિંદના આગેવાનો સમજતા નથી એ અફસોસની વાત છે. ”

ઇંગ્લંડ અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જેવા સંપૂર્ણપણે સ્વતંત્ર દેશની તો વાત જ શી, પણ કેનેડા અને બ્રિજન સંસ્થાનો જેવા લગભગ સ્વતંત્ર દેશો જોડે તમે હિંદની સરખામણી કેવી રીતે કરી શકો ? તમે ઉદ્દેશ્યોલા દેશો જે સ્વતંત્રતા ભોગવે છે તેનો એક અંશમાત્ર પણ હિંદ પાસે છે ખરો ? હિંદને તો હજી પોતાની સ્વતંત્રતા હાંસલ કરવાની છે. ધારો કે મિત્રસત્તાઓ હારી જાય અને એમ પણ ધારો કે લશ્કરી જરૂરિયાતને કારણે મિત્રસત્તાનાં સૈન્યને હિંદમાંથી ખસેડવાં પડે,— જોકે એમ હું ઇચ્છતો નથી,— તો તમે જેમનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે તે દેશો કદાચ તેમની સ્વતંત્રતા ગુમાવે. પરંતુ એ વખતે પણ જો અરક્ષિત દશામાં હોય તો ગરીબ બિચારા હિંદને તો પોતાનો ધણી બદલવાની ફરજ પડે. અવળચડાઈને કારણે મહાસભા કાર્ય કરતી અટકી નથી. તમારા જ શબ્દો વાપરું તો, કાયદેસરની અથવા વાસ્તવિક સ્વતંત્રતા આજે જ પ્રાપ્ત કર્યા વિના મહાસભા કે બીજી કોઈ પણ સંસ્થા મિત્રરાજ્યોના ધ્યેયને માટે સામુદાયિક ઉત્સાહ પેદા કરી શકે એમ નથી. ભવિષ્યમાં આવનારી સ્વતંત્રતાના કેવળ વચનો એ ચમત્કાર કરી શકે એમ તથી. “ માનવજાતિના ધ્યેય ” માટે લડવાનો કે તેના પ્રતિનિધિ બનવાનો બોલો હિંદે ઉઠાવવાનો હોય તો સ્વતંત્રતાની પ્રભા તેની પાસે અત્યારે જ હોવી જોઈએ એ હકીકતની પ્રતીતિમાંથી ‘ હિંદ ખાલી કરો ’નો પોકાર ઊઠ્યો છે. ભવિષ્યમાં કોઈક દિવસે સૂર્યના તડકાની ગરમી મળશે એવા વચનથી ટાંઢે ઠરી જતા માણસને ગરમી મળી છે ખરી ?

મારી અસર તજે મહાસભા જે કંઈ કરે કે કહે તેના તરફ રાજકરનારી સત્તા શંકાશીલતાથી જ જુએ છે એ અફસોસની વાત છે. મારી અસર બારે અનિષ્ટ છે એવું તેણે એકાએક શોધી કાઢ્યું છે. વસ્તુસ્થિતિ સ્પષ્ટપણે સમજવા માટે મહાસભા તથા મહાસભા-વાદીઓ જોડેનો મારો સંબંધ તમે જાણો એ જરૂરી છે. મહાસભા

સાથેનો સહજો ઔપચારિક સંબંધ તોડવાના મારા પ્રયાસમાં હું
 ૧૯૩૫ની સાલમાં સફળ થયો. કારોબારી સમિતિના સભ્યો અને
 મારી વચ્ચેનો સંબંધ કંઈ મોજો પડતો નહોતો. મહાસભા સાથે
 હું કાયદેસર રીતે જોડાયેલો હોઉં ત્યાં સુધી હું જકડાયેલો છું અને
 કારોબારી સમિતિના સભ્યોની પણ એવી જ સ્થિતિ છે એમ મને
 લાગતું હતું. મારા અહિંસાના ખ્યાલને કારણે વખતોવખત
 જરૂરી થઈ પડતા ઉત્તરોત્તર વધતા જતા અંકુશો વધારેપડતા
 વસમા થતા જણાતા હતા. એથી કરીને મને લાગ્યું કે મારી અસર
 કેવળ નૈતિક જ હોવી જોઈએ. મને કોઈ પણ રાજકીય મહત્ત્વાકાંક્ષા
 નહોતી. મારી વ્યાખ્યા મુજબના અને લગભગ આખી જિંદગી જેનો
 મેં અમલ કર્યો છે તે સત્ય અને અહિંસાની જરૂરિયાતને મારું રાજ-
 કારણ સહાયક છે. અને તેથી કરીને, મહાસભાના ચાર આનાના
 સભ્ય સુધ્ધાં મટી જવા સુધીનો તેની સાથેનો કાયદેસરનો સંબંધ
 તોડવાની મારા સાથી સભ્યોએ મને છૂટ આપી. જેમાં અહિંસાને
 અમલમાં મૂકવાની જરૂર ઊભી થતી હોય એવી તથા કોમી એકતાને
 લગતી બાબતોમાં તેના સભ્યોને મારી સલાહમસલતની જરૂર પડે
 તો જ મારે કારોબારી સમિતિની બેઠકમાં હાજરી આપવી એવી
 અમારી વચ્ચે સમજૂતી થઈ હતી. ત્યારથી મહાસભાના રોજ-બરોજના
 કાર્યથી હું સંપૂર્ણપણે છૂટા થઈ ગયો છું; એથી કરીને કારોબારી
 સમિતિની ઘણી બેઠકો મારા વિના જ થઈ છે. ઘણી વાર તેમની કાર્ય-
 વાહીના હેવાલ છાપામાં પ્રસિદ્ધ થયા પછી જ મેં જોયા છે. કારોબારીના
 સભ્યો સ્વતંત્ર વિચાર ધરાવનારી વ્યક્તિઓ છે. ઘણી વાર તો તેઓ
 મારી સાથે લંબાણથી ચર્ચામાં ઊતર્યા પછી જ નવી ઊભી થયેલી
 પરિસ્થિતિમાંથી ઉદ્ભવતા પ્રશ્નોને લાગુ પાડવાની અહિંસાના અર્થ
 પરત્વે મારી સલાહ સ્વીકારે છે. એથી કરીને, હું તેમના ઉપર શુદ્ધિ
 માન્ય રાખે તેના કરતાં વધારે અસર ધરાવું એમ કહેવું એ તેમને
 અને મને અન્યાય કરનારું છે. પ્રજા સારી રીતે જાણે છે કે, હું
 હમણાં સુધી કારોબારી સમિતિના મોટા ભાગના સભ્યોએ મહત્ત્વની
 બાબતોમાં મારી સલાહ ફેંકી દીધી છે.

૮. “તેઓ માત્ર કાર્ય કરતા અટક્યા છે એટલું જ નહિ પણ મહાસભાએ એવા સૂત્રનો પોકાર કર્યો છે કે, નાણાં અને માણસ દ્વારા ધિતનના યુદ્ધપ્રયાસને મદદ કરવી એ ખોટું છે અને અહિંસક સામનાથી યુદ્ધમાત્રનો વિરોધ કરવો એ જ એક વાજબી કર્તવ્ય છે. અહિંસાને નામે તેમણે એક એવી લડત ઉપાડી છે કે જે અનેક ઠેકાણે ભારે હિંસક નીવડી છે અને એ રમખાણોમાં હિંદી મહાસભાના આગેવાનોનો હાથ હતો એનો સ્પષ્ટ પુરાવો સરકારી ‘શ્વેતપત્ર’ પૂરો પાડે છે.”

કાલ્પનિક વાતો દ્વારા ઇંગ્લંડની જનતાની આંખે કેટલી હદ સુધી ઊંધા પાટા બંધાવવામાં આવ્યા છે તે આ આરોપ બતાવી આપે છે. રમખાણો વિષેના હિંદી સરકારના ચોપાનિયામાં કથનોને તેમના પૂર્વાપર સંબંધથી છૂટાં પાડીને અને તે એકીવખતે કરવામાં આવ્યાં હોય અથવા તેના તે જ પૂર્વાપર સંબંધમાં કરવામાં આવ્યાં હોય એવી રીતે ગોઠવી તેમને એકસાથે મૂકી એમ કરવામાં આવ્યું છે. હિંદની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાની બાબતને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી મહાસભા અહિંસાની બાબતમાં બંધાર્ધ ચૂકી છે. એ ધ્યેયપ્રાપ્તિને અર્થે અહિંસાને અમલમાં મૂકવાને, પછી તે અમલ ગમે તેટલો અપૂર્ણ કેમ ન હોય, છેલ્લાં વીસ વરસથી તે મથતી આવી છે, અને મને લાગે છે કે એમાં તે ઘણે અંશે સફળ થઈ છે. પરંતુ અહિંસા દ્વારા યુદ્ધનો સામનો કરવાનો ડોળ તેણે કદીયે નથી કર્યો. તેણે એ દાવો કર્યો હોત અને એ રીતે તેણે તેનો અમલ કર્યો હોત તો હિંદુસ્તાનની સિકલ બદલાઈ જત અને સંગઠિત અહિંસાથી સંગઠિત હિંસાનો સફળતાપૂર્વક સામનો કર્યોનો ચમત્કાર દુનિયાને જોવા મળત. પરંતુ માનવસ્વભાવ સંપૂર્ણ અહિંસાને માટે જોટલી જોઈએ તેટલી ઉચ્ચ કક્ષાએ ક્યાંયે પહોંચ્યો નથી. ૮મી ઓગસ્ટ પછી થયેલાં રમખાણો મહાસભાના કોઈ પણ કાર્યને પરિણામે થવા પામ્યાં નહોતાં. હિંદભરમાં મહાસભાના નેતાઓની ધરપકડ કરવાના ઉશ્કેરણી કરનારા સરકારના કાર્યને એ સંપૂર્ણપણે આભારી હતાં, અને તે પણ એવે વખતે કે જે માનસિક દૃષ્ટિએ જોતાં બિલકુલ ખોટો હતો. બહુ બહુ તો

એટલું કહી શકાય કે, મહાસમાવાદીઓ તેમ જ બીજાઓ, કોઈ પણ પ્રકારની ઉશ્કેરણીને વશ ન થાય એટલે સુધી, અહિંસાની ઉચ્ચ કક્ષાએ નહોતા પહોંચ્યા.

“આ શ્વેતપત્ર સારા પત્રકારિત્વનો નમૂનો બલે હોય, પણ તે એટલો સારો સરકારી દસ્તાવેજ નથી,” એમ તમે કબૂલ કરેલું હોવા છતાં એને આધારે તમે આવા સર્વસ્પર્શી નિર્ણય ઉપર આવ્યા, એ જોઈને મને આશ્ચર્ય થાય છે. શ્વેતપત્રે જેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે જ ભાષણો જે તમે વંચિયા તો, ગયા ઓગસ્ટની ૯મી તારીખે અને તે પછી તેણે કરેલી કમનસીબ ધરપકડો માટે, અથવા તો તેમના કારાવાસ પછી એ આગેવાનો ઉપર કોઈ પણ કાયદાની અદાલતમાં જેની તપાસ નથી કરવામાં આવી એવાં તેણે મૂકેલાં તહોમતો માટે, હિંદી સરકાર પાસે લેશમાત્ર પણ વાજબી કારણ નહોતું એમ બતાવી આપવા માટે તમને તેમાંથી પૂરતી સામગ્રી મળી રહેશે.

૯. “ઉપવાસ દ્વારા દયા અને સહાનુભૂતિ જેવી સર્વોત્તમ માનવી લાગણીઓ ઉપર જાસા જેવો અત્યાચાર કરીને મિ. ગાંધીએ રાજકીય ઝઘડાને અંગે એક બિલકુલ ગેરવાજબી રીતથી આપણો સામનો કર્યો છે. તે તેમણે છોડી દીધો એ એક જ ઉપવાસને અંગેની તેમને યશ આપનારી વસ્તુ છે.”

મારા ઉપવાસનું વર્ણન કરવા તમે કડક શબ્દ વાપર્યો છે. નામદાર વાઈસરોય સાહેબે પણ એ જ શબ્દ વાપરવાનું ઉચિત ધાર્યું છે. તમારી પાસે કદાચ અજાણ હોવાનું બહાનું છે ખરું, પરંતુ તેમની પાસે એ બહાનું નહોતું; કારણ કે તેમની આગળ તો મારા પત્રો પડેલા હતા. હું તમને એટલું જ કહી શકું કે ઉપવાસ એ સત્યાગ્રહનું મહત્ત્વનું અંગ છે. તે સત્યાગ્રહીનું અંતિમ હથિયાર છે. પોતાને અન્યાય થયો છે એવી સમજથી માણસ પોતાના દેહનું દમન કરે એ જાસા જેવો અત્યાચાર શા માટે હોય? કદાચ તમને ખબર નહિ હોય કે, પોતાના પ્રત્યેના અન્યાયોને દૂર કરવા માટે સત્યાગ્રહી કેદીઓએ આફ્રિકામાં ઉપવાસ કર્યો હતા; હિંદમાં પણ તેમણે એમ કર્યું છે. મારા એક ઉપવાસથી તો તમે

માહિતગાર છો કેમ કે મારા ધારવા પ્રમાણે તે વખતે તમે પ્રધાન-મંડળના એક સભ્ય હતા. જોને પરિણામે નામદાર શહેનશાહની સરકારનો નિર્ણય ફેરવેલો પડ્યો હતો તે ઉપવાસનો હું ઉલ્લેખ કરું છું. જો એ નિર્ણય કાયમ રહ્યો હોત તો અસ્પૃશ્યતાનો શાપ એણે ચાલુ રાખ્યો હોત. એમાં થયેલા ફેરફારે એ મહાન આપત્તિને અટકાવી છે.

મારો ઉપવાસ શરૂ થયા પછી તેની જાહેરાત કરવાને હિંદી સરકારે બહાર પાડેલી સરકારી યાદીએ, છુટકારો મેળવવા માટે મેં એ ઉપવાસ આદર્યો હતો, એવો આરોપ મારા ઉપર મૂક્યો છે. એ ખિલકુલ ખોટો આરોપ છે. સરકારના પત્રના જવાબમાં મેં જે પત્ર લખ્યો હતો તેની વિકૃતિ ઉપર એ રચાયેલો હતો. સરકારી યાદી બહાર પાડવામાં આવી તે વખતે ૮મી ફેબ્રુઆરીએ લખાયેલા પત્રને દાખી રાખવામાં આવ્યો હતો. એ પ્રશ્નનો અભ્યાસ કરવા જો તમે ઇચ્છતા હો તો છાપાંઓમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં નીચે જણાવેલાં લખાણો વાંચી જવાને હું તમને બલામણુ કરું છું :

નામદાર વાઇસરોયને મારો પત્ર, પ્રિન્સીપેસતા વરસની આગલી સાંજ, ૧૯૪૨

નામદાર વાઇસરોયનો જવાબ, ૧૩ જાન્યુઆરી, ૧૯૪૩

મારો પત્ર, ૧૯ જાન્યુઆરી, ૧૯૪૩

નામદાર વાઇસરોયનો જવાબ, ૨૫ જાન્યુઆરી, ૧૯૪૩

મારો પત્ર, ૨૯ જાન્યુઆરી, ૧૯૪૩

નામદાર વાઇસરોયનો જવાબ, ૫ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૩

મારો પત્ર, ૭ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૩

સર રીચર્ડ ટોટનહામનો પત્ર, ૭ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૩

મારો જવાબ, ૮ ફેબ્રુઆરી. ૧૯૪૩

અને જે માની લીધેલા કૃત્ય માટે તમે મને શાબ્દશી આપો છો તે ઉપવાસ મેં છોડી દીધો હતો એવી છાપ તમારા ઉપર ક્યાંથી પડી એની મને ખબર નથી. જો એ રીતે તમે એમ માનતા હો કે

મેં તેની મુકરર કરેલી મુદત પહેલાં ઉપવાસ છોડી દીધો હતો તો એ રીતે ઉપવાસ છોડવાના કૃત્યને હું મારે માટે નામોશીરૂપ ગણું. વાસ્તવમાં ઉપવાસ એને માટે મુકરર કરેલે દિવસે છોડવામાં આવ્યો હતો અને એને માટે હું કોઈ પણ પ્રકારની શાખાશીની અપેક્ષા રાખી શકું નહિ.

૧૦. “મહાસભા પક્ષે સમાધાન પર આવવાની સહેજ પણ સાચી ઇચ્છા હોત તો જે મુદ્દાઓ ઉપર વાટાઘાટો પડી ભાંગી તે મુદ્દાઓ ઉપર તે પડી ન ભાંગત એમ હું (લોર્ડ સેમ્યુઅલ) માનું છું.”

જેમણે લાંબી વાટાઘાટો ચલાવી હતી તે મહાસભાના પ્રમુખ મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ અને પંડિત નેહરુનાં નિવેદનો એ વસ્તુ બિલકુલ સ્પષ્ટપણે જણાવે છે કે, કોઈ પણ પ્રમાણિક માણસ સમાધાન માટેની એથી વધારે સાચી કે વિશેષ પ્રમાણમાં ઇચ્છા બતાવી શક્યો ન હોત, એમ મને લાગે છે. આ સંબંધમાં એ યાદ રાખવું ઠીક થઈ પડશે કે, પંડિત નેહરુ સરરટ્ટ્રેક્ટર્ડ ક્રિપ્સના નિકટના અંગત મિત્ર હતા અને મને ખાતરી છે કે હજી પણ તેમની મૈત્રી કાયમ છે. તેમના આમંત્રણને માન આપીને પંડિતજી અલ્લાહાબાદથી આવ્યા હતા. એથી કરીને તેઓ વાટાઘાટોને સફળ બનાવવા માટે એક પણ પ્રયાસ કરવો બાકી રાખે એમ નહોતું. એ વાટાઘાટો પડી ભાંગ્યાનો ઇતિહાસ લખાવો હજી બાકી છે. જ્યારે એ લખાશે ત્યારે જણાશે કે એ ભાંગી પડ્યાનું કારણ મહાસભાથી બીજે ક્યાંક પડેલું હતું.

મારા પત્રથી તમે કંટાળ્યા નહિ હો એવી આશા હું રાખું છું. સત્ય ઉપર અસત્યના ધણા થરો ચડેલા છે. એમ નહિ હોય તો, એક મહાન સંસ્થાને ન્યાય આપવાને ખાતર, સત્યના ધ્યેયને ખાતર કે જે માનવતાનું જ ધ્યેય છે, વર્તમાન ઝઘડાની નિષ્પક્ષ તપાસ થવી જ જોઈ એ.

નામદાર લોર્ડ સેમ્યુઅલ,
ઉમરાવ સભા, લંડન

લિ. તમારો
મો. ક. માંધી

હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ
નવી દિલ્હી, ૨૬ મે, ૧૯૪૩

મિત્ર મિ. ગાંધી,

૧૫ મી મેના તમારા પત્રની — જેની સાથે નામદાર લોર્ડ સેમ્યુઅલ માટેનો પત્ર ખીડવામાં આવ્યો હતો — પહોંચ સ્વીકારવાનું મને ફરમાવવામાં આવ્યું છે. મારે તમને જણાવવાનું કે, ખીજા સંબંધમાં તમને જણાવવામાં આવ્યાં છે તે કારણોસર તમારો પત્ર પહોંચાડી શકાય એમ નથી એવો નિર્ણય હિંદી સરકારે કર્યો છે.

લિ. તમારો

રીચર્ડ ટોટનહામ

૬૪

અટકાયતી છાવણી
૧ લી જૂન, ૧૯૪૩

મિત્ર સર રીચર્ડ ટોટનહામ,

નામદાર લોર્ડ સેમ્યુઅલ ઉપરના મારા પત્રની વ્યાખ્યાન સરકારનો નિર્ણય જણાવતો તમારો ગયા માસની ૨૬મી તારીખનો પત્ર મળ્યો. મારે માત્ર એટલું જ જણાવવાનું છે કે, એ રાજકીય સ્વરૂપનો પત્ર નથી. પણ જાણેઅજાણે એમણે ખોટી રજૂઆતો કરી છે તે તથા એને લીધે મને અન્યાય થયો છે તે દર્શાવી આપતી, ઉમરાવ સમાના એક સભ્ય આગળ કરેલી ફરિયાદ એ છે. પોતાની વ્યાખ્યાનમાં કરવામાં આવેલી હાનિકારક ખોટી રજૂઆતો સુધારવાના, એક ગુનેગાર કેદીને પણ હોય છે એવા સામાન્ય હક ઉપર પણ સરકારનો નિર્ણય પ્રતિબંધ સમાન છે. વળી, કાયદે આઝમ ગ્રીણા ઉપરના મારા પત્ર અંગેનો નિર્ણય નામદાર લોર્ડ સેમ્યુઅલ ઉપરના મારા આ પત્રને બિલકુલ લાગુ પડી શકે એમ નથી. એથી કરીને એ નિર્ણય ઉપર ફરીથી વિચારણા ચલાવવામાં આવે એવી મારી વિનંતિ છે.

લિ. તમારો
મો. કં. ગાંધી

હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ
નવી દિલ્હી, ૭ જૂન, ૧૯૪૩

મિત્ર મિ. ગાંધી,

લોર્ડ સેમ્યુઅલ ઉપરના તમારા પત્રને અંગેના સરકારના નિર્ણયની બાબતમાં તમે ૧ લી જૂન, ૧૯૪૩ ને રોજ સર રીચર્ડ ટોટનહામ ઉપર લખેલા પત્રની પહોંચ સ્વીકારવાનું, તથા સરકારને અફસોસ થાય છે કે તે પોતાનો એ નિર્ણય ફેરવી શકે એમ નથી એમ જણાવવાનું મને ફરમાવવામાં આવ્યું છે.

લિ. તમારો
કેનનાન સ્મિથ

ખંડ ૫

૬૬

હિંદી સરકારના હોમ ડિવિના વધારાના મંત્રી,
નવી દિલ્હી

અટકાયતી હાવણી
૧૬ જુલાઈ, ૧૯૪૩

સાહેબ,

રોજિંદાં છાપાં ઉપરથી હું જોઈ છું કે, મહાસમિતિનો ૮ મી ઓગસ્ટનો ઠરાવ પાછો ખેંચી લેવાનું નામદાર વાઘસરોયને મેં લખ્યું છે એવી સતત અફવા સર્વત્ર ફેલાઈ રહી છે. હું એ પણ જોઈ છું કે, એ અફવાને આધારે કલ્પનાના અનેક ઘોડાઓ દોડાવવામાં આવે છે. મારી એવી સૂચના છ કે, સરકારે એ અફવાનો ઇન્કાર કરતી જાહેરાત કરવી જોઈએ. કેમ કે, એ ઠરાવ પાછો ખેંચવાની મને સત્તા નથી તેમ જ એમ કરવાની મને ઇચ્છા પણ નથી. જેમાં હિંદની તાત્કાલિક સ્વતંત્રતાનો સમાવેશ થઈ જાય છે એવા માનવી સ્વતંત્રતાના ધ્યેયમાં મહાસભાને જો કંઈ અસરકારક ફાળો આપવો હોત તો મહાસમિતિએ જે પસાર કર્યો તે જ એક ઠરાવ તે કરી શકે એમ હતી, એવો મારો અંગત મત છે.

લિ. તમારો
મો. ક. ગાંધી

[તા. ૨-૮-'૪૩ ને રોજ મળ્યો.]

હિંદી સરકારના વધારાના સેક્રેટરી

હિંદી સરકાર, હો. ડિ.

સર રીચર્ડ ટોટનહામ,

નવી દિલ્હી, ૨૬ જુલાઈ, ૧૯૪૩

સી. એસ. આઈ., સી. આઈ. ઈ.,

આઈ. સી. એસ. તરફથી

મિ. મો. કં. ગાંધીને

સાહેબ,

૧૬ મી જુલાઈના તમારા પત્રના જવાબમાં તમને એમ જણાવવાને મને ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે, તમે જેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અફવાનો ઇન્કાર કરતું નિવેદન કરવાનું હિંદી સરકારને જરૂરી લાગતું નથી.

લિ. રીચર્ડ ટોટનહામ

હિંદી સરકારના વધારાના સેક્રેટરી

પ. મહાસભા ઉપરના સરકારના તહોમતનામા
અંગેનો પત્રવહેવાર

૬૮

અટકાયતી છાવણી

૫ માર્ચ, ૧૯૪૩

પ્રિય સર રીચર્ડ ટોટનહામ,

મહાસભા તથા ગાંધીજી ઉપર મૂકવામાં આવેલા આરોપોના સમર્થનમાં જે પુરાંવા હોય તેનો અમુક ભાગ જેમાં આપવામાં આવ્યો છે તેવા, હોમ ડિપાર્ટમેન્ટે બહાર પાડેલા ચોપાનિયાની એક નકલ તેમને આપવામાં આવશે કે કેમ, એની તપાસ કરવાનું ગાંધીજીએ મને જણાવ્યું છે.

સર રીચર્ડ ટોટનહામ,

હિંદી સરકારના હો. ડિ.ના વધારાના સેક્રેટરી,

નવી દિલ્હી

લિ. તમારો

ખારેલાલ

અટકાયતી છાવણી
૨૩ માર્ચ, ૧૯૪૩

મિય સર રીચર્ડ ટોટનહામ,

ચાલુ માસની ૫મી તારીખના તમારા ઉપરના મારા પત્રના સંબંધમાં હું તમને યાદ આપું કે, મહાસભા તથા ગાંધીજી સામે મૂકવામાં આવેલા આરોપોના સમર્થનમાં જે પુરાવાઓ હોય તેનો અમુક ભાગ જેમાં આપવામાં આવ્યો છે તેવા હોમ ડિપાર્ટમેન્ટે બહાર પાડેલા ચોપાનિયાની એક નકલ ગાંધીજીને આપવામાં આવશે કે કેમ એ વિષે હજી મને કશો જવાબ મળ્યો નથી.

લિ. તમારો
પ્યારેલાલ

સર રીચર્ડ ટોટનહામ,

હિંદી સરકારના હોમ ડિવિઝન વધારાના સેક્રેટરી,
નવી દિલ્હી

૭૦

ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઈન્ડિયા હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ

નવી દિલ્હી, ૧૯ માર્ચ, '૪૩

સાહેબ,

થોડા જ દિવસ ઉપર મને મળેલા તમારા પત્ર ઉપરથી હું એવું સમજું છું કે, હિંદી સરકારે બહાર પાડેલી “૧૯૪૨-૪૩નાં તોફાનો માટે મહાસભાની જવાબદારી” નામના પુસ્તકની એક નકલ તમને મળે એમ મિ. ગાંધી ઇચ્છે છે. જો એમ હોય તો એ અમે તમને ખુશીથી આપીશું એવું જણાવવાનું મને ફરમાવવામાં આવ્યું છે.

લિ. તમારો
રીચર્ડ ટોટનહામ

મિ. પ્યારેલાલ,
અટકાયતી છાવણી,
પૂના

અટકાયતી છાવણી
૨૬ માર્ચ, ૧૯૪૩

સાહેબ,

ચાલુ માસની ૧૯મી તારીખના તમારા પત્રના સંબંધમાં જણાવવાનું કે, ૫મી માર્ચના મારા પત્રનો તમે કરેલો અર્થ જરાબર છે અને “૧૯૪૨-’૪૩નાં તોફાનો માટે મહાસભાની જવાબદારી” એ નામની પુસ્તિકાની એક નકલ તેમને આપવામાં આવશે તો ગાંધીજી તે માટે તમારા આભારી થશે.

લિ. તમારો
ખ્યારેલાલ

સર રીચર્ડ ટોટનહામ,
હિંદી સરકારના હોમ ડિવિઝન વધારાના સેક્રેટરી,
નવી દિલ્હી

૭૨

ડી. ઓ. નં. ૧૯/૯/૪૩
હિંદી સરકારનું હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ,
નવી દિલ્હી, ૫ એપ્રિલ, ૧૯૪૩

સાહેબ,

૨૬મી માર્ચના તમારા પત્રના સંબંધમાં જણાવવાનું કે, મિ. ગાંધીએ કરેલી વિનંતી અનુસાર આની સાથે “૧૯૪૨-’૪૩નાં તોફાનો માટે મહાસભાની જવાબદારી” નામની પુસ્તિકા ખીડવાનું મને ફરમાવવામાં આવ્યું છે.

લિ. તમારો
રીચર્ડ ટોટનહામ

મિ. ખ્યારેલાલ,
અટકાયતી છાવણી,
પૂના

“૧૯૪૨-૪૩નાં તોફાનો માટે મહાસભાની જવાબદારી”

એ સરકારી પ્રકાશનનો

ગાંધીજીએ આપેલો જવાબ

(પરિશિષ્ટ સહિત)

નોંધ — પરિશિષ્ટો જવાબનાં અંગ્રજી ગણવાં એવી વિનંતી છે

મો. ૧૦ ૬૦ ગાંધી

જુલાઈ ૧૫, ૧૯૪૩

હોમ ડિપાર્ટમેન્ટના વધારાના મંત્રી પ્રત્યે,

સાહેબ,

“૧૯૪૨-૪૩નાં તોફાનો માટે મહાસભાની જવાબદારી” નામના હિંદી સરકારના પ્રકાશનની નકલ મેં ગઈ માર્ચની પચીસે માગી હતી એના જવાબમાં ૧૩ મી એપ્રિલે મને એક નકલ મળી એમાં રાત્રી શાહીએ કરેલા કેટલાક સુધારા છે, એમાંના કેટલાક આંચકે એવા છે.

૨. મહાસભાની તથા મારી ઉપર જે આરોપ એ પ્રકાશન કરેલા છે તેના આધારરૂપે એમાં છાપેલી સામગ્રી જ સરકારે લીધી છે અને પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યા પ્રમાણે જેને ગંડેર ગ્રન્થ આગળ મૂકે નથી એવા પુરાવાને આધારરૂપે લીધો નથી, એમ હું માની લઉં છું.

૩. પ્રસ્તાવના ટૂંકી છે અને તેની નીચે હોમ ડિપાર્ટમેન્ટના વધારાના મંત્રી સર રી. ટોટનહામની સહી છે. એની તારીખ ૭ ફેબ્રુઆરીની ૧૩મી, એટલે મારા છેલ્લા ઉપવાસ શરૂ થયા પછી ત્રિવિસની છે. તારીખ અશુભસૂચક છે. મારી સામે તોડેલા લખાણ બહાર પાડવા સારું મારો ઉપવાસકાળ કેમ પસંદ કરવામાં આવ્યો ?

૪. પ્રસ્તાવના આમ શરૂ થાય છે :

“કેટલેક કેસોએથી સરકાર આગળ માગણી આવી છે તેના ઉત્તર સરકારે હવે એક સિંહાવલોકન તૈયાર કર્યું છે. જેમાં, ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટ ૮ મીએ અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિએ સામુદાયિક હિલચાલ મંજૂરી આપ્યા પછી થયેલાં તોફાનો માટે શ્રી. ગાંધી અને મહાસભા મહાજનની જવાબદારીને લગતી કેટલીક હકીકત.....એકત્ર કરી છે.”

અહીં સ્પષ્ટ ચૂક થયેલી છે. “મહાસભા સમિતિએ સામુદાયિક લયાલતને મંજૂરી આપ્યા પછી” નહિ પણ સરકારે કરેલી ધરપકડો ડી તોફાન થયાં. ‘માગણીઓ’, મારી જાણમાં, આખા દેશમાં ખૂબ મહાસભાવાદીઓની એકસામટી ધરપકડો પછી તરત જ થવા લાગી હતી. સરકાર જાણે છે તે પ્રમાણે, નામદાર વાઇસરોયને મેં મેલા કાગળો, જેમાંનો છેલ્લો ૧૯૪૩ના ફેબ્રુઆરીની ૭મીએ લખેલો II, તેમાં મારી કહેવાતી તકસીરની સાબિતી મેં માગી હતી. જ્યારે એ પ્રશ્ન ઉપાડ્યો ત્યારે હવે રજૂ કરેલો પુરાવો મને આપી શકતો. મારી માગણીનો સ્વીકાર થયો હોત તો એક લાભ જરૂર તત્ત્વ: મારા ઉપર કરેલા આરોપોના જવાબમાં મારું વક્તવ્ય સાંભળવાનું થતું હોત. એ વિધિથી જ ઉપવાસ આદરવામાં વિલંબ થાત અને સરકારે મારી સાથે ધીરજથી કામ લીધું હોત તો કદાચ વાસ બંધ પણ રહ્યા હોત.

૫. પ્રસ્તાવનામાં નીચલું વાક્ય આવે છે : “આ અવલોકનમાં વિવેકી લગભગ બંધી હકીકત જાહેર પ્રજાની જાણમાં છે અથવા વી જોઈએ.” એટલે, જાહેર પ્રજાને નિરપેક્ષ છે ત્યાં સુધી તો, વાસકાળમાં લખાણ બહાર પાડવું પડે એવી કાંઈ ઉતાવળ હતી હે. આ વિચારશ્રેણી ઉપરથી હું એવા અનુમાન ઉપર આવ્યો છું ડોક્ટરોના અભિપ્રાય પ્રમાણે જે લગભગ ચોક્કસ બનવાનું હતું મારા મૃત્યુની ધારણાથી અને બહાર પાડવામાં આવ્યું. મારા ગલા લાંબા ઉપવાસોમાં પણ એવી ખીક રહેતી. મને આશા છે મારું અનુમાન તદ્દન ખોટું હોય અને જે લખાણ છેવટે મહા-મા તથા મારા ઉપરનું તહોમતનામું છે તેના પ્રકાશનને માટે જે મત એણે પસંદ કર્યો તે પસંદ કરવા માટે સરકાર આગળ યોગ્ય રણ હોય. એવું અનુમાન કાગળે ચઢાવવા માટે હું ક્ષમાથી છું, સાચું હોય તો સરકારની અપકીર્તિ થાય. મને પડેલી શંકા આ કરું અને મારી પ્રત્યેના સરકારના વર્તન વિષેના મારા જુથ ઉપર એની છાયા પડવા દઉં તે કરતાં શંકા ઠલવી નાંખીને સરકાર પ્રત્યે ન્યાયી થાઉં છું એમ મને લાગે છે.

૬. હું હવે તહોમતનામા ઉપર આવું છું. ફરિયાદીના વકીલે રજૂ કરેલા કેસ જેવું તે લાગે છે. ચાલુ પ્રસંગમાં એ વકીલ પોલીસનો સિપાઈ પણ છે તથા જેલર પણ છે. એ એના શિકારને પહેલાં પકડે છે અને ખોલતા બંધ કરે છે અને પછી એની ગેરહાજરીમાં કેસ રજૂ કરે છે.

૭. મેં તે ફરી ફરીને વાંચ્યું છે. ‘હરિજન’ના અંકો મારા સાથીઓ આગળ અનાયાસે હતા તે મેં વાંચ્યા છે અને હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે, તહોમતનામામાં અનુમાનો તથા આક્ષેપો ભર્યા છે તેના આધારરૂપ મારાં લખાણોમાં તથા મારાં કૃત્યોમાં કંઈ નથી. તહોમતનામાના લેખકે જેવો મને જોયો છે એવો મારાં લખાણોમાં મને જોવાની મારી ઇચ્છા છતાં મને એમાં સંપૂર્ણ નિષ્ફળતા મળી છે.

૮. તહોમતનામાનો આરંભ જ એક ખોટા નિરૂપણથી થાય છે. કહે છે કે “હિંદુસ્તાનના બચાવમાં મદદ કરવા હિંદુસ્તાનમાં પરદેશી સૈનિકના પ્રવેશ” વિષે મેં ખેદ દર્શાવ્યો. જેને આધારે આ આરોપ મૂક્યો છે તે ‘હરિજન’ના લેખમાં મેં એમ માનવાની ના પાડી છે કે પરદેશી સૈનિકને આણીને હિંદુસ્તાનને બચાવવાનું હતું. જે હિંદુસ્તાનનો બચાવ જ કરવાની દાનત હોય તો કેળવાયેલા હિંદી સૈનિકોને હિંદુસ્તાન બહાર શુક્રામ મોકલવા જોઈએ અને તેને બદલે પરદેશી સૈનિકો આણવા જોઈએ? મહાસભા જે હિંદુસ્તાનના સ્વાતંત્ર્યને માટે જ જન્મેલી તથા જીવતી સંસ્થા છે તેને શુક્રામ છૂંદવી જોઈએ? એપ્રિલની ૧૯મીએ મેં તે લેખ લખ્યો તે દિવસ કરતાં પણ વધારે સ્પષ્ટતાથી હું આજ જોઈ છું કે હિંદુસ્તાન બચાવવાનું નથી, અને જેમ છે તેમ સ્થિતિ ચાલ્યા કરે તો લડાઈને અંતે હિંદુસ્તાન આજ કરતાં વધારે ઊંડું ખૂડશે, અને સ્વાતંત્ર્ય શબ્દ જ એને વિસારે પડશે. લેખકે ઉદ્દેશ્યેલા ‘હરિજન’ના લેખમાંથી પ્રસ્તુત ભાગ હું અહીં ઉતારું છું :

“મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે હું આ બતાવેલો વિચાર કરતાં સ્વસ્થ રહી શકતો નથી. હિંદુસ્તાનની કરોડોની વસ્તીમાંથી સૈનિકોની બેઠક

સંખ્યા કેળવી ન શકાય ? તેઓ જગતના કોઈ પણ સૈનિકો જેટલા જ શૂરા હોવાથી ન બની શકે ? તો પછી પરદેશીને શું કામ આણવા ? અમેરિકાની મદદનો અર્થ આપણે જાણીએ છીએ. એને પરિણામે અંતે બ્રિટિશ ઉપરાંત અમેરિકનનો અમલ ન જ સ્થપાય તોયે તેની હાગવગ તો જામશે જ. મિત્રરાજ્યોની તલવારના સંસવિત વિજય માટે આપણે એ આકરી કિંમત આપવી પડે. હિંદના કહેવાતા સંરક્ષણની આ બધી તૈયારીમાંથી હિંદની સ્વતંત્રતાને દબા દેતી હું જોઈ શકતો નથી. એ તૈયારી ચોખ્ખી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના સંરક્ષણને માટે છે; પછી ભલે એ વાતનો ગમે એટલો ઇન્કાર કરવામાં આવે.” (‘હરિજન,’ એપ્રિલ ૨૬મી, ૧૯૪૨, પા. ૧૨૮).

[પરિશિષ્ટ ૧ (૨૦) જુઓ]

૯. તહોમતનામાનો ખીજો પરિચ્છેદ આ સાર્થક વાક્યથી શરૂ થાય છે:

“એમ સૂચવવામાં આવશે કે, શ્રી. ગાંધીએ બ્રિટિશ લોકો હિંદુસ્તાનમાંથી નીકળી જાય એમ પહેલું પ્રતિપાદન કરવા માંડ્યું ત્યારથી તે ઉમી ઓગસ્ટે મુંબઈમાં અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિની બેઠક થઈ ત્યાં સુધીના ગાળામાં, મહાસભાના મહાજન અને પછીથી મહાસભાનું આખું તંત્ર હિંદુસ્તાનને આખરે બ્રિટિશ રાજ્યથી મુક્ત કરવાને યોજાયેલી સામુદાયિક હિલચાલને માટે વિચારપૂર્વક ભૂમિકા તૈયાર કરતાં હતાં.”

“સૂચવવામાં આવશે” આ શબ્દો પ્રત્યે હું ધ્યાન ખેંચું છું. જે હિલચાલ ઉઘાડી અને છતી છે એને વિષે સૂચન ઉપર કોઈ વાત શું કામ છોડવી જોઈએ ? જોનો ઇન્કાર કરવાની કોઈએ પરવા કરી નથી અને જોનું મહાસભાવાદીઓને અભિમાન પણ છે એવી સાદામાં સાદી ચીજો વિષે પાર વિનાનો આડંબર કરવામાં આવ્યો છે. તહોમતનામામાં સૂચવ્યા પ્રમાણે “બ્રિટિશ લોકો હિંદુસ્તાનમાંથી નીકળી જાય એમ મેં પહેલું પ્રતિપાદન” કરવા માંડ્યું તે પછી નહિ પણ ઠેક ૧૯૨૦ની સાલથી મહાસભાના આખા તંત્રે “હિંદુસ્તાનને આખરે બ્રિટિશ રાજ્યથી મુક્ત કરવા માટે યોજાયેલી ભૂમિકા વિચારપૂર્વક તૈયાર કરી છે.” તે વર્ષથી માંડીને સામુદાયિક હિલચાલ માટેનો પ્રયત્ન કદી પણ ઢીલો કયો નથી. મહાસભાના નેતાઓનાં સંખ્યાબંધ ભાષણો અને મહાસભાના ઠરાવો ઉપરથી આ સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે. જુવાન અને અધીરા મહાસભાવાદીઓ તથા મોટેરા

માણસોએ પણ સામુદાયિક હિલચાલ વહેલી કરવાનો મારી આગળ આગ્રહ કરતાં કેટલીક વાર આંચકો ખાધો નથી. પણ મને સૂઝ વધારે, એટલે હું હંમેશાં એમના ઉત્સાહ પર અંકુશ મૂકતો, અને મારે કૃતઘ્તાપૂર્વક કબૂલ કરવું જોઈએ કે તેઓ ખુશીથી અંકુશ ખમી રહેતા. આ લાંબા વખતને બ્રિટિશ લોકો હિંદમાંથી ચાલ્યા જાય એ વાતના મારા પ્રતિપાદન તથા મહાસભા સમિતિની એક વચ્ચેના ગાળાના રૂપમાં સંકેતી નાંખવો તે તદ્દન ખોટું તથા બ્રામક છે. ૧૯૪૨ના એપ્રિલની ૨૬મી પછી કોઈ જાતની ખાસ ભૂમિકા તૈયાર કર્યાનું હું જાણતો નથી.

૧૦. એ જ પરિચ્છેદમાં પછી કહે છે કે, “હિલચાલના પ્રકારની પરીક્ષાની આવશ્યક પ્રસ્તાવના તરીકે હિલચાલના સાચા હેતુ સ્પષ્ટ સમજવા જોઈએ.” જ્યાં બધું પત્રબદ્ધ કરેલું છે ત્યાં હેતુ શું કામ ખોળવા જોઈએ? જરા પણ અચકાયા વિના હું કહી શકું છું કે મારા હેતુઓ હંમેશાં સ્પષ્ટ હોય છે. હિંદુસ્તાનમાંથી બ્રિટિશ સત્તા તરત નીકળી જાય એવી માગણી મેં કેમ કરી તેની ચર્ચા મેં જાહેર રીતે લગભગ સૂત્રશેષ લગી કરી છે.

૧૧. તહોમતનામાને ખીજે પાને ૧૯૪૨ના મેની ૧૦મી તારીખના “એક આવશ્યક વસ્તુ” એ મથાળાવાળા મારા લેખમાંથી એક વાક્યખંડ લીધો છે અને હું આ “પરમ કાર્ય”માં મારી બધી “શક્તિ” ખરચીશ એમ કહેતો અને દર્શાવેલો છે. સંદર્ભમાંથી વાક્યખંડને માત્ર છૂટો પાડીને એને ગહન બનાવી દીધો છે. “પરમ કાર્ય” આ શબ્દો એક અંગ્રેજ મિત્રને ઉદ્દેશીને કરેલી દલીલમાં આવે છે, અને એનાં આગલાં પાછલાં વાક્યો વચ્ચે જો તે વંચાય તો તેમાં ગહન કે વાંધા ભરેલું કંઈ રહેતું નથી, સિવાય કે બ્રિટિશ લોકો નીકળી જાય એ કલ્પના જ વાંધા ભરેલી ગણવામાં આવે. એ દલીલમાંથી પ્રસ્તુત વિભાગ આ નીચે આપ્યા છે:

“આથી મને ખાતરી થઈ છે કે, લડાઈ પૂરી થાય પછી નહિ પણ તે દરમિયાન જ અંગ્રેજો અને હિંદીઓએ એકબીજાથી તદ્દન નોખા પડવાની વાતને માની લેવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. તેમાં અને તેમાં જ

બંનેની અને એમ કહું તો જગતની સલામતી રહેલી છે. નરી આંખે હું જોઈ છું કે અણબનાવ વધતો જાય છે. અંગ્રેજ સરકારનું એકેએક પગલું પોતાના સ્વાર્થ અને પોતાની સલામતીની દૃષ્ટિએ લેવાય છે એવું માનવામાં આવે છે, અને મને લાગે છે કે વાજપી રીતે મનાય છે. બંનેના ભેળા અને સામાન્ય હિત જેવી કોઈ ચીજ નથી.....નતિમદ્ દુગુંણુ નહિ પણ સદ્ગુણુમાં ખપે છે. હિંદુસ્તાનમાં જ એવું છે એમ નથી પણ આફ્રિકા, બ્રહ્મદેશ અને સિલોનમાં પણ એ જ દશા છે. નતિમદ્નું પ્રતિ-પાદન ક્યાં વિના આ દેશોને કબજે રાખી શકાત જ નહિ.

“આ એક તીવ્ર રોગ છે અને તેનો ઇલાજ પણ તીવ્ર લેવો જોઈએ. આ ઇલાજ મેં બતાવ્યો છે તે એ કે, બ્રાહ્મમાં-બ્રાહ્મું હિંદુસ્તાનમાંથી અને ખડું જોતાં સધળા ગેરચુરોપિયન મુલકોમાંથી અંગ્રેજો તરત સંપૂર્ણ અને વ્યવસ્થિત રીતે નીકળી જાય. અંગ્રેજોનું તે બહાદુરમાં બહાદુર તથા શુદ્ધતમ કાર્ય થશે. એને લીધે એક ક્ષણમાં મિત્રરાજ્યોનો પક્ષ પૂર્ણ નૈતિક પાયા ઉપર મુકાશે, અને લડતી પ્રજાઓ વચ્ચે માનભરી સુલેહ થઈ જાય એમ પણ બને. અને સામ્રાજ્યવાદનો આવો શુદ્ધ અંત ફાંસીવાદ તથા નાઝીવાદનો અંત લાવે. મેં સૂચવેલા પગલાંથી ફાંસીવાદ તથા નાઝીવાદની ધાર અવસ્થા છુટ્ટી થઈ જાય, કારણ એ તો સામ્રાજ્યવાદનાં જ બચ્ચાં છે.

“પત્રલેખક સૂચવે છે એવી જાતની હિંદુસ્તાનના રાષ્ટ્રીય પક્ષની મદદથી બિટનનું દુઃખ ટાળી શકાય એમ નથી. એ કામ માટે એનામાં ઉત્સાહ રેડી શકાય એમ હોય તોયે તે માટે એ સાધનસંપન્ન નથી. અને હિંદના રાષ્ટ્રીય પક્ષનો ઉત્સાહ વધે એવું છે જ શું? જેમ સૂર્ય આકાશમાં ન હોય ત્યારે તેની ગરમીની હૃંદ માણસને ન લાગી શકે તેમ સ્વતંત્રતાનો સૂર્ય હિંદુસ્તાનમાં ન ઊગે ત્યાં સુધી તેનો પ્રતાપ ન અનુભવી શકાય. આપણામાંના ઘણા હિંદુસ્તાનની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાની કદપના શાન્તિ અને સ્વસ્થતાપૂર્વક કરી જ શકતા નથી. સ્વતંત્રતાનો પ્રતાપ પ્રગટે તે પહેલાં એના પહેલા અનુભવથી આંચકો પણ લાગે. એ આંચકાની જરૂર છે. હિંદુસ્તાન એ એક મહાન પ્રજા છે. આંચકો લાગ્યા પછી તે કેવી રીતે વર્તશે અને કેવાં પરિણામ નિપજવશે તે કહી શકાતું નથી.

“આથી મને લાગે છે કે મારે મારી બધી શક્તિ એ પરમ કાર્યની સિદ્ધિને અર્થે ખરચવી જોઈએ. પત્ર લખનાર બિટને હિંદુસ્તાન પ્રત્યે કરેલા અન્યાયનો સ્વીકાર કરે છે. હું એમને સૂચવું છું કે, બિટનની સંકળતા માટે પહેલી શરત આ અન્યાય તરત જ દૂર કરવો એ છે. એ પગલું

વિનય પહેલાં જ લેવાયું જોઈએ, વિનય પછી નહિ. હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોની હાજરી એ જપાનને હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢાઈ કરવાનું નોતરું છે. તેઓ ચાલ્યા જાય તો ચઢાઈની લાલચ દૂર થઈ જાય. પણ માનો કે લાલચ દૂર ન થઈ; તો પણ આઝાદ હિંદુસ્તાન એ ચઢાઈને વધારે સારી રીતે પહોંચી વળી શકશે. ભેગ વિનાનો અસહકાર તે વળા પૂર જોડથી ચાલશે.”

(‘હરિજન’, મે ૧૦, ૧૯૪૨, પા. ૧૪૮)

આ લાંબા ઉતારામાં ‘પરમ કાર્ય’ એ વાક્યખંડ યોગ્ય સ્થાને આવે છે. એમાં અંગ્રેજોના માત્ર પ્રયાણની જ વાત નથી. પણ તેની પહેલાં અથવા તેના પછી જે કંઈ આવે તે બધાનો એમાં સમાવેશ થાય છે. એક માણસની નહિ, પણ સેંકડોની શક્તિને યોગ્ય એવું એ કાર્ય છે. અંગ્રેજ મિત્રના કાગળનો જવાબ મેં આવી રીતે શરૂ કરેલો હતો :

“જે મને લાગ્યું અને લડાઈ જાહેર થયા પછી લોડ” લિનલિથગો સાથે થયેલી પહેલી મુલાકાતથી મારા મન ઉપર જે છાપ પડી તેને નોંધતાં એમને મેં લખેલા કાગળમાં જે મેં કહ્યું તે હું ફરીને કહું એટલું જ બની શકે. એમાં મેં જે કહ્યું છે તેમાંથી મારે કંઈ ઘટાડવાનું કે કશા માટે પરતાવાનું નથી. જેવો તે વખતે હું અંગ્રેજોના મિત્ર હતો તેવો જ આજેય છું. મારા હૃદયમાં તેમના પ્રત્યે લેશમાત્ર દ્વેષ નથી. પણ તેમના મહાન ગુણો મેં જેમ જોયા છે તેમ તેમના અવગુણો પ્રત્યે મેં કદી આંખ મીચી નથી.”

(‘હરિજન’, મે ૧૦, ૧૯૪૨, પા. ૧૪૮)

મારાં લખાણ વાંચવા અને પૂરેપૂરાં સમજવા માટે આ પશ્ચાદ્-ભૂમિ હંમેશાં સમજવાની જરૂર છે. આ આખી હિલચાલ હિંદ તથા ઇંગ્લંડના પરસ્પર લાભને માટે કલ્પેલી છે. દુર્ભાગ્યે લેખકે આ પશ્ચાદ્ભૂમિથી અજાણ રહીને રંગેલાં ચક્ષુમાંથી મારાં લખાણ વાંચ્યાં છે અને એના સંદર્ભમાંથી વાક્યો તથા વાક્યખંડો તોડી એમને પોતાના પૂર્વગ્રહને અનુકૂળ એવો સાજ સજ્જવ્યો છે. આમ એણે “તેઓ ચાલ્યા જાય તો ચઢાઈની લાલચ દૂર થાય” આ વાક્યના સાંધા તોડ્યા છે અને જે વાક્ય એના પછી તરત આવે છે તે જે મેં ઉપલા ઉતારામાં ફરીને મૂક્યું છે તે વાક્ય ઉડાડી દીધું છે. ઉપલા લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે તેમ, ભેગ વિનાના અસહકારમાં અહીં ફક્ત જપાનીઓની જ વાત છે.

૧૨. ખીન્ન પાના ઉપર છેલ્લો પરિચ્છેદ આમ શરૂ થાય છે :

“તેના શરૂઆતના તબક્કામાં શ્રી. ગાંધીની ‘અંગ્રેજ નીકળી જાય’ એ હિલચાલનો એવો અર્થ હતો અને ખીન્ન ધણા પણ એવો અર્થ કરતા હતા કે સ્વેચ્છ (નામરીમાં મેં મૂક્યું છે) તથા અંગ્રેજોનું અને મિત્રરાજ્યોનું બધું લશ્કર ફેરવી બહાર જ નીકળી જાય.”

“અંગ્રેજ ચાલ્યા જાય” આ હિલચાલનો એવો અર્થ હતો કે અંગ્રેજ હિંદુસ્તાનની બહાર નીકળી જાય એ અભિપ્રાયના આધાર-ભૂત અને એવું કાંઈ મારા લખાણોમાં હોય તો તે મેં તથા મારી સાથેના મિત્રોએ ગોત્યું છે પણ જડ્યું નથી. એટલું સાચું છે કે ઉપર ઉતારેલા ૨૬મી એપ્રિલના ‘હરિજન’ના લેખમાંનું એક વાક્ય ઉપર ઉપરથી વાંચતાં એવો અર્થ નીકળી શકે. એક અંગ્રેજ મિત્રે તે પ્રત્યે મારું ધ્યાન ખેંચ્યું કે તરત જ મેં મેની ૨૪ મીના ‘હરિજન’માં નીચે પ્રમાણે લખ્યું :

“અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનમાંથી ખસી જવું જોઈએ એવી મારી માગણીથી કેટલાકના મનમાં ગેરસમજ જાણી પડેલી જણાય છે. એક અંગ્રેજ સમજન લખે છે કે, તે હિંદ અને તેની પ્રજાને ચાહે છે અને તેથી તે રાજ્યપુશીથી હિંદુસ્તાન છોડવા ઇચ્છશે નહિ. એને મારી અહિંસાની પદ્ધતિ પણ ગમે છે. સાફ છે કે એક ખાનગી વ્યક્તિ અને એક સત્તાધારી વ્યક્તિ વચ્ચે રહેલા ભેદને એ સમજી શક્યા નથી. હિંદુસ્તાનને અંગ્રેજ જનતા સાથે કનિયો નથી. મારે સેંકડો અંગ્રેજ મિત્રો છે. ઑફીસની મિત્રતા અંગ્રેજો સાથે મને મિત્રભાવે બાંધવા બસ હતી.”

તહોમતનામું લખતી વખતે મારા અભિપ્રાયોની આ રૂપરૂ નજરેરત એમની આગળ હોવા છતાં લેખક એમ કેમ કહી શક્યા કે, અંગ્રેજ સત્તા નહિ પણ અંગ્રેજ જ ખસી જાય એવો મારો આશય હતો ? અને ‘ધણા લોકો મારા લખાણોનો એવો અર્થ કરતા હતા’ એમ હું જાણતો નથી. આ વચનના આધારરૂપે એમણે કાંઈ ટાંક્યું નથી.

૧૩. એ જ પરિચ્છેદમાં આગળ ચાલતાં લેખક કહે છે :

“જાનની ૧૪મી જોડે મોડે પણ તેમની યોજનાને અર્થે તે એમ માની લે છે કે ‘સંયુક્ત અમેરિકન અને બ્રિટિશ લશ્કરોના મેનાપતિએ નિર્ણય કર્યો છે કે ભંડારભૂમિ તરીકે હિંદુસ્તાન નકામું છે.”

“તેમની યોજનાને અર્થે” આટલું અહીં મક્કતનું ઘુસાડેલું છે.

કેટલાક પત્રકારો સાથેની મુલાકાતમાંથી એ ઉતારો લીધેલો છે. પ્રશ્નોની પરંપરાના જવાબ હું આપતો હતો. એક તબક્કે મેં આમ સામે પ્રશ્ન કર્યો કે, “જેમ બ્રહ્મદેશમાંથી હહુવું પડ્યું તેમ, હું સૂચના કરું છું માટે નહિ પણ યુદ્ધદષ્ટિએ અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી હહુવું પડે તો શું થાય ? તો હિંદુસ્તાન શું કરે ?” તેઓએ જવાબ આપ્યો : “એ જ તો તમારી પાસેથી જાણવા અમે આવ્યા છીએ. તમે જ અમને કહો.” મેં ઉત્તર વાળ્યો : “હીક, અહીં મારી અહિંસા આવે છે, કારણ અમારી આગળ હથિયાર નથી. ધારો કે મિત્રરાજ્યોનો સેનાપતિ એવો નિર્ણય કરે કે, હિંદુસ્તાનમાંથી જપાનનો મુકાબલો કરવાને બદલે બીજે ક્યાંકથી કરવો યોગ્ય છે અને લશ્કરને ત્યાં ખસેડે તો અમે શું કરીએ ? અમે તો અમારી પાસે જે સાધન હોય તેનાથી જ બચાવ કરીએ ને ? અમારી પાસે ન મળે લશ્કર, લશ્કરી સાધન કે તાલીમ, એટલે અમારે અહિંસાનું જ અવલંબન કરવું રહ્યું.” આ ઉતારા ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે હું કોઈ યોજનાનું વિવરણ કરતો નહોતો. મુલાકાતીઓ અને મારી વચ્ચે કબૂલ થયેલી કલ્પનાના પાયા ઉપરની શક્યતાઓ વિષે હું ફક્ત દલીલ કરતો હતો.

૧૪. લેખક પછી કહે છે :

“અંગ્રેજ ચાલ્યા જાય તો હિંદુસ્તાનની ચઢાઈ કરવાનું જપાનને કારણ રહે નહિ. આ વસ્તુના પ્રાધાન્યથી, શ્રી. ગાંધીના અસલ ધરાદાનું આ સાચું નિરૂપણ છે એ માન્યતાને વધુ બળ મળે છે; કારણ મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કર હજી હિંદુસ્તાનમાં હોય તો લાલચ કેમ દૂર થાય ?”

મેં હમણાં જ બતાવ્યું છે કે અંગ્રેજમાત્ર ચાલ્યા જાય એમ મેં કદાપિ કલ્પેલું નહોતું, મિત્રોનું તથા બ્રિટિશ લશ્કર ખસી જાય એમ પહેલાંપ્રથમ મેં જરૂર કલ્પેલું હતું. એટલે એ નિરૂપણનો નહિ પણ હકીકતનો પ્રશ્ન છે. પણ જે સીધું છે તેને આડું દેખાડવા એ વાક્યનો દુરુપયોગ કરેલો છે.

૧૫. પછી લેખક કહે છે :

“એ જ વખતે તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું કે અંગ્રેજ જાય પછી હિંદી લશ્કરનું વિસર્જન કરવામાં આવશે.”

મેં એવું કોઈ સ્પષ્ટ કર્યું નહોતું. અંગ્રેજ ખસી ગયા પછીની

શક્યતાઓની જ હું મુલાકાતીઓ સાથે ચર્ચા કરતો હતો. હિંદી લશ્કર બ્રિટિશ સરકારની સૃષ્ટિ હોવાને કારણે મેં માની લીધું કે, એ સત્તા ખસી જાય ત્યારે લશ્કર એની જાણે વીખરાઈ જાય, સિવાય કે એ ગયા પછી અધિકાર ભોગવતી સરકાર સંધિ કરીને એને રાખી લે. કરાર પ્રમાણે અને સમાધાનીથી જો પ્રયાણ થાય તો કાંઈ મુશ્કેલી ન આવે. એ વિષયને લગતી મુલાકાતમાંથી પ્રસ્તુત ભાગ હું પરિશિષ્ટમાં આપું છું. [પરિશિષ્ટ ૧ (૧૯) જુઓ.]

૧૬. એ જ પરિચ્છેદમાંથી હું નીચલું લઉં છું :-

“આ વિરોધના વધતા જતા બળ આગળ નમી જઈને, અને વળી, પછી બતાવાશે તે પ્રમાણે, કારોબારી સમિતિના સભ્યોના અંદર અંદરના મતભેદોનો સમન્વય કરવાના સંભવિત આશયથી શ્રી. ગાંધીએ પોતાની અસલ દરખાસ્તોમાં રહી ગયેલું ‘છિદ્ર’ જોયું. જો પોતાનું ચાલે તો હિંદી રાષ્ટ્રીય સરકારની રચના થાય ત્યારે તે ચોક્કસ શરતે હિંદની ભૂમિ ઉપર મિત્રપ્રજાઓનું અસ્તિત્વ બરદાસ્ત કરે, પણ બીજી કાંઈ મદદ આપવા ન દે — આમ ૧૪મી જૂનના ‘હરિજન’માં સહેજ ગર્ભિત લખાણ કયું અને તે પછીના અઠવાડિયાનાં ‘હરિજન’માં એક અમેરિકન પત્રકાર આગળ કરેલી વધારે નિશ્ચિત વાતને માટે રસ્તો તૈયાર કર્યો. એ પત્રકારે પૂછ્યું, ‘જો પૂરી સ્વતંત્રતા મળી જાય તો હિંદુસ્તાનમાં રહીને મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કર યુદ્ધ ચલાવી શકે એવો સંભવ તમને દેખાય છે ખરો?’ તો તેમણે કહ્યું: ‘મને તો દેખાય છે. તે પછી જ તમે હિંદુસ્તાનમાં સાચો સહકાર જોશો’. આગળ ચાલતાં તેમણે કહ્યું કે, મિત્રરાજ્યોનું લશ્કર તદ્દન હિંદુસ્તાન બહાર નીકળી જાય એવી પોતાની ધારણા નથી અને હિંદુસ્તાન સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર થાય તો પછી લશ્કર નીકળી જાય એવો આગ્રહ પોતે રાખી શકે નહિ.”

મારે મન આ તે કૃત્તીરૂપ વિચાર છે જેનાથી લેખકનું મન ખુલ્લું પડી જાય છે. મારી બાષામાંથી જે દેખાઈ આવે છે તેના કરતાં બીજા હેતુ શોધ્યા કરવા ઉપર તે ચણાયેલું છે. પરદેશી કે હિંદી છાપાવાળા અથવા મહાસભાવાદીઓના વિરોધથી હું દોરાયેલો હોઉં તો એમ કહેતાં હું અચકાત નહિ. આ એક સુપ્રસિદ્ધ વાત છે કે, વિરોધથી મારું મન કે. મારું દિલ માની જાય તો જેમ હું ઝટપટ નમી જાઉં છું એ જ પ્રમાણે જેનાથી મારું મન ન માને તે

વિરોધની સામા પડવાની મારામાં શક્તિ છે. પણ શુદ્ધ હકીકત આ છે કે, જ્યારે મેં અંગ્રેજ વિદાય થાય એ મન્ત્ર દેશને આપેલો ત્યારે મારા મનમાં એક અને એક જ વિચાર વસેલો હતો કે, જો હિંદુસ્તાનને તથા મિત્રરાજ્યોના પક્ષને પણ અચાવી લેવાં હોય અને જો લડાઈમાં ફક્ત અસરકારક જ નહિ પણ કદાચ નિર્ણાયક ભાગ હિંદુસ્તાનને ભજવવો હોય તો આ ઘડીએ હિંદુસ્તાન પૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર બનવું જોઈએ. ‘છિદ્ર’ આ હતું; જોકે બ્રિટિશ સરકાર હિંદુસ્તાનનું સ્વાતંત્ર્ય જાહેર કરવા રાજી હોય તો પણ પોતાના તથા ચીનના અચાવ માટે પોતાનું લશ્કર હિંદુસ્તાનમાં રાખવાને તે ઇચ્છે. એ સ્થિતિમાં હું શું કરું? આ મુશ્કેલી મને શ્રી. લુઈ ફિશરે બતાવી એ વાત તો હવે સુવિદિત છે. એ સેવાગ્રામ આવ્યા હતા અને લગભગ એક અઠવાડિયું મારી સાથે રહ્યા હતા. અમારી વચ્ચેની ચર્ચાઓને પરિણામે મારે જેના જવાબ આપવાના હતા એવા અમુક પ્રશ્ન એમણે તૈયાર કર્યા. એમના બીજા સવાલના જવાબને લેખક ‘સહેજ ગર્ભિત’ વચન તરીકે વર્ણવે છે, જેણે “તે પછીના અઠવાડિયાના ‘હરિજન’માં આવેલી વધારે નિશ્ચિત” વાત માટે રસ્તો તૈયાર કર્યો. પ્રશ્નોત્તરવાળો આખો લેખ હું નીચે આપું છું. તે ૧૯૪૨ના જૂનની ૭મીએ લખેલો હતો અને જૂનની ૧૪મીના ‘હરિજન’માં ૧૮૮ મે પાને છપાયો હતો.

અહત્વના પ્રશ્નો

“મારી નવી સૂચનાના ગર્ભમાં રહેલી બાબતો વિષે એક મિત્ર મારી જોડે ચર્ચા કરતા હતા. ચર્ચા સ્વાભાવિક રીતે અન્યવસ્થિત હતી. મેં તેમને પ્રશ્નો ધડી આપવા કહ્યું, જેના જવાબ હું ‘હરિજન’ દ્વારા આપું. તેમણે હા પાડી અને નીચલા પ્રશ્ન મને આપ્યા :

૧. પ્ર. આપ અંગ્રેજ સરકારને હિંદુસ્તાનમાંથી તરત વિદાય થવા કહો છો. તે પછી હિંદીઓ રાષ્ટ્રીય સરકાર સ્થાપશે અને તેમાં કયાં ફળો કે પક્ષો જોડાશે ?

જ. મારી સૂચના એકપક્ષી છે, એટલે કે, હિંદીઓ શું કરશે કે નહિ કરે તેની ચિંતા કર્યા વિના અંગ્રેજ સરકારને અમલ કરવા માટે છે. તેમના જવાબી થોડાક વખત અન્યવસ્થા થાય એમ પણ મેં માની લીધું

છ. પણ જો તેઓ અવસ્થિત રીતે જાય તો સંભવ છે કે તેમના જવાબદારી નેતાઓ ભેગા થઈ એક કામચલાઉ સરકાર સ્થાપી દેશે. પણ ખીજી સ્થિતિ પણ ઊભી થઈ શકે. જો રાષ્ટ્રની કાંઈ પરવા નથી, જો માત્ર પોતાનું જ સંભાળવામાં સમજે છે, એવા બધા સમાજના તોફાની વર્ગોને ભેગા કરી, ક્યાંક અને કોઈ પણ રીતે પોતાની સત્તા જમાવવા નીકળી પડશે. મને આશા છે કે બ્રિટિશ સત્તાની સંપૂર્ણ પ્રમાણિક અને આખરી વિદાયને પરિણામે ડાહ્યા નેતાઓ પોતાની જવાબદારી સમજશે, ક્ષણવાર પોતાના મતભેદ ભૂલશે, અને બ્રિટિશ સત્તાએ પાછળ મૂકેલી સામગ્રીમાંથી કામચલાઉ રાજ્યતંત્ર ઊભું કરશે. કયા પક્ષો કે વ્યક્તિઓને રાજ્યતંત્રમાં લેવા અને ક્યાને છોડવા એ ઠરાવનારી કોઈ સત્તા ન હોવાથી, માત્ર સંયમ જ તેમનો માર્ગદર્શક થશે. એમ થાય તો ઘણું કરીને મહાસભા, લીગ અને દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ કામે ચડશે, અને કામચલાઉ રાષ્ટ્રીય રાજ્યતંત્ર રચવાની બાબતમાં તેઓ કાચી સમજૂતી ઉપર આવશે. આ બધું અવશ્ય અટકળરૂપ જ છે.

૨. પ્ર. એવી રાષ્ટ્રીય સરકાર મિત્રપ્રજાઓને જપાન તથા ધરી-રાજ્યો સામે પોતાના મોરચા ગોઠવવા માટે હિંદુસ્તાનની ભૂમિનો ઉપયોગ કરવા દેશે ?

ઉ. રાષ્ટ્રીય સરકારની રચના થાય અને તે હું ધાડું છું તેવી હોય તો તેનું સૌથી પહેલું કામ આક્રમણ કરનારાં રાજ્યો સામે પરસ્પર રક્ષણનો કરાર મિત્રપ્રજાઓ સાથે કરવાનો હશે. કારણ આટલું તો બધા-યને સંમત છે કે હિંદુસ્તાન કોઈ પણ ફાસિસ્ટ સત્તા સાથે કરો. સંબંધ રાખશે નહિ અને મિત્રરાજ્યોને મદદ કરવા નૈતિક દૃષ્ટિએ બંધાયેલું હશે.

૩. પ્ર. એવી હિંદી રાષ્ટ્રીય સરકાર ફાસિસ્ટ રાષ્ટ્રોની સામેની લડાઈમાં મિત્રપ્રજાઓને ખીજા કેવા પ્રદારની મદદ કરવા તૈયાર થશે ?

ઉ. કાલ્પનિક રાષ્ટ્રીય સરકારને દોરવામાં જો મારો કાંઈ હાથ હોય તો તે ચોક્કસ શરતે હિંદની ભૂમિ ઉપર મિત્રપ્રજાઓના અસ્તિત્વને બરદાસ્ત કરવા ઉપરાંત ખીજા કાંઈ મદદ નહિ કરે. કોઈ હિંદીને એના લશ્કરમાં જોડાવું કે એને આર્થિક મદદ કરવી હશે તો કુદરતી રીતે એને કોઈ રોકશે નહિ. એ તો સમજી લેવું જોઈએ કે બ્રિટિશ સત્તા ખસી જવા સાથે હિંદી લશ્કરનું વિસર્જન કરવામાં આવ્યું હશે. વળી જો રાષ્ટ્રીય સરકારની મંત્રણામાં મારો કાંઈ ભાગ હશે તો તેની સર્વ સત્તા, પ્રતિષ્ઠા અને સાધનોનો ઉપયોગ દુનિયામાં સુલેહ સ્થાપવા માટે થશે. પણ એવું

બને કે રાષ્ટ્રીય સરકારની સ્થાપના પછી મારું કોઈ સાંભળે નહિ અને રાષ્ટ્રવાદી હિંદ લડાઈવિહુ બને.

૪ પ્ર. હિંદ અને મિત્રરાજ્યો વચ્ચેના આ સહકારને સંધિનું કે પરસ્પર મદદના કરારનામાનું રૂપ આપી શકાય અથવા આપવું જોઈએ એમ તમે માને છો ?

ઉ. મને લાગે છે કે આ સવાલ તદ્દન કવજતનો છે. અને ગમે તેમ પણ સંધિ હોય કે કરાર હોય એનાથી કંઈ ફેર પડતો નથી. કાંઈ ફેર હોય તો હું તે જાણતો પણ નથી.

મારા વલણનો હવે હું ઉપસંહાર કરું. એક ચીજ અને એક જ ચીજ મારે મન નક્કર અને ચોકસ છે. જે મિત્રરાજ્યોને પોતાનો વિજય નિશ્ચિત કરવો હોય તો આ મહાન પ્રબળની બિનકુદરતી જમીનદોસ્તી અટકવી જોઈએ. અહીં અનેક રાષ્ટ્રો કે પ્રબળોનો મુલક છે એ વાત ખોટી છે. આજે મિત્રરાજ્યોનો નૈતિક પાયો નથી. ફાસિસ્ટ કે નાઝી સત્તાઓ અને મિત્રરાષ્ટ્રો વચ્ચે હું કંઈ ફેર જોતો નથી. બધાં ચૂસવાવાળાં છે, બધાં જ પોતાનું કામ પકાવવા આવશ્યક હોય એટલે અંશે કૂરતા આવરે છે. અમેરિકા અને બ્રિટન બહુ મોટાં રાષ્ટ્રો છે, પણ એવી મોટપ આફ્રિકા તથા એશિયાની અવાચક પ્રબળોની નજરે તરણુને તોલે છે. બગરી વાત સુધારવાની શક્તિ માત્ર તેમનામાં જ છે. પોતાને હાથે લાગેલો મેલ તેઓ ઘોઈ ન નાખે ત્યાં સુધી માનવ સ્વતંત્રતાની મોટી મોટી વાત કરવાનો તેઓને અધિકાર નથી. આ આવશ્યક શુદ્ધિથી તેમનો વિજય નિશ્ચિત બનશે, કારણ કરોડો મૂંગા એશિયા તથા આફ્રિકાવાસીઓની અણુદર્શાવેલી છતાં હૃદયમાંથી નીકળતી આશિષ તેમને મળશે. તે પહેલાં નહિ, પણ તે પછી જ, તેઓ દુનિયાની નવરચના કરવા લડે છે, એમ કહી શકાય. આ સત્ય છે, બાકી બધું કલ્પિત છે. પણ એ મનોરાજ્યમાં હું એટલું માટે વિચર્યો કે તેથી કરીને હું મારી શુદ્ધ નિષ્ઠાની ખાતરી આપી શકું, અને મારી સૂચનાનો અર્થ વાસ્તવિક રીતે સમજાવી શકું.”

એમાં “વધારે નિશ્ચિત વાત” રૂપે જોને વર્ણવેલું છે તે બીજું કંઈ નથી પણ અમેરિકાના એસોશિયેટેડ પ્રેસના પ્રતિનિધિ શ્રી. ગ્રોવર નામે એક અમેરિકન પત્રકારને કાંઈ પણ તૈયારી વિના આપેલો જવાબ જ છે. એ મુલાકાત જો ન થઈ હોત તો શ્રી. લુઈ ફિશરને આપેલા જવાબમાં જે આવ્યું હતું એના કરતાં વધારે નિશ્ચિત વચન કાંઈ હોત નહિ. એટલે “પછીના અઠવાડિયાના

હરિજન' વાળી વધારે નિશ્ચિત વાત " માટે મેં " રસ્તો તૈયાર કર્યો " મેં લેખકનું સૂચન, જો હું એને દ્રેષપ્રેરિત પણ ન કહું તોપણ, હાન નિરાધાર છે. શ્રી. લુઈ દિશરને મેં આપેલા જવાબોને હું ' સહેજ ગર્ભિત વાત " ગણતો નથી. એક અઠવાડિયું ચાલેલી પૂરી ત્યાં પછી ઘડેલા સુવિચારિત પ્રશ્નોના એ સુવિચારિત જવાબ છે. મારા જવાબો ઉપરથી ઘણું સ્પષ્ટ જણાય છે કે, " હિંદ છોડો " મેં સૂત્રથી આધે કોઈ વાતની યોજના મારી આગળ નહોતી, બીજું તું અટકળરૂપ હતું, અને મિત્રરાષ્ટ્રોની મુશ્કેલી મારી આગળ સ્પષ્ટ જવાબો આવી કે તરત જ હું નમી પડ્યો. મેં ' છિદ્ર ' જોયું અને મેં મને આવડ્યું એવું પૂરી દીધું. લેખકે જે અનુમાન અને આશ્લેષો આપ્યા છે એને માટે, મારે સહુભાગ્યે, એ ' નિશ્ચિત વચન 'ને લીધે મારા પણ અવકાશ મારા મત પ્રમાણે રહેતો નથી. એની કાંઈ વ્યાખ્યા કરવી પડે એમ નથી. એના પ્રસ્તુત ભાગ આ નીચે આપ્યા છે :

જગત જાણુશે

મૂળ પ્રશ્ન ઉપર પાછા આવીને, શ્રી. ગ્રોવરે કહ્યું, " તમે કાંઈક નવી કલ્પના આપવાના છો અને વિષે ઠીક ઠીક તર્કવિતર્ક થાય છે. એનું વર્ણ કેવું હશે ? "

" સરકાર તથા લોકો તરફથી નીકળતા પ્રતિધ્વનિ ઉપર એનો આધાર . અહીંનો લોકમત કેવો છે તેમ જ બહારની દુનિયા ઉપર એની કેવી અસર પડે છે તે જાણવાનો હું પ્રયત્ન કરું છું. "

" તમે પ્રતિધ્વનિ કહો છો તે તમારી નવી સૂચનાનો જ પ્રતિધ્વનિ ને ? "

" હા, " ગાંધીજી બોલ્યા, " અંગ્રેજ રાજ્યનો આજ જ અંત આવે. જોઈએ એ સૂચનાનો પ્રતિધ્વનિ. તમે ચમકતા તો નથી ને ? "

" ના, " શ્રી. ગ્રોવરે કહ્યું. " તમે તે માગ્યા કરો છો અને તેને માટે હેનત કર્યા કરો છો. "

" સાચું. કેટલાંય વર્ષોથી હું તેને માટે મહેનત કરતો રહ્યો છું. પણ જો તેણે નિશ્ચિત સ્વરૂપ લીધું છે, અને હું કહું છું કે દુનિયાની શાંતિ માટે મેં જ ચીન, રશિયા તથા મિત્રરાજ્યોના હિત માટે આજે જ હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ સત્તાનો અંત આવવો જોઈએ. મિત્રરાજ્યોને તેથી કેવી રીતે હાથ થાય તે હું તમને સમજાવીશ. પૂણું સ્વતંત્રતાથી હિંદુસ્તાનની શક્તિઓ

મુક્ત થશે, એટલે જગતની બીડ ભાંગવામાં પોતાનો ફાળો આપવા જૂદી થશે. આજે તો મિત્રરાજ્યો એક પ્રચંડ શબ્દનો બાર વેંદારે છે. એક મહાન પ્રભુ ધિટનના અને એમ પણ કહ્યું કે મિત્રરાજ્યોના પગ આગળ જમીનદોસ્ત થઈને પડી છે, કારણ મિત્રરાજ્યોનો મુખ્ય ભાગીદાર અમેરિકા છે. એ જ પૈસાની ભેગવાઈ કરે છે, ચંત્રવિજ્ઞાન આપે છે અને પોતાનાં અખૂટ સાધન આપે છે. આમ અમેરિકાને એ પાપનો અંશ લાગે છે.”

“જે પૂરી સ્વતંત્રતા મળી જાય તો હિંદુસ્તાનમાં રહીને અમેરિકા તથા મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કર યુદ્ધ ચલાવી શકે એવો સંભવ તમને દેખાય છે ખરો ?” શ્રી. ગોવરે મુદાનો સવાલ પૂછ્યો.

“મને તો દેખાય છે,” ગાંધીજીએ કહ્યું. “તે પછી જ તમે હિંદુસ્તાનમાં સાચો સહકાર જોશો. ત્યાં સુધી તમારો બધો પ્રયત્ન એજે પણ જાય. આજ ધિટનને હિંદુસ્તાનની મદદ મળે છે કેમ કે હિંદુસ્તાન તેને તાણે છે. કાલે જે કાંઈ મદદ મળશે તે સ્વતંત્ર ભારતની સાચી મદદ હશે.”

“તાણેદાર હિંદ જપાનનો મુકાબલો કરવામાં મિત્રરાજ્યોને વિધન કરે છે એમ તમે ધારો છો ?”

“કરે છે જ.”

“મિત્રલશ્કરો અહીંથી યુદ્ધ ચલાવી શકે કે કેમ એમ પૂછવામાં હું એ જ ભણુવા ઇચ્છતો હતો કે હિંદમાંથી લશ્કરને સંપૂર્ણપણે ખસેડવામાં આવે એમ તમે ધારો છો કે ?”

“એ અનિવાર્ય નથી,” ગાંધીજી બોલ્યા.

“આ વિષે ઘણી ગેરસમજ ચાલે છે.”

“હું જે લખું છું તે બધાનો તમારે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. છેલ્લા ‘હરિજન’માં મેં એ આખા સવાલની ચર્ચા કરી છે. હિંદુસ્તાન સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર બને એ શરત માન્ય હોય તો તે ચાલ્યું જ જાય એવી મારી માગણી નથી. મારાથી પછી એવો આગ્રહ કરી શકાય નહિ, કારણ જપાનને હિંદમાં નોતરવાના આરોપનો હું મારી સમસ્ત શક્તિથી વિરોધ કરું છું.”

“પણ ધારો કે તમારી સૂચના નકારવામાં આવે, તો પછી ત્યાર પછીની તમારી ચાલ શું હશે ?”

“તે એવી ચાલ હશે જેને આખું જગત જાણશે. અંગ્રેજ લશ્કરની હાલચાલમાં એ બધે વિધન ન કરે, પણ અંગ્રેજોને તેના ઉપર ધ્યાન તો દેવું જ પડશે. મારી સૂચનાને નકારીને પોતાની જીત માટે કે ચીનના રક્ષણ માટે હિંદુસ્તાને ગુલામ જ રહેવું જોઈએ એમ ધિટને કહેવું તે ખોટું

ગણાય. એ માનહીન સ્થિતિ હું ન સ્વીકારી શકું. સ્વતંત્ર ભારત. ચીનને બચાવવામાં આગળ પડતો ભાગ લેશે. આજે તો હું માનતો નથી કે તે ચીનને કશીયે સાચી મદદ કરી શકે છે. અત્યાર સુધી અમે સરકારને ન મૂંઝવવાની નીતિ રાખી છે અને હજી પણ રાખીશું. પણ બ્રિટિશ સરકાર એ નીતિનો ખોટો લાભ લઈને હિંદુસ્તાન ઉપરની પોતાની પકડ મજબૂત કરવામાં તેનો ઉપયોગ કરે તે અમને ન પોસાય. આજે એ પ્રમાણે બંન્યા કરે છે. દાખલા તરીકે, અમારી ન મૂંઝવવાની નીતિનો બદલો એ મળ્યો છે કે હજારો લોકોને એમનાં ધરખાર છોડી જવા હુકમ મળે છે, ક્યાંય જવાનું એમને ઠેકાણું નથી, ખેડવાને જમીન નથી, જેના ઉપર તે નણી ભય એવાં સાધન નથી. કોઈ સ્વતંત્ર દેશમાં આવું ન બની શકે. હિંદુસ્તાન આવું વર્તન ખમે તે હું સહન કરી શકતો નથી. એનો અર્થ તો થયો વધારે અપમાન અને વધારે ગુલામી, અને આખો દેશ એવી ગુલામી સ્વીકારે તો સ્વતંત્રતાને તો છેલ્લા રામરામ જ કરવા રહ્યા.”

બ્રિટનના વિજયથી હિંદને કાયદો ?

“ એટલે મુલ્કી કારભારમાં એની પકડ ટીલી થવી જોઈએ એટલું જ તમે માગો છો ને ? તો પછી તમે લશ્કરી કામમાં વિદ્વ નહિ નાંખો ખરું ને ? ” શ્રી. ઓવરે પૂછ્યું.

“ તે તો કાણુ જાણે. મારે તો ભેગ વિનાની સ્વતંત્રતા જોઈએ. જો લશ્કરી પ્રવૃત્તિ હિંદુસ્તાન ઉપરનો કબજો મજબૂત કરનારી થાય તો મારે તેનોયે વિરોધ કરવો જોઈએ. મારી સ્વતંત્રતાને ભોગે મદદ કર્યા કરું એવો હું પરોપકારી નથી. અને હું તમને સમજાવવા તો એમ છજી છું કે મહદું જીવતાને કાંઈ મદદ ન કરી શકે. હિંદુસ્તાનની પરતંત્રતા અને હબસી તથા ખીજ આફ્રિકન ભૂતિઓની પરતંત્રતા, — આ બેવડા પાપનો બોલો મિત્રરાજ્યો પોતાને માથે ઉપાડે છે ત્યાં લગી, પોતે નીતિના પક્ષમાં લડે છે, એમ તેઓ કહી શકે નહિ.”

મિત્રોની જીત પછી હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાનું ચિત્ર શ્રી. ઓવરે દેખાવા માંડ્યું અને કહ્યું કે, જીતનો લાભ લઈ શકે ત્યાં લગી ખમવામાં અડચણ કેવી ? ગાંધીજીએ છેલ્લી લડાઈના લાભરૂપે મળેલા રૉલેટ એક્ટ, લશ્કરી કાયદો (માર્શલ લૉ) અને જલિયાંવાલા બાગની ચાફ દેવરાવી. શ્રી. ઓવરે કહ્યું કે હું આર્થિક અને ઔદ્યોગિક આબાહીની વાત કરું છું — એનો આધાર સરકારની મહેરબાની ઉપર નહિ રહે પણ કેવળ પરિસ્થિતિ જ એના કારણરૂપ હશે, અને આર્થિક સમૃદ્ધિ સ્વરાજ પ્રત્યે એક પગલું આગળ લઈ જશે. ગાંધીજીએ કહ્યું કે, કાંઈક ઔદ્યોગિક લાભ થયા તે પણ

પરાણે લીધા, આ લડાઈ પછી તેવું બહુ મળી નય એવી મને આશા નથી, અને કાંઈ મળે તે પણ વધારાના બંધનરૂપ નીવડે; વળી લડાઈ દરમ્યાનની સરકારની ઔદ્યોગિક નીતિ જોતાં કાંઈ પણ લાભ થાય એ વાત શંકારૂપ છે. શ્રી. ગોવરે આ મુદ્દા ઉપર બહુ ભાર ન મૂક્યો.

અમેરિકા શું કરી શકે ?

“હિંદુસ્તાનને છાડી દેવાનું ખિટનને સમજવવામાં અમેરિકા કાંઈ મદદ કરે એવી અપેક્ષા તો તમે રાખતા નથી ને ?” શ્રી. ગોવરે કાંઈક સંશયવૃત્તિથી કહ્યું.

“હું તો રાખું છું,” ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો.

“એ ફળવાનો કાંઈ સંભવ છે કે ?”

“મને તો લાગે છે ધણીયે,” ગાંધીજી બોલ્યા. “જો અમેરિકાની ખાતરી થાય કે હિંદુસ્તાનનો પક્ષ ન્યાયનો છે તો તે ન્યાયના છાબડામાં પોતાનો પૂરો તોલ નાખે એવી આશા રાખવાનો મને પૂરો હક્ક છે.”

“ખિટન હિંદુસ્તાનમાં રહે એવી નીતિને અનુસરવા અમેરિકા બંધાઈ ગયું છે એમ તમને લાગતું નથી ?”

“હું આશા રાખું છું કે એવું નહિ હોય. પણ બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓ એવા ચાલાક છે કે અમેરિકા એમ બંધાઈ ગયું ન હોય અને પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટ અને અમેરિકાની પ્રજા હિંદુસ્તાનને મદદ કરવા ઇચ્છે છતાં તે ફાવે નહિ એમ બને. હિંદુસ્તાન વિરુદ્ધ ખિટન અમેરિકામાં એવા વ્યવસ્થિત પ્રચાર કરે છે કે જે મૂડીબર અમારા મિત્રો ત્યાં છે એનું કોઈ સાંભળવા પામે એમ નથી. અને ત્યાંનું રાજ્યતંત્ર એવું જડ છે કે લોકમતની રાજ્યવહીવટ ઉપર અસર પડતી નથી.”

“ધીરે ધીરે પડે,” શ્રી. ગોવરે બચાવ કર્યો.

“ધીરે ધીરે ?” ગાંધીજી કહે. “મેં બહુ વાટ જોઈ છે: હવે મારાથી ખમાય એમ નથી. ચાળીસ કરોડ લોકોને આ લડાઈમાં પોતાને કહેવું હોય તે કહેવાની તક પણ ન મળે એ ભયંકર છે. અમને અમારો ભાગ ભજવવાની છૂટ હોય તો અમે જપાનની ફૂચને અટકાવી તથા ચીનને બચાવી શકીએ.”

શું આપશો ?

શ્રી. ગોવરે જોયું કે અંગ્રેજ કે તેના લશ્કરે અક્ષરશઃ હિંદમાંથી નીકળવું જોઈએ એવો ગાંધીજીનો આગ્રહ નથી, એટલે મિત્રરાજ્યોને આવા સાઠાથી કયા કયા લાભ થાય તે ગણતરી કરવા મંડ્યા. અલબત્ત ગાંધીજીની સ્વતંત્રતાની માગણી કોઈ સેવાના બદલારૂપે નથી, પણ હક્કરૂપે અને બહુ દિવસથી લેણા થયેલા ધનની ચુકવણીરૂપે છે.

“હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતા જાહેર કરવામાં આવે તો ચીનને મદદ કરવા હિંદ આજ શું શું કરે?” શ્રી. ચોવરે પૂછ્યું.

“કીમતી મદદ કરી શકે એટલું હું તરત કહી શકું છું, પણ આજ એની વિગત હું ન આપી શકું,” ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો. “કારણ કે કેવું રાજ્યતંત્ર સ્થપાશે તે હું જાણતો નથી. અમારે અહીં અનેક રાજકીય સંસ્થાઓ છે જે, હું આશા રાખું છું કે, કાયડાનો રાષ્ટ્રીય ઉકેલ આણુશે. હમણાં તો તે બધા જાણેલા પક્ષ નથી. અંગ્રેજ સરકારની તેમની ઉપર ધણી વાર લાગવગ પડે છે, તેઓ સરકાર પ્રત્યે આશાની નજરે જુએ છે અને તેની કૃપાઅકૃપાની તેમના ઉપર અસર થાય છે. આથી બધું વાતાવરણ લાંચિયું અને સડેલું છે. મડદું ખેડું થઈને શું કરશે તે કાણ કહી શકે? હમણાં તો હિંદુસ્તાન મિત્રરાજ્યોને માત્ર જોભરૂપ જ છે.”

“જોભરૂપ એટલે તે બ્રિટન તથા અમેરિકાના અહીંના હિતને નુકસાન કરે એવું ને?”

“હા. નુકસાન કરે એવું એટલા માટે કે ધૂંધવાતું હિંદ અમુક ક્ષણે શું કરશે તેની ખબર ન પડે.”

“ખરું. પણ હું એ ખાતરી કરી લેવા ઇચ્છું છું કે જો અમેરિકા બ્રિટન ઉપર ખરેખરું ઢબાણુ આણે તો તમારી તરફથી તેને નફર દેકો મળશે.”

“મારી તરફથી? ૭૩ વર્ષની અવસ્થાએ હું કોઈ મેળમાં લેવા જવો નથી. પણ તમે એક સ્વતંત્ર તથા બળવાન પ્રભુને જોટલો તે રાજ્યપુશીથી આપે તેટલો સહકાર મેળવી શકશો. મારો સહકાર તો હશે જ. અઠવાડિયે અઠવાડિયે મારાં લખાણોથી જે કાંઈ પ્રભાવ પડી શકે તે હું પાડું છું, પણ તેના કરતાં હિંદુસ્તાનનો પોતાનો પ્રભાવ અનંતગણુ વધારે છે. આજ તો સર્વત્ર ફેલાયેલા અસંતોષને લીધે જપાનીઓના આક્રમણનો બહુ સક્રિય વિરોધ થતો નથી. પણ જે ક્ષણે અમે છૂટા થઈશું તે જ ક્ષણે અમે સ્વતંત્રતાને પૂજનારી પ્રભુ બનીશું, તથા અમારી સમગ્ર શક્તિથી તેની રક્ષા કરનારા અને તેથી મિત્રરાજ્યોને મદદ કરનારા થઈ જઈશું.”

“હું તમને હાખલાના રૂપમાં પૂછું કે જે ફેર તમે કહો છો તે બ્રહ્મદેશ અને રશિયા વચ્ચેના ફેર જોવા હું ગણી શકું?” શ્રી. ચોવરે પૂછ્યું.

“બલે એમ કહો. બ્રહ્મદેશને હિંદુસ્તાનથી છૂટું પાડ્યા પછી તેઓ તેને સ્વતંત્ર કરી શકત, પણ તેવું કાંઈ તેમણે કયું” નહિ. તેઓ તો બંદી શોષણનીતિને જ વળગી રહ્યા. આથી બ્રહ્મીઓનો સહકાર તેમને મળ્યો નહિ; બ્રહ્મદેશ કાંઈક વિરોધ અથવા નિષ્ક્રિયતા જ મળ્યાં. તેઓ પોતા માટેયે લડ્યા નહિ અને મિત્રરાજ્યો માટેય નહિ. હવે એક સંભવનીય કલ્પના

કરુ. જો જપાન મિત્રરાજ્યોને હિંદુસ્તાન કરતાં કોઈ વધારે સુરક્ષિત સ્થાનમાં ખસવાની ફરજ પાડે તો જપાનની સામે આખું હિંદુસ્તાન ભક્ષું થઈ જાય એમ આજ ભારાથી કહી શકાતું નથી. મને ખીક છે કે કેટલાક બ્રહ્મીઓએ ક્યું તેમ અહીં પણ કેટલાક નીચું જોવા જેવું કરે. હું તો એકેએક હિંદી જપાનનો વિરોધ કરે એમ ઇચ્છું છું. હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર હોય તો એમ જ થાય. એ એને માટે નવો જ અનુભવ થાય અને ચોવીસ કલાકમાં તેનું માનસ પલટી જાય. પછી તો બધા પક્ષો હળીમળીને કામ કરે. આવી જીવંત સ્વતંત્રતા જો આજ નહોતી કરવામાં આવે તો હિંદુસ્તાન એક બળવાન મિત્ર બને એમાં મને શંકા જ નથી.”

શ્રી. એવારે કોમી ઝઘડાઓનો વિધ્નરૂપે ઉલ્લેખ કર્યો અને પોતે જ ઉમેર્યું કે, અમેરિકા સ્વતંત્ર થયા પહેલાં તેનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં બહુ એકતા નહોતી. ગાંધીજી બોલ્યા : “હું એટલું જ કહી શકું કે ત્રીન પક્ષની દુષ્ટ અસરમાંથી છૂટતાં જ બધા પક્ષો સામે ખરી પરિસ્થિતિ પ્રત્યક્ષ ભોલેલી જણાશે અને તેઓ એક બનશે. મને તો ખાતરી છે કે અમને વિખૂટા પાડનારી બ્રિટિશ સત્તા અદૃશ્ય થાય કે તરત જ કોમી ઝઘડા પણ ટળવાનો ૯૦ ટકા સંભવ છે.”

“ડુમિનિયન સ્ટેટસ” કાં નહિ ?

શ્રી. એવારે ઉલ્લેા સવાલ કર્યો : “આજ જ ડુમિનિયન સ્ટેટસ નહોતી કરવામાં આવે તો તે એટલું જ કામ ન આવે ?”

“જરાયે નહિ,” ગાંધીજી તરત બોલ્યા. “એવું કાચું કામ અમારે ન ચાલે. થીંગડાંવાળી સ્વતંત્રતા નહિ જોઈએ. આ કે પેલા પક્ષને નહિ પણ અનિશ્ચય હિંદુસ્તાનને સ્વતંત્રતા જોઈએ. હિંદને કબજે કર્યો તેને જ હું પાપ કહું છું. એ પાપના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે હિંદુસ્તાનને પ્રજાપટ છોડવું જોઈએ.” (‘હરિજન’, ન્હૂન ૨૧મી, ૧૯૪૨, પા. ૧૯૩ અને પછી)

૧૭. પ્રકરણના આકીના ભાગમાં મેં અલ્લાહાબાદ મોકલેલા ઠરાવના ખરડાનું રંગબેરંગી વર્ણન, અને તે ઠરાવ વિષે પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ તથા શ્રી. રાજગોપાલાચારીએ કરેલી કહેવાતી વાતોને લગતો ઉતારો આવે છે. સરકારે આંચકી લીધેલી નોંધોમાંથી ઉતારા બહાર પડ્યા પછી તરત જ પંડિતજીએ એક નિવેદન ક્યું હતું જે હું આની સાથે જોડું છું [પરિશિષ્ટ ૬ (૩) જુઓ]. પંડિતજીએ કરેલો ખુલાસો એમણે માન્યો ન હોય તે વિના લેખકે આ મહત્વના નિવેદનની કેમ અવગણના કરી છે તે હું સમજી શકતો

નથી. શ્રી. રાજગોપાલાચારીના નિવેદન વિષે લેખક ઓછા જોખમ-
વાળી ભૂમિકા ઉપર છે. એમણે દર્શાવેલા કહેવાતા અભિપ્રાય રાજજી
અવશ્ય ધરાવે છે. અમેરિકન પત્રકાર શ્રી. ગ્રોવર સાથેની મુલાકાતમાં
રાજજી તથા મારી વચ્ચેના મતભેદ વિષે મેં આમ કહ્યું હતું :

“રાજજીની ચાલ વિષે તમારું વલણ શું છે તે હું છેવટ પૂછી લઉં ?”

“મેં જાહેર ક્યું છે કે હું રાજજીની ચર્ચા જાહેરમાં કરીશ નહિ.
માનનીય સાથીઓ વિષે ચર્ચા કરવામાં શોભા નથી. મારો તેમનો મતભેદ
એમ ને એમ છે, પણ કેટલીક ચીજ એવી પવિત્ર હોય છે કે તેની જાહેરમાં
ચર્ચા ન કરાય.”

પણ શ્રી. ગ્રોવરના મનમાં પાકિસ્તાનનો સવાલ ખાસ કરીને નહોતો.
એ તો રાજજીની રાષ્ટ્રીય સરકાર રચવાની જીજ્ઞાસા વિષે પૂછવા માગતા
હતા. તે એટલું સમજી ગયા હતા કે રાજજી સરકારના બિલા કરેલા માણસ
ન હતા; એમની વિચારસરણી સરકાર સાથે મેળ ખેડે એવી હતી એટલું જ.

“તમારી વાત સાચી છે.” ગાંધીજી બોલ્યા. “જપાનના ડરને લીધે
તે અંગ્રેજ રાજને સહન કરી શકે છે. લડાઈ પૂરી થતાં સુધી તે સ્વતંત્રતાનો
પ્રશ્ન મુલતવી રાખવા તૈયાર છે. એનાથી બિલકુલ હું કહું છું કે લડાઈ પૂરી
જતવી હોય તો હિંદુસ્તાનને એનો ભાગ ભજવવા દેવા આજ જ સ્વતંત્ર
કરવું જોઈએ. મને મારી વિચારસરણીમાં કોઈ દોષ દેખાતો નથી. મનમાં
ઠીક ઠીક ઘડભાંગ કર્યા પછી હું આ વિચાર ઉપર આવ્યો છું; હતાવળ કે
રોષથી હું કંઈ કરતો નથી. જપાનને મદદ થાય એવું કંઈ કરવા માટે
મારા મનમાં સ્થાન નથી. નહિ, મને ખાતરી છે કે હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતા
હિંદ માટે જ નહિ પણ ચીન અને મિત્રરાજ્યો માટેયે જરૂરી છે.”

(‘હરિજન,’ જૂન ૨૧મી, ૧૯૪૨, પા. ૧૬૫)

૧૮. અદલાહાબાદની કારોબારી સમિતિને મોકલેલા ખરડા વિષે
નીચલી ટીકા કરીને લેખક પહેલું પ્રકરણ પૂરું કરે છે :

“ફરીને કહું કે એ ખરડાનો આખો વિચાર અને પશ્ચાદ્ભૂતિ
જપાનના લાલમાં બિતરવાનાં છે, એ ઠરાવમાં જપાનની બાથમાં
દોડ્યા જવા વિના બીજું કંઈ નથી.”

અને પોતે કરેલી કહેવાતી વાતનો પાંડિત જવાહરલાલે કરેલો
છંકાર અને રાજજી સાથેના મતભેદ વિષે મેં કરેલો ખુલાસો લેખકના
મોઢા આગળ પડ્યા હોવા છતાં, આમ લખ્યું છે.

૧૯. ઉતારેલાં વાક્યોમાં દર્શાવેલા અભિપ્રાયો માટે લેખક

આગળ કાંઈ આધાર નહોતો એ મારા વાફના ટેકા રૂપે, છેલ્લી ઓગસ્ટની પાંચમીના ‘ઓમ્મે-કોનિકલ’માં આવેલા મારા છાપા પ્રત્યેના નિવેદનમાંથી નીચલા ઉતારા તરફ હું ધ્યાન ખેંચવા ઇચ્છું છું :

“અસ્લાહાબાદ મોકલેલા ખરડાની ભાષા બતાવે છે તેમ, તેમાં હજી ધણી વિગત ભરવાની હતી. તે મીરાંબહેન સાથે મોકલેલો હતો, જેને મેં ખરડાનો અર્થ સમજાવેલો હતો, અને એને અથવા જે સેવાગ્રામમાં ત્યારે હતા અને જેને મેં ખરડો સમજાવેલો હતો તે કારોબારી સમિતિવાળા મિત્રોને મેં કહ્યું હતું કે, મહાસભાની પસંદગીને લગતી નીતિ વિષે અને તેથી ચીન કે રશિયાના ઉલ્લેખ વિષે મારા ખરડામાં જાણી જોઈને લખવાનું બાકી રાખ્યું હતું.

“કારણ કે, મેં તેમને કહ્યું હતું તેમ, જેનો તેમણે જરૂર અભ્યાસ કર્યો છે તે પરદેશને લગતી બાબતોમાં મારી પ્રેરણા અને જ્ઞાન હું પંડિતજી આગળથી મેળવું છું. એટલે મેં કહ્યું કે ઠરાવમાં એ ભાગ પંડિતજી ભરી શકશે.

“પણ હું એટલું ઉમેરું કે, અસાવધાનપણે પણ મેં કહી પણ એવા અભિપ્રાય દર્શાવ્યો નથી કે જપાન અને જર્મની જીતશે. એટલું જ નહિ; મેં વારંવાર એવા મત દર્શાવ્યો છે કે તેઓ જીતશે નહિ, જે બ્રિટન હંમેશાને માટે એનો સામ્રાજ્યવાદ છોડી દેશે તો. ‘હરિજન’માં એકથી વધારે વાર એ અભિપ્રાય મેં દર્શાવ્યો છે અને હું અહીં ફરીને કહું છું કે, મારી તથા બીજાઓની એનાથી બહારની ઇચ્છા હતી, જે બ્રિટન તથા મિત્ર-રાજ્યોને માથે સંકટ આવી પડે તો તેનું કારણ આ હશે કે આછામાં આછા દોઢ સૈકા થયાં જે તેણે પોતાના માથા ઉપર ચડાવેલો છે તે સામ્રાજ્યવાદનો મેલ ધોવાની તેણે એના ઇતિહાસમાંના અણીના વખતે પણ હઠપૂર્વક ના પાડી છે.”

આવું સ્પષ્ટ વચન હોવા છતાં “હિંદ છોડો”ની હિલચાલ જર્મની જીતશે એમ માનીને મેં કરી હતી આમ લેખક કેમ કહે છે તે બુદ્ધિને અગમ્ય છે.

૨૦. એ જ આરોપની પુષ્ટિ અર્થે લેખક કહે છે :

“જર્મન તથા જપાની સાથે બ્રિટનનો કળિયો પતી જાય ત્યાં સુધી તમારી હિલચાલ મુલતવી રાખવી એમાં વધારે શાણપણ નથી? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જુલાઈ ૧૯મીના ‘હરિજન’માં શ્રી. ગાંધીએ ઉત્તરારેલા નીચલા વચન ઉપરથી જણાય છે કે કાર્યવાહક સમિતિની અસ્લાહાબાદવાળી બેઠક પછી ધણી વખત સુધી આ મનોવૃત્તિ ચાલુ રહી :—

“ના, કેમ કે અમારા વિના તમે જન્મની સાથેના કન્નિયા પતાવી શકો એમ નથી એ હું જાણું છું.”

જેમાં આ અભિપ્રાય દર્શાવેલો છે તે લેખમાંથી આ નીચે મેં ઉતાર્યું છે. તે જુલાઈ ૧૯મીનાં ‘હરિજન’નાં પા. ૨૩૪, ૨૩૫ ઉપરથી છે અને ‘બે મિનિટની મુલાકાત’ એમ એનું મથાળું છે. મુલાકાતી લંડનના ‘ડેઈલી એક્સપ્રેસ’ના ખબરપત્રી હતા.

“પણ લંડનના ‘ડેઈલી એક્સપ્રેસ’ના ખબરપત્રી સૌથી પહેલાં આવનારાઓમાંના એક હતા અને તે કારોબારીની બેઠક પૂરી થાય ત્યાં સુધી રોકાવાના નહોતા. તેમણે કહ્યું કે માત્ર બે મિનિટની મુલાકાતથી તેમને સંતોષ થશે અને ગાંધીજીએ તેમની વિનંતિ સ્વીકારી. તેમને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે અંગ્રેજો અહીંથી ખસી જાય એ માગણી, જે દિવસે દિવસે બળવાન થતી જાય છે, તે નકારવામાં આવે તો કેક પ્રકારની હિલચાલ બેપડશે. એટલે તેમણે પૂછ્યું:

“આપની હિલચાલ જપાનીઓને હિંદની બહાર રાખવાનું અમારું કાર્ય વધારે મુશ્કેલ બનાવશે કે સુગમ એ આપ જણાવશે?”

ગાંધીજીએ કહ્યું, “અમારી હિલચાલ જપાનીઓને માટે અહીં આવેવાનું વધારે મુશ્કેલ કરી મૂકશે. પરંતુ એમાં જો ઓછા તેમ જ મિત્રરાષ્ટ્રોનો સહકાર ન હોય તો શું બને એ હું કહી શકું નહિ.”

શ્રી. યંગે કહ્યું, “પરંતુ આપ આ યુદ્ધનો સમગ્રપણે વિચાર કરો. આપ એમ માને છો કે આપની નવી હિલચાલ મિત્રરાજ્યોને વિજય મેળવવામાં મદદરૂપ થશે? આપ એવું ઇચ્છો છો એમ આપે કહ્યું છે.”

“મારી માગણી સ્વીકારવામાં આવે તો એમ થાય.”

“આપની માગણીનો આપ શો અર્થ કરો છો? ઓછાને અહિંસક યુદ્ધ કરવું એમ જ ને?”

“ના, ના. બ્રિટિશ હકૂમતનો હિંદમાંથી અંત આવે એ મારી માગણી છે. જો એનો સ્વીકાર થાય તો મિત્રરાજ્યોનો વિજય નક્કી જ છે. ત્યારે હિંદ એક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર બનશે અને એ રીતે તે ખરેખરો સહકારી મિત્ર પણ બનશે. પરંતુ આજે તો તે કેવળ શુભામ છે. જો એને સહાનુભૂતિ-ભર્યા જવાબ મળે તો મારી હિલચાલને પરિણામે ઝડપી વિજય અવશ્ય મળવાનો. પરંતુ અંગ્રેજો જો હિલચાલનો અવળો અર્થ કરે અને તેઓ એને કચડી નાંખવાનું વલણ રાખે તો પછી એના પરિણામો માટે તેઓ જવાબદાર ગણાશે, હું નહિ.”

આ જવાબથી શ્રી. ચંગના મનનું મુદ્દલ સમાધાન ન થયું. એ તો કોઈ પણ હિંદુચાલનો સ્વસ્થતાથી વિચાર સરખો પણ કરી શકે એમ નહોતું. એટલે ગાંધીજીએ જે ભાવના અનેક વાર વ્યક્ત કરી હતી એ ભાવનાને ઉદ્દેશીને તેમણે અપીલ કરી:

“ગાંધીજી, આપ પોતે લંડનમાં રહ્યા છો. બ્રિટિશ પ્રબલ્યે જે સખત ઔઘ્મમારો વેઠ્યો છે એ વિષે આપને કશું કહેવાનું નથી?”

“હા, જરૂર. કેટલાંયે વર્ષો પહેલાં ત્રણ વર્ષ સુધી જ્યાં હું રહ્યો હતો તે લંડનના એકેએક ખૂણાનો મને પરિચય છે. એ ઉપરાંત ઓક્સફર્ડ, કેમ્બ્રીજ અને મેન્ચેસ્ટરનો પણ મને થોડાંધણો પરિચય છે. પરંતુ ખાસ કરીને તો લંડન માટે મને લાગી આવે છે. ‘ઇનર ટેમ્પલ’ના પુસ્તકાલયમાં હું હંમેશાં વાંચતો અને ટેમ્પલના દેવળમાં હું વારંવાર ડૉ. પાર્કરનાં પ્રવચનો સાંભળતો. ત્યાંના લોકો માટે મને જોડી સહાનુભૂતિ છે, અને ટેમ્પલના દેવળ ઉપર ઔઘ્મ પડ્યાની વાત મેં સાંભળી ત્યારે મને ભારે આઘાત થયો. અને વેસ્ટમિન્સ્ટર એબી અને બીજી પ્રાચીન ઇમારતો ઉપર ઔઘ્મ પડ્યાથી મને જોડો ખેદ થયો છે.”

શ્રી. ચંગે કહ્યું, “તો પછી અમે જર્મનો તથા જપાનીઓ સાથે ફેંસલો કરી લઈએ ત્યાં સુધી આપની હિંદુચાલ મોકદ રાખવી એ ડહાપણુભર્યું છે એમ આપને નથી લાગતું?”

“ના, કેમ કે અમારા વિના તમે જર્મનો સાથેના કબ્જો પતાવી શકો એમ નથી એ હું જાણું છું. જે અમે સ્વતંત્ર હોત તો અમારી રીતે તમને સોએ સો ટકા સહકાર આપી શકત. આવી સીધી વાત સમજાતી નથી એ વિચિત્ર છે. આજે બ્રિટનને સ્વતંત્ર હિંદ તરફથી કરો ફાળો મળતો નથી. પરંતુ કાલે હિંદ સ્વતંત્ર થતાંવેંત જ તેને નૈતિક બળ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જ નૈતિક દૃષ્ટિએ સખળ એવા એક સ્વતંત્ર અને બળવાન રાષ્ટ્રની મૈત્રી લાધે છે. એનાથી ઇશ્વરનું સામર્થ્ય તેની પરાક્રાષ્ટાએ પહોંચશે. સાથે જ આ વસ્તુ સ્વતઃસિદ્ધ છે.”

એ વિચિત્ર છે કે જેમાં મિત્રરાજ્યોની ક્ષતેહ વિષે ચિંતા કરી છે એવા લખાણમાંથી લીધેલાં વાક્યોને મારાં ધરી-પક્ષીપણાના સૂચન તરીકે રજૂ કરેલાં છે.

૨૨. પછી ૧૪મી ઓગસ્ટે ના. વાઇસરોય પ્રત્યેના મારા કાગળમાંથી નીચલો ફકરો “અર્થસૂચક” જાણીને ઉતારેલો છે :

“મેં જવાહરલાલ નેહરુને મારા આદર્શરૂપે લીધા છે. એમના અંગત

પરિચયને લીધે ચીન તથા રશિયાના આગામી નાશનું દુઃખ એમને મારા કરતાં વધારે લાગે છે.”

‘ચીન તથા રશિયાના આગામી નાશનું દુઃખ’ આ શબ્દો લેખકે નાગરી અક્ષરે મૂક્યા છે અને પછી તે આ ફકરા ઉપર આમ ટીકા કરે છે :

“હિંદુસ્તાનની આરપાર અંગ્રેજ હકતા હકતા લડશે અને આને લીધે ખાનાખરાબી થશે, એવું ભવિષ્યદર્શન તેઓએ કયું.”

એમની હંમેશની ટેવ પ્રમાણે લેખકે કાગળનો આખો પ્રસ્તુત ભાગ ઉતાર્યો નથી. તેમ જ પરિશિષ્ટમાં આપેલો કાગળ ઉતારીને વાચકને મોર્ગદર્શન કરાવ્યું નથી. પ્રસ્તુત ભાગ આ નીચે હું ઉતારું છું :

“એક વસ્તુ વધારે. મહેર કરેલો પક્ષ હિંદી સરકારને તથા અમારે સામાન્ય છે. અત્યંત વાસ્તવિક શબ્દોમાં કહીએ તો તે ચીન તથા રશિયાની સ્વતંત્રતાની રક્ષા કરવી એ છે. હિંદી સરકાર માને છે કે આને માટે હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતા આવશ્યક નથી. હું એનાથી તદ્દન ભલદું ધારું છું. મેં જવાહરલાલ નેહરુને મારા આદર્શરૂપે લીધા છે. એના અંગત પરિચયને લીધે ચીન તથા રશિયાના આગામી નાશનું દુઃખ એમને મારા કરતાં વધારે લાગે છે, અને હું એમ પણ કહું કે તમારા કરતાં પણ વધારે લાગે છે, એ દુઃખને લીધે સામ્રાજ્યવાદની સાથેના એમનો બંધો કનિયો તેમણે ભૂલવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“નાઝીવાદ ફાસીવાદની ફતેહથી મારા કરતાં તે બહુ વધારે ખીચે છે. દિવસો અને દિવસો સુધી મેં એમની સાથે ફલીલ કરી. જેને વર્ણવવા મારી આગળ શબ્દો નથી એટલી તીવ્ર લાગણીથી તે મારા દષ્ટિબિંદુ સામે લડ્યા. પણ હકીકત આગળ એમનું કંઈ ચાલ્યું નહિ. હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતા વિના ખીલ બેની સ્વતંત્રતા પણ ભારે જોખમમાં છે એમ જ્યારે તેમણે ચોખ્ખું જોયું ત્યારે તે માની ગયા. એવા બળવાન મિત્ર તથા સાથીને કેદ કરવામાં તમે ચોક્કસ ભૂલ કરી છે.”

આખો કાગળ પરિશિષ્ટમાં આપેલો છે (પરિશિષ્ટ ૧ જુઓ). હું સૂચવું છું કે આખું અવતરણ લેખકે કરેલા અર્થ કરતાં તદ્દન જુદો અર્થ ધરાવે છે. હું ધરી-પક્ષી કે હારવાદી છું એ આરોપની નિરાધારતાને ‘હરિજન’માંથી કરેલા નીચેના ઉતારા વળી વધુ સાબિત કરે છે :

પ્ર. એ શું ખરું છે કે ઇંગ્લંડ અને જપાન પ્રત્યેનું આપનું હાલનું વલણ આપની એવી માન્યતામાંથી ઉત્પન્ન થયું છે કે આ લડાઈમાં બ્રિટિશ અને મિત્ર રાજ્યોની હાર થવાની છે ? . . . ”

ઉ. “ . . . મને કહેતાં સંકાય નથી થતો કે આ વાત સાચી નથી. બ્રિટનું થોડા દિવસ ઉપર જ મેં ‘હરિજન’માં લખ્યું હતું કે અંગ્રેજને હરાવવો એ કઠણ છે. હારવું શી ચીજ છે એ જ તેણે નક્કી નથી.”

(‘હરિજન’ ન્યૂન ૭મી, ૧૯૪૨, પા. ૧૭૭)

“ . . . અમેરિકા સાધનસંપત્તિ, યુદ્ધિ અને વિજ્ઞાન-કુશળતામાં એટલું જખબર છે કે કોઈ રાષ્ટ્ર કે રાષ્ટ્રોનો સમુદાય પણ એને હરાવી શકે નહિ . . . ”

(‘હરિજન’ ન્યૂન ૭મી, ૧૯૪૨, પા. ૧૮૧)

૨૨. જો હજી પણ એની જરૂર હોય તો એ આરોપનો ખીજો સંપૂર્ણ જવાબ મેં શ્રીમતી મીરાંબહેનને લખેલા કાગળથી મળી જાય છે, જે ઝટપટ લખાયેલો હતો અને જે પ્રસિદ્ધ કરવાનો કદી પણ ધરાદો નહોતો. જપાન તરત જ હુમલો કરશે અને સહેલાઈથી જીતી જશે એવી માન્યતાને લીધે એમણે કરેલા સવાલના જવાબમાં એ કાગળ લખેલો હતો. મારા જવાબને લીધે મારા વલણ વિષે કોઈ પણ ચક રહેતો નથી. કાર્યવાહક સમિતિની અસ્લાહાયાદની બેઠક પછી તે કાગળ લખેલો હતો. સદ્ગત શ્રી. મહાદેવ દેસાઈને તે મેં લખાવેલો હતો. અસલ કાગળ શ્રીમતી મીરાંબહેન આગળ છે. હું જાણું છું કે તેમણે આ જોલમાંથી ૨૪મી ડિસેમ્બરે લોર્ડ લિનલિથગોને એક કાગળ લખ્યો હતો, તેની સાથે આ પત્રવ્યવહારની નકલો મોકલી હતી અને તેને બહાર પાડવાની વિનંતી કરી હતી. એના કાગળની પહોંચ પણ એને કદી મળી નહિ. મને આશા છે કે વાંચ્યા વિના પણ એને કબૂતરખાનામાં ખોસી દીધો નહિ હોય. તરત જોવા થાય એટલે હું તે પરિશિષ્ટમાં આપું છું. [પરિશિષ્ટ ૨ (૮) જુઓ].

૨૩. મેં અસ્લાહાયાદ મોકલેલા હરાવને રંગબેરંગી રીતે વર્ણવેલો છે. એટલે હું હરાવમાંથી પ્રસ્તુત ફકરા ઉતારું છું અને બતાવું છું કે, મને લાગે છે તેમ, ભૂંડા વિના ખીજું કોઈ પણ ન જોવાના સુવિચારિત ધરાદા સાથે ક્ષેષ્ઠ મહાસભા સંબંધી એકેએક ચીજ આગળ ગયેલ છે. આમ “ સ્પિટન હિંદુસ્તાનનો બચાવ કરવા અશક્ત છે ” આના પછી નીચલાં વાક્ય આવે છે :

“કુદરતી છે કે તે (શ્રિટન) ને કાંઈ કરે છે તે એના પોતાના બચાવ અર્થે કરે છે. હિંદી અને શ્રિટિશ હિંદોની વચ્ચે કાયમનો વિરોધ છે. એટલે બચાવની કક્ષના પણ નોખી નોખી હોય. હિંદના રાજદ્વારી પણ ઉપર શ્રિટિશ સરકારને કાંઈ વિશ્વાસ નથી. મુખ્યત્વે હિંદુસ્તાનને તાબે રાખવા માટે હિંદી લશ્કરને આજ લગી રાખેલું છે. જે એને કોઈ પણ અર્થમાં પોતાનું ગણી શકે નહિ તે સામાન્ય વસ્તીથી એને સંપૂર્ણ રીતે અલગ રાખેલું છે. અવિશ્વાસની આ નીતિ હજી ચાલુ છે અને તેથી કરીને રાષ્ટ્રીય બચાવ હિંદના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓને સોંપાતો નથી.”

૨૪. પછી ખરડામાંથી આ વાક્ય લીધું છે :

“જો હિંદુસ્તાનને સ્વતંત્ર કરવામાં આવે તો તેનું પડેલું પગલું ધણું કરીને જપાન સાથે મસજત કરવાનું હશે.” આને ખરડામાંના નીચલા પરિચ્છેદોના અનુસંધાનમાં વાંચવાનું છે :

“જપાની સરકાર તથા લોકોને આ સમિતિ ખાતરી આપવા ઇચ્છે છે કે, હિંદુસ્તાનને જપાન સાથે કે બીજા કોઈ પ્રભુ સાથે વેર નથી. હિંદુસ્તાનને ફક્ત પરદેશી રાજ્યમાત્રથી મુક્તિ જોઈએ છે. પણ આ સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધમાં સમિતિનો એવો અભિપ્રાય છે કે જગતની સહાનુભૂતિને સત્કારતા છતાં હિંદુસ્તાનને પરદેશી લશ્કરી મદદની જરૂર નથી. તેના અહિંસક બળથી હિંદુસ્તાન સ્વતંત્રતા મેળવશે અને રાખશે પણ. એટલે સમિતિને આશા છે કે, જપાન હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરવાનો વિચાર નહિ રાખતું હોય, પણ જો જપાન હિંદુસ્તાન ઉપર હુમલો કરે અને શ્રિટન આપણી વિનંતીનો અત્તર કરે તો જો આ મહાસભા આગળથી માર્ગદર્શન ઇચ્છે છે તે બધાને વિષે સમિતિ એવી ઉમેદ રાખે છે કે તેઓ જપાનીસ લશ્કર સાથે અહિંસાત્મક અસહકાર કરશે અને એને કોઈ જાતની મદદ નહિ કરે. જોના ઉપર હુમલો થાય છે એની મુદલ ફરજ નથી કે હુમલો કરનારને કોઈ જાતની મદદ કરે. પૂર્ણ અસહકાર કરવો એ તેમનો ધર્મ છે.

અહિંસાત્મક અસહકારનો સાદો સિદ્ધાંત સમજવો કઠણ નથી :

૧. આક્રમણકારીને આપણે નમતું નહિ ને એના કોઈ પણ હુકમ માનવા નહિ.

૨. એની આગળથી કોઈ જાતની લાક્ષ્ય આપણે રાખવી નહિ અને એની દીની લાંચ પણ લેવી નહિ. તેમ છતાં આપણે એના ઉપર દ્વેષ રાખવો નહિ અને એનું અહિંસક ઇચ્છતું નહિ.

૩. જો તે આપણાં ખેતરોનો કબજો લેવા ઇચ્છે તો એનો વિરોધ કરતાં જલ્દી આપણે મરતું પડે તોપણ આપણે ખેતર છોડવાની ના પાડવી.

૪. જો તે મારો પડે કે તરસથી મરતો હોય અને આપણી મદદ માગે તો એની આપણાથી ના ન પડાય.

૫. અંગ્રેજ અને જપાની લશ્કર જ્યાં લડતાં હોય એવે ઠેકાણે આપણો અસહકાર નિરર્થક અને બિનજરૂરી હશે.

આજ તો અંગ્રેજ સરકાર સાથેનો આપણો અસહકાર મર્યાદિત છે. તે પ્રત્યક્ષ લડાઈ કરતી હોય ત્યારે જો આપણે એની સાથે સંપૂર્ણ અસહકાર કરીએ તો તે આપણા દેશને જાણી કરીને જપાનના હાથમાં મૂકવા જેવું થાય. એટલે બ્રિટિશ લશ્કરના માર્ગમાં કંઈ વિઘ્ન ન કરવું એ વારંવાર જપાની સાથેનો આપણો અસહકાર દર્શાવવાનો એક જ રસ્તો હશે. અને બ્રિટિશને આપણાથી કંઈ સક્રિય મદદ કરી શકાય નહિ. એના હાલના વલણ ઉપરથી વિચાર કરીએ તો આપણે વચ્ચે માથું ન મારીએ તે વિના અંગ્રેજ સરકારને આપણી કોઈ જાતની મદદની જરૂર નથી. એને તો ગુલામ તરીકે આપણી મદદ જોઈએ છે, જે રિયલિટી આપણે કદી પણ સ્વીકારી ન શકીએ.

જપાની લશ્કર સાથેનો અસહકાર કરવાનું તો ચોડાને જ જાત્રે આવશે અને જો તે સાચો અને સંપૂર્ણ હશે તો ફતેહમંદ થવો જ જોઈએ. પણ હિંદુસ્તાનના કરોડો લોકો રચનાત્મક કાર્યક્રમને પૂરા ઉત્સાહથી પાર પાડે એમાં જ સ્વરાજ્યનું ખરું સંસ્થાપન રહેલું છે. એના વિના આખું રાષ્ટ્ર જીગ જીગની મૂર્છામાંથી જાગી શકે નહિ. અંગ્રેજ રહે કે નહિ પણ બેકારી દૂર કરવી, નિર્ધન અને ધનવાન વચ્ચેની ખાડ ઉપર પુલ બાંધવો, કોમી બંધાને દેશવટો દેવો, અસ્પૃશ્યતાનો વળગાડ મટાડવો, લૂંટારાને સુધારવા અને એમનાથી પ્રજાને બચાવવી, આ તો આપણું હમેશાનું કર્તવ્ય છે. આ રાષ્ટ્રવિધાયક કામમાં જો કોટયવધિ માણસો જીવંત રસ ન લે તો સ્વતંત્રતા સ્વપ્નદશામાં જ રહે અને હિંસા કે અહિંસા બેમાંથી એકથી ન મેળવી શકાય.”

મારો મુદ્દો આ છે કે, હું અથવા કાર્યવાહક સમિતિ જપાનના પક્ષમાં અથવા બ્રિટિશથી વિરુદ્ધ છે એવું અનુમાન આમાંથી કાઢવું અશક્ય છે. બિલકુલ આક્રમણનો દબ વિરોધ કરેલો છે અને મિત્ર-રાજ્યોના લશ્કરને બિની આંચ ન આવે એની સૂક્ષ્મ સંભાળ લીધી છે. આ સંભાળમાંથી જ તાત્કાલિક સ્વતંત્રતાની માગણી જન્મેલી છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ પ્રત્યેનો અમારો અશમનીય વિરોધ જ ગોતવો હોય તો એ ગોતાગોત અનાવશ્યક છે, કારણ એ તો મારાં બધાં લખાણોમાં સુસ્પષ્ટ છે.

૨૫. ગઈ ઓગષ્ટની ૭મી તથા ૮મીએ મેં કરેલાં ભાષણોમાંથી થોડાક ભાગ નીચે ઉતારીને હું આ વિષયની ચર્ચા બંધ કરીશ.

૭ મી ઓગસ્ટના હિંદુસ્તાની ભાષણમાંથી

પછી બ્રિટિશ પ્રત્યે તમારે કેવું વલણ રાખવું એ સવાલ આવે છે. મેં જોયું છે કે આપણા લોકોમાં બ્રિટિશ પ્રત્યે દ્વેષ છે. એના વર્તનથી, તેઓ કહે છે કે, તેઓ ત્રાસી ગયા છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ અને બ્રિટિશ પ્રભુ વચ્ચે આપણા લોકો કાંઈ વિવેક કરતા નથી. એને મન બેચ એક જ વસ્તુ છે. આ દ્વેષને લીધે તેઓ જપાનને આવકાર પણ આપે. આ બહુ ભયંકર વાત છે. એનો અર્થ એમ કે આપણે એક ગુલામીને સાટે બીજી ગુલામી લેવી. આ લાગણી આપણે કાઢી નાખવી જોઈએ. આપણે કંઈચેા છે તે અંગ્રેજ લોકો સાથે નથી, આપણે તો એના સામ્રાજ્યવાદ સામે લડીએ છીએ. બ્રિટિશ સત્તાને ખસી જવાની માગણી કરી તે કાંઈ રોષથી નહોતી કરી. તે એટલા માટે કરી હતી કે હિંદુસ્તાન આ કટોકટીને વખતે પોતાને છાન્ને એવો ભાગ ભજવી શકે. મિત્રરાજ્યો લડાઈ કરતાં હોય અને ઇચ્છાએ અનિચ્છાએ એની આગળથી મેળવેલા પૈસાથી અને સાધનથી જ હિંદુસ્તાન જેવો મોટો દેશ મદદ કરે એમાં કાંઈ ખુશ થવા જેવું ન મળે. આ લડાઈ છે તે આપણી લડાઈ છે એમ આપણને ન લાગે, આપણે છૂટા ન હોઈએ, ત્યાં સુધી આત્મભોગ અને શૌર્યની સાચી ભાવના આપણે જગાડી શકીએ નહિ. હું જાણું છું કે જ્યારે આપણે પૂરો આત્મભોગ આપ્યો હશે ત્યારે અંગ્રેજ સરકારને આપણને સ્વતંત્રતા આપ્યા વિના છૂટકો રહેશે નહિ. એટલે આપણે દ્વેષભાવથી મુક્ત બનવું જોઈએ. મને પોતાને તો લવલેશ દ્વેષ કદી પણ આવ્યો નથી. ખરું પૂછો તો પહેલાં કદી હતો તેના કરતાં આજ હું બ્રિટિશનો વધારે મિત્ર છું. એક કારણ તો આ કે તેઓ આજ બીડમાં છે. એટલે મારી મિત્રતા જ માગે છે કે મારે એને ભૂલ કરતા બચાવી લેવા. મને સૂઝે છે તે પ્રમાણે તેઓ પાતાળખાડમાં પડવાની અણી ઉપર છે. એટલે એને મદદ કરવા લાંબો કરેલો મિત્રનો હાથ તેઓ કાપવા તૈયાર થઈ જાય એટલો બધો રોષ તરત તો તેમને ચઢી જાય તોપણ તેમના જોખમની તેમને ચેતવણી આપવી એ મારી ફરજ થઈ પડી છે. લોકો ભલે હસે, છતાં પણ એ મારો દાવો છે. મારા જીવનની મોટામાં મોટી લડત મારે આદરવી પડે એવે વખતે કોઈના પણ પ્રત્યે મારાથી દ્વેષ રખાય નહિ. વિરોધીની મુશ્કેલીનો લાભ લેવો અને ધા કરવા સારુ એનો ઉપયોગ કરવો એ કદપના જ મને તદ્દન અણગમતી છે.

એક વસ્તુનું તમે હંમેશાં ધ્યાન રાખશો તો મને ગમશે. એમ કહાપિ ન માનતા કે ખ્રિષ્ટિશ હારવાના છે. તે કોઈ કાયર પ્રજા નથી. મીણુ કહેવા કરતાં તેઓ ઠેક લગી લડશે. પણ માનો કે, યુદ્ધનીતિના કારણથી જેમ મલાયા, સિંગાપોર અને બ્રહ્મદેશ છાંડ્યાં તેમ તેમને હિંદ છાંડવું પડે, તો એ સ્થિતિમાં આપણે શું કરશું? જપાની હિંદ ઉપર ચડી આવશે અને આપણી કંઈ તૈયારી નહિ હોય. હિંદ ઉપર જપાન ફરી વળે તો તેથી ચીનનો અને કદાચ રશિયાનો પણ નાશ થાય. રશિયા તથા ચીનની હારમાં કારણભૂત થવાની મારી ધમ્મકા નથી. પંડિત નેહરુ આજ જ રશિયાની દીન દશા મારી આગળ વર્ણવતા હતા. તે ખૂબ અસ્વસ્થ હતા. તેમણે આલેખેલું ચિત્ર હજી મારી આંખ આગળ તરે છે. મેં મને પૂછ્યું, “રશિયા અને ચીનને મદદ કરવા હું શું કરી શકું?” અને અંતરમાંથી જવાબ આવ્યો, “તારી કસોટી થાય છે. અહિંસાપર રસાયણમાં તારી આગળ રોગમાત્રનું ઔષધ પડેલું છે એને તું કેમ અજમાવતો નથી? તું અહીં ખોઈ ખેઠો છે?” આ વેદનામાંથી અંગ્રેજ ખસી જાય એ સૂચના નીકળેલી છે. એનાથી અંગ્રેજે ભલે આજ ચિડાય અને મારા વચનનો અવળો અર્થ સમજે; તેઓ મને પોતાનો દુશ્મન પણ ગણે. પણ એક દિવસ તેઓ કહેશે કે હું તેમનો સાચો મિત્ર હતો.

૮મી ઓગસ્ટના હિંદુસ્તાની બાપજીમાંથી

ચીન વિષે ચિંતા બતાવીને મેં કહ્યું:

એટલે મારે તરત જ, આજ રાતે, દિવસ જગ્યા પહેલાં જો તે મળી શકે તો, સ્વતંત્રતા જોઈએ છે. કોમી એકતા થાય ત્યાં લગી એને સારુ ખમાય એમ નથી. જો તે એકતા સિદ્ધ ન થાય તો બીજી રીતે આપવો પડત એના કરતાં વધારે ભોગ સ્વાતંત્ર્ય મેળવતાં આપવો પડશે. મહાસભાએ કાં તો સ્વતંત્રતા મેળવવાની છે અને કાં તો એ પ્રયત્નમાં મરી ફીટવાનું છે. જે સ્વતંત્રતા મેળવવા મહાસભા મથે છે તે એકલા મહાસભા-વાદી સારુ નહિ પણ હિંદી લોકો સમસ્તને માટે હશે.

૮મી ઓગસ્ટના અંગ્રેજી બાપજીમાંથી

હિંદુસ્તાનની અહિંસક વિજ્ઞાપિ ઉપર ધ્યાન ન દેવું અને સ્વતંત્રતા મેળવવાનો તેનો મૌલિક અધિકાર નાકબૂત કરવો એ તેમની (મિત્ર-રાષ્ટ્રોની) મોઢામાં મોટી બૂલ ગણાશે. જે આજે ધૂંટણીએ પકીને લાંબા વખતથી લેણી થયેલી રદમની ચુકવણી માટે વિનંતી કરે છે તે અહિંસક હિન્દની માગણીનો જો તેઓ વિરોધ કરશે, તો તેથી રશિયા તથા ચીનને જીવલેણ ધા વાગશે..... મહાસભાની ન મૂંઝવણની નીતિનો હું કર્તા હતો,

અને છતાં આજ તમે મને આકરી ભાષા વાપરતો જુઓ છો. પરંતુ ન મૂંઝવવાની નીતિમાં એક શરત હતી કે એથી કરીને ‘રાષ્ટ્રનાં માન તથા સલામતીને બાધ ન આવવો જોઈએ.’ કોઈ એ માત્ર ગળું પકડ્યું હોય અને હું ખૂડતો હેઉં તો એ યુગબાવનારી પકડથી છૂટવા મારે ન મથવું કે? એટલે મારાં પહેલાંનાં વચન અને આપણી હાલની માગણી વચ્ચે કોઈ વિસંગતતા નથી. . . એની અનેક મર્યાદાઓ છતાં પ્રજાતંત્રો તથા ફાસીવાદ વચ્ચે અને જેની સામે હું લડું છું તે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ અને ફાસીવાદ વચ્ચે મૌલિક ફેર છે તે મેં હંમેશાં કબૂલ કર્યું છે. અંગ્રેજને હિંદુસ્તાન આગળથી જે જોઈએ તે બધું મળે છે? આજ જે તેમને મળે છે તે ગુલામીમાં રાખેલા હિંદ આગળથી મળે છે. જો હિંદુસ્તાન લડાઈમાં સ્વતંત્ર મિત્ર તરીકે ભાગ લે તો કેટલો બધો ફેર પડે એનો વિચાર કરો. એ સ્વતંત્રતા જો આવવાની હોય તો આજ આવવી જોઈએ. કારણ કે રશિયા તથા ચીન સહિત મિત્રોના વિજય માટે તે સ્વતંત્રતા તે વાપરશે. બ્રહ્મદેશવાળો રસ્તો પાછો બિઘડશે અને ચીનને સાચી મદદ કરવાનો રસ્તો સાફ થશે.

મલાયીમાં કે બ્રહ્મદેશમાં અંગ્રેજો પોતાના પક્ષનો છેલ્લો માણસ મરતાં જગી લડ્યા નહિ. એને બદલે તેઓએ તે દેશો “ચાલાકીથી ખાલી કર્યા.” પણ મારાથી એમ ન બની શકે. હું ક્યાં જઈશ? હિંદના ૪૦ કરોડ માણસોને હું ક્યાં લઈ જઈશ? એને પોતાની સ્વતંત્રતાના પારસમણિનો સ્પર્શ નથી થયો ત્યાં સુધી આ માનવસમુદાયને જગતમુક્તિને માટે કેમ કરીને બંધો કરી શકાય? એનામાં આજ તો કોઈ જીવ જ નથી. પિલાઈ પિલાઈને તે મૃતપ્રાય બનેલો છે. જો એની આંખમાં તેજ આણવું હોય તો સ્વતંત્રતા કાલ નહિ પણ આજ આવવી જોઈએ. એટલે મહાસભાએ કાં તો કરવાની, નહિ તો મરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ.

બ્રિટિશ સત્તાને ખસી જવાનું કહેવાની મેં મહાસભાને કેમ સલાહ આપી તે આ ઉતારા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે, અને એમ પણ જણાય છે કે અહિંસા, એટલે જાતે સહન કરવું તથા પ્રતિકાર વિનાનો આત્મભોગ, એ આ હિલચાલનો મૂળ મંત્ર હતો.

૨૬. બ્રિટિશ સત્તા ખસી ગયા છતાં હિંદુસ્તાનમાં મિત્રરાજ્યોનું લશ્કર રહે એ વાત મેં કેમ માન્ય રાખી એનો પૂરો ખુલાસો ગોતી કાઢવામાં લેખકને મુશ્કેલી પડી છે. જો એમના મનમાં નવા વિચારને સારુ અવકાશ હોત તો કોઈ મુશ્કેલી નડત નહિ. મારો ખુલાસો

એમના મોઢા આગળ હતો. પાકા વિરોધી પુરાવાને અભાવે એની નિષ્કપટતા વિષે શંકા કરવાનું કાંઈ કારણ નહોતું. મેં કદાપિ નિર્બીજાંતપણુનો કે બીજા કરતાં વધારે બુદ્ધિમતાનો દાવો કર્યો નથી.

૨૭. લેખક કહે છે કે, મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કર રહે પણ મુઠ્ઠી સત્તા અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં હોય નહિ તો તો અંગ્રેજ રાજની વધારે દુષ્ટ આકારમાં ફરી સ્થાપના થાય,— આ મુશ્કેલી રાજ્યએ બતાવી. તેનો કાંઈ “સંતોષકારક તોડ શ્રી. ગાંધીએ કદાપિ જાહેર કર્યો નહોતો,” એટલે લેખક સૂચવે છે કે, “એ તોડ જાનો રહે એમ એમણે (મેં) પસંદ કર્યું;” અને પછી તે કહે છે :

“હવે કાયડાના શ્રી. ગાંધીના અંગત તોડની વિષે તો કલ્પના જ કરવી રહી, પણ એક ખુલાસો જે ઉપરની પરિસ્થિતિ સાથે બરાબર બંધાયેલો આવે છે તે તરત ખ્યાલમાં આવી જાય છે; તે આ કે, તે સંભવિત હોવાનું ઉપર બતાવ્યું છે તેમ, શ્રી. ગાંધીએ પોતાની ચાંચનામાં આ સુધારો કબૂલ કર્યો તે મુખ્યત્વે અમેરિકાનો ટૂંકો મેળવવા સારુ થઈને અને ગોળુપણે કાર્યવાહક સમિતિમાંના પોતાના વિરોધીઓને શાંત કરવાના સાધન તરીકે. પણ એમણે એવી પરિસ્થિતિ કલ્પી હતી અથવા ઊભી કરવાની પેરવી કરી હતી, જેમાં લશ્કરને કાં તો હઠવાની ફરજ પડે અથવા એ રહે તોપણ નકામું થઈ પડે.”

આ સૂચનને કાંઈ વિશેષણ આપવું કઠણ છે. હું માની લઉં છું કે, વાત જાની રાખવાનું સૂચવે છે તે કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોથી પણ જાની રાખવાની હતી. નહિ તો મિત્રરાજ્યો સાથે ખેડવાના દગામાં તેઓ પણ મારી સાથે કાવતરામાં ભળેલા ગણાય. એવા દગાનાં અદ્ભુત પરિણામ આવે. એમ માનો કે, અંગ્રેજ સરકારે હિંદમાં બધી સત્તા છોડી દીધી છે અને સ્વતંત્ર હિંદી સરકાર તથા મિત્રરાજ્યો વચ્ચે થયેલા કરાર પ્રમાણે એનું લશ્કર હિંદમાં રાખેલું છે. આથી કરીને એમ પણ માનવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે, હિંસક કે અહિંસક કેઈ જાતના દંપાણથી નહિ પણ હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતા સ્વીકારવાની આવશ્યકતા અંગ્રેજ લોકોને જોઈ ગયા હોવાને કારણે કરાર કરવામાં આવ્યા છે. વળી માનો કે, ગુપ્ત વાત આ બધો વખત મેં મારા મનમાં જ બંડારી મૂકી છે અને હું ઓચિંતો સ્વતંત્ર

હિંદી સરકાર આગળ અને તેથી કરીને દુનિયા આગળ છાની વાત છતી કરું છું અને એ સરકાર કરારનામાની શરતો નિષ્ફળ કરવાની મારી યોજનાનો અમલ કરે છે: તો પછી પરિણામ શું આવે? મિત્રરાજ્યો આગળ પ્રચંડ બળ હોય એટલે એ ઓછામાં ઓછું મારું ડોકું ઉડાડી દે, મારી રીસ સ્વતંત્ર હિંદી સરકાર ઉપર ઉતારે, લશ્કરી બળથી નહિ પણ દલીલની શક્તિથી મેળવેલી સ્વતંત્રતાનો અંત આણે, અને પોતાથી અને ત્યાં સુધી ખોચેલી સ્વતંત્રતા પાછી મેળવવાનું હિંદ માટે અશક્ય કરી મૂકે. આ વિચારશ્રેણીને બહુ આગળ મારે લંબાવવી ન જોઈએ. ક્ષેપકનું સૂચન જો સાચું હોય તો એનાથી એમ સાબિત થાય કે અમે બધા ગુલામીમાંથી હિંદુસ્તાનની મુક્તિનો કે પ્રજા સમસ્તના હિતનો નહિ પણ અમારી અધમ જાતનો જ વિચાર કરનારા કાવતરાખાજ છીએ.

૨૯. રાજ્યજીએ બતાવેલી મુશ્કેલી જેના ઉપર મારા ગ્રુપ હેતુનું અનુમાન કરવા માટે ક્ષેપકે બાર દીધો છે તે એક ખીજ પત્રક્ષેપકે વધારે સચોટ રીતે બતાવી હતી અને ૧૯મી જુલાઈ ૧૯૪૨ના ‘હરિજન’માં, ૨૩૨-૩૩ મે પાને મેં એની ચર્ચા કરી હતી. આખા ક્ષેપમાં પ્રશ્નોત્તર જ છે, એને ક્ષેપકના આક્ષેપ સાથે સંબંધ છે. એટલે ક્ષમા માગ્યા વિના હું તે નીચે ઉતારું છું:

મુદ્દાના પ્રશ્નો

પ્ર. ૧. જો એક જ પ્રદેશમાં સશસ્ત્ર હિંસા અહિંસક પ્રવૃત્તિને નિષ્ફળ બનાવી દે તેમ જ તેની સાથે સાથે એ ચાલી ન શકે, તો પછી હિંદુસ્તાન પોતાની ભૂમિમાં વિદેશી સૈન્યને રહેવા દે તથા અહીંથી તેને પોતાનું કાર્ય કરવા દે એ પરિસ્થિતિમાં આક્રમણનો અહિંસક રીતે સામનો કરવાનો કંઈ અવકાશ રહેશે ખરો?

જ. પ્રશ્નમાં બતાવવામાં આવેલા દોષની ના પાડી શકાય એમ નથી. આ પહેલાં મેં એનો સ્વીકાર કરેલો છે. સ્વતંત્ર હિંદ મિત્રરાષ્ટ્રોના સૈન્યોની હાજરી નભાવી લે એમાં રાષ્ટ્રની મર્યાદાઓનો સ્વીકાર રહેલો છે. હિંદ સમગ્ર રાષ્ટ્ર તરીકે કદીયે અહિંસક નહોતું. એને વિષે એવો દાવો પણ કરવામાં આવ્યો નથી. એનો કેટલો ભાગ અહિંસક છે એ ચોક્કસપણે કહી શકાય નહિ. અને નિર્ણાયક વાત તો એ છે કે, ચડી આવેલા બળવાન સૈન્યની સામે થઈ શકે એવી સશક્તની અહિંસા

હિંદુસ્તાને હજી બતાવી નથી. આપણે જો એ શક્તિ ખીલવી હોત તો આપણે ક્યારનાયે સ્વતંત્રતા મેળવીને બેઠા હોત, અને તો પછી હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પણ લશ્કરની હાજરી નભાવી લેવાનો સવાલ જ ન રહેત. આજે કરવામાં આવેલી માગણી નવીન પ્રકારની છે એ જુલાવું ન જોઈએ. એ માગણી ક્ષિત્રન સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાનને સત્તા સોંપી દે એવી નથી, કેમ કે જોને ક્ષિત્રન આ રીતે સત્તા સોંપી શકે એવો એકે પક્ષ હિંદમાં નથી. બળને વધારનારો સંપ આપણામાં આજ નથી. એટલે આજની માગણી આપણે પ્રત્યક્ષ બતાવી શકીએ એવા બળને આધારે કરી નથી. જોને ક્ષિત્રને અન્યાય કરેલો છે તેનામાં ક્ષિત્રનના ન્યાયી પગલાનાં પરિણામો વેઠવાની શક્તિ છે કે કેમ એ વાતનો વિચાર કર્યા વિના ક્ષિત્રને એ ન્યાયી પગલું ભરવું એવી નતની માગણી છે. લૂંટ કરી તે ખોટું હવું એટલા જ કારણથી લૂંટના ભોગ બનેલા મૂળ માલિકને ક્ષિત્રન લૂંટી લીધેલી મિલકત પાછી સોંપશે ખરું ? પાછી સોંપવામાં આવેલી મિલકતનો કબજો તે રાખી શકશે કે કેમ તે ક્ષિત્રને વિચારવાનું નથી. એટલે તો ક્ષિત્રનના પગલાથી નીપજતી પરિસ્થિતિને માટે મારે અતંત્રતા શબ્દ વાપરવો પડ્યો છે. આ મહાન નૈતિક કાર્યથી ક્ષિત્રન નૈતિક પ્રતિષ્ઠા મેળવશે તેનાથી તેની છત અવરય થશે. તેની પાસે હિંદની માલકી ન હોય તો ક્ષિત્રનને લડવાનું કારણ રહે કે નહિ એ સવાલનો વિચાર કરવાની મારે જરૂર નથી. આ લડાઈમાં ક્ષિત્રન પોતાની આખર જળવવા કે પછી હિંદનો કબજો સાચવી રાખવા લડે છે એની આપણને ખબર પડશે. આમ મારી માગણી નબળી પડે છે ખરી, પણ તેનું ન્યાયીપણું લેશમાત્ર પણ ઓછું થવું નથી.

આમ સ્થિતિ હોવાથી મારા પ્રમાણિકપણા અને શુભનિષ્ઠાની ખાતર મારી માગણીમાં રહેલી આ ખામીનો ઉપાય મારે યોજવો રહ્યો. મિત્ર-રાજ્યોનાં લશ્કર હિંદમાંથી ખસી જવાને લીધે અચૂક હારવાનાં હોય તો મારી માગણીને અપ્રમાણિક ગણીને કાઢી નાંખવી જોઈએ. મારી માગણી તેમ જ તેની મર્યાદાઓ ચાહુ પરિસ્થિતિમાંથી જ બંધાયેલાં છે. તેથી જો આજે ચડાઈની સામે અહિંસક સામનાનો અવકાશ લગભગ નહિ હોય, તેમ મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કરો હિંદમાં લડતાં હોય તેની સાથે સાથે અહિંસક સામનો ન થઈ શકે એ વાતનો સ્વીકાર કરવો રહ્યો. કેમ કે એ લશ્કરો અહીં આજે પડ્યાં છે અને એની આપણા ઉપર પૂર્ણ સત્તા છે. પણ એ લશ્કરો રાષ્ટ્રની શરતે લડશે એટલો ફેર માગણીમાં રહેલો છે.

પ્ર. ૨. જો હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતા ટકાવી રાખવાનું સશસ્ત્ર સૈન્ય, તેની સરદારી તેમ જ કાબૂ આજના સંજોગોમાં ક્ષિત્રન તથા અમેરિકાના

હાથમાં રહેશે, તેને આધારે રહેવા દેવામાં આવે, તો પછી હિંદની પ્રભા, કંઈ નહિ તો લડાઈ ચાલે ત્યાં લગી સાચી સ્વતંત્રતાની લાગણી અનુભવશે ખરી ?

જ. જો બ્રિટનની બહેરાત પ્રમાણિક હશે તો એના લશ્કરની હાજરીથી સાચી સ્વતંત્રતાના આપણા અનુભવ ઉપર કંઈ માઠી અસર થાય એમ માનવાને હું કંઈ કારણ જોતો નથી. છેલ્લા વિશ્વવિગ્રહમાં અંગ્રેજ લશ્કર ફ્રાન્સની ભૂમિ પર રહીને લડતું હતું ત્યારે ફ્રેન્ચ લોકો પરતંત્રતાની લાગણી અનુભવતા હતા ખરા ? ગઈ કાલનો મારો માલિક આજ મારો સમોવડિયો થઈને મારી શરતે મારા ઘરમાં રહે તો તેની હાજરીથી મારી સ્વતંત્રતાને કંઈ આંચ આવે નહિ. એટલું જ નહિ, પણ હું તેને રહેવા દઉં તેથી મને લાભ પણ થાય.

પ્ર. ૩. 'સંધિની' શરતો ગમે તે હોય, પણ જો ઇંગ્લંડ અને અમેરિકાનાં સૈન્યને હિંદના 'ખચાવ' અર્થે કાર્ય કરવા દેવામાં આવે તો પછી આ દેશના ખચાવ માટે હિંદીઓ સ્વદેશ અને ઊત્તરતા દરમિયાનના જ લાગ લાગવી શકે ખરું ને ?

જ. આ લશ્કરને આપણે આપણા ખચાવ કે રક્ષણ માટે રાખવા ઇચ્છતા નથી એવો ખ્યાલ મારી યોજનામાં રહેલો છે. એ લશ્કર આપણો કિનારો છોડી જાય તો આપણે આપણું ગમે તેમ ફેરી લઈશું. આપણે અહિંસક સામનો પણ કરીએ. જો નસીબ પાંસરું હોય તો એમ પણ બને કે મિત્રરાજ્યો ચાલ્યા ગયા પછી, જપાનીઓ આપણે તેમની હાજરી અહીં ઇચ્છતા નથી એમ જોઈને, આપણા દેશનો કબજો ન પણ કરે. પણ સ્વેચ્છાએ અને વ્યવસ્થિત રીતે મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કર ખેંચી લેવામાં આવે કે તેમને જખરદસ્તીથી હાંકી કાઢવામાં આવે તે પછી શું થાય એની આ બધી કેવળ કલ્પનાઓ છે.

પ્ર. ૪. ધારો કે અંગ્રેજોને નૈતિક હેતુથી નહિ પણ તાત્કાલિક રાજપ્રીય તેમ જ વ્યૂહનો લાભ મેળવવા, જેમાં તેમને હિંદમાં પોતાનું લશ્કર રાખવાની તથા વધારવાની છૂટ આપવામાં આવી હોય, એવી 'સંધિ' કબૂલ કરે અને પછી જો તેઓ હિંદનો કબજો રાખી રહેવાનું પસંદ કરે તો તેમને અહીંથી કેવી રીતે કાઢી શકાય ?

જ. મિત્રરાજ્યો અથવા, સાચું કહીએ તો, બ્રિટન પ્રમાણિકપણે વર્તશે એમ માનીને આપણે ચાલીએ છીએ. અહીં સવાલ તેમને હાંકી કાઢવાનો નથી, પણ તેમણે આપેલું વચન તેઓ પાળે એ છે. એ લોકો જો વિશ્વાસઘાત કરે તો તેમનું વચન પળાવવા માટે જરૂરી અહિંસક કે હિંસક બળ આપણી પાસે હોતું જ જોઈએ.

પ્ર. ૫. દાખલા તરીકે સુભાષણાણુ જર્મની અને જપાન જેડે સંધિ કરે અને તે અનુસાર હિંદને ‘સ્વતંત્ર’ જાહેર કરવામાં આવે તથા ધરી-સત્તાનાં સૈન્ય અંગેજને હાંકી કાઢવા માટે હિંદમાં પ્રવેશ કરે તો એ રિથિતિ ઉપરના પ્રશ્નોમાં વર્ણવવામાં આવેલી રિથિતિના જેવી જ નહિ થાય કે ?

જ. દક્ષિણ અને ઉત્તર દુવ વચ્ચે જેટલું અંતર છે એટલું જ અંતર આ દેશી લીધેલી પરિસ્થિતિઓ વચ્ચે છે. મારી માગણી આપણા માલિકાને ઉદ્દેશીને છે, જ્યારે સુભાષણાણુ તો તેમને અહીંથી હાંકી કાઢવા માટે જર્મન લશ્કર આણવા ઇચ્છે છે. હિંદને ગુલામીમાંથી છાડવવાની જર્મનીની કાંઈ ફરજ નથી. તેથી સુભાષણાણુના કાર્યથી તો હિંદને બલમાંથી ચૂકમાં પાડવા જેવું થાય. હું આશા રાખું છું કે આ બે રિથિતિ વચ્ચેના ભેદ પ્રશ્ન પૂછનારને સ્પષ્ટ થશે.

પ્ર. ૬. મોદાના સાહેબે હમણાં જ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે, મહાસભાની દૃષ્ટિએ જો “બચાવ એટલે કેવળ સશસ્ત્ર બચાવ જ” હોય તો, જેને વારવો કઠણ પડે એવા હુમલાખોરોને ‘સ્વતંત્રપણે’ અસરકારક સશસ્ત્ર સામનો કરવા માટે હિંદ આગળ જરૂરી સાધનસામગ્રી નથી એ હકીકત ધ્યાનમાં લેતાં હિંદના સાચા સ્વાતંત્ર્ય માટે કાંઈ પણ અવકાશ રહે છે ખરો ? જો આપણે ફક્ત સશસ્ત્ર બચાવનો જ વિચાર કરતા હોઈએ તો પછી એક જ દાખલો આપું કે, નૌકાસૈન્ય તેમ જ જહાજોને બાંધવાના ઉદ્યોગ વિના ચાર હજાર માઈલ જેટલા લાંબા દરિયાકિનારાવાળું હિંદ સ્વતંત્ર રહેવાની અપેક્ષા રાખી શકે ખરું ?

જ. હથિયારોના બળ વિના કેઈ પણ દેશ પોતાનો બચાવ કરી શકે એવો મારો મત છે પણ મોદાના સાહેબનો નથી, એ જાણીતી વાત છે. અહિંસક રીતે પોતાના દેશનો બચાવ કરી શકાય છે એ અભિપ્રાયને આધારે મેં મારી માગણી કરેલી છે.

પ્ર. ૭. જો બ્રિટન તેને ‘સ્વતંત્ર’ જાહેર કરે તોપણ હિંદુસ્તાન આજે ચીનને સંઘનસામગ્રીની શી મદદ કરી શકે ?

જ. હિંદ હમણાં મિત્રરાજ્યોને ખપે એવી અધિક્યરી અને ટંકધડા વિનાની મદદ ચીનને આપે છે. સ્વતંત્ર હિંદ ચીનને જરૂર હશે તેવા માણસો અને સામગ્રીની મદદ આપશે. હિંદ અને ચીન એશિયાના દેશો હોવાથી પરસ્પર વિવિધ સંબંધોથી સંકળાયેલા છે. એવો સંબંધ મિત્ર-રાજ્યોને ચીન સાથે ન હોઈ શકે. સ્વતંત્ર હિંદ જપાનને ચીન સાથે યોગ્ય વર્તન રાખવાને નહિ જ સમજાવી શકે એમ કાણુ કહી શકે ?

દાખલા તરીકે જવાબ ૨ અને ૩ માં કરેલો ખુલાસો એમના મોઢા આગળ હતો એની લેખકે કેમ અવગણના કરી છે ? દૂંઠામાં મારા ખુલાસાનો અર્થ આ છે કે, જેમ સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાનની સરકાર કરારને અંગે પોતાનો ભાગ પાર પાડે એવો વિશ્વાસ રાખવાની હું મિત્રરાણ્યો આગળ અપેક્ષા રાખું એ જ પ્રમાણે કરારને અંગે તેઓએ પાળવાની શરતો મિત્રરાણ્યો નિમકહલાલીથી પાર પાડે એવો વિશ્વાસ હું રાખું. અંગ્રેજો ગમે ત્યારે ખસી જાય પણ તેમનું પ્રયાણ એટલું માનભયું હશે કે તે પછી એ પક્ષોએ કરવાનાં કામ એકેએક ખૂબ સફળતા અને નિખાલસપણાથી કરાશે. મારો અભિપ્રાય છે કે ખતાવેલી મુશ્કેલીનો આ ઉકેલ પૂરેપૂરો સમજી શકાય એવો તથા સંતોષકારક છે.

૨૯. ગુપ્તતા વિષે અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિ આગળ મેં ૮મી ઓગસ્ટે કરેલા હિંદુસ્તાની ભાષણમાં આમ કહ્યું હતું :

“પરંતુ છાનું છાનું કાંઈ પણ ન કરવું જોઈએ. આ ઉઘાડો બળવો છે. આ લડતમાં ગુપ્તતા પાપરૂપ છે. સ્વતંત્ર પુરુષ છાની હિલચાલ ન કરે. એમ બને કે જ્યારે તમે સ્વતંત્રતા મેળવશો ત્યારે મારી સલાહ નહિ માનો અને તમારું પોતાનું સી. આઈ. ડી. ખાતું રાખશો. પણ આ લડાઈમાં તો આપણે જાહેર રીતે કામ કરવાનું છે અને ભાગ્યા વિના આપણી છાતી ઉપર ગોળીઓ ઝીલવાની છે. આવી જતની લડતમાં ગુપ્તતામાત્ર પાપરૂપ છે અને સંભાળપૂર્વક એનાથી દૂર રહેવું જોઈએ.

વળી પરિશિષ્ટ ૧ (૩) જુઓ.

ખાસ કરીને જ્યારે એ આરોપને માટે મુદ્દલ પુરાવો ન હોય ત્યારે, કોઈ માણસ ગુપ્તતાથી એને પાપ જાણીને દૂર રહ્યો હોય એના ઉપર ગુપ્તતાનું તહોમત મૂકવું એ જરા નિષ્કુર છે.

૩૦. આગળ ચાલતાં લેખક કહે છે :

“.....અને આ કંઈ દેવચોગ નથી કે, જ્યારે શ્રી ગાંધી ‘હરિજન’માં ‘હિંદ છોડો’ એ એમના સૂત્રનું વિવરણ કરતા હતા ત્યારે તે કોઈ પણ જાતના મિલકતનાશની વિરુદ્ધ પણ લખતા હતા. (મિલકત અને મોટા ભાગે ઔદ્યોગિક મિલકત દુરમનને હાથ ન જાય એટલે એનો નાશ કરવો પડે; આ મિલકતની શ્રી. ગાંધીને ચિંતા રહે છે, પણ જપાનીનો અહિંસક રીતે વિરોધ કરવામાં અગણિત હિંદીઓનો જીવ આપવાની

એમની તૈયારી છે એ વિચિત્ર છે. મિલકત બચાવી લેવી જોઈએ; આપણે કદાચ યોગ્ય રીતે પ્રશ્ન કરી શકીએ કે તે કોને માટે બચાવવાની છે ?)”

“દૈવયોગ નથી ” આમાં એક મહત્ત્વનું સૂચન છે જેને માટે કાંઈ સાબિતી નથી. કૌંસમાં કરેલી વ્યાખ્યાથી સ્પષ્ટ રીતે એમ સૂચવ્યું છે કે, આમપ્રજ્ઞના જનમાલ કરતાં સાહુકારની મિલકત વિશે મને વધારે ચિંતા હતી. આમાં સત્યને જાણી જોઈને વિકૃત સ્વરૂપ આપ્યું છે. જેમાંથી જિલ્લો જ અર્થ નીકળે છે એવા ઉતારા હું આ નીચે આપું છું :

“શુદ્ધમાત્રના વિરોધી તરીકે મારો જવાબ તો એક જ હોઈ શકે. આક્રમણ માટે કે રક્ષણ માટે જન કે માલનો નાશ કરવામાં હું નથી જોતો. બહાદુરી કે નથી જોતો ભોગ. મારે છાડવાં જ પડે એમ હોય તો તો શત્રુ વાપરશે એ ખીકે મારાં ધર અને પાકનો નાશ કરવા કરતાં હું તે તેને માટે છોડી જવાનું પસંદ કરું. જે હું બચથી નહિ પણ કોઈને શત્રુ જ સમજી શકતો નથી એવી માનવપ્રેમની વૃત્તિથી પ્રેરાઈને વળું તો આ રીતે ધર અને પાક છોડી દેવામાં વધારે વિવેક, ભોગ તેમ જ બહાદુરી રહેલાં છે.

પણ હિંદુસ્તાનની બાબતમાં તો એક વ્યવહારુ વસ્તુ પણ વિચારવાની રહે છે. રશિયામાં તો સમસ્ત પ્રજામાં બળવાન રાષ્ટ્રભાવના ખીલેલી છે તેટલે અંશે હિંદુસ્તાનમાં ખીલેલી નથી. હિંદુસ્તાન લડવું જ નથી, એના વિજેતાઓ લડે છે.” (‘હરિજન’, માય, ૨૨મી, ૧૯૪૨, પા. ૮૮).

“મારો ભાઈ જે મારી સામે લડે છે તેને પાણી ન મળી શકે એટલા માટે મારા ફવામાં હું ઝેર નાખું કે ફવો પૂરી દહ એમાં કાંઈ બહાદુરી નથી. આપણે એમ માનીને ચાલીએ કે હું તેની જોડે જૂની પ્રચલિત પદ્ધતિએ લડું છું. તેમ જ એમ કરવામાં કાંઈ આત્મભોગ પણ નથી. કારણ એ મને શુદ્ધ બનાવવું નથી અને આત્મભોગમાં શુદ્ધિ આવશ્યક છે. એવા વિનાશને મોઢા ઉપર ચીડ કાઢવા નાક કાપવાની સાથે સરખાવી શકાય. જૂના જમાનામાં સૈનિકો ધર્મશુદ્ધિના નિયમ પાળતા. ફવામાં ઝેર નાંખવું અને અનાજના પાકનો નાશ કરવો એ વસ્તુઓ નિષિદ્ધ ગણાતી. પણ હું મારા ફવા, પાક અને ધરખારને અકબંધ રહેવા દઉં એમાં બહાદુરી ને આત્મભોગ રહેલાં છે, એવો મારો અવશ્ય દાવો છે. બહાદુરી એટલા માટે છે કે શત્રુ મારે ખચે ખાય પીએ અને મારી પાછળ પડે એ જોખમ હું જાણીજૂળને વહોરું છું. અને આત્મભોગ એટલા માટે છે કે શત્રુને માટે કાંઈ છોડી જવાની ભાવના મને શુદ્ધ તથા ઉન્નત કરે છે.

“‘મારે છાડવાં જ પડે એમ હોય’ એ શરત સૂચવનારું વચન પ્રત્યક્તના ધ્યાન બહાર ગયું છે. મેં’ એવી પરિસ્થિતિ કદાચી છે જેમાં હું હાલ તરત મરવા તૈયાર નથી અને તેથી વ્યવસ્થિત રીતે પાછો હટવા ઇચ્છું છું, અને તેમ કરતાં એવી આશા રાખું છું કે બીજા ને વધારે અનુકૂળ સંજોગોમાં હું સામે મોંએ લડી શકીશ. અહીં જે વસ્તુનો વિચાર કરવાનો છે તે પ્રતિકાર નથી, પણ અનાજના પાક ને એવી બીજી વસ્તુઓનો નાશ ન કરવો એ છે. હિંસક કે અહિંસક પ્રતિકાર સારી પેઢે વિચાર કરીને કરવાનો હોય છે. અવિચારી પ્રતિકાર લરકરી ભાષામાં આંધળિયાં કહેવારો અને અહિંસાની ભાષામાં હિંસા કે મૂર્ખાઈ કહેવારો. પીછેહઠ પોતે ધણી વાર પ્રતિકારની યોજના હોય છે. અને તે બારે બહાદુરી અને આત્મસોગની પુરોગામી પણ હોઈ શકે. દરેક પીછેહઠ કાયરપણાની નથી હોતી; કાયર-પણું તો મોતનો ડર સૂચવે છે. એશક બહાદુર માણસ વધારે વાર તો તેને તેની મિલકત ઉપરથી કાઢી મૂકવાના ચડાઈ કરનારના પ્રયત્નને હિંસાથી કે અહિંસાથી સામનો કરતાં જ મરી જાય; પણ જે હાલ તરત એને પીછેહઠ કરવામાં શાણપણુ દેખાય તો તેથી કરીને તેની બહાદુરીમાં જરાયે ઊણપ આવવાની નથી”

(‘હરિજન’, એપ્રિલ ૧૨મી, ૧૯૪૨, પા. ૧૦૯).

આટલે સુધી તો ગરીબ માણસની મિલકતની જ ચિંતા કરી છે. ઔદ્યોગિક મિલકતનું તો નામ જ લીધું નથી. એવી મિલકતનો નાશ ન કરવાનાં કારણો પણ મેં આપ્યાં છે, જે મને હજી પણ તદ્દન ચેત્ય લાગે છે. ઔદ્યોગિક મિલકતને લગતી ફક્ત એક જ નોંધ મારી આગળ પડેલા ‘હરિજન’ના અંકોમાં મને જડી છે. તે નીચે પ્રમાણે છે :

“ધારો કે ઘઉં દળવાનાં કે તેલીબિયાં પીસવાનાં કારખાનાં હોય તો હું એનો નાશ ન કરું. પણ યુદ્ધના સરંજામનાં કારખાનાંનો નાશ કરું;..... કાપડની મિલોનો નાશ હું ન કરું, અને એવી બધી વસ્તુઓના નાશનો પ્રતિકાર કરું.”

(‘હરિજન’, મે ૨૪, ૧૯૪૨, પા. ૧૬૭).

કારણ સ્પષ્ટ છે. અહીં પણ માલિકોની નહિ પણ કારખાનામાં બનેલી ખોરાકની ચીજો તથા કાપડ જે વાપરે છે તે અ.મ પ્રજાની ચિંતા કરેલ છે. આ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે, સાધારણ વખતમાં ગ્રામઉદ્યોગના હિતાર્થે એ જાતનાં કારખાનાં વિરુદ્ધ મેં હંમેશાં લખ્યું છે અને કામ પણ લીધું છે, કેમ કે જ્યાં થોડા હજારો અથવા

બહુ તો થોડા લાખોને જ રોજ મળે એવાં કારખાનાંની બનાવટ કરતાં, જેમાં કરોડોને રોકી શકાય એવી હાથમજૂરીની બનાવટને વધારે પસંદ કરવી એ મારો સિદ્ધાંત છે.

૩૧. વળી અલ્લાહાબાદ મોકલેલા ઠરાવના છેલ્લાની પહેલાંના પરિચ્છેદનું છેલ્લું વાક્ય જુઓ : “ જે આમગ્રજની માલકીનું છે અથવા એને ઉપયોગી છે તેનો નાશ કરવો એવી મહાસભાની નીતિ કદાપિ ન હોઈ શકે ”. ઉપર દર્શાવેલું બધું હોવા છતાં લેખકે સત્યને આમ વિકૃત સ્વરૂપ કેમ આપ્યું હશે તે સમજાય એમ નથી.

૩૨. જેમાંથી મેં લેખકે કૌંસમાં કરેલું કથન ઉતાર્યું છે એ જ પરિચ્છેદમાં નીચેનું વાક્ય જોવામાં આવે છે :

“ પરંતુ આપણી આગળ એની પોતાની કબૂલાત પડી છે કે અહિંસક પ્રતિકારથી જપાનીને ખાળી શકાય એવી ખાતરી તે આપી શકતા નથી; ખરેખર એવી આશાનો તો એ ‘નિરાધાર ક્ષપના’રૂપે ઉલ્લેખ કરે છે.”

હિંદુસ્તાનને મિત્રરાષ્ટ્રો અને જપાન વચ્ચેનું રણક્ષેત્ર બનતું અટકાવવા માટે ‘એની (જપાનીની) માગણીઓ મંજૂર કરવા’ હું તૈયાર હતો, એ વાતના ટેકારૂંપે આ ટાંકણું છે. ન્યાંથી આ લીધેલું છે તે લેખમાંથી હું ઉતારા કરું છું. પાંચમી જુલાઈ, ૧૯૪૨ના, ‘હરિજન’માં ‘એક ભૂલ’ એ મથાળાવાળા લેખમાં એક પત્રલેખકે મને પૂછેલા નીચલા સવાલનો મેં જવાબ આપ્યો છે :

પ્ર. “ મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કરને હિંદુસ્તાનમાં રહેવા દેવાં જોઈએ એમ તમે અહિંસાની દૃષ્ટિએ આવશ્યક ગણો છો. તમે એમ પણ કહો છો કે જપાનને હિંદનો કબજો લેતું અટકાવવા માટે સોએ સો ટકા ખાતરીનો કોઈ અહિંસક માર્ગ તમે બતાવી શકતા નથી, એટલે મિત્રોને તમારાથી પડતા મૂકી શકાય નહિ. પણ તમને એમ નથી લાગતું કે, જે પગલાથી અંગ્રેજોને ખસી જવાની ફરજ પડે તેમાંથી એટલી અહિંસક શક્તિ પેદા થાય કે જે જપાનીઓને હિંદનો કબજો લેતાં અટકાવવા માટે પૂરી પડે ? અને સત્યાગ્રહ તરીકે તમારી એ જોવાની પણ ફરજ નથી કે જે પરદેશી હનુમત આખલા આપણી ભૂમિ ઉપર ભયંકર યુદ્ધ મચાવી આપણા દેશ, આપણાં ધરખાર અને આપણા સર્વસ્વનો નાશ કરે નહિ તે પણ એટલું જ અગત્યનું છે ? ”

આ પ્રમ્તનો મેં આપેલો જવાબ નીચે પ્રમાણે હતો :

જ. “આ સવાલમાં દેખીતો વિચારદોષ છે. અંગ્રેજો પોતાની રક્ષા માટે પોતાના બાહુબળ ઉપર જ વિશ્વાસ રાખવાને સૈકાઓથી ટવાયેલા છે. તેમના મનમાં હું અહિંસા ઉપર એવી શ્રદ્ધા એકદમ નહિ પેદા કરી શકું કે જે હિંદીઓના હૃદયમાં પણ બહુ ઊંડી ઊતરી નથી. અહિંસક શક્તિએ હિંસાની શક્તિની પેઠે કામ કરવું ન ધટે. હિંદની ભૂમિ ઉપર મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કરોને કામ કરવા ના પાડવાથી, મારી સૂચનાથી તેમના મનમાં ખીજ ઊપજી હશે તેમાં વધારો જ થાય. પહેલી ખીજ અનિવાર્ય છે; બીજી વગર મફતની ચડાવી ગણાય.

વળી જો અંગ્રેજોનું પ્રયાણ થાય તો તે કેવળ અહિંસક દબાણને જ પરિણામે નહિ હોય. અને ગમે તેમ પણ નૂના માલિક ઉપર અસર કરવામાં જે શક્તિ જોઈએ તે નવા ચડાઈ કરનારને અટકાવવાના કામમાં આવશ્યક શક્તિ કરતાં નોખી જતની જ હોય. આમ આપણે કર ન ભરીને અને બીજી વિવિધ રીતે અંગ્રેજ રાજ્યના અમલોનો ઇન્કાર કરી શકીએ. પણ આ રીતો જપાનના હુમલાનો વિરોધ કરવામાં કામ ન લાગે. એટલે જપાનનો પ્રતિકાર કરવા આપણે તૈયાર હોઈએ તોયે તેમને આપણે કેવળ અહિંસાથી રોકી શકીશું જ એવી નિરાધાર ધારણા ઉપરથી જ અંગ્રેજોને તેમનું અનુકૂળ સ્થાન છોડી દેવાનું આપણાથી કહી શકાય નહિ.

છવટે આપણે આપણી પોતાની પદ્ધતિએ સ્વરક્ષા કરીએ છતાં અંગ્રેજો વૂઠી પડે એટલું તાણ એના પર આવે એવું કરતાં આપણી અહિંસા આપણને અટકાવે છે. એમ કરવું તે તો છેલ્લાં આ વીસ વર્ષના આપણા આખા ઇતિહાસ પ્રત્યે જોવડા બનવા જેવું થાય.”

(‘હરિજન’, જુલાઈ ૫મી, ૧૯૪૨, પા. ૨૧૦)

ઉપર ઉલ્લેખેલી ધારણા પત્રલેખકની છે તે એવી કે, અંગ્રેજોને ખસવાની ફરજ પાડે એવી મારી પ્રવૃત્તિથી જે અહિંસક શક્તિ પેદા થાય તે જપાનને પણ રોકી શકે, અને તેથી કરીને અંગ્રેજો હિંદમાંથી પોતાનું લશ્કર ખસેડી લે એવી મારી મૂળ દરખાસ્ત મારે ફેરવવી ઘટતી નહોતી. બ્રિટિશ લશ્કરને અહીં રહેતું અટકાવવા માટે કરેલી એ ધારણાની અયુક્તતા મેં બતાવી છે. અહિંસાની શક્તિ ઉપર મારી શ્રદ્ધા છે તે અવિચળ છે, પણ જપાન સાથે કામ લેવામાં એ જો તેમને જરૂરી લાગે તો હિંદુસ્તાનને ભંડારભૂમિ તરીકે વાપરતા એમને અટકાવવા સારું અંગ્રેજો આગળ મારી શ્રદ્ધા મારાથી રજૂ કરી શકાય નહિ.

૩૩. જપાનીઓને મેં :કરેલી અપીલમાંથી નીચલું ઉતારીને પોતાના અનુમાનને પુષ્ટ કરવાનો લેખકે વધુમાં પ્રયત્ન કર્યો છે :

“ અને જોને તમારા (જપાનીના) સામ્રાજ્યવાદ અને નાઝીવાદ જોયો જ અમે ધિક્કારીએ છીએ તે સામ્રાજ્યવાદનો સામનો કરવાની અબોડ પરિસ્થિતિ અમારે ભાગે આવી પડી છે.”

પછીનાં વાક્યો જો એના અનુમાનને પોષવાને બદલે એનાથી તફાવત વિરુદ્ધ જાય એવાં છે તે લેખકે પોતાની સગવડ વિચારીને ઉડાડી દીધાં છે. આ રહ્યાં તે વાક્યો :

“ બ્રિટિશ અમલ સામેના અમારા પ્રતિકારથી બ્રિટિશ પ્રબળને નુકસાન પહોંચાડવાનો અમારો ઇરાદો નથી. અમારો આશય તો તેમનો હૃદય-પલટો કરવાનો છે. બ્રિટિશ અમલ સામેનો અમારો બળવો નિઃશસ્ત્ર છે. દેશમાં મહત્ત્વ ધરાવતો એક પક્ષ પરદેશી રાજ્યકર્તા સાથે મૈત્રીભરી પણ જીવ સટાસટની લડતમાં બિતરેલો છે.

પરંતુ આ લડતમાં એ પક્ષને પરદેશી સત્તાઓની મદદ જોઈતી નથી. તમારું આક્રમણ હિંદ પર ઝૂકી રહ્યું છે તે વખતે મિત્રરાજ્યોને મૂંઝવવાના હેતુથી અમે લડત ઉપાડવાની આ તક પસંદ કરી છે એવી બબર તમને પહોંચી છે એ હું જાણું છું, પણ એ બબર ખોટી છે. બ્રિટનની મુશ્કેલીનો લાભ ઉઠાવવાની તક જો અમે શોધતા હોત તો લગભગ ત્રણ વર્ષ પહેલાં લડાઈ ફાટી નીકળી તે જ વખતે અમારે તે સાધવી જોઈતી હતી. બ્રિટિશ સત્તાએ હિંદમાંથી ખસી જવું એ માગણી માટેની અમારી હિલચાલ વિષે કાંઈ ગેરસમજ ન થવી જોઈએ. ખરું જોતાં હિંદને સ્વાતંત્ર્ય મળે તે માટે તમે આતુર છો એમ કહેવાય છે તે જો સાચું હોય, તો હિંદના સ્વાતંત્ર્યનો બ્રિટન તરફથી સ્વીકાર થયા પછી હિંદ ઉપર આક્રમણ કરવાનું તમારી આગળ કાંઈ બહાનું રહેતું નથી. વળી અમારે વિષે તમે ચિંતા કરતા કહેવાઓ છો તે વાતની સાથે ચીન ઉપરના તમારા નિહાળ આક્રમણનો બરાબર મેળ ખેસતો નથી.

તમને હિંદ વધાવી લેશે એમ જો તમે માનતા હો તો તમારો એ બ્રમ તરત ભાગશે એમ નક્કી જાણીએ. બ્રિટિશ સત્તાને હિંદમાંથી ખસેડવાની હિલચાલનો હેતુ એ છે કે બધા પ્રકારની લશ્કરી અને સામ્રાજ્યવાદી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ, પછી એ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ હોય, જર્મન નાઝીવાદ હોય કે તમારો કોઈ નમૂનો હોય, પણ તેનો વિરોધ કરવાને તૈયાર બનવા સારું હિંદને સ્વતંત્ર કરવું. આટલું જો અમે ન કરીએ તો, અહિંસા જ આજના લશ્કરવાદની

ભાવના અને આકાંક્ષાઓને ગાળી કાઢવા સમર્થ છે એવી અમારી શ્રદ્ધા હોવા છતાં, આખી દુનિયાને લશ્કરવાદનો ભોગ બનતી જોઈ રહેનારા અમે હીન લોકો ગણાઈએ. મને પોતાને બચ છે કે હિંદની સ્વતંત્રતા જાહેર કથા વિના મિત્રરાજ્યો હિંસાને ધર્મસ્વરૂપે માનનારી ધરીસત્તાઓના સંઘને હરાવી શકશે નહિ. મિત્રરાજ્યોને તમારો અને તમારા ભાગીદારોનો પરાજય કરવો હોય તો કૂરતામાં અને યુદ્ધકૌશલ્યમાં તેમણે તમારી સરસાઈ કરવી જોઈએ. પરંતુ જો તેઓ તમારું અનુકરણ કરતા થાય તો પોતે જગતને લોકતંત્ર તથા વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને માટે બચાવશે એવી તેમની જાહેરાત અર્થશૂન્ય બની જાય છે. મને લાગે છે કે તમારી કૂરતાના અનુકરણમાંથી બચવા માટે જોઈતું બળ તેઓ તો જ મેળવી શકે, જો તેઓ હિંદની સ્વતંત્રતા આજ જાહેર કરે તથા સ્વીકારે અને ધૂંધવાતા હિંદના પરાણે મેળવેલા સહકારને મુક્ત બનેલા હિંદે સ્વેચ્છાએ આપેલા સહકારમાં ફેરવી નાખે.

શ્રિષ્ટન અને મિત્રરાજ્યો પાસે અમે ન્યાયને ખાતર, તેમણે કરેલા દાવા પુરવાર કરવા માટે અને તેમનો સ્વાર્થ સિદ્ધ થાય તે સારું અમારી માગણી મૂકી છે. તમને હું માનવતાને નામે અપીલ કરું છું. લડાઈમાં કૂરતાની રીતોનો કોઈને ઇજારો નથી એ વાત તમને કેમ સૂઝતી નથી એનું મને આશ્ચર્ય છે. મિત્રરાજ્યો નહિ તો બીજી કોઈ સત્તાઓ તમારી રીતોમાં અવશ્ય વધારે પાવરધી બનશે અને તમને તમારા હથિયારથી જ હરાવશે. તમે જીતશો તોપણ મગરૂરી લઈ શકાય એવો વારસો તમારા લોકોને તમે સોંપી જવાના નથી. અમે તેટલી ચતુરાઈથી સિદ્ધ કરેલાં છતાં કૂર કામોનું વર્ણન કરતાં તેમને અભિમાન નહિ થાય.

તમે જીતશો તોપણ તેથી એમ સિદ્ધ નહિ થાય કે તમારો પક્ષ સાચો હતો; તેથી તો એટલું જ સિદ્ધ થાય કે વિનાશ કરવાની તમારી શક્તિ ચડિયાતી હતી. જો હિંદને મુક્ત કરવાનું ન્યાયી અને ધર્મ્ય પગલું, એશિયા અને આફ્રિકાની બીજી બધી પરાધીન પ્રજાઓને તેવી રીતે મુક્ત કરવાના કોલના બહાનારૂપે, આજ ક્ષણે નહિ લેવામાં આવે તો એ જ વાત મિત્રરાજ્યોને પણ સ્પષ્ટ રીતે લાગુ પડે છે.

સ્વતંત્ર હિંદ મિત્રરાજ્યોને પોતાનાં લશ્કર હિંદમાં રાખવા દેવાને રાજી છે એવી દરખાસ્ત અમે શ્રિષ્ટન પાસે કરેલી માગણી સાથે જોડી છે. મિત્રરાજ્યોના પક્ષને અમે કોઈ પણ જાતનું તુકસાન પહોંચાડવા ઇચ્છતા નથી એમ સાબિત કરવાને અને શ્રિષ્ટને ખાલી કરેલા દેશમાં પગ મૂક્યો કે તેનો કબજો મળી જશે એવા ભ્રમમાં તમે ન પડો તેટલા ખાતર અમે

આ ફરખાસ્ત કરેલી છે. મારે ફરી કહેવાની જરૂર નથી કે, આવા કોઈ વિચાર તમે રાખ્યો હશે અને તેને અમલમાં મૂકવાનો તમે પ્રયત્ન કર્યો. તો અમારો દેશ જેટલી એકત્ર કરી શકે તેટલી તમામ શક્તિથી તમારો સામનો કરવામાં પાછી પાની નહિ કરે. આ અપીલ મેં તમને એવી આશાથી કરી છે કે અમારી હિલચાલથી તમે અને તમારા ભાગીદારો સાચી દિશામાં જવા પ્રેરાયો અને આજે તમે જે માર્ગ લીધો છે તેમાંથી પાછા વળી નહો. તમે જે માર્ગ લીધો છે તેનાથી તમારો નૈતિક અધઃપાત થશે, અને માનવી યાંત્રિક પૂતળાં બનશે. ધ્રિટનને મેં કરેલી અપીલને જવાબ મેળવવામાં મેં જેટલી આશા રાખી છે તેના કરતાં તમને કરેલી આ અપીલને જવાબ મેળવવાની આશા મને ઘણી ઓછી છે. હું જાણું છું કે અંગ્રેજો ન્યાયબુદ્ધિ વિનાના નથી અને તેઓ મને ઓળખે છે. પણ કોઈ મત બાંધી શકું એટલી મને તમારી ઓળખાણ નથી. જે મેં વાંચ્યું છે તે બધું મને એમ સમજાવે છે કે તમે તલવાર વિના બીજી કોઈ અપીલને ઓળખતા નથી. આમ કહીને તમારે વિષે બહુ ખૂંડી રીતે ગેર-સમજ ફેલાવવામાં આવી છે અને તમારા હૃદયના કોઈ સાચા તારને હું છેડી શક્યો છું એવું હોય તો કેવું સારું ? ગમે તેમ પણ યોગ્ય જવાબ વાળવાની મનુષ્ય પ્રકૃતિની ખાસિયત ઉપર મને અમર વિશ્વાસ છે. એ વિશ્વાસને આધારે જ હિંદમાં આદરવા ધારેલી નવી હિલચાલની કલ્પના મેં કરી છે અને એ શ્રદ્ધાથી જ આ અપીલ તમને કરવાને હું પ્રેરાયો છું.”

(‘હરિજન’, જુલાઈ ૨૬મી, ૧૯૪૨, પા. ૨૪૦ અને ૫૪).

આ લાંબો ઉતારો મેં આપ્યો છે, કારણ કે હું જોઉં છું કે તેમાં લેખકના આક્ષેપોનો પૂરો જવાબ આવી જાય છે. વળી ગઈ ૮મી ઓગસ્ટના ઠરાવમાં કરવા ધારેલી હિલચાલ વિષેના મારા મનો-રાજ્યનો એ ખુલ્લો દરવાજો પણ છે. પણ લેખકનાં ભાષામાં બહુ બાણ છે. કારણ કે ‘એની (જપાનીની) માગણીઓનો સ્વીકાર કરવા’ હું તૈયાર હતો એવા એમના અનુમાનના બચાવ અર્થે, આગળ ચાલતાં તે કહે છે :

“કોઈ પ્રભાવશાળી લાગણીથી દોરાઈને જ એમણે (મેં) આવી શરણા-મતિનો વિચાર કર્યો હશે. આ લાગણી હિંદુસ્તાનને લડાઈના ત્રાસથી બચાવવાની ઇચ્છાથી હતી એમાં કોઈ શક નથી.”

બીજા શબ્દોમાં, ‘હું ધ્રિટિશને બદલે જપાની રાજ્ય સ્વીકારવાનો હતો.’ પણ મારી અહિંસા એવી નમાલી નથી. ધ્રિટિશરાજ પરમ-

ત્રાસરૂપ છે એનો અંત આણુવા સારુ લગાઈના ત્રાસમાત્ર ખમી લેવા હું ઇચ્છું એમ ‘હરિજન’માં અને એટલી બધી સ્પષ્ટતાથી મેં લખ્યા છતાં, આવી લાગણીનું દર્શન તો કમળાવાળી આંખને જ થાય. બ્રિટિશ રાજ મારાથી ખમાતું નથી કેમ કે કોઈ પણ પરદેશી સત્તા મારાથી ન ખમાય. હું એક જ ‘પ્રભાવશાળી લાગણી’થી દોર્યો દોરાઉં છું અને બીજી કોઈથી નહિ; એ લાગણી હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતા. મારા ઉપર અધટિત વૃત્તિનું તેમણે આરોપણ કયું છે એ જ વાક્યમાં લેખકે આ કબૂલ કયું છે. આમ એમણે પોતે જ પોતા વિરુદ્ધ પુરાવો આપ્યો છે.

૩૪. તહોમતનામાને ૧૪મે પાને લેખક કહે છે :

“છેવટે જુલાઈ ૧૪મીનો ઠરાવ કાર્યવાહક સમિતિએ મંજૂર કર્યા પછી વર્ધામાં પત્રકારો સમક્ષ શ્રી. ગાંધીએ ઉચ્ચારેલા પ્રખ્યાત શબ્દો છે, જે સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે કે તે પ્રાથમિક તબક્કે પણ આખરી લડત લડી લેવાનો એમણે પાકો નિશ્ચય કર્યો હતો :

‘પીછેહઠ કે મસલત માટે હરખાસ્તમાં કાંઈ અવકાશ રહ્યો નથી. એ તક વધારેનો પ્રશ્ન નથી. આખરે એ ઉગ્રાહો ચલ્યો છે.’

“પછીથી જ્યોત્સે શ્રી. ગાંધી અને મહાસભાના નેતાઓને પકડીને કટાકટી આણી મૂકવાનો સરકાર ઉપર આરોપ મૂક્યો છે અને શ્રી. ગાંધીએ એમના મુંબઈવાળા ભાષણમાં ઉલ્લેખેલા છૂટના દિવસોનો મસલત માટે ઉપયોગ કરવો જોઈતો હતો એમ સૂચવ્યું છે, તેઓને પણ આમાંથી જવાબ મળી રહે છે : “પીછેહઠ કે મસલત માટે અવકાશ રહ્યો નથી.” એમ શ્રી. ગાંધીએ એક મહિનો વહેલું કહી મૂક્યું હતું. વળી જો મહાસભાની માગણીનો સ્વીકાર ન થાય તો સામુદાયિક હિલચાલ કરવાની વર્ધા ઠરાવમાં ફક્ત ધમકી જ આપેલી હતી. મુંબઈનો ઠરાવ એનાથી આગળ વધ્યો. એમ કરતાં તો વિલંબ થાય એટલે એમાં હવે હિલચાલની ધમકી આપી નથી. એમાં હિલચાલને મંજૂરી આપી છે, અને હજી પણ કાંઈ વિલંબ કરવાનો હોય તો તેનો ઉપયોગ મસલત માટે નહિ પણ જોને અમલમાં મૂકવા તેના કર્તાઓ કચારના બંધાઈ ગયા હતા પણ જે અમલમાં મૂકવા માટે હજી સાવ તૈયાર નહોતી એવી યોજના ઉપર છેલ્લો હાથ ફેરવવા માટે કરવાનો હતો, એમ માનવા માટે જે કહેવાઈ ગયું હતું તેના પ્રકાશમાં ઓછામાં ઓછાં ઠીક ઠીક કારણ નથી કે ?”

હું હમણાં જ બતાવવાનો છું કે મેં ઉચ્ચારેલા કહેવાતા

“પ્રખ્યાત શબ્દો” અંશતઃ વિકૃતરૂપ છે અને ૧૬મી જુલાઈ ૧૯૪૨ના ‘હરિજન’માં પ્રમટ કરેલા વર્ધાની મુલાકાતના પ્રમાણબૃત હેવાલમાં જડતા નહિ હોવાને લીધે અંશતઃ પ્રક્ષિપ્ત છે. જેને વિકૃત સ્વરૂપ આપ્યું છે એવો મારો દાવો છે તે ઉતારાનો ભાગ જેમાં એના સાચા રૂપમાં જોવામાં આવે છે તે વર્ધાવાળી મુલાકાતનો ભાગ હું આપેલો ઉતારું છું.

“બ્રિટિશ સરકાર મસલત શરૂ કરશે એવી તમને આશા છે ખરી?”

“કરે પણ ખરી, પણ કેની સાથે કરશે તે હું જાણતો નથી. કારણ કે આમાં એક કે બીજા પક્ષને મનાવવાનો પ્રશ્ન નથી. આ તો કોઈ પણ જાતની શરત કયાં વિના અને કોઈ પણ પક્ષની ઇચ્છાઓનો વિચાર કયાં વિના બ્રિટિશ સત્તા અહીંથી ખસી જાય એવી અમારી માગણી છે. આ માગણીનું ન્યાયીપણું એ એનો પાથો છે. બેશક એમ બને કે બ્રિટિશ લોકો પોતાના ખસી જવાને અંગે મસલત કરે. આમ જો તે કરે તો બ્રિટિશ લોકોને એટલો જશ મળશે, પણ એ પરિસ્થિતિમાં તો બ્રિટિશ લોકોના ખસી જવાનો પ્રશ્ન જ મટી જાય છે. મોડા મોડા પણ જો બ્રિટિશ લોકો હિંદુસ્તાનના સ્વાતંત્ર્યને માન્ય રાખવા જેટલું ડહાપણ, વિવિધ પક્ષોને શું લાગે એવો વિચાર કયાં વિના, બતાવશે તો બધું શક્ય બનશે. પરંતુ હું જે મુદ્દા ઉપર ભાર મૂકવા ઇચ્છું છું એ તો એ છે કે, બ્રિટિશ લોકોએ સ્વતંત્રતા જોઈએ એ મારી દરખાસ્તની ગાંઠમાં મસલતને માટે કશો અવકાશ રહ્યો નથી. કાં તો તે હિંદુસ્તાનનું સ્વાતંત્ર્ય માન્ય રાખે અને કાં તો એમ કરવાની ના પાડે. એ સ્વાતંત્ર્ય સ્વીકારવામાં આવે તો બીજી બાજી વસ્તુઓ આપોઆપ એની પાછળ આવી રહે. કારણ કે પોતાના આ એક કાર્યથી બ્રિટિશ સત્તાના પ્રતિનિધિઓ આખી પરિસ્થિતિની સુરત ફેરવી નાખશે અને અનેક વખત હિંદના લોકોની જે આશા આજ લગી નિષ્ફળ નીવડી છે તે પાછી જીવતી થશે. એટલે જે દિવસે બ્રિટિશ લોકો તરફથી આ મહાન કાર્ય પાર પડશે તે દિવસ હિંદના અને જગતના ઇતિહાસમાં ઉત્સવનો દિવસ હશે, અને એ કહ્યું છે તેમ આ કાર્યની લડાઈના પરિણામ ઉપર પણ ભારે અસર થયા વિના નહિ રહે.”

(‘હરિજન’, જુલાઈ ૧૬મી, ૧૯૪૨, પા. ૨૩૩).

તહોમતનામાં કરેલો એ જ વાક્યનો ઉતારો હું નીચે આપું છું :

“પીછેઠઠ કે મસલત માટે દરખાસ્તમાં કોઈ અવકાશ રહ્યો નથી.”

હું સૂચવું છું કે સંદર્ભથી છૂટું પાડીને એને વિકૃત સ્વરૂપ આપેલું

હોવાથી તે વાક્ય તદ્દન અસ્થાને છે. “બ્રિટિશ સરકાર મસલત શરૂ કરશે એવી તમને આશા છે ખરી?” આ પ્રશ્નનો હું જવાબ આપતો હતો. એ સવાલના જવાબ તરીકે “બ્રિટિશ લોકોએ ખસી જવું જોઈએ એ મારી દરખાસ્તની બાબતમાં મસલતને માટે કશો અવકાશ રહ્યો નથી.” આ ‘હરિજન’માં છાપેલું વાક્ય પૂર્ણ રીતે સમજાય એવું છે અને આગલાં પાછલાં વાક્યો સાથે એનો મેળ એસે છે.

૩૫. તહોમતનામામાં વિકૃત કરેલા વાક્ય સાથે બીજાં એ જોડી દીધાં છે. તે આ પ્રમાણે : “એક તક વધારેનો પ્રશ્ન નથી. આખરે એ ડઘાહો બઢ્ઢો છે.” “ઉઘાડો બળવો” આ શબ્દ લેખકે નાગરી અક્ષરમાં મૂકેલા છે. ‘હરિજન’માં આપેલા મુલાકાતીના હેવાલમાં આ બે વાક્ય કયાંય જોવામાં આવતાં નથી. મારા જવાબમાં પ્રગટ થયેલી એને લગતી મારી વૃત્તિનો વિચાર કરતાં મસલત વિષેના પરિચ્છેદમાં “એક તક વધારેનો પ્રશ્ન નથી” આ શબ્દોને કોઈ સ્થાન નથી. “ઉઘાડો બળવો”ની બાબતમાં બીજા હિંદી ગોળમેજી પરિષદમાં પંજુ એને અહિંસક વિશેષણ લગાડીને મેં આ શબ્દો વાપર્યા હતા. પણ મુલાકાતમાં એ કોઈ પણ ઠંકણે આવી શકે એમ નથી.

૩૬. લેખકના ઉતારામાં આ બે વાક્ય કયાંથી આવી ગયાં તે જાણવા હું મથ્યો છું. સદ્ભાગ્યે ૨૬ મી જૂને, આ જવાબને ટાઇપ કરતા હતા, ત્યાં શ્રી. પ્યારેલાલે મંગાવેલી ‘હિંદુસ્તાન ટાઇમ્સ’ની કાપલ આવી. એના ૧૫મી જુલાઈ, ૧૯૪૨ના અંકમાં નીચેનો સંદેશો છાપેલ છે :

વર્ધાગંજ, જુલાઈ ૧૪મી

“સેવાગ્રામમાં પત્રકારોને આપેલી મુલાકાતમાં મહાસભાના ઠરાવ વિષે પૂછેલા પ્રશ્નના જવાબમાં મહાત્મા ગાંધીએ કહ્યું : ‘પીછેહઠ કે મસલત માટે દરખાસ્તમાં કોઈ અવકાશ રહ્યો નથી; કાં તો તે હિંદુસ્તાનનું સ્વાતંત્ર્ય માન્ય રાખે અને કાં તો એમ કરવાની ના પાડે.’ એમણે આ વાત ઉપર ભાર દીધો કે કાગળ ઉપર નહિ પણ કૃતિમાં હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાનો સ્વીકાર થાય એમ પોતે માગતા હતા.

તમારી હિલચાલથી મિત્રરાષ્ટ્રોના યુદ્ધપ્રયત્નમાં વિઘ્ન નહિ આવે કે, એમ પૂછ્યું, તો મહાત્મા ગાંધીએ કહ્યું : ‘ચીનને મદદ કરવી એટલું જ નહિ, પણ મિત્રરાષ્ટ્રો સાથે પણ સમાધાન કરવું એય હિલચાલનો હેતુ છે.’

આમની સભામાં શ્રી. એમરીએ કરેલા છેલ્લા નિવેદન પ્રત્યે એમનું ધ્યાન ખેંચ્યું તો મહાત્મા ગાંધીએ કહ્યું : ‘મને બહુ ડર છે કે આપણે દુર્ભાગ્યે એની એ વાત વધારે આકરી ભાષામાં આપણે સાંભળવી પડશે, પણ જેણે પોતાને ‘માર્ગે’ વિચરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે તે પ્રભુ અથવા મંડળની કૃપામાં તેથી કરીને વિલંબ નહિ કરાવી શકાય.’ મહાત્મા ગાંધીએ ઉમેર્યું : ‘એક તક વધારેનો પ્રશ્ન નથી. આખરે એ ઉધાડો બળવા છે.’

હિલચાલ કેવા સ્વરૂપની હશે એમ પૂછ્યું તો મહાત્મા ગાંધીએ કહ્યું : ‘બને તેટલા વિશાળમાં વિશાળ પાયા ઉપર સામુદાયિક હિલચાલ કરવાની કલ્પના છે. સામુદાયિક હિલચાલમાં જે દાખલ કરી શકાય અથવા તો લોકો જે કરી શકે તેનો તેમાં સમાવેશ થશે. આ સામુદાયિક હિલચાલ શુદ્ધ અહિંસાની હશે.’

આ ફેરે જેલ જશે કે, એમ પૂછ્યું તો મહાત્મા ગાંધીએ કહ્યું : ‘એ તો બહુ પોચી વાત કહેવાય. આ વેળાએ જેલ નોતરવા જેવું કાંઈ નહિ હોય. મારો ધરાહો એવો છે કે લડતને જેમ બને એમ દૂંઝા અને ઝડપી બનાવવી.’”
(એસોશિયેટેડ પ્રેસ ઓફ ઇન્ડિયા)

૩૭. આ સંદેશો જોઈને મારી આંખ જ ઊઘડી ગઈ. જેને પરિણામે લોકો મને મારી નાંખવા તૈયાર થઈ ગય એવાં મારાં લખાણો અને ભાષણોના ખોટા હેવાલ તથા રંગબેરંગી સંક્ષેપોનો હું વારંવાર ભોગ થઈ પડ્યો છું. આ પણ તદ્દન એટલું ખરાબ નહિ તો પણ ઠીક ઠીક ખરાબ છે. ખોટું અવતરણ અને વધારાનાં વાક્યો લેખકે ક્યાંથી કાઢ્યાં તેની ભાળ ઉપર આપેલા એસોશિયેટેડ પ્રેસના સંક્ષેપ ઉપરથી મળે છે. જો એમણે આ સાધન વાપર્યું હોય તો પ્રશ્ન એમ ઊભો થાય છે કે, છેલ્લી ૧૯મી જુલાઈના ‘હરિજન’માં આપેલા મુલાકાતનો પ્રમાણુબૂત હેવાલ એના મોઢા આગળ પડ્યો હતો, તો પછી આ શંકારૂપક તથા અપ્રમાણુબૂત સાધન વાપરવાની કેમ જરૂર પડી? મારા વિરુદ્ધનો એમનો કેસ તૈયાર કરવામાં ‘હરિજન’નાં પાનાંનો એમણે અસંબંધ અને પક્ષપાતી છતાં ખૂબ છૂટથી ઉપયોગ

ક્યો છે. તહોમતનામાને ૧૩ મે પાને તે આરોપ મૂકવાની આમ શરૂઆત કરે છે, જેની ટોચ ૧૪ મે પાને કરેલા ખોટા ઉતારા આગળ આવે છે :

“અહીંથી માંડીને શ્રી. ગાંધીની લડતની કલ્પના ઝટપટ ખીલી નીકળી. આ વિષયને લગતાં એમનાં લખાણો એટલાં લાંબાં છે કે આખાં ઉતારી ન શકાય, પણ ‘હરિજન’માંથી કરેલા નીચલા ઉતારા બતાવે છે કે એમનું મન કઈ દિશામાં જતું હતું.”

એ જ પાના ઉપર પ્રસ્તુત મુલાકાતના હેવાલમાંથી ‘હરિજન’ને ૨૩૩ મે પાનેથી અમુક ભાગ ઉતાર્યા છે. એટલે એમ માનવાને મને અધિકાર છે કે જે ઉતારાની હું આ યચ્છા કરું છું તે ‘હરિજન’માંથી લીધેલો હતો. પણ ‘હરિજન’માંથી નહોતો લીધો એમ હવે સ્પષ્ટ જણાય છે. ‘હરિજન’માંથી કેમ ન લીધો? જે લેખકે ઉપલા એસોશિયેટ પ્રેસના હેવાલમાંથી ત્રણ વાક્યો લીધાં તો એસોશિયેટ પ્રેસના હેવાલમાં જે છૂટાં છૂટાં જોવામાં આવે છે એ વાક્યો વચ્ચે ફૂદડી મૂક્યા વિના એમણે તે કેમ ઉતાર્યાં છે? આ તપાસને હવે વધારે લંબાવવાનું પ્રયોજન નથી. એનાથી મને ભારે દુઃખ થયું છે. મુલાકાતના પ્રમાણબૂત હેવાલમાં જે મળતાં નથી એવાં એ બે વાક્યો એસોશિયેટ પ્રેસના સંક્ષેપમાં કેવી રીતે દાખલ થઈ ગયાં તે હું જાણતો નથી. એ વિષે સરકારને તપાસ કરવી હોય તો કરે.

૩૮. લેખકનો ઉતારો ખોટો પડ્યો એટલે પછી એને આધારે એમણે કરેલા નિર્ણય અને અનુમાન જમીનદોસ્ત થઈ જાય છે. એટલે મારા મત પ્રમાણે, પહેલાં વિચારી રાખેલા પ્રહારથી કટોકટીને ‘આણી મૂકવા’નો જ નહિ પણ એને નોતરવાનો આરોપ સરકાર ઉપર મૂકી શકાય છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં ધરપકડો કરવાની પરિશ્રમપૂર્વક તૈયારી એણે કરી તે આગલી રાતે જ નહિ થઈ ગઈ હોય. પહેલામાં સામુદાયિક સવિનયભંગની ધમકી આપી હતી અને ખીજમાં એને મંજૂરી આપી હતી, આ રીતે વર્ધાના તથા મુંબઈના ઠરાવ વચ્ચે ભેદ કરવો એ ખોટું છે. પહેલા ઠરાવને અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિની મંજૂરીની જ જરૂર હતી, પણ બેયની અસર તો એક જ

હતી; એટલે કે જે મસલતો નિષ્ફળ જાય તો હિલચાલને દોરવાની સત્તા એય ઠરાવમાં મને આપી હતી. પરંતુ ગઈ ૮ મી ઓગસ્ટના ઠરાવથી હિલચાલનો આરંભ નહોતો થયો. હું કાંઈ પણ કામ કરું તે પહેલાં સરકારે મને જ નહિ પણ આખા હિંદુસ્તાનમાંના મુખ્ય મહાસભાવાદીઓને પકડી લીધા. આમ મેં નહિ પણ સરકારે હિલચાલ શરૂ કરી અને એને એવું સ્વરૂપ આપ્યું જેનો મને સ્વપ્નમાં પણ વિચાર ન આવે અને જે હું હિલચાલ ચલાવતો હોત તો જે સ્વરૂપ હિલચાલ કદાપિ ધારણ કરત નહિ. બેશક લેખકે આલેખ કર્યો છે તેમ હિંસાના અર્થમાં નહિ પણ હું જાણું છું તેમ અહિંસક અર્થમાં લડત ટૂંકી અને ઝડપી થાત. સરકારે પોતાની તીવ્ર હિંસાથી એને ઘણી ટૂંકી અને ઘણી ઝડપી બનાવી દીધી. મને શ્વાસ લેવાનો વખત આપ્યો હોત તો હું વાઇસરોયને મળવા માગત અને મહાસભાની માગણીની યોગ્યતા દર્શાવવા પૂરો પ્રયત્ન કરત. એટલે છૂટના દિવસનો ઉપયોગ “જેને અમલમાં મૂકવા તેના કર્તાઓ કચારના બંધાર્થ ગયા હતા, પણ જે અમલમાં મૂકવા માટે હજી સાવ તૈયાર નહોતી એવી યોજના ઉપર છેલ્લો હાથ ફેરવવા માટે” કરવાનો હતો એમ લેખક મનાવવા ઇચ્છે છે, પણ એમ માનવાનાં ‘દીક દીક’ કે અડીક કોઈ પણ કારણ હતાં નહિ. એવી માન્યતાને ટકાવવા સારુ, અખિલ ભારત મહાસભાસમિતિની મુખ્યમંત્રી બેઠકનું કામકાજમાત્ર, સામુદાયિક હિલચાલને લગતા ભાગ વિનાના એના ઠરાવના સાત મહત્વના ભાગ અને જેની ચર્ચા હું હમણાં જ કરવાનો છું તે બહુ અગવડ કરનારો શબ્દ ‘અહિંસા’,—આ બધું લેખકને કાંકરા પ્રમાણે કાઢી નાંખવું પડ્યું છે.

૩૯. અચકામણથી દૂર રહેવા ને મસલતથી કાર્યસિદ્ધિ કરવા હું કેટલો ઉત્સુક હતો, અને કોઈ પણ રીતે મિત્રરાજ્યોને આડા પડવાનો મહાસભાનો આશય કદાપિ હતો નહિ, એમ બતાવવા માટે મારાં ભાષણો અને લખાણોમાંથી હું આ નીચે ઉતારા આપું છું :

“ . . . ‘કોઈની પણ સાથે વાત કરવા ઇચ્છતા નથી અને અમારા પોતાના હૃદયબલથી અંગ્રેજોને અહીંથી હાંકી કાઢશું’ એમ અમે

કહીએ તો તે અમારી અસહ્યતા ગણાય. એમ જ હોત તો કાર્યવાહક સમિતિની બેઠક શું કામ થાય, ઠરાવો પણ શાને કરવાના હોય, અને પત્રપ્રતિનિધિઓને હું મુલાકાત પણ શું કામ આપું?”

(‘હરિજન’, જુલાઈ ૨૬ મી, ૧૯૪૨, પા. ૨૪૩)

પ્ર. “પૂર્ણ સ્વરાજનો પ્રશ્ન લવાઈને ન સોંપી શકાય?”

જ. “ના, પૂર્ણ સ્વરાજનો પ્રશ્ન નહિ. લવાઈને તો એવા જ પ્રશ્નો સોંપી શકાય જેને વિષે બે પક્ષની વચ્ચે મતભેદને અવકાશ હોય. પૂર્ણ સ્વરાજન્યના મુખ્ય સવાલ વિષે બંને પક્ષ સંમત છે એમ માનીને ચાલવું જોઈએ. એમ થાય તો જ હું હિંદ-બ્રિટનનો સવાલ પંચને સોંપવાની શક્યતા કદાપી શકું છું.....પણ લવાઈ થવાની જ હોય તો —અને ન થવી જોઈએ એમ હું ન કહી શકું, કેમ કે કહું તો એનો અર્થ એ થાય કે સંપૂર્ણ ન્યાય મારા પક્ષમાં છે એમ હું માની લઉં છું—તે ત્યારે જ બની શકે જ્યારે હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે.”

(‘હરિજન’, મે ૨૪મી, ૧૯૪૨, પા. ૧૬૮)

એક અંગ્રેજ ખબરપત્રી : “.....હિંદ બ્રિટનના સવાલ માટે આપ લવાઈની હિમાયત કરો ખરા ?.....”

જ. “ગમે ત્યારે. મેં તો ઘણા વખત ઉપર સૂચના કરી હતી કે આ સવાલનો નિર્ણય લવાઈથી કરવામાં આવે.....”

(‘હરિજન’, મે ૨૪ મી, ૧૯૪૨, પા. ૧૬૮)

પ્રત્યક્ષ લડત આ જ ક્ષણે શરૂ નથી થતી. તમે ફક્ત અમુક સત્તા મારા હાથમાં મૂકી છે. નામદાર વાઈસરોયને મળવું અને મહાસભાની માગણીના સ્વીકાર માટે એમની આગળ દલીલ કરવી એ મારું પહેલું કામ હશે. આમ કરતાં બે ત્રણ અઠવાડિયાં નીકળી જાય. દરમિયાન તમારે શું કરવું? હું તમને કહું છું. એક તો રેંટિયો છે. અહિંસક લડતમાં રેંટિયાને કાયમનું સ્થાન છે એમ માલુમના સાહેબને ગળે બિટાયું તે પહેલાં મારે તેમની સાથે ખૂબ ચર્ચા કરવી પડી હતી. ચોદ અંગવાળો રચનાત્મક કાર્યક્રમ આપો તમારા મોઢા આગળ અમલ કરવા સારુ પડયો જ છે. પણ તે કરતાં કાંઈક વધારે તમારે કરવાનું છે જોઈ કરીને એ કાર્યક્રમમાં જીવ આવે. આ ક્ષણથી જ તમે એકેએક જણ તમને પોતાને સ્વતંત્ર સ્ત્રી કે પુરુષ માનો અને જાણે તમે સ્વતંત્ર હો. અને આ સામ્રાજ્યવાદના પગ નીચે હવે કચરાતા ન હો એમ કાર્ય કરો. આ કાંઈ મનને ફાસલાવવાની વાત નથી. સ્વતંત્રતા સ્થૂલરૂપે આવે તે પહેલાં એની ભાવના તમારે ખીલવવાની છે. ગુલામ પોતાને સ્વતંત્ર માને તે જ ક્ષણે તેની બેડી વઘી

નય છે. પછી તે તેના માલિકને કહેશે : “આટલા દિવસ હું તમારો ગુલામ હતો પણ હવે નથી. તમે મને મારી નાંખો, પણ જો તમે મને ન મારો અને બંધનથી છૂટા કરો તો તમારી આગળથી ખીનું કંઈ હું માગીશ નહિ. કારણ કે હવે પછી તમારે આધારે રહેવાને બદલે હું મારાં અન્નવસ્ત્ર માટે ભગવાનને આધારે રહીશ. ભગવાને સ્વતંત્રતાની અભિલાષા આપી છે અને તેથી હું મને પોતાને સ્વતંત્ર ગણું છું.”

હું તમને કહું છું કે પ્રધાનપદ કે એવી ચીજો માટે હું વાઇસરોય સાથે સાદું કરવાનો નથી. પૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી જરા પણ ઓછું મળે તો એનાથી હું સંતોષ માનવાનો નથી. એમ બને કે મીઠા ઉપરનો કર કાઢી નાંખવાની અને દારૂબંધી કરવાની દરખાસ્ત તે કરશે. હું કહીશ, “સ્વતંત્રતાથી ઓછું કંઈ પણ નહિ.”

એક મંત્ર અને તે પણ બહુ દૂંકે હું તમને આપું છું. તમારા અંતરમાં એને તમે કોતરી રાખો અને શ્વાસેશ્વાસે એનું ઉચ્ચારણ કરો. એ મંત્ર આ છે : “આપણે કરશું, નહિ તો મરશું. આપણે કાં તો હિંદને સ્વતંત્ર કરશું, કાં તો એ પ્રયત્નમાં મરી ફીટશું. આપણે ગુલામગીરીને કાયમની બનતી જોવા જીવશું નહિ.”

દેશને બંધન અને ગુલામીમાં જોવાને પોતે જીવતા રહેશે નહિ એવા દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક એકેએક મહાસભાવાદી કે વાદિની લડતમાં જોડાય. આને તમારું વીરચિહ્ન બનાવો. જેલનો વિચાર જ ન કરો. જો સરકાર મને છૂટા રાખશે તો જેલ ભરવાની તમારી મહેનત હું બચાવી લઉંશ. પોતે બીડમાં છે ત્યારે એક જ વખતે સંખ્યાબંધ કેદીઓને પોષવાનો ભાર હું સરકાર ઉપર નાંખીશ નહિ. પોતે સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધ કરવા સારુ ખાય છે કે જીવે છે અને એ ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા જરૂર પડે તો મરશે, એવા ભાનપૂર્વક પ્રત્યેક પુરુષ અને સ્ત્રી પોતાના આયુષ્યની એકેએક ક્ષણ હવે પછી જીવે. ભગવાનને અને તમારા પોતાના અંતઃકરણને સાક્ષી રાખીને પ્રતિજ્ઞા કરો કે સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધ થાય ત્યાં લગી તો તમે હવે પગ વાળીને બેસશો નહિ અને એને સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નમાં તમારો જીવ આપવા તૈયાર રહેશો. જો પોતાનો જીવ ખોશે તે ખાટશે; જો જીવ બચાવવા જશે તે ખોશે. સ્વતંત્રતા કાયરને માટે નથી. (અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિ આગળ આઠમી ઓગસ્ટે કરેલા છેલ્લા હિંદુસ્તાની ભાષણમાંથી.)

પ્રથમ તો હું તમને કહું કે લડત આજ શરૂ નથી થતી. હું હંમેશાં કહું છું તેમ મારે હજી બહુ વિધિ કરવાના છે અને આ ફેરે હંમેશ

કરતાં વધારે કરવાના છે, કારણ કે મારા ઉપર બહુ ભારે બોલે છે. જેની આગળ તરત તો હું બધી પ્રતિષ્ઠા ખોઈ બેઠા હોઈ એમ લાગે છે તેની આગળ મારે હજી દલીલ કરવાનું ચાલુ રાખવાનું છે. (અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિ આગળ ૮મી ઓગસ્ટે કરેલા છેલ્લા અંગ્રેજી ભાષણમાંથી)

આના જ સંબંધમાં મૌલાના સાહેબ અને ખીન્નઓના ભાષણો-માંથી હું પરિશિષ્ટમાં ઉતારા આપું છું (પરિશિષ્ટ ૬, ૬, ૭ અને ૮ જુઓ).

૪૦. તહોમતનામાને ૧૨મે પાને લેખક કહે છે :

“સંક્ષેપથી કહીએ તો શ્રી. ગાંધી એમ નહોતા માનતા કે એકલી અહિંસાથી જપાન સામે હિંદને બચાવી શકાય. તે જ પ્રમાણે મિત્રરાજ્યો એને બચાવી શકે એવી પણ શ્રદ્ધા એમને નહોતી : અલ્લાહાબાદવાળા ઠરાવના ખરડામાં એમણે કહ્યું કે બ્રિટન હિંદને બચાવવાને અશક્ત છે. ‘હિંદ છોડો’ની એમની હિલચાલનું એવું પરિણામ કલ્પેલું હતું કે અંગ્રેજ સરકાર ખસી જાય અને એને બદલે શંકરપદ કામચલાઉ સરકાર અથવા, શ્રી. ગાંધીએ સંભવિત હોવાનું કબૂલ કર્યું હતું તેમ, અતંત્રતા આવે; હિંદી લશ્કરનું વિસર્જન કરવામાં આવે; અને આ કામચલાઉ સરકારે સૂચવેલી શરત પ્રમાણે જ મિત્રરાજ્યોના લશ્કરને કાર્ય કરવા દેવામાં આવે અને એને હિંદુસ્તાન જપાન સાથે અહિંસક અસહકાર કરીને મદદ કરે, જેને માટે શ્રી. ગાંધીએ પ્રથમ જ કબૂલ કર્યા પ્રમાણે મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કર હિંદુસ્તાનમાં કાર્ય કરતાં હોય ત્યારે બહુ થોડો અવકાશ હોઈ શકે. છેવટે ઉપલી દલીલો છતાં પણ જો એમ ધારી શકાય કે હિંદુસ્તાનને બચાવવાની મિત્રરાજ્યોના લશ્કરની શક્તિ ઉપર શ્રી. ગાંધી અને મહાસભા વિશ્વાસ રાખવાનાં હતાં, તો આ વાતની નોંધ લેવી જોઈએ કે, શ્રી. ગાંધીએ પોતે કબૂલ કર્યું હતું કે મિત્રરાજ્યોનું લશ્કર પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર બજાવી શકે તેને માટે થોડા કામચલાઉ સરકારની રચના જરૂરી હતી. હવે આ સરકારમાં હિંદના બધા પક્ષોના પ્રતિનિધિ આવવાના હતા. એટલે એ સ્પષ્ટ છે કે શ્રી. ગાંધી કે મહાસભા અમુક રીતે જ કામ લેવા માટે એને આગળથી બાંધી લઈ શકે એમ નહોતું; એટલે એ સરકાર જપાન સામે હિંદુસ્તાનને બચાવવામાં મિત્રરાજ્યોને ટૂંકા આપે એવું વચન તેઓ આપી શકે એમ નહોતું. એના ઉપર મહાસભાની સત્તા ચાલે એવો તેમનો ઇરાદો હોય તે વિના આ કામચલાઉ સરકારની વૃત્તિ તેઓ હકીકતમાં કોઈ જાતનું વચન આપી શકે એમ નહોતું : પરંતુ મહાસભાની નીતિનું એકંદર વલણ અને મુંબઈની

અખિલભારત મહાસભા સમિતિના ઠરાવમાં આ કામચલાઉ સરકારની વતી આપેલાં અતિ ઉદાર વચ્ચનો જોતાં તેમનો ઇરાદો આવે. જ હતો એમાં કંઈ શક નથી. આ એક અર્થપૂર્ણ વાત છે કે મુસ્લિમ લીગ તથા મુસલમાન સમસ્તને પણ એમ જ લાગ્યું હતું. એટલે જોની દૃષ્ટિ તદ્દન હારવાહી હતી એમ ઉપર બતાવ્યું છે અને જોના નેતાએ જપાન સાથે મસલત કરવાનો ઇરાદો દર્શાવેલો હતો એવી ટાળી જોના ઉપર સત્તા ચલાવતી હોય એવી સરકારે આપેલા ટેકા ઉપર મિત્રરાજ્યોના ભસ્કરને ટીંગાઈ રહેલું પડે એવી સ્થિતિ થાય.

કોમી એકતાની સ્થાપના અને તે પૂછી કામચલાઉ સરકારની રચના,—આ ત્રીજા હેતુની સૂક્ષ્મ ચિકિત્સા કરવાનું અહીં ધ્યાન નથી. આગલા પરિચ્છેદમાં સૂચવેલું છે કે આ સરકારને પોતાના અંકુશ નીચે રાખવાનો મહાસભાનો ઇરાદો હતો અને મહાસભાની હિલચાલથી હિંદુસ્તાનમાં મહાસભા તથા હિંદુનું રાજ્ય સ્થાપવાનું હતું એવા મુસલમાનના એકમતથી આ અભિપ્રાયને પુષ્ટિ મળે છે તેની નોંધ કરી છે. અહીં તો શ્રી. ગાંધીનાં પોતાનાં લખાણોમાંથી એટલું બતાવવું બસ થશે કે એવી કોઈ સરકાર સ્થાપવાની શક્યતા વિષે એમના મનમાં શંકાઓ હતી.”

મેં જે કહ્યું તથા લખ્યું છે તે બધાનું અને જોનો મહાસભાએ પક્ષ કર્યો છે તથા ગઈ ૮મી ઓગસ્ટના ઠરાવમાં જે દર્શાવ્યું છે તેનું ઉપલા સંક્ષેપમાં વ્યંગચિત્ર આલેખેલું છે. કેટલી નિર્દયતાથી મારા અભિપ્રાયોનું ખોટું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે આ પહેલાંનાં પાનાંમાં મેં બતાવ્યું છે એવી મને આશા છે. પણ જો મારી દલીલથી ખાતરી ન થાય તો દલીલમાં અને આની સાથે ટાંકેલાં પરિશિષ્ટોમાં આપેલા ઉતારાને આધારે મારો ન્યાય થાય એટલાથી મને સંતોષ છે. ઉપલા વ્યંગચિત્રના અનુસંધાનમાં, ઉપર ઉલ્લેખેલા ઉતારા વિષે મારા અભિપ્રાયોનો સાર હું અહીં નીચે આપું છું :

૧. હું માનું છું કે જપાન સામે જ નહિ પણ આખા જગત સામે હિંદુસ્તાનને બચાવવાને એકલી અહિંસા જ સમર્થ છે.

૨. હું અવશ્ય માનું છું કે બ્રિટન હિંદુસ્તાનને બચાવવાને અશક્ત છે. તે આજ હિંદુસ્તાનને નથી બચાવતું : હિંદુસ્તાનમાં તથા બીજે રહેલા પોતાના હિતને અને પોતાને તે બચાવે છે. આ હિત વારંવાર હિંદનાં હિતનાં વિરોધી હોય છે.

૩. 'હિંદ છોડો' હિલચાલનું પરિણામ એ ધારેલું હતું કે બ્રિટિશ સત્તા ખસી જાય અને અંગ્રેજ સરકાર જે રાજપ્રશાસી ખસે તો બધા મુખ્ય પક્ષોના પ્રતિનિધિવાળા કામચલાઉ સરકારની રચના અને તો તે જ વખતે કરવી. પરંતુ જે અંગ્રેજોને અનિચ્છા છતાં ખસવું પડે તો થોડો વખત અતંત્રતા રહે.

૪. હિંદી લશ્કર કાં તો મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કરમાં ભળી જાય, અને કાં તો સ્વતંત્ર હિંદી સરકાર પ્રત્યે વફાદાર બને; તે વિના, એ પોતે અંગ્રેજોની સૃષ્ટિ હોવાથી, એનું સ્વાભાવિક રીતે વિસર્જન થાય.

૫. મિત્રરાજ્યો અને સ્વતંત્ર હિંદી સરકાર વચ્ચે થયેલા કરાર પ્રમાણે મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કર રહે.

૬. જે હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર થાય તો સ્વતંત્ર હિંદી સરકાર પોતાથી બનતી લશ્કરી મદદ આપીને સહકાર કરે. પણ જ્યાં લશ્કરી પ્રયત્ન અશક્ય છે એવા હિંદુસ્તાનમાં મોટામાં મોટા ભાગમાં આમગ્રજ અત્યંત ઉત્સાહપૂર્વક અહિંસક પગલાં લેશે.

૪૨. પછી લેખક કામચલાઉ સરકારની ચર્ચા કરે છે. આ વિષે તો મહાસભાનો ઠરાવ પોતે જ બોલશે. એના પ્રસ્તુત ભાગ હું આ નીચે આપું છું :

“તેથી અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિ બ્રિટિશ સત્તા હિંદમાંથી ખસી જાય એ માગણીનો પૂરેપૂરા ભારપૂર્વક પુનરુચ્ચાર કરે છે. હિંદની સ્વતંત્રતાની જાહેરાત થતાં જ એક કામચલાઉ સરકાર રચાશે અને સ્વતંત્ર હિંદ મુક્તિ માટેની લડતના સંયુક્ત સાહસમાં જે હાડમારી અને કષ્ટ પડે તે સહેવામાં મિત્રરાજ્યોનો સાથી બનશે. આ કામચલાઉ સરકાર દેશમાં હસ્તી ધરાવતા મુખ્ય મુખ્ય પક્ષો અને સમૂહોના સહકારથી જ સ્થપાઈ શકે. એ રીતે એ હિંદની પ્રજાના મુખ્ય મુખ્ય સર્વ વિભાગોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી મિત્ર સરકાર હશે. હિંદનો બચાવ કરવો, તેની પાસે હશે તે બધા અહિંસક સામર્થ્યથી તેમ જ સશસ્ત્ર સैन्यથી મિત્ર-રાજ્યો સાથે રહીને આક્રમણનો પ્રતિકાર કરવો, અને સર્વ સત્તા તથા અધિકારના જે ખરી રીતે રવામી છે તે ખેતરોમાં, કારખાનાંમાં અને બીજા કામ કરતા મજૂરોના કલ્યાણ અને પ્રગતિને ઉત્તેજન આપવું,— આ બધાં એ સરકારનાં પ્રારંભનાં કાર્ય હશે. પ્રજાના સર્વ વિભાગો સ્વીકારે એવું, હિંદુસ્તાનના રાજવહીવટ માટેનું બંધારણ ધડવા માટે એક લોક-

પ્રતિનિધિ સભાની યોજના આ કામચલાઉ સરકાર તૈયાર કરશે. મહાસભાના મત પ્રમાણે આ બંધારણ સમવાયતંત્રનું હોવું જોઈએ; તેમાં સમવાય તંત્રમાં ફાળલ થનારા પ્રાંતો વગેરેને બને તેટલા વધારે સ્વશાસનના અધિકાર હોવા જોઈએ અને સર્વ શેષ સત્તા સમવાયતંત્ર નીચે એકત્ર થનારા ઘટકો પાસે રહેવી જોઈએ. પરસ્પરના લાભને અર્થે અને આક્રમણનો પ્રતિકાર કરવાના સર્વને સ્પર્શતા કાર્યોમાં સહકાર કરવાને અર્થે સંયુક્ત પ્રજાઓના જે પ્રતિનિધિઓ મસલત માટે ભેગા થશે તે હિંદ અને મિત્ર-રાજ્યો વચ્ચેના ભાવિ સંબંધ ગોઠવી આપશે. મુક્તિ મળશે એટલે પ્રજાના સંયુક્ત સંકલ્પબળથી અને સામર્થ્યથી હિંદ આક્રમણનો પ્રતિકાર કરી શકશે.

*

*

*

છવંદે અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિએ સ્વતંત્ર હિંદની હકૂમત નીચેના રાજ્યવહીવટ વિષે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે, પણ સમિતિ જેને જેને એ વાતની સાથે સંબંધ છે તે સર્વેની આગળ ચોખવટ કરવા ઇચ્છે છે કે આમજનતાની લડત ઉપાડીને સમિતિનો મહાસભા માટે સત્તા મેળવવાનો આશય નથી. સત્તા જ્યારે આવશે ત્યારે તેનો માલિક હિંદની સમસ્ત પ્રજા હશે.”

મારો દાવો છે કે ઠરાવના આ ભાગમાં “અતિ-ઉદાર” કે અશક્ય એવું કંઈ નથી. છેલ્લા વાક્યથી મારા મત પ્રમાણે એમ સિદ્ધ થાય છે કે મહાસભા નિષ્પાલસ અને નિષ્પક્ષ છે. અને દેશમાં તદ્દન ક્રાસીઝમ-વિરોધી, નાઝી-વિરોધી અને જપાન-વિરોધી ન હોય એવો એકે પક્ષ નથી, એટલે એમ ફલિત થાય છે કે આ પક્ષોએ રચેલી સરકાર મિત્રરાજ્યોની ઉત્સાહી પક્ષપાતી બને, કેમ કે હિંદુ-સ્તાનની સ્વતંત્રતાનો સ્વીકાર કરીને મિત્રરાજ્યો સાથે જ લોકતંત્ર-વાદી બન્યાં હશે.

૪૨. કોમી એકતા વિષે વિચાર કરતાં, એ તો મહાસભાના આરંભથી એના કાર્યક્રમમાં પ્રથમ પદ ભોગવે છે. એના પ્રમુખ એક વિશ્વવિખ્યાત અને વિશેષે કરીને મુસ્લિમ દુનિયામાં મશહૂર એવા મુસલમાન આલિમ છે. એમના ઉપરાંત બીજા ત્રણ મુસલમાનો કાર્ય-વાહક સમિતિના સભ્યો છે. ભેખડે મુસ્લિમ લીગના અભિપ્રાયની મદદ લીધી છે એ આશ્ચર્ય છે. મહાસભાનાં વચનોની નિષ્કપટતા

વિષે શંકા ખતાવવી અને મહાસભાનું તથા હિંદુનું રાજ્ય સ્થાપવાની ઇચ્છાનું મહાસભા ઉપર આરોપણ કરવું તે લીગને પોસાય એમ છે. મુસ્લિમ લીગની પાંખ નીચે આશરો લેવો તે સર્વશક્તિમાન હિંદી સરકારને ન છાજે. આમાં તો “ ફોડો અને રાજ કરો ” એ જૂના સામ્રાજ્યવાદી મંત્રની તીવ્ર ગંધ આવે છે. લીગ તથા મહાસભાને મતભેદ છે તે કેવળ ધરગથ્યુ પ્રશ્ન છે. એનું સમાધાન પહેલું ન થાય તો પરદેશી રાજ્યનો અંત આવે ત્યારે તો થાય જ.

૪૩. લેખક ખીજ પ્રકરણનો ઉપસંહાર નીચે પ્રમાણે કરે છે :

“ મહાસભાની માગણીનો જો સ્વીકાર થાય તો મિત્રરાજ્યોના પક્ષને વિદ્ય નહિ પણ મદદ થાય એમ એ ઠરાવના કર્તાઓ સાચે જ માનતા હતા કે નહિ, અને તેની એવી અસર થવી જોઈએ એવો તેમનો હેતુ હતો કે નહિ, — આનો આધાર બે પ્રશ્નોના જવાબ ઉપર રહે છે. પ્રથમ તો, એ લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવા માટેનો પોતાનો માર્ગ જો સ્વીકારાય નહિ તો આખો રાજ્યવહીવટ અને આખો યુદ્ધપ્રયત્ન થંભવી દઈને બરાબર વિરુદ્ધ અસર ઉપજવવી એવો જોનો જોઈએ કરેલો હેતુ હતો એવી સામુદાયિક હિલચાલમાં ભાગ લેવાને જે લોકો દેશને વિચારપૂર્વક નોતરે એ લોકોમાં એવું પરિણામ આણવાની પ્રમાણિક ઇચ્છા હોઈ શકે કે નહિ ? ખીન્ડું, લડાઈમાં માણસની કે પૈસાની મદદ કરવી એ ‘ પાપ ’ છે એમ શ્રી. ગાંધીના હુકમથી એક વર્ષથી ઓછા વખત પહેલાં ઘોષણા કરવામાં આવી હતી એ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખતાં, આ વાતની ના પાડી શકાય ખરી કે, આ લોકોએ શિટનના જોખમમાં પોતાની તક જોઈ અને એમ માન્યું કે મિત્ર-રાજ્યોનું ભાવિ અનિશ્ચિત હતું અને જો તે કદાપિ પલટવાનો હોય તો યુદ્ધનો પ્રવાહ એમના લાભમાં પલટી તે પહેલાં પોતાની રાજદ્વારી માગણી-ઓનો પરાણે સ્વીકાર કરાવવાનો અમૂલ્ય અવસર આજે હતો તેનો લાભ લેવો જોઈએ ? આ બે પ્રશ્નોના જવાબ આપવાનું વાચક ઉપર જ છોડયું છે.”

વાચક તરીકે અને આરોપી તરીકે એમ બેય રીતે મારે આ બે પ્રશ્નોના જવાબ આપવાનો છે. પહેલા સવાલ વિષે તો, મહાસભાની માગણી જો સ્વીકારવામાં આવે તો મિત્રરાજ્યોમાં એટલે કે આખી દુનિયામાં લોકતંત્રના પક્ષને મદદ થાય આવી સાચી માન્યતા, અને મહાસભાની માગણી ન સ્વીકારવામાં આવે તો રાજવહીવટને

થંભવી દેવાની સામુદાયિક હિલચાલ જે વળી માત્ર સંકલ્પદશામાં હતી, તેની વચ્ચે આવશ્યક અસંગતિ નથી. વાત એમ છે કે અસ્વીકાર થાય તો “રાજવહીવટને થંભવી નાંખવાનો” કરવાનો પ્રયત્ન માગણીનું સાચાપણું સિદ્ધ કરે છે. લોકતંત્ર વિરુદ્ધ લડવા બહાર પડેલી ટોળી સાથે લડવાની પોતાની ધચ્છાને જે નિષ્ફળ કરે છે તે રાજવહીવટને થંભવી દેવાનો પ્રયત્ન કરતાં મહાસભાવાદી મરવાને તૈયાર હતા તેથી કરીને તેના સાચાપણા ઉપર મહોર લાગે છે. આમ રાજવહીવટદારો મહાસભાની સામા પડ્યા તેથી જ પોતે લોકતંત્ર માટે લડે છે, એવો એમનો દાવો ખોટો સાબિત થાય છે. મારી દૃઢ માન્યતા છે કે રાજવહીવટદારો લડાર્ધને અંગે કાર્યસાધક રીતે કામ લેવામાં રોજે રોજ પોતાની નાલાયકી સાબિત કરે છે. રાજવહીવટદારો લડાર્ધને અંગે કામ લેવાની રમત કરે છે ત્યાં ચીન ધીરે ધીરે ઘસાતું જાય છે. મહાસભાને કચડી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરીને, જે જપાનના પગ નીચે છૂંદાતા જાય છે તે ચીનના કરોડો લોકોને મદદ પહોંચાડવાનું મોટામાં મોટું સાધન તેઓએ તોડી નાંખ્યું છે.

૪૪. બીજા સવાલનો અલગ જવાબ આપવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે. જે હું નોખી જાતના ‘હુકમ’ આપું તો, લડાર્ધમાં ‘માણસ કે પૈસાની’ મદદ કરવી તે ‘પાપ’ છે એમ મારા ‘હુકમ’થી જેઓએ એક વર્ષ પહેલાં ઘોષણા કરી તે મહાસભાવાદીઓનો અહીં વિચાર કરવાનું બિનજરૂરી છે. મારી વાત હોય તો હું તો જેટલો એક વર્ષ કે વધારે પહેલાં હતો એટલો જ આજે પણ લડાર્ધમાત્રથી વિરુદ્ધ છું. પણ હું તો ફક્ત એક વ્યક્તિ છું. બધું મહાસભાવાદી એવા મતના નથી. જે એમ કરવાથી હિંદની સ્વતંત્રતા સિદ્ધ કરી શકાય તો મહાસભા આજ પણ અહિંસાની નીતિ છોડી દેશે. અને પોતાને મદદ કરવાના અને એવી રીતે લોકતંત્રનો પક્ષ કરનારી પ્રજાઓને બંધનમાંથી છોડાવવાના પ્રયત્નોમાં દ્વિજાનનથી લાગી પડે. એમ મારી સલાહ માનનારાઓને કહેતાં મને કાંઈ પણ સંકોચ ન થાય. જે એ પ્રયત્નને અંગે લશ્કરી તાલીમ લેવાની હોય તો તે તાલીમ લેવા લોકો છૂટા હશે અને અમારી અહિંસા મને તથા મારા

જેવા વિચાર ધરાવનારાઓને સોંપી દેશે. યોર લડાઈમાં અને છેલ્લા વિશ્વવિગ્રહમાં મેં આમ જ કર્યું હતું. એ વખતે હું ‘સનનન’ હતો, કારણ મારાં કાર્ય અને અંગ્રેજ સરકારની ઇચ્છાઓ વચ્ચે મેળ ખેંચી ગયો હતો. આજે હું પરમ શત્રુ છું. તે હું ફરી ગયો છું તેથી નહિ, પણ અંગ્રેજ સરકારની કસોટી થાય છે અને કસોટીમાં તે પાર ઊતરતી નથી એટલે. અંગ્રેજોના પ્રમાણિકપણામાં મને શ્રદ્ધા હતી એટલે મેં પહેલાં મદદ કરી હતી. આજે હું વિદ્ય નાંખતો દેખાઉં છું, કેમ કે એના ઉપર જે વિશ્વાસ રાખ્યો તે વિશ્વાસ પ્રમાણે બ્રિટિશ સરકાર અમલ કરતી નથી. લેખકે પૂછેલા એ પ્રશ્નોને મેં આપેલો જવાબ કઠોર લાગશે, પણ ભગવાન મને જેમ જેવા દે છે તે પ્રમાણે તે સત્ય તથા આખું સત્ય છે અને સત્ય વિના બીજું કંઈ નથી.

૪૫. પણ મારા ઉપર મૂકેલા આરોપોમાં મુખ્ય તો એ છે કે, “શ્રી. ગાંધી અને તેમના મહાસભાવાદી શિષ્યોએ લડતના ભાવિ સ્વરૂપ વિષે કરેલા ઉલ્લેખોમાં, અને ધરપકડો પછીના કાર્યક્રમો તથા સૂચનાઓમાં અહિંસાનું નામ લીધું છે, તેમાં કર્તવ્યરૂપે આશા રાખવી અથવા બહુ તો જેની વ્યાવહારિક કિંમત કાંઈ પણ હતી નહિ એમ જાણમાં હતું એવી મોળી ચેતવણી આપવી તે વિના વધુ કંઈ હતું નહિ.” વળી એને કેવળ “બોલી ખતાવવાની વાત” એમ એણે વર્ણવેલું છે.

૪૬. તેની (ચેતવણીની) “કાંઈ વ્યાવહારિક કિંમત નહોતી એમ જાણમાં હતું,” આમ સિદ્ધ કરવા માટે લેખકે કાંઈ સાબિતી આપતા નથી અને મારા ‘મહાસભાવાદી શિષ્યોને’ અપરાધી ઠરાવવા માટે મારાં લખાણો અને ભાષણોમાંથી અહિંસાના ઉલ્લેખો કાઢી નાંખવામાં આવે તો તે બાઇબલની દેવાજ્ઞાઓમાંથી નકાર કાઢી નાંખવા અને પછી તેને હિંસા, ચોરી આદિના આધારરૂપે ઉતારવા જેવું થાય. જેનાથી અને જેને માટે હું જીવું છું તે એક ચીજ લૂંટી લઈને લેખકે મારું સર્વસ્વ લૂંટે છે. અહિંસાના ઉલ્લેખ ‘નકામાં’ છે એમ ખતાવવા આપેલા પુરાવામાં મોટે ભાગે આક્ષેપ જ છે. “એમ કરતાં ગમે એટલો ભોગ આપવો પડે તોપણ જેમાં પરદેશી

સત્તાને। અંત આણુવાનો છે એવી લડત, ઠેઠ લગી લડવાની લડત
 એ હશે.” અહિંસક લડતમાં ભોગ આપવા પડે છે તે હંમેશાં
 લડનારાઓએ પોતાના લોહીથી જ આપવાના હોય છે. “ટૂંકો અને
 ઝડપી એવો નિઃશસ્ત્ર બળવો કરવાનો છે.” ‘નિઃશસ્ત્ર’માં ‘નિઃ’
 ઉપસર્ગ છે એને ‘નકામો’ ન ગણીએ તો તે ‘ટૂંકો અને ઝડપી’
 ને જોડે ચઢાવનારો અર્થ આપે છે. કારણ કે લડતને ‘ટૂંકો અને
 ઝડપી’ બનાવવી હોય તો ખુબ પોચી ચીજ તરીકે જોલથી દૂર રહેવાનું
 હોય છે અને મૃત્યુને સાચા મિત્ર તરીકે ભેટવાનું હોય છે, જેથી
 કરીને કેવળ જોલ જવાથી થાય એના કરતાં વધારે ઝડપથી વિરોધીનું
 હૃદય પલટાવવા સત્યાગ્રહીઓ શક્તિમાન થાય. “દાવાનળ”નું મેં
 નામ લીધું હતું તેનો અર્થ એમ હતો કે જરૂર પડે તો હળરો કે
 વધારે જીવ આપવા. લેખક આને ‘ભયંકર રીતે સાચો વરતારો’
 કહે છે. આ કેટલાક બનાવો બની ગયા પછી એસાડેલો અને કર્તાએ
 નહિ ધારેલો અર્થ છે, કેમ કે વેર વાળવાની દૃષ્ટિએ સત્તાવાળાઓએ
 અનેક માણસોના જીવ લીધા છે અને છાપાંના હેવાલ તથા જવાબદાર
 જાહેર પુરુષોનાં નિવેદન માની શકાય તો લશ્કર અને પોલીસે પાંચ
 માણસમાં વાત ન થઈ શકે એવા અત્યાચાર લોકો ઉપર કર્યા છે.
 “શ્રી. ગાંધી હુલ્લડ ફાટી નીકળે એવું જોખમ વહોરવા તૈયાર હતા.”
 એ સાચું છે કે હું એવું જોખમ વહોરવા તૈયાર હતો. હિંસક કે
 અહિંસક કોઈ પણ મોટી હિલચાલોમાં અમુક જોખમ વહોરવાં પડે
 છે. પણ અહિંસક રીતે જોખમ વહોરવામાં ખાસ પદ્ધતિને અનુસરવાનું
 અને વિશિષ્ટ રીતે કામ લેવાનું હોય છે. હુલ્લડ અટકાવવા હું પૂરો
 પ્રયત્ન કરત. વળી પ્રથમ તો મારે વામનસરોયને વીનવવાના હતા.
 ત્યાં સુધી તો જોખમ વહોરવાનો પ્રશ્ન જ ઊઠત નહિ. પણ બન્યું
 એવું કે સરકારે મને જોખમ વહોરવા દીધું નહિ. એને બદલે એણે
 મને જોલમાં પૂર્યો! સામુદાયિક હિલચાલમાં કઈ કઈ વાતનો સમાવેશ
 કરવાનો હતો અને કેવી રીતે જોખમ વહોરવાનું હતું એ લેખકને
 ખબર ન પડી શકે, કેમ કે હિલચાલનો આરંભ કદાપિ થયો નહોતો.
 અને કંઈ સૂચના પણ મેં આપી નહોતી.

૪૭. “વર્તમાન ક્રિયાદોનો પૂરો ઉપયોગ મેં કર્યો” એવી ક્રિયાદ બેખક કરે છે. આ ઉપયોગ તો મહાસભાના જન્મ પહેલાં પણ શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. અને તે કદી બંધ થયો નથી. જેનું એ એક અંગ છે તે પરદેશી રાજ્ય ચાલુ રહે ત્યાં સુધી તે કેવી રીતે બંધ થઈ શકે ?

૪૮. “છેવટે પ્રત્યેક સ્ત્રી અને પુરુષ પોતાને સ્વતંત્ર ગણે અને સ્વતંત્રપણે કામ કરે. આ છેલ્લા શબ્દ અથવા ઓછામાં ઓછું એનો અર્થ ઠરાવમાં પણ આવી જાય છે.” આ છેલ્લું વાક્ય સત્યને દબાવી દેવાનો નમૂનો છે. મહાસભાના ઠરાવમાંથી પ્રસ્તુત ઉતારો આ નીચે આપ્યો છે :

“તેમણે એ વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે અહિંસા આ લડતનો પાયો છે. એવા વખતે પણ આવે જ્યારે સૂચના બહાર પાડવાનું ન બને, સૂચનાઓ બહાર પડે તોપણ લોકોને પહોંચે નહિ, અને મહાસભાની કોઈ પણ સમિતિનું કાર્ય ચાલી ન શકે. આમ બને ત્યારે લડતમાં ભાગ લેતાં સર્વે સ્ત્રી પુરુષોએ બહાર પાડેલી સામાન્ય સૂચનાઓની મર્યાદામાં રહીને પોતાની મુક્તિ પ્રમાણે કાર્ય કરતા રહેવું. જે સ્વતંત્રતા ઇચ્છે છે અને તેને માટે પ્રયત્ન કરે છે એવા પ્રત્યેક હિંદીએ પોતાના જ માર્ગ-દર્શક બનવાનું છે, અને જે કઠણ રસ્તા ઉપર વિસામાનું સ્થાન નથી અને જે હિંદની સ્વતંત્રતા ને મુક્તિ પ્રત્યે અતિ દોરી જાય છે તે રસ્તે તેણે ચાલવાનું છે.”

આમાં નવું કે ચમકાવનારું કંઈ નથી. વ્યાવાહારિક ડહાપણ છે. જ્યારે એના વિશ્વાસપાત્ર માર્ગદર્શકને એની આગળથી ખસેડવામાં આવે અથવા તો જ્યારે એની સંસ્થા ગેરકાયદેસર જાહેર થાય અથવા ખીજી રીતે કામ કરતી બંધ પડી જાય ત્યારે સ્ત્રીઓ અને પુરુષોએ પોતાના જ નેતા બનવું જોઈએ. એ સાચું છે કે પહેલાં નામના “સરમુખત્યાર” નીમવામાં આવતા હતા. આમ કરતા હતા તે અનુયાયીઓના સંસર્ગમાં રહીને એને દોરવા કરતાં વધારે તો ધર-પકડને નોતરવા સારું જ કરતા હતા. કારણ કે સંસર્ગ શુભ રીતે થાય તો થાય, નહિ તો ન થાય. આ ફેરે લડત ચલાવવામાં જોલને નહિ પણ મૃત્યુને બેટવાનું હતું. એટલે અહિંસાદ્વય ચોરસ

પાયાના ચાર ખૂણા વચ્ચે રહીને પ્રત્યેક જણે પોતાના નાયક બનીને કાર્ય કરવાનું હતું. જે એ શરતે પ્રત્યેક જણને પોતાના નાયક બનવાનું હતું તે ઉડાડી દઈને લેખકે પ્રસ્તુત સત્યને ક્ષમા ન થઈ શકે એવી રીતે દબાવી દીધું છે.

૪૯. મેં આદરવા ધારેલી હિલચાલ, એના લક્ષણોનો વિચાર કરતાં, અહિંસક રહી શકે કે નહિ, અને તે અહિંસક રહે એવો શ્રી. ગાંધીને (મને) ધરાદો કે આશા હતી કે નહિ તેની આ પછી લેખક ચર્ચા કરે છે. મેં ઉપર બતાવ્યું છે કે મારો ધરાદો કે મારી આશા મારા લખાણોમાંથી યોગ્ય રીતે સિદ્ધ થઈ શકે તે વિના, મારી ધારણા કે આશા કેવી હતી તે કોઈ પણ કહી શકે નહિ, કેમ કે લડત કદાપિ શરૂ જ નહોતી થઈ. પરંતુ લેખક આ નિર્ણય ઉપર કેવી રીતે આવેલ છે તે હું તપાસું છું. એની પહેલી સાબિતી એ છે કે જે સંપૂર્ણ રીતે અહિંસક હોવાનો દાવો હતો તે હિલચાલના સંબંધમાં લશ્કરી પરિભાષાને વાપરી છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાંના મારા પ્રયોગના આરંભથી માંડીને, મેં એવી ભાષા વાપરી છે. બનતા લગી એકસરખી પરિભાષા જો હું વાપરું અને તેને અહિંસાની સાથે જોડું તો જ હું મારી હિલચાલ અને સામાન્ય હિલચાલો વચ્ચેનો ભેદ વધારે સહેલાઈથી બતાવી શકું. ૧૯૦૮ થી માંડીને મને સત્યાગ્રહનો અનુભવ છે. તેમાં મને એક પણ દાખલો યાદ નથી જ્યારે લોકો લશ્કરી પરિભાષાના મારા ઉપયોગથી ઊંધે રસ્તે દોરવાઈ ગયા હોય. અને ખરી રીતે તો સત્યાગ્રહ હિંસાને બદલે વાપરવાનું નૈતિક હથિયાર હોવાથી, એ પરિભાષાનો ઉપયોગ કુદરતી છે. ‘આત્માની તલવાર’ ‘સત્યની સુરંગ’ ‘ધીરજની ઢાલ’, ‘સત્યના ગઢ ઉપર હુમલો’ ‘ભગવાન સાથે કુસ્તી કરવી’ એવાં એવાં પદોનો આપણે અધા ધણું કરીને કોક વાર ઉપયોગ કરીએ છીએ, અથવા એનો આપણને પરિચય તો હોય જ છે. તો પણ એવા ઉપયોગમાં કાંઈ વિચિત્ર અથવા ખોટું હોય એવું કોઈને કદી લાગ્યું નથી. મુક્તિશૈળ લશ્કરી પરિભાષા વાપરે છે તે કોણ જાણતું નથી? એ સંસ્થાએ તો એને આખે આખી લઈ લીધી છે. અને છતાં મુક્તિશૈળમાં કર્નલ અને કેપ્ટન હોવાને

કારણે એને કેઈએ ધાતક શસ્ત્ર વાપરવાની તાલીમ પામેલું લશ્કરી તંત્ર માની લીધું હોય એમ મેં જાણ્યું નથી.

૫૦. “એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે જપાની આક્રમણનો પ્રતિકાર કરવામાં અહિંસા સફળ થાય એવો શ્રી. ગાંધીને એછો વિશ્વાસ હતો,” એમ લખે છે તેનો હું ઇન્કાર કરું છું. મેં તો એટલું જ કહ્યું છે કે હિંસાની પડખે પડખે તેને કામ લેવાનું હોય ત્યારે સંપૂર્ણ સફળતા ન બતાવી શકાય. એટલું સાચું છે કે આક્રમણનો પ્રતિકાર કરવાની અહિંસાની શક્તિ વિષે મૌલાના સાહેબ અને પાંડિત નેહરુને શંકા છે, પણ બ્રિટિશ સત્તા સામે લડવો માટે અહિંસક પ્રવૃત્તિ ઉપર એમને પૂરો વિશ્વાસ છે. હું અવશ્ય માનું છું કે બ્રિટિશ તથા જપાની સામ્રાજ્યવાદ એ બેયથી સરખી રીતે ચેતવાનું છે. પણ ‘હરિજન’માંથી ઉતારા આપીને મેં ઉપર બતાવ્યું છે કે આગામી અનિષ્ટ કરતાં વર્તમાન અનિષ્ટનું નિવારણ કરવું વધારે સહેલું છે. [પરિશિષ્ટ ૨ (૪) જુઓ]

૫૧. હું એકદમ કબૂલ કરું છું કે, “મારા અહિંસાવાદને પૂરેપૂરો માનનારા કેટલા જણ છે તે શંકાસ્પદ છે.” પણ એ બૂલવું ન જોઈએ કે મેં એમ પણ કહ્યું છે કે મારી હિલચાલ માટે અહિંસાવાદમાં પૂરું કે અધૂરું માનનારાની મારે બિલકુલ જરૂર નથી. જે લોકો અહિંસક પ્રવૃત્તિના નિયમ પાળે તો એટલું બસ છે. [પરિશિષ્ટ ૪ (૧) જુઓ]

૫૨. અર્થાત્તા પરિચ્છેદમાં આ પછી લેખકનો સૌથી આગળ તરી આવે એવો સ્મૃતિભ્રંશ અથવા ખોટું નિરૂપણ આવે છે. તે કહે છે : “...આ પણ યાદ કરો કે એમની આગળ એમની આગલી હિલચાલોનો દાખલો હતો જે દરેક અહિંસક કહેવાતી હતી પણ જેમાં ત્રાસદાયક હિંસા થયેલી હતી.” દક્ષિણ આફ્રિકાની પહેલી લડતથી માંડીને ૨૦ સત્યાગ્રહની હિલચાલોની ટીપ મારી આગળ પડી છે. એવા દાખલા મને યાદ છે જ્યારે લોકો ઉન્મત્ત બન્યા હોય અને પરિણામે શોચનીય ખૂન થયાં હોય. જનતાની હિંસાના આ દાખલા ખરાબ હોવા છતાં, હિંદુસ્તાન રશિયાને બાદ કરતાં યુરોપ જેટલો વિસ્તૃત દેશ છે અને લોક-

સંખ્યામાં તો એના કરતાં પણ મોટો છે, તેના પ્રમાણમાં નહિ જેવા છે. છાની કે જાહેર રીતે હિંસા મહાસભાની નીતિનું અંગ હોત, અથવા મહાસભાનું નિયમન ઓછું આકરું હોત તો સહેલાઈથી જોઈ શકાય છે કે હિંસા નહિ જેવી ન હોત પણ જવાળામુખી ફાટવા જેવી પ્રચંડ હોત. પણ જ્યારે જ્યારે એવાં હુલ્લડ ફાટી નીકળ્યાં ત્યારે ત્યારે એનો ઉપાય કરવા મહાસભાના આખા તંત્રે ભારે ઉદ્દોગ કર્યો હતો. કેટલીક વાર તો મેં પોતે ઉપવાસ કર્યો. આ બધાથી બોક્-ચિત્ત ઉપર સારી અસર થઈ. અને એવી પણ હિલચાલો હતી જે આશ્ચર્યજનક રીતે હિંસાથી મુક્ત હતી. આમ દક્ષિણ આફ્રિકાનો સત્યાગ્રહ જે સામુદાયિક હિલચાલરૂપે હતો, અને ચંપારણ્ય, ખેડા, બારડોલી અને બોરસદમાં કરેલી એવી જાતની હિલચાલો હિંસાથી ન મુક્ત હતી. સામુદાયિક સવિનય ભંગ વિશાળ પાયા ઉપર કર્યો હતો એવી બીજી પૂર્ણ રીતે અહિંસક હિલચાલોનું તો હું નામ જ લેતો નથી. આ બધામાં લોકોએ તેમને મારે બાંધી આપેલા નિયમ પાળ્યા હતા. મારી આગળ “આગલી હિલચાલોનો દાખલો હતો જે દરેક અહિંસક કહેવાતી હતી પણ જેમાં ત્રાસદાયક હિંસા થયેલી હતી” —આવું સર્વવ્યાપી કથન બેખક કરે છે, પણ એમ કરતાં તે ઇતિહાસથી આમ વિરુદ્ધ ગયેલ છે. મારો પોતાનો અનુભવ તદ્દન ઊલટો હોવાથી મને લેશમાત્ર શંકા નથી કે પોતાના ઉતાવળા કૃત્યથી જો સરકારે લોકો સહન ન કરી શકે એટલે અંશે એને વિના કારણ છંછેડયા ન હોત તો કાંઈ પણ હિંસા કદાપિ થાત નહિ. કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોને ચિંતા હતી કે લોકોને હિંસા કરતા રોકવા, તે કાંઈ પરોપકારણીય નહિ, પણ લોકો હિંસા કરે તેથી સ્વતંત્રતા ન મળે એવી નક્કર હકીકતના અનુભવો ઉપરથી એને ખાતરી થયેલી હતી એટલે. ૧૯૨૦ પહેલાં મહાસભા દ્વારા લોકોને મળેલું શિક્ષણ સાવ અહિંસક હતું, કારણ નેતાઓને બંધારણીય હિલચાલમાં શ્રદ્ધા હતી અને બ્રિટિશ વચન અને ઘોષણા ઉપર વિશ્વાસ હતો; અને ૧૯૨૦ પછી પણ એ શિક્ષણ અહિંસક રહ્યું છે, કેમ કે કેવળ બંધારણીય હિલચાલથી અમુક હદ

સુધી અર્થ સરે, પણ તેનાથી સ્વતંત્રતા કદાપિ ન આવે, અને હિંદુ-સ્તાનની સ્થિતિ જોતાં, સ્વતંત્રતા ઝટ મેળવવી હોય તો અહિંસાત્મક હિલચાલ જ કરવી જોઈએ, એમ પ્રથમ મારા કહેવાથી અને પછી અનુભવે એ પાઠ પાકો શીખવ્યો હોવાથી લોકો માનતા થયા હતા. જેમાંનાં પહેલાં ૮ દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગયાં તે છેલ્લાં ૩૦ વર્ષના એકત્ર થયેલા અનુભવથી મને ખૂબ આશા રહે છે કે અહિંસાના સ્વીકારથી હિંદુસ્તાન તથા જગતનું ભાવી ઉજ્જવલ થઈ શકે એમ છે. માનવ-જાતિના કચરાતા વિભાગ પ્રત્યે જે રાજદ્વારી અને આર્થિક અન્યાય થાય છે તે દૂર કરવા માટે અહિંસા એ સૌથી નિર્દોષ અને છતાં સરખી અસરકારક પદ્ધતિ છે. નાનપણથી જ મેં જાણ્યું છે કે અહિંસા એ પોતાની ચિત્તશાન્તિ અને મુક્તિને અર્થે વ્યક્તિએ આચરવાનો એકાંતવિહારી સદ્ગુણ નથી, પણ જો સમાજે પ્રત્યેક માણસની પ્રતિષ્ઠા અબાધિત રાખીને જીવવું હોય, અને અનેક જુગથી જેની તે ઝંખના કરે છે તે શાંતિની સ્થાપના પ્રત્યે એને પ્રગતિ કરવી હોય, તો અહિંસા એ સમાજમાં સદાચારના નિયમરૂપ બનવી જોઈએ. તેથી આ વસ્તુનો વિચાર કરતાં ખેદ થાય છે કે, દુનિયામાંની સૌથી બળવાન સરકારે આ અહિંસાધર્મનો ઉપહાસ કર્યો છે અને તે ગમે તેવા અપૂર્ણ હોય તોપણ એ ધર્મને પાળનારા લોકોને નિષ્ક્રિય કરી મૂક્યા છે. મારો દૃઢ અભિપ્રાય છે કે તેથી કરીને તોણે વિશ્વશાંતિ તથા મિત્રરાષ્ટ્રોના પક્ષનું અહિંસા ક્યું છે.

૫૩. લેખકને મન ‘ખાતરી’ છે કે “તેની (મારી) હિલચાલ અહિંસક ન રહી શકે.” મારે મન ‘ખાતરી’ હતી તે તદ્દન ઊલટી હતી, જે લોકોને જે માર્ગદર્શક થઈ શકે એવાના હાથમાં હિલચાલ રહી હોત તો.

૫૪. હવે એ પણ ‘સ્પષ્ટ’ થયું છે કે હું છેલ્લામાં છેલ્લા સીમાડા લગી જવાને તૈયાર હતો એમ મેં કહ્યું ત્યારે મારા કહેવાનો અર્થ કેવો હતો; એટલે કે સરકાર હિંસા કરાવી શકી હોત તોપણ હું અહિંસક હિલચાલ ચાલુ રાખત. જ્યારે લોકો હિંસા કરવા ઉશ્કેરાઈ જાય ત્યારે આજ લગી હું મારી પ્રવૃત્તિ અંધ કરતો આવ્યો છું.

આ ફેરે મેં જોખમ લીધું કેમ કે ઇતિહાસને પરિચિત એવા મોટામાં મોટા જગત-દાવાનળને દેખતા છતાં સ્વસ્થ બેસી રહેવાનું જોખમ અનંતગણું વધારે હતું. જો અહિંસા જગતની સર્વશ્રેષ્ઠ શક્તિ હોય તો કટોકટીની વેળાએ એણે પોતાનો પરચો દેખાડવો જોઈએ.

પપ, મારી અહિંસા “કેવળ બોલવામાં જ હતી,” એની છેલ્લી સાબિતી દાખલ લેખકે પોન્નેન્ડના લોકોના શૌર્યના અચાવમાં મેં કરેલા લખાણની નીચલી વિકૃતિ આપી છે :

“બીજા શબ્દોમાં, કોઈ પણ લડાઈમાં નબળો પક્ષ પોતાને ગમે અથવા પોતે કરી શકે એવી-હિંસા કરે અને તો પણ એ અહિંસક ગણાય; અથવા બીજી રીતે કહીએ તો, બળવાન શત્રુ સામે યોજાતી હિંસા સ્વયમેવ અહિંસા થઈ જાય છે. ‘નિઃશસ્ત્ર બળવામાં’ બળવાખોરોને માટે ખરેખર આ સિદ્ધાંત બહુ સગવડ આપનારો છે.”

મારો દાવો છે કે લેખકે ઉતારેલા લખાણમાંથી આ ઊંધે રસ્તે દોરનારું અનુમાન નીકળતું નથી. બધી રીતે સમોવડિયા વચ્ચે લડાઈ તો ક્વચિત જ થાય. એક પક્ષ બીજા કરતાં હમેશાં દુબળો હોય છે. મેં આપેલા દાખલા એકત્ર લેવાથી એક જ નિર્ણય ઉપર આવી શકાય છે, અને તે એ કે નબળો પક્ષ હિંસા કરવાની કાંઈ તૈયારી કરતો નથી કારણ હિંસા કરવાનો ઇરાદો જ હોતો નથી, પણ ન્યારે તેના ઉપર એકાએક હુમલો થાય ત્યારે એમ કરવાની ઇચ્છા વિના પણ અને બાન વિના જે કાંઈ હાજર હોય તે હથિયાર તે વાપરે છે. મેં પસંદ કરેલો પહેલો દાખલો કોઈ આગળ તલવાર હોય ને લૂંટારાની ટાળી સામે એકલે હાથે એ તલવાર ચલાવે એવા માણસનો છે. બીજો દાખલો પોતાના સતીત્વની રક્ષા માટે પોતાના નખ અને દાંત અથવા તો કટારી પણ વાપરનારી સ્ત્રીનો આપ્યો છે. એ બાઈ સ્વયંસ્ફૂર્તિથી વર્તે છે. અને ત્રીજો દાખલો પોતાના તીક્ષ્ણ દાંતથી બિલાડી સાથે લડતા ઉંદરનો છે. આ ત્રણ દાખલા મેં ખાસ પસંદ કર્યા તે એટલા માટે કે જાણી જોઈને કરેલી હિંસાના અચાવમાં કાંઈ અઘટિત અનુમાન ન કરી શકાય. એક અચૂક કસોટી એ છે કે એવો માણસ આક્રમણકારીને હરાવવા જેટલે અંશે ક્ષતેહમંદ કદાપિ ન થાય. આક્રમણકારીની માગણીઓને પોતે વશ થાય એના કરતાં પોતાની

જાન રાખવા સારુ એ સ્ત્રી કે પુરુષ પોતાનો જીવ આપે છે. મારી ભાષાના ઉપયોગમાં હું એટલો સાવધાન હતો કે સંખ્યાબંધ શત્રુઓ સામે પોલ લોકોએ કરેલા બચાવને મેં ‘લગભગ અહિંસક’ એવી રીતે વર્ણવ્યો. આને વિષે વધારે ખુલાસો એક પોલેન્ડવાસી મિત્ર સાથે થયેલી ચર્ચામાં જીઓ. [પરિશિષ્ટ ૪ (૧૩) જીઓ]

૫૬. આ રથેળે મુંબઈની અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિ આગળ ઈર્ષ તારીખ ૭મી અને ૮મી ઓગસ્ટે મેં કરેલાં ભાષણોમાંથી અહિંસાને લગતા ઉતારા આપવા ફીક પડશે.

“પરંતુ મારે તમને તરત ખાતરી આપવી જોઈએ કે હું ૧૯૨૦માં હતો તે જ ગાંધી હું. કોઈ પણ તાત્ત્વિક બાબતમાં હું ક્યો નથી. ત્યારે મને લાગતું એટલું જ અહિંસાનું મહત્ત્વ આજે મને લાગે છે. કાંઈ પણ ફેર થયો હોય તો એટલો જ કે અહિંસાનો મહિમા મને હવે વધારે લાગે છે. આ ઠરાવ અને મારાં આગલાં લખાણ અને લાખણો વચ્ચે ખરી રીતે કાંઈ પણ વિરોધ નથી. . . આવા પ્રસંગ પ્રત્યેક માણસને આવતા નથી અને કોઈને પણ ક્વચિત જ આવે છે. આજ હું જે કાંઈ કહું અને કરું છું તેમાં શુદ્ધમાં શુદ્ધ અહિંસા વિના બીજું કાંઈ નથી એમ મને લાગે છે અને તમે પણ એમ જાણો. કાર્યવાહક સમિતિએ ઘટેલો ઠરાવ અહિંસાના પાયા ઉપર છે, એવી જ રીતે આપણે કરવા ધારેલી લડતના મૂળમાં પણ અહિંસા રહેલી છે. એટલે જેને અહિંસામાં શ્રદ્ધા રહી નથી અથવા તો જે અહિંસાથી થાક્યો છે એવો કોઈ તમારામાં હોય તો તેણે આ ઠરાવની તરફેણમાં મત ન આપવો.

મારી રિયલિટી ૨૫૪ રીતે હું સમજીશું. અહિંસાશસ્ત્રરૂપી અમૂલ્ય વરદાન ભગવાને મને આપ્યું છે. મારી અને મારી અહિંસાની આજ કસોટી થાય છે. જ્યારે પૃથ્વી હિંસાની ઝાળથી ઢાંઝતી જાય છે અને મુક્તિ માટે આક્રંદ કરે છે એવી આ કટોકટીમાં ઈશ્વરદત્ત શક્તિ વાપરતાં જો હું ચૂકું તો ભગવાન મને ક્ષમા ન કરે અને હું એ વરદાનનો અનધિકારી ઠરું. મારે આ ધડીએ જ કાર્ય કરવું જોઈએ. જ્યારે રશિયા અને ચીન જોખમમાં છે ત્યારે મારાથી અચકાઈને જોઈ રહેવાય નહિ.

. . . આપણે કાંઈ સત્તા મેળવવા નથી નીકળ્યા, પણ હિંદની સ્વતંત્રતા માટે કેવળ અહિંસક લડત લડીએ છીએ. હિંસક લડાઈમાં

વિજયી સેનાપતિ વારંવાર રાજ્યપલટો કરીને સરમુખત્યાર બને છે તે આપણે જાણીએ છીએ. પણ મહાસભા અહિંસક રહી એટલે એની યોજનામાં સરમુખત્યારીને અવકાશ નથી. સ્વતંત્રતા સિદ્ધ કર્યા પછી કોણ રાજ્ય કરશે એની મહાસભાને પરવા નથી. જ્યારે સત્તા આવશે ત્યારે તે હિંદુસ્તાનની સમસ્ત પ્રજાની હશે અને એ સત્તા કેને સોંપવી એનો નિર્ણય પ્રજા જ કરશે. એમ પણ બને કે દાખલા તરીકે પારસીઓને સત્તા સોંપાય, — એમ થાય તો મને આનંદ થાય, — અથવા જેનાં નામ મહાસભામાં સંભળાતાં નથી એવા કોઈ બીજાને સત્તા સોંપાય. તો પછી તમારાથી વાંધો લઈને એમ નહિ કહી શકાય કે, “આ કામ અત્યંત નાની છે. પેલા પક્ષે સ્વતંત્રતાની લડતમાં પોતાને શોભે એવો ભાગ નહોતો લગવ્યો; તો પછી તે બધી સત્તા કેમ ભોગવે ?” એની સ્થાપનાથી માંડીને તે આજ સુધી મહાસભાએ કામી લાગણીથી પોતાને અત્યંત મુક્ત રાખી છે. એણે હંમેશાં આખા રાષ્ટ્રનો વિચાર કર્યો છે અને એ પ્રમાણે કામ લીધું છે.

આપણી અહિંસા કેવી અપૂર્ણ છે અને આપણે આદર્શથી કેટલા દૂર છીએ તે હું જાણું છું, પણ અહિંસામાં છેવટે નિષ્ફળતા કે હાર જેવું કંઈ હોવું નથી એટલે મને શ્રદ્ધા છે કે આપણી જીજ્ઞાસા છતાં જીત થાય તો તેનું કારણ એટલું જ હશે કે છેલ્લાં બાવીશ વર્ષની આપણી સતત તથા મૂક સાધનાને સફળ કરીને આપણને મદદ કરવાનું ભગવાને ધાયું હોય.

હું માનું છું કે જગતના ઇતિહાસમાં સ્વતંત્રતા માટે આપણા કરતાં વધારે સાચી લોકતંત્રી લડત થઈ નથી. હું જેલમાં હતો ત્યારે કલ્કત્તાના ફ્રેંચ કાન્તિનો ઇતિહાસ મેં વાંચ્યો, અને પંડિત જવાહરલાલે રશિયન કાન્તિ વિષે મને બોડુંક કહ્યું છે. પણ મારી ખાતરી છે કે આ લડતો હિંસક શક્તિથી લડાયેલી હતી. એટલે તે લોકતંત્રનો આદર્શ સિદ્ધ કરી શકી નહિ. મારા કહેપેલા અહિંસાથી સ્થાપેલા લોકતંત્રમાં બધાને સરખી છૂટ હશે. પ્રત્યેક જણ પોતાનો સ્વામી હશે. એવા લોકતંત્ર માટેની લડતમાં જોડાવાને હું આજ તમને નોતરું છું. એક વાર તમે આટલું સમજ્યા એટલે પછી હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચેનો ભેદ તમે ભૂલશો અને સ્વતંત્રતા માટેની સહિયારી લડતમાં રોકાયેલા તમે કેવળ

હિંદી જ છે એમ વિચારશે.” (૭મી ઓગસ્ટે અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિ આગળ કરેલા હિંદુસ્તાની ભાષણમાંથી)

વાઇસરોય, સદ્ગત દીનબંધુ ઓર્ડેઝ અને કલકત્તાના મુખ્ય ધર્મગુરુ સાથેનો અંગત સંબંધ વર્ણવ્યા પછી, મેં કહ્યું :

“પશ્ચાદ્ભૂમિમાં આ ભાન હોવાથી હું જગત આગળ જાહેર કરવા ઇચ્છું છું કે એનાથી ઊલટું ગમે તે કહેવાય અને પશ્ચિમમાંના ઘણા મિત્રોનો સદ્ભાવ અને કેટલાકનો તો વિશ્વાસ પણ હું આજે ખોઈ ખેડા હોઈ તો પણ, તેમના પ્રેમ અને મિત્રતા માટે પણ મારાથી અંતરનાદને દબાવી શકાય નહિ. . . . જો એ મને કદાપિ હેતર્યો નથી એવું મારું અંતઃકરણ મને કહે છે કે આખું જગત ભલે મારી વિરુદ્ધ પડે તો પણ મારે લડ્યા કરવું જોઈએ.

. . . હું માનું છું કે અહિંસા વિના સાચી સ્વતંત્રતા ન હોઈ શકે. આ કોઈ અભિમાની કે ઉદ્ધત માણસની નહિ પણ એક અનન્ય સત્યશોધકની ભાષા છે. આ પરમ સત્યનો પ્રયોગ મહાસભા છેલ્લાં બારીસ વર્ષથી કરે છે. અનુભવપણે પણ એની સ્થાપનાથી જ મહાસભાએ અહિંસાને આધારે પોતાની નીતિ ઘડી છે. આરંભના દિવસોમાં એ બંધારણીય પદ્ધતિ કહેવાતી. દાદાભાઈ અને ફિરોજશાહ મહેતા મહાસભાવાદી હિંદ આગળ પોતાનું કહ્યું કરાવતા. તેઓ મહાસભાના પ્રેમી હતા, એટલે તેઓ એના સ્વામી પણ હતા. પણ મુખ્ય વાત તો એ છે કે તેઓ રાષ્ટ્રના સાચા સેવક હતા. તેઓ બળવાખોર બન્યા પણ ખૂન, ગુપ્તતા અને એવી બીજી વસ્તુઓને તેઓએ કદાપિ ટેકો ન આપ્યો. પછીની પેઢીઓએ આ વારસામાં વધારો કર્યો છે અને પોતાનું રાજદ્રારી તત્ત્વ-જ્ઞાન વિસ્તારીને મહાસભાએ સ્વીકારેલા અહિંસક અસહકારના સિદ્ધાંત અને નીતિનું રૂપ એને આપ્યું છે. મારો એવો દાવો નથી કે પ્રત્યેક મહાસભાવાદી નીતિ તરીકે પણ અહિંસાના ઊંચામાં ઊંચા સિદ્ધાંતનું પાલન કરે છે. હું જાણું છું કે કેટલાક લુચ્ચા છે પણ ખરા, પણ એની ઊલટતપાસ કર્યા વિના હું બધા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને એને સ્વીકારું છું. વિશ્વાસ રાખું છું, કારણ કે માનવસ્વભાવની જન્મસિદ્ધ ભલાઈમાં મને શ્રદ્ધા છે, જે ભલાઈથી કરીને લોકો સત્યનું સહેજે દર્શન કરી શકે છે અને કટોકટીમાંથી પસાર થાય છે. આ શ્રદ્ધા મારા જીવનનાં ચક્રમાત્ર

ફેરવે છે અને મને આશા બંધાવે છે કે હિંદુ સમસ્ત આવતી લડતમાં અહિંસાના સિદ્ધાંતને પાળશે. પરંતુ કદાચિત્ મારી શ્રદ્ધા અસ્થાને હતી એમ જણાય તોપણ હું પાછો હઠીશ નહિ. મારી શ્રદ્ધા હું છોડીશ નહિ. હું માત્ર એટલું જ કહીશ કે, “ પાઠ હજી પૂરો શિખાઈ રહ્યો નથી. મારે ફરી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.”

(૮મી ઓગસ્ટે કરેલા અંગ્રેજી ભાષણમાંથી)

*

*

*

“ પોતાના નિર્ણયોનો અમલ કરાવવા માટે મહાસભા આગળ નૈતિક વિના ખીજે કોઈ જાતનો દંડ નથી. હું જાણું છું કે સાચું લોકતંત્ર અહિંસામાંથી જ ફલિત થઈ શકે. જગતના સમવાયતંત્રની રચના અહિંસાના પાયા ઉપર જ થઈ શકે, અને જગતનાં કામકાજમાં હિંસાનો સર્વથા ત્યાગ કરવો પડશે. હિંદુમુસ્લિમ સવાલનું નિરાકરણ પણ હિંસા દ્વારા નહિ થઈ શકે. જો હિંદુ મુસલમાન ઉપર જીલમ કરે તો જગતના સમવાયતંત્રની વાત તેઓ કયે મોઢે કરશે ? એ જ કારણથી મહાસભાએ કબૂલ કર્યું છે કે બધા મતભેદ નિષ્પક્ષપાત પંચ આગળ રજૂ કરવા અને તેના નિર્ણય સ્વીકારી લેવા.

સત્યાગ્રહમાં કપટ કે અસત્ય માટે અવકાશ નથી. કપટ અને અસત્ય આજે જગતમાં નિર્લજ્જપણે વિચરે છે. નિરુપાયપણે એવી સ્થિતિના સાક્ષી મારાથી ન બની શકાય. આજના યુગમાં કદાચ કોઈએ નથી કર્યો એટલો પ્રવાસ મેં આખા હિંદુસ્તાનમાં કર્યો છે. દેશના કરોડો અવાચક લોકોએ મને પોતાના મિત્ર તથા પ્રતિનિધિરૂપે જોયા, અને એક મનુષ્યથી થઈ શકે એટલે અંશે હું એમની સાથે એકરૂપ બન્યો. એમની આંખોમાં મેં વિશ્વાસ જોયો, જેનો સદુપયોગ અસત્ય ને હિંસા ઉપર ચણાયેલા તથા એનાથી ટકી રહેલા આ સામ્રાજ્યની સાથે લડવામાં હવે મારે કરવો છે. સામ્રાજ્યનું આપણા ઉપર ગમે એટલું સખત દબાણ હોય તોપણ આપણે એનાથી છટકું જોઈએ. આ મોટા કામ માટે હું કેવું અપૂર્ણ નિમિત્ત છું અને જેનાથી મારે કામ લેવાનું છે તે સામગ્રી કેવી અપૂર્ણ છે, તે હું જાણું છું. પણ આ અમૂલ્ય અવસરે મારાથી ચૂપ કેમ રહેવાય અને મને લાઘિલા પ્રકાશને સંતાડી કેમ રખાય ? જપાનીને એમ મારાથી કહેવારો કે ધડીક ખમીને આવજો ? આખા જગતમાં વ્યાપી ગયેલા આ દાવાનળની વચ્ચે જો હું આજ હાથ જોડીને ખેતી રહું તો મને ઈશ્વરે આપેલી શક્તિનો ઉપયોગ ન કરવા માટે ઈશ્વર તરફથી ઠપકો મળે. જો દાવાનળ ફાટી નીકળ્યો ન હોત તો

આટલાં વર્ષ મેં ક્યું તેમ હજી પણ થોડીક વાટ જોવા હું તમને કહેત. પણ હવે તો સ્થિતિ અસહ્ય થઈ પડી છે અને મહાસભા આગળ ખીન્ને કોઈ માર્ગ રહ્યો નથી.”

(૮મી ઓગસ્ટ કરેલા છેવટના હિંદુસ્તાની ભાષણમાંથી)

૫૭. અહિંસા વિષેનાં મારાં વચન ‘નકામાં’ હતાં એમ ખતાવવા મારી સામે પુરાવો આપ્યા પછી લેખક મહાસભાના મહાજન પ્રત્યે વળે છે અને તેઓએ મહાસભાના અનુયાયીઓ અને આમ-પ્રજ્જને મારા અભિપ્રાયો કેવી રીતે સમજાવ્યા તેની તપાસ કરે છે. પંડિત નેહરુ, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને શ્રી. શંકરરાવ દેવે વિદ્યાર્થીઓ ઉપર વિશેષ લક્ષ આપ્યું એ લેખકને વાંધા ભરેલું લાગ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓ તથા ખેડૂતો ઉપર ધ્યાન દીધું તે કાંઈ મહાસભાના ઇતિહાસમાં લડત માટે પ્રથમ દાખલ કરેલી નવી ચીજ નહોતી.

૬૪ ૧૯૨૦ માં વિદ્યાર્થીઓને અસહકારની ‘હિલચાલ’માં ભળવા ખાસ નોતર્યા હતા; અને હજારોએ પોતાનો અભ્યાસ બંધ કરીને નોતરાનો જવાબ વાળ્યો હતો. ઓગસ્ટની ધરપકડો પછી બનારસ હિંદુ વિદ્યાપીઠમાં શું બન્યું તે હું જાણતો નથી. પણ એમ માની લઈએ કે ત્યાંના કેટલાક વિદ્યાર્થી માર્ગ ભૂલ્યા, તો પણ એમનાં કૃત્યો સાથે પંડિત નેહરુનું નામ જોડવાનું કાંઈ કારણ નથી. એવો સંબંધ સિદ્ધ કરવા માટે નિશ્ચિત સાબિતી આપવી જોઈએ. સ્વરાજ્યસિદ્ધિ અર્થે અહિંસામાં એમને ખીજા કોઈ કરતાં ઊતરે નહિ એવી શ્રદ્ધા છે એમ સિદ્ધ કરવા જોઈએ એટલો પુરાવો રજૂ કરી શકાય એમ છે. સંયુક્ત પ્રાંતમાં કિસાનોને એમણે આપેલી શિખામણ વિષે પણ એ જ વસ્તુ કહી શકાય. તહોમતનામામાં આપેલા ઉતારા ઉપરથી નિર્ણય બાંધી શકાય એટલે અંશે ખીજા નેતાઓનાં ભાષણોમાં પણ હિંસાની તરફેણમાં જાય એવું કાંઈ નથી.

૫૮. નેતાઓનાં ભાષણોની ચર્ચા પૂરી કરીને લેખક “મુંબઈની અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિની ખેઠક થયા પહેલાં હસ્તી ધરાવતી હિલચાલના સંચાલન વિષે વિગતવાર સૂચના” વિચારે છે. ‘પહેલો દાખલો’ ૯મી ઓગસ્ટના ‘હરિજન’માંથી ‘પસંદ કરેલો’

છે. લેખનું મથાળું “અહિંસક અસહકારનાં માર્ગો” આમ છે. વાત એમ છે કે જપાનની થનારી ચડાઈ વિષે એ લેખમાં ચર્ચા કરી છે. લેખનો આરંભ આમ થાય છે :

“૧૯૨૦ ની સાલથી માંડીને અહિંસક અસહકારની કેટલીક રીતોનો આપણને પરિચય છે. એમાં બધી સરકારી સંસ્થાઓના બહિષ્કાર તથા સરકારી નોકરીઓના ત્યાગનો સમાવેશ થતો હતો. તેમ કર ન ભરવા સુધીની રીત પણ અપત્યાર કરવામાં આવી હતી. વર્ષોથી આ દેશનો કબજો કરી બેઠેલી સરકારની સામે આ બધા ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા હતા. નવા પરદેશી હુમલાખોરની સામે આદરવાની અસહકારની રીતોની વિગતોમાં સ્વાભાવિક રીતે ફેર પડે. ગાંધીજીએ કહ્યું છે તેમ એમાં હુમલાખોરને ખોરાક કે પાણી પણ ન આપવા સુધીની રીતોનો સમાવેશ થાય છે. દુશ્મન કાંઈ કામ ન કરી શકે એ હેતુથી અહિંસાની મર્યાદામાં રહીને અસહકારના બધા ઉપાયો અજમાવવા નર્હએ.”

પછી એ લેખના લખનાર (એમ. ડી.) હિંદુસ્તાન વિના બીજો કરેલા અહિંસક અસહકારના નમૂના આપે છે. એ કાંઈ બુદ્ધિપૂર્વક સ્વીકારેલી અહિંસાના દાખલા નથી. આખો લેખ હુમલાખોરને પાછો કાઢવા શું શું કાર્ય અહિંસક રીતે થઈ શકે તે બતાવવા લખેલો છે, એમ છેલ્લા પરિચ્છેદ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે :

“આપણે એ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે યુદ્ધના સમયમાં તો એ દમન ક્રાંતિ અપત્યાર કરેલા દમન કરતાં દસગણી કડક હશે. પણ જો આપણામાં કષ્ટ સહન કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ હોય, ઉપર જણાવેલા નિઃશસ્ત્ર વિરોધનાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ ઉદાહરણો પ્રમાણે ઉપાયો અને રીતો યોજવાની સૂઝ હોય, અને એ બધા કરતાંયે હુમલાખોરને ગમે તે ભોગે હાંકી કાઢવાનો દૃઢ નિશ્ચય હોય, તો આપણા વિજય નક્કી જ છે. આપણા દેશની વિશાળતાથી નુકસાન નહિ પણ લાભ જ થાય કેમ કે અનેક દિશામાં ઠેકઠેકાણે થતા વિરોધને પહોંચી વળવું એ હુમલાખોરને માટે મુશ્કેલ થઈ જાય.”

લેખમાં બીજી જાતિનો નહિ પણ ચડી આવનાર શત્રુનો વિરોધ કરવાની વાત છે.

પૃષ્ઠ. બીજો દાખલો ૨૩મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ના ‘હરિજન’માં શ્રી. કિ. ધ. મશરવાળાના લેખમાંથી ઉતારો કરીને લેખકે આપ્યો છે. શ્રી. મશરવાળા એક આદરણીય સાથી છે. એ અહિંસાને એટલી

હદ સુધી લઈ જાય છે કે જેને એમનો અંગત પરિચય છે તે હારી જાય છે. છતાં પણ ઉતારેલા પરિચ્છેદનો મારે બચાવ કરવો નથી. તેમણે એમ કહીને ગેરસમજૂતી થતી રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે આ તો માત્ર પોતાનો અંગત અભિપ્રાય છે. પુલ, પાટા કે એવું બીજું તોડવું એ અહિંસક ગણાય કે નહિ એ પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતાં મને એણે સાંભળ્યો હોવો જોઈએ. આવી ભાંગફોડ અહિંસક રહી શકે એમ મને હંમેશાં શંકાસ્પદ લાગ્યું હતું. એવી ભાંગફોડ અહિંસક રહી શકે એમ કદપી શકાય તોપણ, — અને હું માનું છું કે રહી શકે, — તોપણ જે એવાં કામ અહિંસક રીતે કરે એવી ઉમેદ ન રાખી શકાય તે આમ પ્રજા આગળ એવી વસ્તુ મૂકવામાં જોખમ છે. વળી લડતના સંબંધમાં બ્રિટિશ સત્તાને જપાનીની પંક્તિમાં મુકાય એવી ધારણા હું ન કરું.

૬૦. એક સંભાવિત સાથીના અભિપ્રાયનું પરીક્ષણ કરી લીધા પછી હું કહેવા ઇચ્છું છું કે, શ્રી. મશરૂવાળાનો અભિપ્રાય હિંસક ધરાદાના પુરાવારૂપ નથી. બહુ તો એમાં નિર્ણય કરતાં ભૂલ થયેલી છે, જે જનતાએ બધાં ક્ષેત્રમાં આચરવાની અહિંસાની યોગ્યતા જેવા નવીન વિષયમાં થઈ જાય એ બાબતે વધારે સંભવિત છે. મોટા સેનાપતિઓ અને રાજદારીઓને આજ પહેલાં નિર્ણય કરતાં ભૂલ ખાતા જાણ્યા છે, પણ તેથી તેમને કોઈએ નીચી પંક્તિએ બેસાડ્યા નથી અથવા તો એમના ઉપર દુષ્ટ ધરાદાનું આરોપણ કયું નથી.

૬૧. પછી આંધ્રનું પરિપત્ર આવે છે. મારે માટે એને મારે નિષિદ્ધ ભૂમિ ગણવી જોઈએ કારણ કે મારી ધરપકડ પહેલાં તે વિષે હું કંઈ જાણતો નહોતો. એટલે એના ઉપર ટીકા કરતાં મને સંકોચ જ થાય. આટલી ચેતવણી આપીને હું કહું છું કે એ લખાણ એકંદર નિર્દોષ છે. એનું નિયામક અંગ આ પ્રમાણે છે :

“આખી હિંદુસ્તાનના પાયો અહિંસા છે. આ સૂચનાઓથી વિરુદ્ધ જાય એવું કોઈ પણ કામ ઉપાડવું પણ ન જોઈએ. કાયદાભંગનાં બધાં કૃત્યો જાહેર રીતે કરવાં જોઈએ, છાનાંછપનાં નહિ.”

નીચલી ચેતવણી પણ પરિપત્રમાં આપેલી છે :

“સોમાંથી નબાણું ટકા તો તરતમાં જ, કદાચ મુંબઈની અખિલ

ભારત મહાસભા સમિતિની આવતી બેઠક પછી થોડે કલાકે જ મહાત્માજી હડત આદરશે. જિંદગીસમિતિઓ સાવધાન રહે અને તરત જ કામે લાગે, પણ કૃપા કરીને આટલું નોંધજો કે મહાત્માજી નક્કી કરે તે પહેલાં કાંઈ પણ હિલચાલ શરૂ કરવી જોઈએ નહિ અને કાંઈ પણ ઉધાડું કૃત્ય કરવું ન જોઈએ. છેવટે તે બીજી ભતનો નિર્ણય પણ કરે અને તો પછી એક મોટી નિષ્કારણ ભૂલને માટે તમે જવાબદાર ગણાશો. તૈયાર થાઓ, તરત અવસ્થા કરો, સાવધાન રહો, પણ કોઈ પણ રીતે ક્રિયા ન કરો.”

પરિપત્રમાં કેટલીક ચીજ એવી છે જેની જવાબદારી હું પોતે ન લઉં. પણ પરિપત્ર પ્રામાણિક લખાણ છે એમ માનીને પણ, ખાસ કરીને સમિતિને અને વિષે જે કાંઈ કહેવું હોય તેની ગેરહાજરીમાં જેને હું સુધારી ન શકું એવી ચીજનો ન્યાય કરવા બેસવાની મારે ના પાડવી જોઈએ. પાટા કાઢી નાખવાની બંધી ‘ઉઠાવી લેતો’ કહેવાતો ‘લેખી સુધારો’ તહોમતનામામાં આપેલો જણાતો નથી.

૬૨. પછી પાંચમા પરિશિષ્ટ પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચ્યું છે, જેમાં બતાવ્યું છે કે અહિંસાના ‘નકામા’ છત્ર નીચે મારું મન હિંસાની દિશામાં કેવું જઈ રહ્યું હતું. પરિશિષ્ટમાં અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિએ આપેલી કહેવાતી સૂચનાઓ અને મારા લખાણોમાંના ઉતારા સમાંતર ભાગે આપ્યા છે. એ પરિશિષ્ટ ધ્યાનપૂર્વક વાંચવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. મારા લખાણોમાંથી મારે કાંઈ પણ પાછું ખેંચવાપણું નથી. અને મારો દાવો છે કે અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિએ આપેલી કહેવાતી સૂચનાઓમાં લેશમાત્ર હિંસા નથી.

૬૩. તહોમતનામાની દલીલથી સ્વતંત્ર રીતે જેમ મેં અને જાણી છે તેમ હવે મારે અહિંસા વિષે કાંઈક કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. જીવનના એકેએક ક્ષેત્રમાં એનો પ્રચાર કરવો એ મારી કિશોરાવસ્થાથી મારો ધર્મ થઈ પડ્યો છે. લગભગ સાઠ વર્ષના ગાળામાં આ સાધના ચાલી છે. મારા કહેવાથી ૧૯૨૦માં મહાસભાએ નીતિ દાખલ એનો સ્વીકાર કર્યો. સ્વાભાવિક રીતે દુનિયા આગળ એનું પ્રદર્શન કરવાનું હતું નહિ, પણ સ્વરાજ મેળવવા માટેના આવશ્યક સાધન તરીકે એનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો. મહાસભાવાદીઓએ તરત જ જોયું કે કેવળ કાગળ ઉપર એનો સ્વીકાર કરવામાં કાંઈ

સાર નહિ. વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક રીતે જેટલે અંશે એનો અમલ થાય એટલે અંશે જ તે કામ આપે. યોગ્ય અવસરે એનો અસરકારક ઉપયોગ કરતાં જેને આવડતું નથી એવા માણસના હાથમાં બંદૂક હોય તેના કરતાં વીરચિહ્ન તરીકે એનો કંઈ વધારે ઉપયોગ નથી. એટલે એનો સ્વીકાર થયા પછી જે અહિંસાએ મહાસભાની પ્રતિષ્ઠા તથા લોકપ્રિયતામાં વધારો કર્યો છે તે એ વધારો અહિંસાના ઉપયોગના પ્રમાણમાં જ થયો છે, જેટલો એનો અસરકારક ઉપયોગ થાય એના પ્રમાણમાં જ બંદૂક એના માલિકને સત્તા અર્પે છે, એવું જ આ પણ છે. આ તુલનાને બહુ આધે ન લઈ જઈ શકાય. આમ હિંસાનો હેતુ હુમલાખોરને નુકસાન તથા એનો નાશ પણ કરવાનો હોય છે, અને જે તે વિરોધીની હિંસા કરતાં વધારે બળવાન હોય તે જ ફતેહમંદ નીવડે છે. પણ વિરોધી અમે એટલી હિંસા કરવા શક્તિમાન હોય તોપણ એના સંબંધમાં અહિંસાનો પ્રયોગ કરી શકાય છે. હિંસામાં જે બળવાન છે તેની સામે નબળાની હિંસા એકલી જ ફતેહમંદ થઈ કદાપિ જાણી નથી. બહુ નબળાની અહિંસાનો વિનંત્ય તો રોજ રોજ બનતો બનાવ છે. હું કહેવાની હિંમત કરું છું કે અહીં જાણીતેલા અહિંસાના સિદ્ધાંતનો મેં ચાલુ લેડમાં પ્રયોગ કર્યો છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદના હિંદ-માંના સંચા ઉપર જે ઊભા છે અને એને જે ચલાવે છે તે લોકોના જનમાલને ધગ્ગ કરવા કરતાં ખીજ કોઈ વસ્તુ મારી કલપનાથી વધારે આઘી ન હોઈ શકે. મારી અહિંસા માણસ અને તેના સંચા વચ્ચે મૌલિક વિવેક કરે છે. નુકસાન કરતા સંચાનો હું કાંઈ પણ સંકેત વિના નાશ કરું, પણ માણસનો કદી નહિ. મેં આ નિયમ મારા નિકટમાં નિકટના સગા તથા મિત્રો અને સાથીઓ સાથેના મારા વ્યવહારમાં ઠીક ઠીક સફળતાપૂર્વક પાળ્યો છે.

૬૪. અહિંસાનો વિષય પૂરો કર્યા પછી લેખક ૧૪મી જુલાઈના વર્ધાના ઠરાવ અને ૮ મી ઓગસ્ટના મુંબઈના ઠરાવના 'દેખાડવાના ઉદ્દેશ'નો સાર નીચે પ્રમાણે આપે છે :

“જુલાઈ ૧૪મીના વર્ધાના ઠરાવને (પરિશિષ્ટ ૩-૧) અને ૮ મી

ઓગસ્ટના મુંબઈના ઠરાવને (પરિશિષ્ટ ૩-૨) ત્રણ મુખ્ય દેલાવવાના ઉદ્દેશ સામાન્ય છે, તે આ છે :

(૧) હિંદુસ્તાનમાં પરદેશી સત્તાનો અંત આણવો.

(૨) જેને લીધે એવી બીક રહે છે કે આમ પ્રજા આક્રમણનો નિષ્ક્રિયપણે સ્વીકાર કરી લેશે તે સ્થિતિન સામેની વધતી જતી કડવાશની લાગણીને રોકવી; હિંદીઓમાં આક્રમણ સામે વિરોધની ભાવનાને પ્રુથ કરવી; અને હિંદુસ્તાનના કરોડોને તાત્કાલિક સ્વતંત્રતા આપીને એમની કાર્યશક્તિ તથા ઉત્સાહને મુક્ત કરવાં, જેને પ્રતાપે જ હિંદુસ્તાન પોતાના અચાવમાં તેમ જ વિગ્રહ સમસ્તમાં અસરકારક ભાગ ભજવી શકે.

(૩) ફેાડીને રાજ્ય કરવાની નીતિવાળી પરદેશી સત્તાને ખસેડીને એકતા સિદ્ધ કરવી, જે પછી હિંદી પ્રજાના બધા વિભાગોના પ્રતિતિધિઓ-વાળી કામચલાઉ સરકારની રચના થઈ શકે.

ત્રણ વધારાના ઉદ્દેશ મુંબઈના ઠરાવમાં પહેલી વાર નજરે પડ્યા :

(૪) બધા પરતંત્ર અને કચરાતા માનવોને મિત્રરાષ્ટ્રોના પક્ષમાં આણવા અને એવી રીતે આ રાષ્ટ્રોને જગતનું નૈતિક તથા આધ્યાત્મિક નેતૃત્વ આપવું.

(૫) પરદેશીને તાબે રહેલાં એશિયાઈ રાષ્ટ્રોને પોતાની સ્વતંત્રતા પાછી મેળવવામાં મદદ કરવી અને તે પાછાં કોઈ સામ્રાજ્યવાદી સત્તા નીચે ફરીને મુકાય નહિ એવી પાછી વ્યવસ્થા કરવી.

(૬) જગતનું સમવાયતંત્ર જીતવું, જેથી રાષ્ટ્રીય લશ્કરો, નૌકા-સૈન્યો અને હવાઈ દળનું વિસર્જન કરી શકાય અને બધાના સામાન્ય કલ્યાણને માટે જગતનાં સાધનોને એકત્ર કરવાં.”

તે કહે છે કે, “આ ઉદ્દેશોમાંથી પહેલો સાચો છે એની ના ન પાડી શકાય. એને દર્શાવવા ગમે તે શબ્દો વાપરવામાં આવે પણ હિંદની સ્વતંત્રતા લાંબા વખતથી મહાસભાનું મુખ્ય ધ્યેય છે અને ઉપર બતાવ્યું છે કે ‘હિંદ છોડો’ની હિલચાલના મુખ્ય હેતુઓમાંના એક હેતુ સાથે આ ઉદ્દેશ કેવી રીતે એકાકાર થઈ જાય છે.” પહેલા ઉદ્દેશના સાચાપણાનો આમ સ્વીકાર ક્યાં છતાં મને આ વિચિત્ર લાગે છે કે બેખક બીજા ઉદ્દેશોની એક અથવા બીજી રીતે ઠેકડી કરે છે. મારો દાવો છે કે બીજા બધા ઉદ્દેશ પહેલામાંથી ફલિત થાય છે. આમ જો કરારથી પરદેશી સત્તાનો અંત આવે તો સ્થિતિ સામેની કડવાશ સ્વયમેવ મીઠાશ બની જાય અને કરોડોની શક્તિ મિત્રોના લાભમાં મુક્ત થાય. એવી જ રીતે પરદેશી રાજ્યની રાત વીતી જાય

એટલે રાત પછી દિવસ આવે છે તેમ કોમી એકતા આવે જ. જો લગભગ ૪૦ કરોડ લોકો સ્વતંત્ર થાય તો દબાવેલી માનવજાતિના ખીજા ભાગ પણ સ્વતંત્ર બને, અને કુદરતી રીતે આ સ્વાતંત્ર્ય-સિદ્ધિમાં મિત્રરાષ્ટ્રોનો હાથ હોય એટલે જગતનું નૈતિક તથા આધ્યાત્મિક નેતૃત્વ માગ્યા વિના જ એમને પ્રાપ્ત થાય. પાંચમો ઉદ્દેશ ચોથામાં સમાઈ જાય છે, અને છઠ્ઠામાં તો જે એ પ્રાપ્ત ન કરે તો પોતે જ નાશ પામે એવા આખી માનવજાતિના ધ્યેયનું પુનરુચ્ચારણ જ છે. એ સાચું છે કે છેલ્લા ત્રણ ઉદ્દેશ મુંબઈમાં ઉમેરવામાં આવ્યા. પણ એમાં દોષારોપણ કરવા જેવું કંઈ જ નથી. ટીકાને પરિણામે આ વધારો કયો હોય તોપણ એમાં શું ખોટું ? કોઈ પણ લોકતંત્રી સંસ્થા ટીકા પ્રત્યે બેપરવા ન રહી શકે, કારણ કે એને તો ટીકાની તાજી હવા ઉપર જીવવાનું છે. પરંતુ હકીકત એમ છે કે જગતનું સમવાયતંત્ર અને ગેરચુરોપિયન લોકોના અધિકાર એ કંઈ મહાસભાવાદીઓ માટે નવા વિચાર નથી. ખીજે પ્રસંગે મહાસભાના ઠરાવોમાં એનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ઓગસ્ટના ઠરાવમાં જગતના સમવાય-તંત્ર વિષેનો પરિચ્છેદ એક ચુરોપિયન મિત્રની સૂચનાથી નાંખવામાં આવ્યો, અને ગેરચુરોપિયન લોકોને લગતો મારી સૂચનાથી.

૬૫. હમી ઓગસ્ટની ધરપકડો પછી થયેલાં તોફાનોની વિગતોને લગતાં તહોમતનામાનાં ૪થું-૫મું પ્રકરણ મેં સંભાળપૂર્વક વાંચ્યાં છે; વિવિધ સંસ્થાઓએ આપેલી કહેવાતી સૂચનાઓને લગતાં પરિશિષ્ટો પણ જોયાં છે. આ એકપક્ષી કથનો તેમ જ નાસાળિત દસ્તાવેજો વિષે કંઈ પણ નિર્ણય બાંધવાની મારે ના પાડવી જોઈએ. કહેવાતી સૂચનાઓ વિષે હું એટલું કહી શકું કે જોટલે અંશે એ અહિંસાથી વિરુદ્ધ હોય એટલે અંશે હું એને કદી પણ પસંદ ન કરી શકું.

૬૬. વેર વાળવાની રીતે સરકારે કરેલાં કામોનો વિગતવાર હેવાલ તહોમતનામામાં કયાંય ગોત્યો જડતો નથી. અને આ કામો વિષે છાપામાં જોટલું સરકારે આવવા દીધું છે એટલું પણ કોઈ માને તો મહાસભાવાદી કે ખીજા રોષે ભરાયેલા લોકોનાં કહેવાતાં દુષ્કૃત્યો એની આગળ તદ્દન ઝંખવાઈ જાય છે.

૬૭. છેલ્લી દેખી ઓગસ્ટની એકસામટી ધરપકડો પછી બનેલા બનાવો માટેની જવાબદારીની હવે ચર્ચા કરું. તોફાનોનો વિચાર કરવાની સૌથી સ્વાભાવિક રીત એ છે કે ધરપકડો પછી તોફાન થયાં એટલે ધરપકડો એનું કારણ હતી. તહોમતનામાનું મથાળું બતાવે છે તેમ મહાસભા ઉપર જવાબદારી ઢાળવા સારુ થઈને જ એની રચના કરી છે. દલીલ આવી જણાય છે: પહેલાં હું અને પછી મહાસભા, એપ્રિલ ૧૯૪૨માં “હિંદ છોડો” એ કલ્પના પ્રથમ રજૂ કરી ત્યારથી સામુદાયિક હિલચાલની ભૂમિકા તૈયાર કરતાં હતાં. સામુદાયિક હિલચાલને પરિણામે હિંસા અવશ્ય ફાટી નીકળે. મારે તથા મારું નેતૃત્વ સ્વીકારનારા મહાસભાવાદીઓનો ધરાહો હતો કે હિંસા થાય. નેતાઓ એનો ઉપદેશ કરતા હતા. એટલે ગમે તે સ્થિતિમાં હુલ્લડો ફાટી નીકળવાનાં હતાં. તેથી ધરપકડોથી હિંસાત્મક હિલચાલને ઊગતી જ ઝામવામાં આવી. તહોમતનામાની દલીલનો આ સારાંશ છે.

૬૮. મેં એમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે, બ્રિટિશ સત્તાનો અંત આણવાની મારી દરખાસ્તના કારણથી સામુદાયિક હિલચાલ માટે ખાસ તૈયારી કરી કે વિચારી નહોતી; મેં કે મહાસભાના કોઈ નેતાએ હિંસાની કદી પણ કલ્પના કરી નહોતી; મેં જાહેર કથું હતું કે જે મહાસભાવાદીઓ હિંસા કરશે તો પોતા વચ્ચે તેઓ મને જીવતો જોશે નહિ; સામુદાયિક હિલચાલ મેં કદાપિ શરૂ નહોતી કરી; એને શરૂ કરવાની સત્તા મને એકલાને આપવામાં આવી હતી; મેં સરકાર સાથે મસલત કરવાનો વિચાર રાખ્યો હતો; મસલત નિષ્ફળ જાય તો જ મારે હિલચાલ આદરવાની હતી, અને મસલત માટે બે ત્રણ અઠવાડિયાંનો ગાળો મેં ધારેલો હતો. એટલે સ્પષ્ટ છે કે ધરપકડો ન થઈ હોત તો ગઈ દેખી ઓગસ્ટ અને તે પછી થયાં એવાં કોઈ તોફાન થાત નહિ. પ્રથમ તો મસલતને સફળ બનાવવા અને પછીથી જે મને નિષ્ફળતા મળી હોત તો તોફાનો અટકાવવા મેં પ્રયત્નમાત્ર કર્યા હોત. છેલ્લા ઓગસ્ટમાં સરકાર જેમ તોફાનને દબાવી શકી એવી જ રીતે પછીથી પણ દબાવી શકત. પણ તો પછી એ મારી તથા મહાસભાની સામે કાંઈક કેસ કરી શકવાની

સ્થિતિમાં હોત. કાંઈ પગલાં ભરતા પહેલાં અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિ આગળ મેં તથા મહાસભાના નેતાઓએ કરેલાં બાંધણીનો અભ્યાસ કરવાની સરકારની ફરજ હતી.

ફટ. બીજા કોઈ કારણથી નહિ તો, મહાબળવાન સરકારની સામે વર્તમાન સ્થિતિમાં કોઈ પણ હિંસક હિલચાલ સફળ ન થઈ શકે એમ તેઓ જાણતા હતા એટલે મહાસભાના નેતાઓની ઇચ્છા હતી કે હિલચાલ અહિંસક રહે. એટલે મહાસભાવાદી કે બીજા લોકોએ જે જે હિંસા કરી તે તે નેતાઓની અનિચ્છા છતાં કરી. જે સરકાર બીજું કાંઈ માનતી હોય તો તે નિષ્પક્ષપાત ન્યાયાસન આગળ નિઃશંક રીતે સાબિત કરવું જોઈએ. પરંતુ કારણ સ્પષ્ટ છે ત્યાં જવાબદારી બીજા ઉપર ઢોળવાનો પ્રયત્ન શુંકામ કરવો? આખા દેશમાં ધરપકડો કરવાનું સરકારનું પગલું એટલું હિંસક હતું કે મહાસભાની પક્ષપાતી જનતા આત્મસંયમ ખોઈ બેઠી. આ આત્મસંયમના ખૂટવા ઉપરથી મહાસભાની સહકારિતા ફલિત ન થઈ શકે, પણ એવું અવશ્ય ફલિત થાય છે કે માનવ સ્વભાવની સહનશક્તિને સીમા હોય છે. જે સરકારનું પગલું માનવ સ્વભાવની સહનશક્તિથી આધે ગયું તો પછી જે બડાકા થયા એને માટે તે અને તેથી કરીને એ પગલાના સૂત્રધારો જવાબદાર હતાં. પણ સરકાર કહી શકે કે ધરપકડો કરવાની જરૂર હતી. જે એમ હોય તો પોતાના કાર્યનાં પરિણામો માટે જવાબદારી લેતાં સરકારે શુંકામ આંચકો ખાવો જોઈએ? પોતાની ઇચ્છા એ જ કાયદો છે એમ સરકાર જાણે છે, તો પછી પોતાના કાર્યની યોગ્યતા સિદ્ધ કરવાની સરકારને કાંઈ પણ જરૂર કેમ રહે છે એનું જ મને આશ્ચર્ય છે.

૭૦. અહીં પ્રચલિત રાજ્યવહીવટનું હું પૃથક્કરણ કરું. પ્રાચીન સંસ્કૃતિવાળી ૪૦ કરોડ લોકોની વસ્તી ઉપર વાઇસરોય અને ગવર્નર-જનરલ નામે બ્રિટિશનો પ્રતિનિધિ, કલેક્ટર નામના ૨૫૦ અમલદાર, મજબૂત બ્રિટિશ લશ્કર અને બ્રિટિશ અમલદારોએ ઈજનેલા તથા જનતાથી સંભાળપૂર્વક અલગ રાખેલા હિંદી સૈનિકોની મોટી સંખ્યાની મદદથી રાજ્ય ચલાવે છે. એના પોતાના ક્ષેત્રમાં વાઇસરોય ઇંગ્લંડના રાજ કરતાં વધારે સત્તા બોગવે છે. મારી જાણમાં

એવી સત્તા જગતમાં બીજો કોઈ માણસ ભોગવતો નથી. કલેક્ટરો પોતાનાં ક્ષેત્રોમાં નાનકડા વાઇસરોય જ છે. એમના નામ ઉપરથી જણાય છે તેમ તેઓ મુખ્યત્વે પોતાના જિલ્લામાં મહેસૂલ ઉધરાવે છે અને ન્યાયાધીશની સત્તા ભોગવે છે. જરૂર લાગે ત્યારે તેઓ પોતાની મદદ લશ્કરને બોલાવી શકે છે. પોતાની હદમાંના નાના તાલુકદારોના સંબંધમાં તેઓ પોલિટિકલ એજન્ટ પણ હોય છે અને એ રાજ્યોના તેઓ અધિરાજ હોય છે.

૭૧. આનાથી મહાસભા કેટલી વિલક્ષણ છે તે જુઓ. એના સંખ્યાબળના કારણથી નહિ પણ અહિંસા જ વિચારપૂર્વક સ્વીકારેલું એક જ દંડસાધન એની આગળ હોવાથી મહાસભા જગતમાં સૌથી સાચી લોકતંત્રી સંસ્થા છે. એની સ્થાપનાથી જ માંડીને મહાસભા આખા હિંદનું પ્રતિનિધિત્વ ધારણ કરવા ઇચ્છતી લોકતંત્રી સંસ્થા છે. એનો પ્રયત્ન ગમે એટલો નબળો અને અપૂર્ણ હોય તો પણ હવે લગભગ ૬૦ વર્ષના એના ઇતિહાસમાં મહાસભાએ હિંદની સ્વતંત્રતારૂપ ધ્રુવ તારા આગળથી પોતાની નજર કદાપિ ખસેડી નથી. સાચામાં સાચા લોકતંત્ર પ્રત્યે કૂચ કરતાં એક ટપ્પેથી બીજો ટપ્પે એણે પ્રગતિ કરી છે. આજ પહેલાં કહ્યું છે તેમ જો કોઈ કહે કે મહાસભા ખ્રિસ્ત આગળથી લોકતંત્રની ભાવના શીખી છે, તો કોઈ મહાસભાવાદી એ વચનનો વિરોધ કરવાની દરકાર નહિ કરે, જો કે એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે લોકતંત્રનાં મૂળિયાં તો જૂની પંચાયત પદ્ધતિમાં જડે છે. નાઝી, ફાસિસ્ટ કે જપાનીની સત્તાને એ કદાપિ ન સહન કરી શકે. સ્વતંત્રતા જોને પ્રાણવાયુ સમાન છે અને જો મહાબળવાન સામ્રાજ્યવાદની સામે મેદાનમાં ઊતરે છે એ સંસ્થા પારકી સત્તામાત્રનો પ્રતિકાર કરવાના પ્રયત્નમાં છેલ્લો સૈનિક કામ આવી જાય ત્યાં લગી લડશે. અને અહિંસાને તે જ્યાં સુધી વળગી રહેશે ત્યાં સુધી તે અદમ્ય અને અપરાજિત રહેશે.

૭૨. સરકારે મહાસભા ઉપર અસાધારણ રોષ ઠાલવ્યો છે, એનું શું કારણ હોઈ શકે? આટલો રોષ દર્શાવતી મેં એને પહેલાં કદી જોઈ નથી. “હિંદ છોડો” આ મંત્ર રોષના કારણરૂપ છે? તોફાન

કારણરૂપ ન હોઈ શકે, કારણ કે બ્રિટિશ સત્તાનો અંત આણવાની મારી દરખાસ્ત જાહેર થયા પછી તરત જ રોષ જણાવા મંડ્યો, એણે છેલ્લી દમી ઓગસ્ટે થયેલી એકસામટી ધરપકડોનો આકાર ધારણ કર્યો, જે અગાઉથી ગોઠવી રાખેલી હતી અને ૮મી ઓગસ્ટના ઠરાવને મંજૂરી મળવાની જ ફક્ત વાટ જોતી હતી. તોપણ “હિંદ છોડો” સૂત્ર વિના ઠરાવમાં નવીન કાંઈ નહોતું. ઠેઠ ૧૯૨૦ની સાલથી સામુદાયિક હિલચાલો મહાસભાના કાર્યક્રમમાં જાણીતી છે. પરંતુ સ્વતંત્રતા છટકી જ જાય છે એમ લાગે. ઘડીક હિંદુ-મુસ્લિમ અણબનાવ, ઘડીક રાજાઓને આપેલાં વચનો, ઘડીક હરિજનનું હિત, ઘડીક યુરોપિયનની મૂડી સ્વતંત્રતાનું દારૂં ઇંધતાં. ‘શેડીને રાજ્ય કરો’નું ઝરણું અખૂટ હતું. ઘડિયાળની રેતી લગભગ ખલાસ થઈ ગઈ હતી. લોહીની નદીઓ યુદ્ધે ચડેલાં રાષ્ટ્રોમાં વેગપૂર્વક વહેતી હતી અને રાજદ્વારી બાબતો વિચારનારું હિંદ લાચાર થઈને જોઈ રહ્યું હતું. આમગ્રજ મૂર્છિત હતી. એટલે “હિંદ છોડો” એવી ઘોષણા થઈ. એનાથી સ્વાતંત્ર્યની હિલચાલે મૂર્ત સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ઘોષણાનું ખંડન થઈ શકે એમ નહોતું. જગતની કટોકટીમાં પોતાનો ભાગ ભજવવાને જે ઉત્સુક હતા તેમની ચિંતા એ આતંનાદમાં પ્રગટ થઈ. નાઝીવાદ તેમ જ શાહીવાદથી લોકતંત્રને બચાવવાની ઇચ્છા એ તેનું મૂળ છે. કારણ મહાસભાની માગણી જે સંતોષાય તો પ્રત્યાઘાતી બળોના કોઈપણ સમુદાય સામે લોકતંત્રનો અવસ્ય વિજય થાય અને ચીન તથા રશિયા અનુક્રમે જપાન તથા જર્મનીના બચથી મુક્ત થાય. પણ એ માગણીથી સરકાર કોપાયમાન થઈ. એ માગણીમાં જે બળેલા હતા એના ઉપર એણે અવિશ્વાસ રાખ્યો અને તેથી તેને પોતાને લીધે જ યુદ્ધપ્રયાસમાં મોટામાં મોટું વિઘ્ન આવી પડ્યું, એટલે મહાસભા ઉપર યુદ્ધપ્રયત્ન રોકવાનો આરોપ મૂકવો તે ખોટું છે. ૮મી ઓગસ્ટની રાત સુધી મહાસભાની પ્રવૃત્તિ કેવળ ઠરાવના રૂપમાં જ હતી. ૯મીએ પ્રખાતના પહોરમાં મહાસભા કારાગૃહસ્થ બની. તે પછી જે બન્યું તે સરકારી પગલાનું સીધું પરિણામ હતું.

૭૩. જેને હું ન્યાયી અને સન્માનપાત્ર ઇચ્છા માનું છું તેને

વિષે સરકાર રૂઠી પડી, આથી લોકોની શંકા દઢ થાય છે કે લોકતંત્ર અને લડાઈ પછીની સ્વતંત્રતાનાં સરકારનાં વચન પ્રમાણિક નહોતાં. જે સરકારની બુદ્ધિ શુદ્ધ હોત તો તે મહાસભાએ આપવા કહેલી મદદનો સત્કાર કરત. અર્ધાં શતક ઉપરથી જે હિંદની સ્વતંત્રતા માટે લડ્યા કરે છે તે મહાસભાવાદીઓ નવી મેળવેલી હિંદની સ્વતંત્રતાના અચાવ માટે સંપી જઈને મિત્રરાષ્ટ્રોના ધ્વજને ફરી વળત. પણ હિંદને સમાન ભાગીદાર અને સાથી તરીકે ગણવાની સરકારની ઇચ્છા નહોતી. આ માગણી કરનારાઓને એણે કાર્ય-ક્ષેત્રથી દૂર કર્યા. જાણે તે બચંકર ગુનેગાર ન હોય એમ તેમાંના કેટલાકની પાછળ સરકાર શિકારીની પેઠે પડી છે. શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણ અને એના જેવા બીજાઓની હું વાત કરું છું. પ્રથમ પાંચ હજારનું ને હવે તેથી બમણું કરેલું ઇનામ એની સંતાવાની જગ્યા જે અતાવે એને દેવાનું વચન આપ્યું છે. મેં જાણીને જયપ્રકાશ નારાયણનો દાખલો લીધો છે, કેમ કે એ ખરું કહે છે તેમ એને તથા મારે કેટલાંક મૂળતત્ત્વો વિષે મતભેદ છે. પણ મારે એની સાથે ગમે તેટલા મતભેદ હોય છતાં એની અણુનમ બહાદુરી અને દેશભક્તિને ખાતર જે જે વસ્તુ માણસને પ્રિય હોય છે તે તે સર્વસ્વનો એણે કરેલો ત્યાગ હું દેખી શકું છું. તહોમતનામામાં પરિશિષ્ટ દાખલ આપેલો એનો ઢંઢેરો મેં વાંચ્યો છે. એમાં દર્શાવેલા કેટલાક અભિપ્રાય સાથે હું જે કે મળતો ન થઈ શકું તો પણ તેમાં જવલંત દેશભક્તિ અને પરદેશી સત્તાની અસહનશીલતા વિના બીજું કંઈ નથી. આ એવો ગુણ છે કે તેને માટે કંઈ પણ દેશ અભિમાન લઈ શકે.

૭૪. એટલું રાજદારી મહાસભાવાદીઓ વિષે. મહાસભાના રચનાત્મક વિભાગમાં પણ જે લડાઈના વખતમાં અતિ આવશ્યક થઈ પડે છે તે હાથના ઉદ્યોગોની વ્યવસ્થા માટેની દેશમાંની ઉત્તમ કુશળતાનો લાભ સરકાર ખોઈ બેઠી છે. જેનો કંઈ અં ભાવ પૂછ્યો નહોતો અને જેનો શ્રમ એણે જતો હતો તે ગરીબ ગ્રામવાસીઓમાં મજૂરી દાખલ તણુ કરોડ ઉપર રૂપિયા જેણે કંઈ પણ ધમાલ વિના વહેંચ્યા છે તે અખિલ ભારત ચર્ખાસંઘ ઉપર સરકારનો ભારે હાથ પડ્યો છે.

એના પ્રમુખ શ્રી. જનજી અને એમના અનેક સાથીઓને કામ ચલાવ્યા વિના અને કાંઈ પણ જણાયેલા કારણ વિના જેલમાં રાખવામાં આવ્યા છે. ટ્રસ્ટની માલકીનાં કેન્દ્રો સરકારે જમ્ કર્યાં છે. આવી મિલકત કયા કાયદાથી જમ્ થઈ શકે એ મને ખબર નથી. અને કરુણ કથા તો એ છે કે જે કાપડ પેદા કરતાં અને વેચતાં હતાં તે કેન્દ્રોને જમ્ કરનારા પોતે ચલાવી શકતા નથી. અમલદારોએ ખાદી અને રેડિયા બાળ્યાની વાત આવી છે. કુમારખા ભાઈઓ જેને ચલાવતા તે અખિલભારત આમોદ્યોગસંઘ પ્રત્યે પણ સરકારે લગભગ એ જ વર્તન રાખ્યું છે. શ્રી. વિનોબા ભાવે એકલા જ એક સંસ્થા જેવા છે. એમની દોરવણી નીચે ઘણા કાર્યકર્તાઓ સતત રચનાત્મક કામ કરતા હતા. રચનાત્મક સંસ્થાઓનાં ઘણાંખરાં સ્ત્રીપુરુષો રાજદ્વારી કામ કરતાં નથી. તેઓ તો ઉત્તમ પ્રકારનાં રચનાત્મક કાર્યને વરેલાં છે. અને જે તેમાંનાં કેટલાંકને રાજદ્વારે આવીને ઊભવાનું આવશ્યક લાગ્યું હોય તો તે સરકારે વિચાર કરવા જેવી વાત છે. એવી સંસ્થાઓ અને તેમની દેખરેખ કરનારાઓને રોકી દેવાં એ મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે યુદ્ધપ્રયત્નમાં અક્ષમ્ય વિધન નાંખવા જેવું છે. આ દુર્ભાગી દેશમાંથી પાર વિનાના માણસો અને સામગ્રી મળે છે એમ મોટા અમલદારો આમ સંતોષપૂર્વક જાહેર કરે છે તે સાચે જ આશ્ચર્યજનક છે, કેમ કે ખીજી બાજુ જોઈએ તો હિંદની પ્રજા અન્ન, વસ્ત્ર અને ખીજી ઘણી જીવનની જરૂરિયાતોની તંગી સહન કરે છે. હું કહેવાની હિંમત કરું છું કે, જે આખા દેશમાં મહાસભાના કાર્યકર્તાઓને જેલમાં મોકલવાને બદલે સરકારે એમની સેવાને લાભ લીધો હોત તો આ અછતનું મોટું ભાગે નિવારણ થઈ શકત. મહાસભાની કાર્યસાધકતાના બે તરી આવે એવા દાખલા સરકાર આગળ હતા. ડોક્ટર રાજેન્દ્રપ્રસાદના હાથ નીચે બિહારના ભયંકર ધરતીકંપ વખતે અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના હાથ નીચે ગુજરાતની એટલી જ ભયંકર રેલ વખતે મહાસભાવાદીઓએ કરેલા કાર્યોના હું અહીં ઉલ્લેખ કરું છું.

૭૫. તહેામતનામાનો મારો જવાબ અહીં પૂરો થાય છે. મારે

એને કરવો હતો તે કરતાં એ ઘણો વધારે લાંબો બન્યો છે. એમાં મને અને જેલમાંના મારા સાથીઓને પાર વિનાનો શ્રમ પડ્યો છે. મને અને જેનો હું પ્રતિનિધિ છું તે પક્ષને ન્યાય મળે એટલા માટે આ જવાબ બહાર પાડવાની માગણી જે કે મારે કરવી જોઈએ તો પણ મારો મુખ્ય હેતુ તો સરકારને એવી ખાતરી કરાવવાનો છે કે મહાસભા તથા મારા ઉપર કરેલા આરોપોની તહોમતનામામાં કાંઈ પણ સાબિતી નથી. સરકાર જાણે છે કે હિંદી પ્રજાએ તહોમતનામાને સાચું માન્યું નથી, અને એને પરદેશમાં પ્રચાર કરવા અર્થે યેજેહું ગણ્યું છે. સર તેજબહાદુર સમ્રુ અને નેકનામદાર શ્રી. એમ. આર. જયકર જેવા પુરુષોએ એવો મત આપ્યો છે કે તહોમતનામામાં રજૂ કરેલો ‘પુરાવો’ કાયદાની દૃષ્ટિએ નકામો છે. તહોમતનામાની પ્રસ્તાવના ઉપરથી મને જણાય છે કે નજરકેદીઓના વિરુદ્ધ ‘મહત્ત્વનો પુરાવો’ સરકાર આગળ પડ્યો છે. મારો સવિનય આગ્રહ છે કે, જે સરકાર સલામતીથી પુરાવો પ્રગટ ન કરી શકે તો તેણે નજરકેદીઓને છોડી દેવા અને છૂટયા પછી જે ગુના કરતા અથવા કરાવતા પકડાય એમના ઉપર કામ ચલાવવું. પોતાના હાથમાં અમાપ સત્તા હોવા છતાં જેનું સમર્થન ન થઈ શકે એવાં આળ ચડાવવાની સરકારને કાંઈ જરૂર નહિ.

૭૬. આ વાત લક્ષમાં આવી હશે કે, જે કે તહોમતનામું સરકારે પ્રગટ કરેલું છે તો પણ મેં તો એના અત્યાત લેખક ઉપર જ ટીકા કરી છે, તે એવી આશાએ કે હિંદી સરકારમાંની વ્યક્તિઓએ જેને આધારે તે ધડેલું છે તે અસલ લખાણ વાંચ્યાં નહિ હોય. કારણ કે મારો એવો અભિપ્રાય છે કે અસલ લખાણોને જાણનાર કોઈ પણ માણસ તહોમતનામામાં બરેલાં અનુમાનો અને આક્ષેપોને પુષ્ટિ આપી શકે નહિ.

૭૭. છેવટે હું કહેવા ઇચ્છું છું કે, જે મેં તહોમતનામાનું પૃથક્કરણ કરવામાં કાંઈ ચૂક કરી હશે અને જે મારી ચૂક મને ખતાવવામાં આવશે તો હું ખુશીથી તે સુધારીશ. જેવું મને લાગ્યું એવું જ મેં લખ્યું છે.

હું છું ઇલાહિ,
મે1૦ ક૦ ગાંધી

પરિશિષ્ટ ૧

હિંદિશરોનું આદ્યા જવું

“શ્રી. ગાંધીની ‘અંગ્રેજ નીકળી જાય’ એ હિલચાલના શરૂઆતના તબક્કામાં તેનો એવો અર્થ હતો અને ખીજા ઘણા પણ એનો એવો અર્થ કરતા હતા કે, અંગ્રેજ તથા અંગ્રેજોનું અને મિત્રરાજ્યોનું બધું લશ્કર દેશની બહાર જ નીકળી જાય.”

(તહોમતનામું પા. ૨)

*

*

*

૧. ગેરસમજ

અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનમાંથી ખસી જવું જોઈએ, એવી મારી માગણીથી કટલાકના મનમાં ગેરસમજ જોલી થયેલી જણાય છે. એક અંગ્રેજ સત્તન લખે છે કે, તે હિંદ અને તેની પ્રજાને ચાહે છે અને તેથી તે રાજપુશીથી હિંદુસ્તાન છોડવા ઇચ્છશે નહિ. એને મારી અહિંસાની પદ્ધતિ પણ ગમે છે. સાફ છે કે એક ખાનગી વ્યક્તિ અને એક સત્તાધારી વ્યક્તિ વચ્ચે રહેલા ભેદને એ સમજ શક્યા નથી. હિંદુસ્તાનને અંગ્રેજ જનતા સાથે ઝઘડો નથી. મને સોંકડો અંગ્રેજ મિત્રો છે. એન્ડ્રુઝની મિત્રતા અંગ્રેજો સાથે મને મિત્રભાવે બાંધવા માટે પૂરતી હતી. પણ તે તેમ જ હું મક્કમપણે એ નિર્ણય પર આપ્યા હતા કે, હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ રાજ્ય કોઈ પણ રૂપમાં રહેવું ન જોઈએ. અત્યાર સુધી અંગ્રેજ સરકાર કહેતી આવી છે કે, “કોના હાથમાં રાજ્યની લગામ સોંપવી તે અમને ખબર પડે, તો અમે ખુશીથી ચાહ્યા જઈએ.” આને મારો જવાબ હવે આ છે : “હિંદને ભગવાનના હાથમાં સોંપી દો; અને આ શબ્દો વિચિત્ર લાગતા હોય તો કહું છું કે અરાજકતાના હાથમાં સોંપો.” બ્રિટન, હિંદ અને જગતને ચાહનારા દરેક અંગ્રેજને, આ જ અપીલ હું અંગ્રેજ સત્તાને કરી રહ્યો છું, તેને ટેકા આપવા, અને જો તેઓ તે સાંભળે નહિ તો તેને તેમ કરવાની ફરજ પડે એવા અહિંસક ઉપાયો યોજવા હું આમંત્રું છું.

(‘હરિજન’, મે ૨૪, ૧૯૪૨, પા. ૧૬૧)

૨. સંસર્ગહીન

હું તો દ્વેષની વ્યર્થતા બતાવી રહ્યો છું. હું દેખાડું છું કે દ્વેષ દ્વેષ-કરનારનું જ નુકસાન કરે છે, શત્રુનું નહિ. કોઈ પણ સામાન્ય-સત્તા

ખીજી કોઈ રીતે વર્તી શકે જ નહિ. જો આપણે બળવાન હોઈએ તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પંગુ બની જાય. આથી હું પ્રબળ દ્વેષના માર્ગથી વાળવા, અને અંગ્રેજોને અહીંથી ખસી જવાનું કહેવા માટે અને તે સાથે જ જપાનનોયે વિરોધ કરવા માટે તેનું મનોબળ વધારવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. બ્રિટનના જવાથી જપાનીઓને આવકાર આપવાની પ્રેરણાને કરો. ખોરાક જ નહિ રહે અને બ્રિટનની વિદાય કરાવવાના કાર્યક્રમમાંથી પ્રાપ્ત થયેલું બળ જપાનીઓના આક્રમણને રોકવામાં ઉપયોગી થશે. રાજ્યના એ મતને મારો ટેકો છે કે, જો પ્રબળ બરાબર સંગઠિત હોય તો પ્રાચીન કે અર્વાચીન શસ્ત્રો વિનાયે કરોડોની વસ્તીવાળું હિંદુસ્તાન જપાનનો પ્રતિકાર કરી શકે. પણ એ માને છે કે, બ્રિટિશ સૈન્યો કોઈ પણ મેળ વિના લડે તોયે, જો આપણે બ્રિટિશ સત્તાને પરાણે વળગીએ તો જપાનનો પ્રતિકાર કરી શકાય. આ બાબતમાં મારો એમની સાથે મતભેદ છે. અનુભવ આપણને શીખવે છે કે, જ્યાં પરસ્પર વિશ્વાસ અને આદર ન હોય, ત્યાં ખરા દિલનો મેળ અને સહકાર અશક્ય છે. અંગ્રેજોની હિંદુસ્તાનમાં હાજરી જ જપાનીઓને આમંત્રણરૂપ છે, કોમી કુસંપ અને ખીલ કલેશો વધારનારી છે; અને સૌથી વધારે ખરાબ તો એ છે કે, તે આપણામાં નામદોષો દ્વેષ નિર્માણ કરે છે. બ્રિટન અહીંથી રીતસર વિદાય થાય તો તે દ્વેષ પ્રેમમાં ફેરવાઈ જાય અને આપમેળે જ કોમી કલહ દૂર કરે. મને તો એમ જ જણાય છે કે ત્રીજી સત્તાની અસર તળે હોવાથી બે કોમો કોઈ પણ પ્રશ્નને સાચા રૂપમાં જોઈ કે વિચારી જ શકતી નથી.

(‘હરિજન’, મે ૩૧, ૧૯૪૨, પા. ૧૭૫)

૩. સ્વતંત્ર હિંદ અસરકારક સહાય કરી શકે

“આપનાં લખાણો દ્વારા વ્યક્ત થતી આપની હાલની નીતિ તમે ચીનના મિત્ર છો એવી આપની જાહેરાતને વિફળ નથી કરતી ?” એવા એક છાપાના ખબરપત્રીના સવાલનો જવાબ આપતાં ગાંધીજીએ કહ્યું, “હરિજન નહિ. જેનો હું હમેશાં દાવો કરતો રહ્યો છું એવો જ હજી પણ હું ચીનનો ગાઢ મિત્ર છું. સ્વતંત્રતા બોવાનો અર્થ શો છે તે હું બરાબર સમજું છું. એટલે આફ્રિકામાં આવી પડેલા મારા નિકટના પડોશી ચીન માટે મારી સહાનુભૂતિ અવશ્ય હોય જ; અને જો હું હિંસામાં માનતો હોત તથા હિંદ ઉપર પ્રભાવ પાડી શકું એમ હોત, તો મારી અસર નીચેની સમગ્ર શક્તિને ચીનની સ્વતંત્રતાની રક્ષાને અર્થે હું વહેતી મૂકત. એટલે, બ્રિટિશ સત્તા અહીંથી ચાલી જાય એવું સૂચન કરતી વખતે ચીન

મારી નજર બહાર નહોતું. પરંતુ ચીન મારી નજરમાં છે એટલા માટે જ મને લાગે છે કે, બ્રિટનને હિંદુસ્તાન છોડી જવાને સમજાવવું અને સ્વતંત્ર હિંદને યુદ્ધપ્રયાસમાં પોતાનો પૂરેપૂરો ફાળો આપવા દેવો, એ જ ચીનને અસરકારક રીતે સહાય કરવાનો એકમાત્ર ઉપાય છે. આજ તો હિંદુસ્તાન અસંતુષ્ટ અને ધૂંધવાયેલું છે. સ્વતંત્ર હિંદ એને બદલે મનુષ્ય-જાતના કલ્યાણને માટે એક જબરદસ્ત તાકાત બનશે. એ ખરું છે કે મેં સૂચવેલો ઉકેલ વીરને છાજે એવો ઉકેલ છે અને તે આજે અંગ્રેજોના ધ્યાનમાં નહિ આવે. પરંતુ બ્રિટન, ચીન અને રશિયાનો હું સાચો મિત્ર છું એટલે મારે એ ઉકેલ દાખી રાખવો જોઈએ નહિ. હું માનું છું કે એ ઉકેલ સંપૂર્ણપણે વહેવારુ છે અને બાજી હાથથી જતી અટકાવવા માટે તથા મનુષ્યજાતને બારે જોખમરૂપ એવા આ યુદ્ધને એક કલ્યાણકારી શક્તિમાં પલટી નાખવા માટે એ એકમાત્ર ઉકેલ છે.”

હું જપાનનો પક્ષકાર નથી

“પંડિત જવાહરલાલે ગઈ કાલે વાતચીત દરમિયાન મને કહ્યું કે, દિલ્હી તથા લાહોરમાં લોકો એવી વાતો કરે છે કે હું જપાનનો પક્ષકાર થઈ ગયો છું. મને તો એ વાત ઉપર હસવું જ આવ્યું, કેમ કે સ્વતંત્રતા માટેની મારી ધગશ જો સાચી હોય તો જેને પરિણામે હિંદુસ્તાન એક માલિકને બદલે બીજો સ્વીકારવાની સ્થિતિમાં મુકાય એવું એકે પગલું જાણીપૂજીને કે અજાણપણે હું ન ભરી શકું. મારા સમગ્ર આત્મબળથી જપાનીઓનો સામનો કરવા છતાંયે જો આપત્તિ આવી પડે, — અને એ સંભવિતતા મેં નકારી નથી, — તો એનો બધો દોષ અંગ્રેજોને શિર જશે, એ વિષે મને લેશમાત્ર પણ શંકા નથી. મેં કોઈ એવી સૂચના નથી કરી કે જે લશ્કરી દૃષ્ટિએ બ્રિટિશ સત્તા અથવા તો ચીનને સહજ પણ જોખમકારક થઈ પડે. એ તો દેખીતું જ છે કે, ચીનને મદદ કરવાના કાર્યમાં હિંદુસ્તાનને આજે પૂરેપૂરો હિસ્સો આપવા દેવામાં આવતો નથી. જો બ્રિટિશ સત્તા હિંદમાંથી વ્યવસ્થિત રીતે ખેંચી લેવામાં આવે, તો બ્રિટન હિંદમાં સુલેહશાંતિ જાળવવાના બોલમાંથી મુક્ત થશે અને સાથે સાથે સ્વતંત્ર હિંદની મૈત્રી તેને પ્રાપ્ત થશે. આ મૈત્રી સામ્રાજ્ય ટકાવવાને અર્થે નહિ હોય, — કેમ કે તેણે સામ્રાજ્યની બધી યોજનાઓ સંપૂર્ણપણે જતી કરી હશે, — પણ સાચી માનવી સ્વતંત્રતાની રક્ષાને અર્થે હશે. મારાં હાલનાં લખાણોમાં હું આની આ વાત વારંવાર કહ્યા કરું છું અને બ્રિટિશ સત્તા મને છૂટ આપે ત્યાં સુધી એ ને એ વાત કહેતો રહીશ.”

કશી ગુપ્તતા નથી

“પરંતુ આપ એક વ્યાપક લડત ઉપાડવાની યોજના વિચારી રહ્યાં કહેવાય છે એ બાબતમાં આપ શું કહો છો?” આ બીજો પ્રશ્ન હતો.

ગાંધીજીએ કહ્યું, “હું ગુપ્તતામાં કદીયે માનતો નહોતો. અને આજે પણ માનતો નથી. હા, એ ખરું કે ઘણી યોજનાઓ મારા મનમાં રમી રહી છે. પરંતુ હમણાં તો હું તેમને મારા મનમાં રમવા જ દઉં છું. જેટલા પ્રમાણમાં મને એમ કરવા દેવામાં આવે તેટલા પ્રમાણમાં હિંદને લોકમત તેમ જ દુનિયાનો મત કેળવવાની મારી પ્રથમ ફરજ છે. અને ન્યારે આ કાર્ય હું સંતોષકારક રીતે પાર પાડું ત્યાર પછી મારે કંઈક કરવાનું રહેશે. જે મહાસભા તેમ જ જનતા મને સાથ આપે તો એ ‘કંઈક’ ભારે બુલંદ વસ્તુ બનશે. પરંતુ હું જે કંઈ શરૂ કરું તે પહેલાં બ્રિટિશ સત્તાને તેની સંપૂર્ણ જાણ થશે. તમારે યાદ રાખવું જોઈએ કે હજી તો મારે મોલાના સાહેબને મળવાનું છે, જવાહરલાલજી સાથેની મારી વાત પણ હજી અધૂરી છે. હું તમને એટલું કહી શકું કે, અમારી વાતચીત સંપૂર્ણપણે મિત્રતાભરી હતી અને ગઈ કાલની વાત અધૂરી રહી છે છતાંયે અમે એકબીજાની વધારે સમીપ આવ્યા છીએ. એ તો સ્વાભાવિક છે કે, જે બની શકે તો, જેમ હું સમગ્ર હિંદુસ્તાનને મારી સાથે લેવા ચાહું છું તેમ, આખી મહાસભાને પણ મારી સાથે રાખવા ચાહું છું. કેમ કે સ્વતંત્રતાની મારી કલ્પના સંકુચિત નથી. એમાં તો મનુષ્યમાત્રની — તેના વ્યક્તિત્વના ઓજસ સહિત — સ્વતંત્રતાનો સમાવેશ થાય છે. એથી કરીને પૂરેપૂરો વિચાર કર્યા વિના હું કોઈ પણ પગલું ભરવાનો નથી.”

ગુલામીનો પ્રતિકાર કેવી રીતે કરવો ?

“અંગ્રેજોને આપણે અહીંથી કેવી રીતે હાંકી કાઢી શકીએ ?” પહેલો સવાલ આ પ્રમાણેનો હતો.

“અંગ્રેજ લોકોને આપણે અહીંથી હાંકી કાઢવા માગતા નથી. આપણે તો અંગ્રેજ શાસકોને અહીંથી શાંતિપૂર્વક ચાલ્યા જવાનું કહીએ છીએ. આપણા દેશમાંથી ઈંગ્લંડના આધિપત્યનો લોપ થાય એ આપણે તો માગીએ છીએ. અંગ્રેજોને જોડે આપણે કશી તકરાર નથી. ઘણા અંગ્રેજો મારા મિત્રો છે. પરંતુ તેમના શાસનનો સર્વથા અંત આવે એ આપણે માગીએ છીએ; કેમ કે એ વિષ છે અને તે જેને સ્પર્શે છે તેને દૂષિત કરે છે. એ આપણી સર્વ પ્રકારની પ્રગતિમાં વિઘ્નરૂપ છે.

“અને એને માટે બે વસ્તુની જરૂર છે. આપણે કદાપી શકીએ એવા ખીબા કોઈ અનિષ્ટ દશતાં એ મોઢું” અનિષ્ટ છે એ જ્ઞાન એ એક; તથા આપણે કોઈ પણ ભોગે એમાંથી મુક્ત થવાનું છે એ ખીજી. એ જ્ઞાન અતિશય આવશ્યક છે, કેમ કે અંગ્રેજો પોતાનાં આધિપત્ય અને સત્તા અનેક પ્રકારની એવી સૂક્ષ્મ અને માર્મિક રીતોથી ચલાવે છે કે કેટલીક વાર તો આપણા હાથપગ બંધાયેલા છે એની આપણને પ્રતીતિ થવી પણ મુશ્કેલ બની જાય છે. એ પછી એ બેડીઓ ફગાવી દેવાનો સંકલ્પ નેઈએ. આપણે તો માત્ર રાજકર્તાઓના હુકમોનું પાલન ન કરવાનો નિશ્ચય કેળવવો રહ્યો. એ બહુ કપરું છે શું? ગુલામીનો રવીકાર કરાવવાની કોઈને પણ ફરજ કેવી રીતે પાડી શકાય? એને નેઈએ તો એ મને રિખાવે, મારાં હાડકાં ભાંગીને બૂકા કરી નાખે કે પછી મારી કતલ પણ કરે. તો એને મારું મુઠકું મળશે — મારી તાબેદારી નહિ. માટે આખરે જીતનાર તો તે નહિ પણ હું છું; કારણ કે તે તો મારી પાસેથી ધાતું કરાવવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યો છે.

“જેઓ અહીંથી ખસી જાય એમ હું ઇચ્છું છું તથા જેઓ બંધનોમાં જકડાયેલા છે એ બંનેને હું આ વસ્તુ ઠસાવવા માગું છું. એમ કરવાને હું મારી બધી શક્તિ વાપરવાનો છું; પણ હું હિંસા નહિ વાપરું, કેમ કે મને એમાં લેશમાત્ર પણ શ્રદ્ધા નથી.

“હું ધીરજ રાખવાનો છું. હું તમારી પાસે ઉતાવળ કે દોડાદોડ કરાવવાનો નથી. હું વાતાવરણ તૈયાર કરી રહ્યો છું અને હું જે કંઈ કરીશ તે આપણી પ્રજાની મર્યાદાઓ લક્ષમાં લઈને જ કરીશ. હું જાણું છું કે રાજકર્તાઓ તેમ જ પ્રજામત મારી દરખાસ્તનું તાત્પર્ય સમજતા નથી.”

એક મિત્રે પૂછ્યું, “પરંતુ વ્યાધિ કરતાં તેનો ઇલાજ ખૂબ ન હોય એની આપણે કાળજી રાખવી ન થટે કે? આપણા સામના દરમ્યાન તેમને અટકાવવાના આપણા દંઢ નિશ્ચય છતાં દંગાફિસાદ થવા પામશે અને તેને પરિણામે અરાજક પ્રવર્તશે. એ અરાજક જેને તમે વ્યવસ્થિત અરાજક કહો છો તેવા આજના અરાજક કરતાં ખૂબ ન નીવડે કે?”

“એ બહુ ઉચિત પ્રશ્ન છે. આ ૨૨ વરસો દરમ્યાન એ વસ્તુ જ મારા મનમાં વસી રહી છે. પરદેશી ધ્રુસરી ફગાવી દેવાને માટે જરૂરી અહિંસક શક્તિ દેશ ખીલવે ત્યાં સુધી મેં રાહ જોયા જ કરી. પરંતુ હવે મારું વલણ બદલાયું છે. મને લાગે છે કે હવે વધુ રોકાવું મને પાલવે એમ નથી. જો હું હજી રોકાયાં જ કરું તો પ્રલયકાળ સુધી મારે રોકાવાનું રહે. કેમ કે જે તૈયારીને માટે હું પ્રાર્થના અને કાર્ય કરી રહ્યો છું તે

કદાચ નયે પ્રાપ્ત થાય અને એ દરમ્યાન આપણા બધા ઉપર ઝૂઝી રહેલી જવાળાઓ મને ઘેરી વળે અને ગૂંમળાવી નાખે. એટલા માટે જ મેં નક્કી કર્યું છે કે, એમાં રહેલું દેખીતું જોખમ અમુક અંશે વહોરીને પણ પ્રબળે ગુલામીનો સામનો કરવાની હાકલ મારે કરવી જોઈએ. પરંતુ મારે તમને જણાવવું જોઈએ કે એ તૈયારીનો આધાર પણ અહિંસક માણસની અવિચલ શ્રદ્ધા ઉપર છે. મને માત્ર એટલી પ્રતીતિ છે કે, મારા અંતરના જિંડાણ-માંથે હિંસાનો અંશ સરખો પણ નથી અને ૫૦ વરસોની મારી અહિંસાની ભગ્ન સાધના આ કટોકટીની ધડીએ મને છેલ્લે ઈશ્વર ન શકે. પ્રબળમાં મારા જેવી અહિંસા નથી, પરંતુ મારી અહિંસા તેમને સહાય કરશે. આપણી આસપાસ બધે વ્યવસ્થિત અરાજક પ્રવર્તે છે. મને ખાતરી છે કે, અંગ્રેજો અહીંથી ચાલ્યા જાય તે કારણે નીપજતી અંધાધૂંધી અથવા તો તેઓ આપણી વાત કાને ન ધરે અને આપણે તેમની સત્તાનો સામનો કરવાનો નિશ્ચય કરીએ તેને લીધે પેલા થતી અંધાધૂંધી આજની અંધાધૂંધી કરતાં કોઈ પણ રીતે ખૂબી ન હોય. નિઃશસ્ત્ર લોકો કંઈ ભયંકર પ્રમાણમાં હિંસા કે અંધેશ પેદા કરી શકે એમ નથી; અને મને શ્રદ્ધા છે કે એ અંધાધૂંધી-માંથી શુદ્ધ અહિંસા પણ પ્રગટે. પરંતુ આજે જે લોકો હિંસા ચાલી રહી છે તથા સંભવિત વિદેશી આક્રમણ કરનારનો સામનો કરવાને નામે જે ભયાનક અંધાધૂંધી પ્રવર્તી રહી છે તેનો નિષ્ક્રિય સાક્ષી બનવાનું હું સહી શકું એમ નથી. મારી અહિંસાને લગવે એવી એ વસ્તુ છે. એ તો વધારે નફર પદાર્થની બનેલી છે.”

(‘હરિજન’, જૂન ૭, ૧૯૪૨. પા. ૧૮૩-૧૮૪)

૪૦. અહિંસક અસહકાર કેમ ?

ગાંધીજીએ કહ્યું : “જેમ બરમામાંથી અંગ્રેજોને હઠવું પડ્યું તેમ યુદ્ધદૃષ્ટિએ એમને હઠવું પડે — હું સૂચના કરું છું માટે નહિ, પણ યુદ્ધ-દૃષ્ટિએ — તો અમારે શું કરવું એ તમે કહેશો ?

પેલા હસ્યા : “એ જ તો તમારી પાસે જણાવા અમે આવ્યા છીએ. તમે જ અમને કહો.”

“અહીં મારી અહિંસા આવે છે. અમારી પાસે હથિયાર નથી. ધારો કે મિત્રરાજ્યોનો સેનાપતિ એવો નિશ્ચય કરે કે, હિંદુસ્તાનમાંથી જપાનનો મુકાબલો કરવાને બદલે ખીજે ક્યાંકથી કરવો એ વધારે કારગત થાય એમ છે — ધારો કે ઓસ્ટ્રેલિયાથી — અને ત્યાં સેનાઓને ખસેડે, તો અમે શું કરીએ ? અમે તો અમારી પાસે જે સાધનો હોય તેથી જ બચાવ

કરીએ ને ? અમારી પાસે ન મળે લશ્કર, ન લશ્કરી તાલીમ કે કુનેહ, એટલે અહિંસાનાં જે સાધનો વાપરી શકાય તે જ વાપરીએ ને ? આ અહિંસા સફળ થયા વિના રહે જ નહીં એમ હું તકની રીતે તો તમને સિદ્ધ કરી દઉં એમ છું. એક જપાનીને માર્યા વિના અમે બાજુ છતીને બેસી જઈ શકીએ એમ છીએ, કારણ જપાની અહીં આવે તેને અમારી પાસેથી કશો જ સહકાર ન મળે.”

“વારુ, પણ ધ્રિટન ખસે નહીં અને છેવટની ધડી સુધી લડવાનો નિશ્ચય રાખે તો તમારો અહિંસક અસહકાર એમને તો મૂંઝવનારો જ થઈ પડે ને ?” ફરી પાછા પહેલા જ પ્રશ્ન ઉપર મિ. ચેન્બીન આવીને બેઠા.

“જો એ અહિંસક અસહકાર ધ્રિટનની સાથે કરવાની વાત હું કરતો હોઉં તો તમારી વાત સાચી પડે. પણ એટલે સુધી અમે પહોંચ્યા નથી. જપાનીઓને અમારે મદદ નથી કરવી — હિંદુસ્તાનને છાડાવવા ખાતર પણ. હિંદુસ્તાને છેલ્લાં પચાસ વર્ષો થયાં એ તાલીમ નથી લીધી, એણે તો દેશને માટે મરી ફીટવાની, ગમે તે શત્રુ આવે તેને વશ ન થવાની તાલીમ લીધી છે — પછી ભલે તે જપાન હોય કે જર્મની હોય કે ધ્રિટન હોય. પણ અંગ્રેજો ન્યારે લડતા હોય ત્યારે અમારો અહિંસક અસહકાર કેવી રીતે ચાલે ? જે હિંસક પ્રતિકારમાં માનતા હોય અને અંગ્રેજોને મદદ કરવામાં માનતા હોય તે તો મદદ કરશે. એમરી સાહેબ કહે છે કે એને જેટલી મદદ જોઈએ છે — મણુસો અને પૈસાની — તેટલી મદદ મળી રહે છે. એ લોકોએ જેટલા પૈસા — કહેવાતી ઐચ્છિક મદદ તરીકે — મેળવ્યા છે તેટલા અમે તો કદી મેળવી શકીએ એમ નથી. મહાસલા ગરીબની સંસ્થા છે. એ ગરીબની સંસ્થા એક વર્ષમાં એટલા પૈસા નથી ભેગા કરી શકતી જેટલા આ લોકો એક દિવસમાં ભેગા કરી શકે છે. એટલે અમે માત્ર અહિંસક મદદ જ કરી શકીએ. પણ અંગ્રેજોને એ મદદની કશી પડી નથી. પણ એમને પડી હોય કે ન પડી હોય, હિંસક અને અહિંસક પ્રતિકાર એકસાથે ચાલી ન શકે. એટલે અમે તો દૂર બેસી રહીને જે થાય તે કરીએ — એટલે કે, અંગ્રેજોના રસ્તામાં કશી અડચણ ન નાંખીએ, અને જપાનીને કશી મદદ ન કરીએ.”

“પણ અંગ્રેજોને મદદ ન કરો ?”

“અહિંસાથી બીજી મદદ ન અપાય એ તમે જોતા નથી ?”

“પણ રેલવે છે, તે તો તમે ચાલવા દેશો ને ? બીજાં દીવાની ખાતાં છે તેમાંથી ખસી જવાનું તો ન કહો ને ?”

“આજે તે બધાં ચાલે જ છે ને ?”

“એને ચાલવા કંઈને તો તમે મદદ કરો છો એમ જ કહેવાય ને ?”

“મદદ કરીએ છીએ એ અમારી અડચણ ન નાંખવાની નીતિને લીધે.”

એ ન ચાલે

“પણ આમાં તો હિંદી નેતાઓ અને લોકોએ કાંઈક કરી બતાવવું જોઈએ ને ? તો એ કામ આગળ ચાલે.”

“એટલે શું તમે ઇચ્છો છો કે અમે ઠેર ઠેર બળવા કરીએ ? ના; મેં જે માગણી કરી છે તે વિચારપૂર્વક કરી છે. અમારે તો બળવા કરીને બ્રિટનને ફરજ પાડવાને બદલે ભોગો આપીને ફરજ પાડવી છે. લોકમતને જાગ્રત કરવો છે, અને તે અહિંસક રીતે જ જાગ્રત થઈ શકે અને કામ કરી શકે.”

“ત્યારે હડતાળો તો ન જ પડાવી શકાય ને ?” મિ. બેલ્ડને વિસ્મયથી પૂછ્યું.

“એમ તો નહિ,” ગાંધીજીએ કહ્યું, “અહિંસાચુકત હડતાળો થઈ શકે અને થયેલી પણ છે. ડા. ત., જે આગગાડીઓનો માત્ર બ્રિટિશ સત્તાનો હિંદુસ્તાન પરનો કબજો મજબૂત કરવા માટે જ ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેમને મદદ કરવાની જરૂર ન ગણાય. પણ, એવું કોઈ મોટું પગલું ભરવાનો હું નિર્ણય કરું તે પહેલાં મારી માગણીનું વાજબીપણું દેખાડવા મારે પ્રયત્ન કરવો રહ્યો. જે ક્ષણે તે માન્ય કરવામાં આવશે તે જ ક્ષણે હિંદુસ્તાન અસંતુષ્ટ વિરોધી મટી મિત્ર બની જશે. તમારે યાદ રાખવું જોઈએ કે, જપાનીઓને હિંદુસ્તાનની બહાર રાખવામાં અંગ્રેજો કરતાં અમને વધારે સ્વાસ્થ્ય છે. કારણ કે, હિંદુસ્તાનની ભૂમિ પર અંગ્રેજો હારે તો તેમને તો માત્ર હિંદુસ્તાનને ખોવાપણું છે, પણ જપાન જતે તો હિંદુસ્તાનનું તો સર્વસ્વ જાય છે.”

નિર્ણાયક કસોટી

“જેમ અમેરિકન લશ્કરને તમે હિંદ પર લાદેલું ગણ્યો છો, તેમ અમેરિકન વૈજ્ઞાનિક મંડળને પણ ગણ્યો છો શું ?” એ બીજો એક સવાલ હતો.

“ઝાડની પરીક્ષા તેના ફળથી થાય છે,” ગાંધીજીએ શીઘ્ર જવાબ આપ્યો. “હું ડૉ. ગ્રેડીને મળ્યો હતો અને અમારી વચ્ચે બહુ મીઠી વાતો પણ થઈ હતી. વૈજ્ઞાનિક મંડળના મનમાં ભલે હિંદુસ્તાન પ્રત્યે સદ્ગુણ જ હોય, પણ મુદ્દો એ છે કે, જે કાંઈ થઈ રહ્યું છે તે હિંદુસ્તાનના આત્મચક્ષુ કે ઇચ્છાથી નથી થતું. એટલે એ બધાંને વિષે વહેમ રહે છે જ. હું

કહી ગયો તેમ, અમે આ બધી જીનેને સ્થિતપ્રજ્ઞની શાંતિથી જોઈ રહી શકતા નથી, કારણ કે અમારી નજર સામે જે બનાવો બનતા જોઈએ છીએ, તે પ્રત્યે અમે આંખમાં આંસુમાં નથી કરી શકતા. ગામડાંને ખાલી કરાવીને તેમને લશ્કરી છાવણીઓમાં ફેરવી નાંખવામાં આવે છે, અને ‘તમે તમારું ફાડી લો,’ એમ રૈયતને કહેવામાં આવે છે. હજારો નહિ તોયે સેંકડો લોકો ખરમાથી આવતાં ભૂખે અને તરસે મૂઆ, અને એ કમનસીબ સ્થિતિમાંયે અકારો બેઠભાવ તેમને અનુભવવો પડ્યો. ગોરાઓનો રસ્તો જુદો અને કાળાઓનો જુદો ! ગોરાઓને માટે રહેવા-ખાવાની વ્યવસ્થા હાજર, કાળાઓ માટે કશું નહિ ! અને હિંદુસ્તાનમાં પહોંચ્યા પછી ત્યાંયે બેઠભાવ ! જપાનીઓ હજી આવ્યા નથી ત્યાં જ તો તેમને પીસી નાંખવામાં અને તરછાડવામાં આવે છે,—આ બધું હિંદીઓના રક્ષણ માટે તો નથી જ; ભગવાન જાણે કેના રક્ષણ માટે છે ! આથી એક ભલી સવારે હું એ નિખાલસ મામણી કરવાના નિર્ણય પર આવી ગયો કે, ‘ભગવાનને ખાતર, હિંદુસ્તાનને એના નશીબ પર છોડી જાઓ. અમને છૂટાપણાનો ફત્તો લેવા દો. ભલે, પેલા અમેરિકન ગુલામોને એકદમ છૂટા કરવાથી થયું તેમ, એ અમને ગભરાવી કે ગૂંગળાવી દે. પણ આજનો આ ઢોંગપિછોડો તો પૂરો થવો જોઈએ જ.”

“પણ આ બધી વાત તમે અંગ્રેજ લશ્કરને નજર આગળ રાખીને કરો છો; અમેરિકનોને નહિ !”

“હું ખેમાં કરો જ ફરક જોતો નથી. આખી નીતિ તો એક જ અને ભેદ ન કરી શકાય તેવી છે.”

“ખ્રિસ્ત સાંભળે એવી કાંઈ આશા છે ખરી ?”

“એ આશા સેવતો રહીને જ હું મરીશ. અને જો મારો આવરદા લાંબો હશે તો કદાચ તે સફળ થયેલી પણ જોઈ, કારણ કે મારી સૂચનામાં અવહેવારુ એટું કશું જ નથી, ન નિવારી શકાય એવી મુશ્કેલીઓ નથી. અને, એ પણ કહી દઉં કે, જો અંતઃકરણપૂર્વક ખ્રિસ્ત આ કરવા તૈયાર ન હોય તો તે જીતવાનેયે લાયક નથી.”

(‘હરિજન’, જૂન ૧૪, ૧૯૪૨. પા. ૧૮૫-૭)

૫. આદ્યા જવું એટલે

લંડનના દૈનિક પત્ર ‘ન્યૂસ કોનિક્લ’ના પ્રતિનિધિએ મુંબઈમાં તા. ૧૪-૫-૪૨ના રોજ ગાંધીજીની મુલાકાત લીધેલી તેમાં પૂછેલા પ્રશ્નો અને તેના ગાંધીજીએ આપેલા ઉત્તર નીચે આપ્યા છે :

૧. પ્ર૦—આપે થોડા વખત પર અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી ચાલ્યા જવાનું કહ્યું છે. અત્યારના સંજોગોમાં તેમને માટે એકદમ ચાલ્યા જવું શક્ય છે એમ આપ માને છે ? તેમણે રાજ્યનો દારબાર કેને સોંપવો ?

હ૦—અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનમાંથી ચાલ્યા જવું જોઈએ એ નિર્ણય પર આવતાં મારે ધણું મનોમંથન કરવું પડ્યું છે, અને એ નિર્ણયમાંથી ક્ષિત થતી વસ્તુઓ ખતાવતાં હજી વધારે મંથન કરવું પડે છે. એ પ્રિયજનોને વિખૂટાં પડવાનું કહેવા જેવી વાત છે, પણ એ પરમધર્મરૂપ થઈ પડી છે. અને ચાલ્યા જવાની ખૂબી અને જરૂરિયાત એ ખતાવ તત્કાળ બને એમાં રહેલી છે. તેઓ અંને અમે બંને અગ્નિની જ્વાળામાં પડેલા છીએ. તેઓ જો જાય તો સંભવ છે કે અમે બંને સુરક્ષિત રહીએ. તેઓ ન જાય તો શું બનશે ભગવાન જાણે. મેં સ્પષ્ટમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે કે, મારી દરખાસ્તમાં રાજ્યકારભાર કોઈ વ્યક્તિ કે પક્ષને સોંપવાનો સવાલ છે જ નહિ. જો સમાધાની થઈ હોય ને તેને અંગે તેઓ ચાલ્યા જતા હોય તો એ વિચાર કરવાની જરૂર ખરી. મારી દરખાસ્ત પ્રમાણે તો તેમણે હિંદુસ્તાનને ઈશ્વરના હાથમાં છોડી જવાનું છે — આધુનિક પરિભાષામાં કહીએ તો અરાજકતાના હાથમાં છોડી જવાનું છે; અને સંભવ છે કે એ અરાજકતામાંથી કેટલાક વખત સુધી આંતરિક વિગ્રહ થાય અથવા નિરંકુશ લૂંટફાટ ચાલે. એમાંથી, આજે આપણે જે અસત્ય-મય હિંદુસ્તાન જોઈએ છીએ તેની જગાએ સાચું હિંદુસ્તાન પેદા થશે.

૨. પ્ર૦—અંગ્રેજોને ન મૂંઝવવાની નીતિને આપની આ સલાહની જોડે મેળ કેવી રીતે ખાય છે ?

હ૦—મારી ન મૂંઝવવાની નીતિ મેં જે રૂપમાં વર્ણવી છે તે રૂપમાં તે અખંડિત રહે છે. અંગ્રેજો જો ચાલ્યા જાય તો તો મૂંઝવણ રહેતી નથી જ; એટલું જ નહિ, પણ જો તેઓ એક આખી પ્રજાને ગુલામીમાં રાખવાનો અર્થ શો છે તેનો શાંતપણે વિચાર કરી જુઓ તો, તેમને માથેથી જળરદસ્ત બોલે ઊતરી જાય. પણ, પોતાને વિષે દ્રેષની લાગણી પ્રવર્તે છે એમ સારી પેઠે જાણવા છતાં, જો તેઓ રહેવાનો આગ્રહ રાખે તો તેઓ મૂંઝવણ વહોરી લે છે. સત્ય આ ક્ષણે ગમે તેટલું કડવું લાગે તોપણ તે કહેવાથી હું મૂંઝવણ પેદા નથી કરતો.

૩. પ્ર૦—અત્યારે જ લોકોના જનમાલ જોખમમાં હોવાનાં ચિહ્નો દેખાય છે; અને જો અત્યારના રાજકર્તાઓ એકદમ ચાલ્યા જાય તો લોકોની જિંદગી વધારે જોખમમાં નહિ આવી પડે ?

૭૦—લોકોનાં જનમાલ જોખમમાં છે ખરાં, અને હું કહી ચૂક્યો છું કે એ જોખમ ધણુ જ વધવાનો સંભવ છે, પણ તેમાંથી જ સાચી સલામતી પેદા થશે. અત્યારનું જોખમ લાંબા વખતથી જામી ગયેલું છે, ને તેથી તે એટલું બહુ દેખાતું નથી. પણ જે રોગ દેખાય નહિ તે દેખાતા રોગના કરતાં ખૂંસે છે.

૪. પ્ર૦—જપાનીઓ જો હિંદ પર ચડાઈ કરે તો આપ હિંદી પ્રજાને શી સલાહ આપો ?

૭૦—હું મારા લેખોમાં કહી ચૂક્યો છું કે, એ સાવ સંભવિત છે કે જપાનીઓને હિંદ પર ચડાઈ કરવાની ઇચ્છા ન રહે, કેમ કે તેમનો શિકાર તો ચાલ્યો ગયો હોય. પણ એ પણ એટલું જ સંભવિત છે કે, હિંદનાં બંદરોનો લડાઈના કામને માટે ઉપયોગ કરવા માટે તેમને હિંદ પર ચડાઈ કરવાની ઇચ્છા થાય. એમ બને તો, જે વસ્તુ કરવાની સલાહ મેં તેમને અત્યારે આપી છે તે જ વસ્તુ કરવાની — એટલે કે કડક અહિંસાત્મક અસહકાર કરવાની — સલાહ તે વખતે આપું. અને હું બેઘડકપણે કહું છું કે, જો અંગ્રેજો ચાલ્યા જાય ને આ દેશના લોકો મારી સલાહને અનુસરે તો, અહિંસાત્મક અસહકાર અત્યારે થઈ શકે એના કરતાં એ વેળાએ અનંત ગણેા વધારે અસરકારક નીવડશે; આજે એ અહિંસક અસહકારની કંઈ ન થઈ શકે, કારણ કે બ્રિટિશનો ફાગેજો જપાનની સાથે સાથે ચાલતો હોય ત્યારે એ અસહકારની અસર મારી જાય.

(' હરિજન ', મે ૨૪, ૧૯૪૨, પા. ૧૬૬)

૬. તેનો અર્થ

પ્ર૦ — અંગ્રેજ સત્તાએ હિંદુસ્તાનમાંથી ખસી જવું એ તમારા કહેણનો અર્થ શો છે ? તે વિષે તમે હમણાં હમણાં બહુ લખ્યું છે, છતાં તમે શું કહેવા માગો છો તે વિષે પ્રજાના મનમાં હજી ઘણો ગોઠાણો રહે છે.

૭૦ — મારો અંગત અભિપ્રાય પૂછો તો, જુદા જુદા પક્ષોની ઇચ્છા કે માગણીનો વિચાર ન કરતાં અંગ્રેજ સરકારે સંપૂર્ણપણે દેશ પરથી પોતાનો અધિકાર ઉઠાવી લેવો જોઈએ. પણ તેમની પોતાની લશ્કરી જરૂરિયાતોને હું માન્ય રાખું ખરો. જપાનીઓને હિંદુસ્તાન પર કબજો કરતા અટકાવવા માટે તેમને હિંદમાં રહેવાની જરૂર રહે એ સંભવ છે. એમને અટકાવવાની બાબતમાં તેમનો અને અમારો (હિંદનો) સરખો સ્વાર્થ છે. તેમ જ, ચીનના હિતમાંયે તેમ કરવાની જરૂર રહે એમ બને. આથી હિંદમાં તેમની હાજરીને — રાજ્યકર્તા તરીકે નહિ, પણ સ્વતંત્ર હિંદના

મિત્રો તરીકે — સહન કરું. અલબત્ત, આ બધામાં એમ માની લીધું છે કે, પોતે ખસી ગયા છે એવું અંગ્રેજોએ જાહેર કર્યા બાદ હિંદુસ્તાનમાં સ્થિર રાજસત્તા બીજી થઈ ગઈ હશે. પરદેશી સત્તાનું વિધન વચ્ચેથી નીકળી જતાં જ બધા પશ્ચિમે એકત્ર થઈ સહેલું બનવું જોઈએ. કઈ શરતે મિત્રરાષ્ટ્રોને હિંદુસ્તાનનો લડાઈ માટે વપરાશ કરવા દેવામાં આવે તે સ્વતંત્ર હિંદની સરકારને જ ઠરાવવાની બાબત છે. હાલના જુદા જુદા પક્ષો તે વખતે મટી જઈને ‘રાષ્ટ્રીય સરકાર’ બન્યા હશે. તેઓ રહેશે તો તે પોતાના સંગઠન પૂરતા હશે, બહારની દુનિયા જોડેના વ્યવહારો માટે નહિ.

૭. તેઓ ખસી જાય તો જ

“છેક ગઈ કાલ સુધી તો આપ એમ કહેતા હતા કે હિંદુ-મુસ્લિમ એકત્ર વિના સ્વરાજ મળી શકે એમ નથી. તો પછી હવે આપ એમ કેમ કહો છો કે હિંદુસ્તાન સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરે તે સિવાય હિંદુ-મુસ્લિમ એકત્ર થવાનું નથી?” ‘હિંદુ’ પત્રના નાગપુરના બખરપત્રીએ હમણાં જ એક દિવસ ગાંધીજીને ઉપર મુજબનો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

ગાંધીજીએ કહ્યું, “કાળ ફયાળું અને ધા રૂઝવનાર મિત્ર છે તેમ જ નિર્ઘંચ દુરમન પણ છે. હિંદુ-મુસ્લિમ એકત્રના જૂનામાં જૂના ચાહક હોવાનો મારો કાવો છે અને આજે પણ હું એનો ચાહક રહ્યો છું. હું મારા આત્માને પૂછ્યા કરું છું કે, સૌએ તેમ જ મેં એકત્ર માટે નેકદિલીથી કરેલા બધા જ પ્રયત્નો નિષ્ફળ કેમ નીવડ્યા? અને એ પ્રયત્નો એટલી હદ સુધી નિષ્ફળ નીવડ્યા છે કે મારા ઉપરનો તેમનો ઇતબાર સંપૂર્ણપણે ભીડી ગયો છે અને કેટલાંક મુસ્લિમ પત્રો તો મને હિંદમાં ઇસ્લામના મોઢામાં મોઢા શત્રુ તરીકે વર્ણવે છે. આ પરિસ્થિતિનું નિરાકરણ હું એક જ રીતે કરી શકું છું અને તે એ કે, ઇરાદાપૂર્વક તેની એમ કરવાની ઇચ્છા ન હોય તોયે ત્રીજી સત્તા સાચું એકત્ર થવા દેનાર નથી. એથી હું અનિચ્છાએ એવા અનુમાન ઉપર આવ્યો છું કે, હિંદમાંથી બ્રિટિશ સત્તાનો છેવટનો અંત આવશે કે તરત જ બન્ને કોમો એક થશે. તાત્કાલિક સ્વતંત્રતા એ જો મહાસભા તેમ જ લીગનું ધ્યેય હોય તો કોઈપણ પ્રકારની સમન્વિતિ ઉપર આવ્યા વિનાયે ગુલામીમાંથી મુક્ત થવાને સૌ એકસાથે ઝૂકશે. ગુલામીમાંથી મુક્ત થયા પછી માત્ર મહાસભા અને લીગ જ નહિ પણ બધા જ પક્ષો પરસ્પર એકબીજા સાથે એકત્ર સાધવામાં તેમ જ હિંદની પ્રતિભાને અનુકૂળ આવે એવી રાષ્ટ્રીય સરકાર સ્થાપવામાં સ્વતંત્રતાનો પૂરે-પૂરો ઉપયોગ કરવામાં પોતાનું હિત જોશે. એને શું નામ આપવામાં આવે

એની સાથે મને ઝાઝી નિસ્થાત નથી. એને ચાહે તે નામ આપવામાં આવે, પરંતુ સ્થાયી બનવા માટે તેને સંપૂર્ણપણે જનતાની પ્રતિનિધિ બનવું પડશે. અને પ્રભુમતના વિશાળ પાયા ઉપર રચાઈ હોય તો તે પ્રધાનપણે અહિંસક હોવાની જ. એ ગમે તેમ હો, પણ એ ધ્યેય પાર પાડવાની દિશામાં મારા અંતકાળ સુધી કામ કરતા રહેવાની મારી અભિલાષા છે. કેમ કે, અહિંસાનો સ્વીકાર કર્યા સિવાય માનવજાત માટે ઊગરવાનો બીજ કોઈ આરો મારાથી દેખાતો નથી. હિંસાની નિષ્ફળતા આપણે રોજરોજ નિહાળી રહ્યા છીએ. જો અર્થ વિનાની અને બીધણુ પરસ્પરની કતલ ચાલુ રહેવાની હોય તો માણસજાતના ભાવિ માટે કોઈ પણ આશા રહેતી નથી.”

(હરિજન, જૂન ૨૧, ૧૯૪૨. પા. ૧૬૭, ૧૬૮)

૮. બાણીપૂજને કરેલો અવળો અર્થ

“હું તો મારી દરખાસ્તને એક અગ્રાધ માણસ પણ સમજી શકે એવી લેખું છું. એમાં જપાનના હુમલા સામે મિત્રરાજ્યોની ફોજોની પ્રવૃત્તિને માટે અવકાશ રહે છે. એનો અર્થ એ થાય કે, ખ્રિસ્તે પોતાની બહેરાતનું પાલન કરવું, વિજેતા તરીકે અને એ રીતે તેના ભાવિના નિયામક તરીકે ખસી જવું, તથા જરા પણ દરમ્યાનગીરી કર્યા વિના, પોતાનું ભાવિ નિર્માણ કરવાનું હિંદ ઉપર છોડી દેવું. મારી દૃષ્ટિએ એથી ખ્રિસ્તના ધ્યેયને નૈતિક ભૂમિકા મળી રહેશે તથા સામાજ્યવાદના ધ્યેયને અર્થ નહિ પણ માનવી સ્વતંત્રતાના ધ્યેયને ખાતર તેને હિંદ જેવા મહાન દેશની મૈત્રી લાઘશે. જો હિંદમાં અરાજક અને અધાધૂંધી ફેલાશે તો તેને માટેની જવાબદારી કેવળ ખ્રિસ્તની જ રહેશે, મારી નહિ. મેં તો એમ કહ્યું છે કે, હિંદની આજની ગુલામી અને તેને પરિણામે નીપજતી નિર્વીર્યતા કરતાં તો અધાધૂંધી હું પસંદ કરું.”

(‘હરિજન’, જૂન ૨૮, ૧૯૪૨. પા. ૨૦૩)

૯. એક કોયડો

‘મારા પહેલા લખાણમાં એક કડી દેખાતી રીતે ખૂટતી હતી. મારી મુલાકાત લેનારાઓની વાતચીતમાંથી એ માલૂમ પડી આવતાં જ મેં તે પૂરી પાડી દીધી. અહિંસકે ગમે તે ભોગે પણ સંપૂર્ણપણે સત્યનિષ્ઠ રહેવું જોઈએ. એટલે સત્યનિષ્ઠાથી માત્ર અધૂરું વચન હું સુધારું એમાં મારી નબળાઈ લાગતી હોય તો લોકોએ તે નબળાઈને સહન કર્યું છૂટકો. જેને પરિણામે મિત્રરાજ્યોની ચોક્કસ હાર જ થાય, તેણે પગલું બરવાને દોષ મારાથી કરી શકાય નહિ. જપાનને દૂર રાખી

શકે જ એવા કોઈ સોએ સો ટકા ખાતરી લાયક અહિંસક પગલાની હું બાંધધરી આપી શકતો નહોતો. મિત્રસૈન્યોની અચાનક વિદાયનું એ પરિણામ આવી શકે કે જપાન હિંદુસ્તાનનો કબજો લઈ લે અને ચીનની ચાક્રસ હાર થાય. મારા પગલામાંથી એવી આપત્તિ ઉત્પન્ન થવાની મને લગારે કલ્પના નહોતી. આથી મને લાગે છે કે મારી સૂચનાને સ્વીકારતાં છતાં જો મિત્રરાજ્યોને એમ લાગે કે જપાનને આવતાં અટકાવવા માટે તેમણે અહીં રહેવું આવશ્યક છે, તો તેમ કરવા દેવું જોઈએ. અલબત્ત, અંગ્રેજ સરકારની વિદાય પછી જે રાષ્ટ્રીય સરકાર ખડી થાય તે જે શરતો મંજૂર કરે, તેને અનુસરીને જ તેઓ રહી શકશે.’

(‘હરિજન’, જૂન ૨૮, ૧૯૪૨. પા. ૨૦૪, ૨૦૫)

૧૦. એક ભૂલ

૫૦ — મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કરને હિંદુસ્તાનમાં રહેવા દેવાં જોઈએ એમ તમે અહિંસાની દૃષ્ટિએ આવશ્યક માનો છો. તમે એમ પણ કહો છો કે જપાનને હિંદનો કબજો લેતાં અટકાવવા માટે સોએ સો ટકા ખાતરીનો કોઈ અહિંસક માર્ગ આપ બતાવી શકતા નથી, માટે તમારાથી મિત્રોને રવડતા મૂકી શકાય નહિ. પણ તમને એમ નથી લાગતું કે, જે પગલાથી અંગ્રેજોને ચાલી જવા ફરજ પડે તેમાંથી એટલી અહિંસક શક્તિ પેદા થશે કે જે જપાનીઓને હિંદનો કબજો લેતાં અટકાવવા માટે પૂરતી થશે? અને સત્યાગ્રહી તરીકે તમારી એ જોવાની પણ ફરજ નથી શું કે, જે પરદેશી ઉન્મત્ત આખલા આપણા દેશ પર બચાકર યુદ્ધ મચાવી આપણા દેશ, આપણાં ઘરખાર અને આપણાં સર્વસ્વનો નાશ કરે નહિ તે પણ એટલું જ અગત્યનું છે?

૬૦ — આ સવાલમાં દેખીતી ભૂલ છે. અંગ્રેજો પોતાની રક્ષા માટે પોતાના બાહુબળ પર જ વિશ્વાસ રાખવાને સૈકાઓથી ટવાયેલા છે. તેમના મનમાં હું અહિંસામાં એકદમ એ શ્રદ્ધા નહિ પેદા કરી શકું કે જે હિંદીઓનાં હૃદય ઉપર પણ બહુ ઝંડી ઊતરી નથી. અહિંસક શક્તિએ હિંસાની શક્તિની જેમ કામ કરવું પડે. હિંદની ભૂમિ ઉપર મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કરોને કામ કરવા ના પાડવાથી, મારી સૂચનાથી જે કાંઈ તેમના મન પર ખીજ ઊપજી હશે તેમાં વધારો જ થાય. પહેલી ખીજ અનિવાર્ય છે; ખીજ વગર ફોગટ કરાવી ગણાય.

વળી જો વિદાય થાય તો તે કેવળ અહિંસક દબાણને જ પરિણામે નહિ હોય. અને વળી, જે જૂના ધણિયામાંની પર અસર કરવા પૂરતી

થાય, તે નવા ચઢાઈ કરનારને અટકાવવા માટે લાગનારી શક્તિ કરતાં જુદા જ પ્રકારની હશે. ડા. ત. અંગ્રેજી રાજના અમલનો આપણે કર ન આપવા વગેરે વિવિધ રીતે ઇન્કાર કરી શકીએ. આ રીતે જપાનના હુમલાની બાબતમાં લાગુ પડે નહિ. આથી જપાનનો પ્રતિકાર કરવા આપણે તૈયાર રહીએ તોયે, તેમને આપણે અહિંસાથી અટકાવી શકીશું જ એમ કાચે પાચે માની લઈ અંગ્રેજોને એમના લાભનું સ્થાન છોડી દેવાનું આપણાથી કહી શકાય નહિ.

છવટે, આપણે આપણી પોતાની પદ્ધતિએ સ્વરક્ષા કરીએ છતાં, અંગ્રેજોને લાંગી નાંખે એટલી એમના પર તાણ પડે એવું કરતાં આપણી અહિંસા આપણને અટકાવે છે. એમ કરવું તે તો છેલ્લાં બાવીસ વર્ષના ઇતિહાસને ભૂંસી નાંખવા જેવું થાય.

(હરિજન, જુલાઈ ૫, ૧૯૪૨. પા. ૨૧૦)

૧૧. અરે ! લશ્કર ?

એક પણ બ્રિટિશ સિપાઈ વિનાના સ્વતંત્ર ભારતનું મોહક ચિત્ર રજૂ કરવા માટે મને હવે ભારે કિંમત આપવી પડે છે. મારી સૂચનામાં કોઈક પ્રસંગમાંયે અંગ્રેજ જ નહિ પણ અમેરિકન લશ્કરનેયે રહેવાને અવકાશ છે, એમ જાણીને કેટલાક મિત્રો મૂંઝાયા છે.

મને એમ બતાવવામાં આવ્યું કે, મિત્રલશ્કરોને લડાઈ દરમિયાન હિંદુસ્તાનમાં રહેવા દેવાનું કબૂલ કરવામાં ન આવે તો તેનો અર્થ એ જ થાય કે હિંદ અને ચીન જપાનના હાથમાં સોંપી દેવાં છે, અને મિત્ર-રાજ્યોની હાર પાકી કરવી છે. આવો તો મારો કહી હેતુ હતો જ નહિ. આથી મારાથી એક જ રસતો લઈ શકાય એમ હતું કે, મારે લશ્કરનું અહીં રહેવું સહન કરવું, માત્ર હાલ છે તેનાથી ઊલટી જ શરતે.

મારી સૂચનામાં હું ભય અને અવિશ્વાસ નાખી દેવાનું માની લઉં છું. જો આપણામાં આત્મવિશ્વાસ હોય, તો આપણે મિત્રોનાં લશ્કરોની હાજરીથી બીવા કે વહેમાવાની જરૂર નથી.

જો બ્રિટન પ્રમાણિકપણે હિંદુસ્તાનનો ત્યાગ કરી દેવાનું, અને એ ત્યાગની સાથે એમાંથી ઉત્પન્ન થતાં બધાં કાર્યો કરવાનું પગલું ભરી શકે, તો તે ખાતરીથી આ સદીનો ભારેમાં ભારે બનાવ થયેલો ગણાશે, અને તે લડાઈના પ્રવાહને ફેરવનારી વસ્તુ બની શકે.

આગલા એક અંકમાં કહ્યા મુજબ, બ્રિટન મારી સૂચના સ્વીકારે તો તે જ માનભરી સુલેહ કરવાની અનુકૂળતા ઉત્પન્ન કરી શકે, અને તેથી લશ્કરનીયે આપમેળે વિદાય થઈ જાય.

આ અહિંસા તે પછી અસહયોગ કે એવું કેપ નહિ લે. પછી તેના વખતો અહિંસાનો વાવટો લઈને ધરીરાજ્યો આગળ મુલેહની મીલ માગવા નહિ જાય, પણ તેનો માનભર્યો અંત લાવવા માટે લઘ્વાઈની વ્યર્થતા બતાવવા જશે. આ તો જ બની શકે જો બ્રિટન દુનિયાના કદાચ સૌથી વધારે સંગઠિત અને સફળ હિંસાત્મક તંત્રના લાભોનો ત્યાગ કરી દે.

આ બધું નયે બને તેની મને ફિકર નથી. લડવા માટે તે યોગ્ય ધ્યેય છે; અને પ્રજાને પોતાના સર્વસ્વનું બલિદાન કરવાને માટે તે લાયક છે.

(હરિજન, જુલાઈ ૫, ૧૯૪૨. પા. ૨૧૨)

૧૨. હિંદમાં ફેન્ડઝ એન્ડ યુલ્સસ યુનિટ

“તમે જ્યારે અંગ્રેજોને ખસી જવાનું કહી રહ્યા છો, ત્યારે અમે અહીં શુકન જોયા વિના તો નથી આવ્યા, એવી અમને શંકા આવે છે,” પ્રો. એલેક્ઝાંડરે રિમતપૂર્વક કહ્યું. “આગાથા (હરિસન)એ સૂચવ્યું છે કે અમારે અહીંના કાર્યકર્તાઓની અને અમારી મિત્ર પાટી ગાંધીને જ કામ કરવું.”

ગાંધીજી: “મારા પહેલા લેખોએ એવી ધાસ્તી ઉત્પન્ન કરી એમ જણાય છે. મેં મારા વિચારોને તેમાં પૂરેપૂરા નહોતા જણાવ્યા તેને લીધે તેમ થયું. એક ચીજને સંપૂર્ણપણે બનાવીને પછી રત્ન કરવાની મને ટેવ નથી. જેવો એ પ્રશ્ન મને પૂછવામાં આવ્યો તેવું જ મેં જણાવ્યું કે, દરેક અંગ્રેજે વ્યક્તિગત રીતે હિંદુસ્તાન છોડી જવું જોઈએ એમ મારા કહેવાનો અર્થ નથી જ. અંગ્રેજ રાજસત્તાએ ચાલી જવું જોઈએ એવી મારી માગણી છે. આથી હિંદુસ્તાનમાંનો દરેક અંગ્રેજ તમારી જમ ‘મિત્ર’ બનીને અહીં રહી શકે છે. શરત એ છે કે દરેક અંગ્રેજે ઘોડા પરથી ઊતરી પોતે રાજકર્તા છે એ અભિમાન છોડી, અમારી ગરીબ રૈયત પ્રજા સાથે એકરૂપ થવું જોઈએ. જે ક્ષણે તે એમ બદલાશે, તે જ ક્ષણે તે અમારો દેશભાઈ બનશે. રાજકર્તા કામના પ્રતિનિધિ તરીકેનું તેનું અભિમાન કાયમ માટે ગળી જવું જોઈએ. આથી જ્યારે મેં કહ્યું કે ‘વિદાય થાઓ’ ત્યારે ‘રાજકર્તા તરીકે વિદાય થાઓ’ એ અર્થ હતો. તે ઉપરાંત એમાં બીજો અર્થ પણ રહેલો હતો. અહીંના કોઈ લોકોની શી ઇચ્છા છે તેની ફિકર કર્યા વિના તેમણે ચાલી જવું જોઈએ. ગુલામને મુક્ત કરવા માટે તેની ઇચ્છા પૂછવાપણ હોય જ નહિ. ગુલામ તો ઘણી વાર એની બેડીઓને ધરેણી માની બેસે છે. તે જાણે એના અવયવોનો ભાગ બનેલી હોય છે. પણ તમારે તેને તોડીને ફેંકી દેવી જોઈએ. તમારે ચાલી જવું જોઈએ. કારણ કે

તમારી તે ફરજ છે. હિંદુસ્તાનના બધા પક્ષો એકમત થાય નહિ ત્યાં સુધી વાટ જોવાની કાંઈ જરૂર નથી.

“આથી, તમે શુકન જોઈને આવ્યા છો કે કેમ એ સવાલ જ બેઠો નથી. બલકે, જો તમને મારી સૂચનાની બરાબર ગડ બેસી જાય તો તો તમે ધણે સારે ચોધરિયે આવ્યા છો. તમને અહીં ધણા અંગ્રેજો મળશે. હું જે કહું છું તેને તેઓ પણ તદ્દન ખોટી રીતે સમજ્યા હોય એ સંભવ છે. હું એમની પાસે શું ઇચ્છું છું, તે તમે તેમને બરાબર સમજાવો.

“... અને તમારા કામનો મારી મુલાકાતથી જ આરંભ થાય છે એ કદાચ સારું ચિહ્ન પણ હોય. જે જે પ્રશ્નો તમારા મનમાં ઘોળાતા હોય તે પૂછીને મારા મનમાં રહેલી વાતોને તમે કદાવો એમ હું સૂચવું છું.”

આથી બન્ને મિત્રોને નિરાંત વળી, અને ગાંધીજીનું માનસ પૂરેપૂરું સમજી લેવા તેમને પ્રેરણા થઈ. આના અનુસંધાનમાં એક વિચિત્ર પણ સૂચક હકીકત કહું. જ્યારે સર રટેફર્ડ કિપ્સની મુલાકાત બહેર થઈ, ત્યારે પ્રો. એલેગઝાંડર તથા કુ. આગાથા હૅરિસને ગાંધીજીને એક તાર કરીને, ગાંધીજીના જ શબ્દો વાપરી, ‘ઑર્ડુઝની ચાદગીરી’ જળવવા સ્મરણ કરાવ્યું. એમ કહેવામાં એમની મતલબ એ હતી કે ઑર્ડુઝનું સ્મરણ કરી ઇંગ્લંડના ઉત્તમ પુરુષો તથા હિંદુસ્તાનના ઉત્તમ પુરુષોએ ઇંગ્લંડ અને હિંદ વચ્ચે કાયમનું સમાધાન કરવા ભેગા થવું. તેમના તારની પાછળ એવો ધ્વનિ હતો કે, “જુઓ, ઇંગ્લંડનો એક સરસમાં સરસ માણસ તમારે ત્યાં આવે છે. આ વખતે તમે સમાધાન કરી લેજો, કારણ કે આ એક સરસ તક છે.”

કિપ્સની મુલાકાત નિષ્ફળ નીવડ્યા પછી ગાંધીજીએ એક લાંબો કાગળ લખી પ્રો. હૅરિસ એલેગઝાંડરને તેમના તારનો જવાબ આપ્યો, એમાં એમણે અંગ્રેજીએ ખરી જવાની વાતનો પહેલી વાર ઉલ્લેખ કર્યો હતો. અત્યાર સુધી કોઈ પણ માણસ આગળ આ વાત એમણે ચર્ચા નહોતી. પણ એમ જણાય છે કે ફિલ્હીથી પાછા ફર્યા બાદ અજ્ઞાતપણે એમનું મન આ દિશામાં કામ કરવું હતું અને જે વસ્તુ મનમાં પાકી રહી હતી તે અનાયાસે કલમે ચઢી ગઈ. એ કાગળમાં એમણે લખ્યું હતું કે,

“સર રટેફર્ડ આવ્યા અને ગયા. આણું અભાગિયું મિશન લઈને આવ્યા જ ન હોત તો કેવું સારું થાત ? . . . આવી કટોકટીની ધડીએ અંગ્રેજ સરકાર આણું વતન શી રીતે કરી શકી ? મુખ્ય પક્ષો સાથે ચર્ચા કર્યા વિના શું કામ તેમણે યોજનાઓ રજૂ કરી ? એક પણ પક્ષને તેથી સંતોષ થયો નહિ. સીને સંતોષ આપવા જતાં બધાને જ અસંતુષ્ટ કર્યા.

“મે’ એમની જોડે મિત્રભાવે નિખાલસપણે વાતો કરી. કંઈ નહિ તો, કેવળ ઔર્દુ ખાતર જ પણ એમ કયું. મે’ એમને કહ્યું કે હું ઔર્દુના આત્માને સાક્ષી રાખી તેની જોડે વાતો કરું છું. મે’ તેમને ધણી સૂચનાઓ કરી, પણ અધી નકામી ગઈ. હમેશની જેમ તે ‘અવહેવાર’ લાગી. હું તો મળવા જવા જ માગતો નહોતો. ‘યુદ્ધમાત્રનો વિરોધી’ હોવાથી મારે કશું કહેવાનું નહોતું. પણ એમણે મને આગ્રહ કર્યો માટે જ હું ગયો. આ લખવાનું કારણ અધી ભૂમિકા તમે સમજો તે છે. કાર્યવાહક સમિતિ સાથેની અધી મસલતો ફરમ્યાન હું હાજર નહોતો. હું વહેલો ચાલી આવ્યો. પરિણામ તમે જાણો છો. તે અનિવાર્ય હતું. એકંદરે બનાવથી મન ખાટું થઈ ગયું છે.”

આ પછી મહત્વનો ફકરો આવે છે : “મારો ષ્ઠ મત છે કે હવે બ્રોઝોફ હિંદુસ્તાનની વ્યવસ્થિત વિદાય જેવી જોઈએ, અને સિંગાપુર, મલાયા અને બરમાનું જોક્ષમ લેખું ન જોઈએ. ૫ પગલું કેંચા પ્રકારની હિંમત ચતાવનારું, માનવ-શક્તિની મર્યાદાનો સ્વીકાર કરનારું અને હિંદને ન્યાય આપનારું થશે.”

ગાંધીજીની આ વાતો ઉપલા કાગળના લગભગ સ્પષ્ટીકરણના રૂપની જ હતી. “તમે જુઓ છો કે મે’ એમાં ‘વ્યવસ્થિત વિદાય’ શબ્દ વાપર્યા છે. એ વાપરતી વખતે મારા મન આગળ બરમા અને સિંગાપુરના બનાવો હતા. કારણ કે તેમણે બરમા અને મલાયા ન ઈશ્વરને સોંપ્યાં, ન અરાજકતાને, પણ જપાનને. મારું કહેવું એ છે કે : આ વાતની પુનરાવૃત્તિ ન કરો; હિંદુસ્તાનને જપાનના હાથમાં ન સોંપો; વ્યવસ્થિત રીતે હિંદીઓના હાથમાં આપો.” આ એમની સાથેના વાતનો ઉપસંહાર હતો. પેલો કાગળ તેમ જ આ આખો સંવાદ દીનબંધુની સમૃતિથી પ્રેરાયેલો હતો, અને અંગ્રેજોને ચાલી જવાનું કહેણ મિત્રભાવનાથી જ ભરેલું હતું. ગાંધીજીએ પ્રોફેસરને કહ્યું તેમ, “હવે તમે ઔર્દુઓની જગા લો. મને બરાબર સમજે; નિષ્કુરપણે મારી ઊલટપાસ કરો, અને જ્યારે તમારી ખાતરી થાય ત્યારે મારા પ્રચારક બનો.” પ્રો. એલેક્ઝાંડરનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું; તે બોલ્યા, “એમની જગ્યા લેવાનું અમારું ગજી નથી. અમે માત્ર પ્રયત્ન કરી શકીએ.”

(હરિજન, જુલાઈ ૫, ૧૯૪૨. પા. ૧૧૫)

૧૩. ‘હરિજન’ બંધ કરાવવામાં આવે તો ?

‘હરિજન’ બંધ કરાવવામાં આવે તો હું શું કરીશ એ વિશે ચિંતાપૂર્વક પૂછપરછ થઈ રહી છે. એવી અફવા ચાલી રહી છે કે એને માટેનો હુકમ નીકળી ચૂક્યો છે. પૂછપરછ કરનારાઓને મારી સૂચના છે

કે 'હરિજન' બંધ કરાવી દેવામાં આવે એ કારણે તેમણે ઉત્તેજિત થવું નહિ. એ પત્રને બંધ કરાવવામાં આવે પણ ખરું. તેમના ઉપર હુકમ બળવવામાં આવે કે તરત જ એ પત્રનું પ્રકાશન બંધ કરવાની સૂચના મેં વ્યવસ્થાપકને આપી દીધી છે. હુકમનો ભંગ કરીને 'હરિજન' પ્રસિદ્ધ કરવું એ આ હિલચાલનું એક અંગ નથી. 'હરિજન' કદાચ બંધ કરાવી શકાય, પરંતુ એનો સંદેશ હું જીવું છું ત્યાં સુધી તો બંધ કરાવી શકાય એમ નથી. સાચે જ, દેહ નાશ પામ્યા પછી પણ એનો આત્મા તો જીવતો રહેશે અને હિંદના કરોડો દ્વારા કોઈ ને કોઈ રીતે વ્યક્ત થશે. કારણ કે, વીર સાવરકર અને કાયદે આગ્રમ જિન્નાની ક્ષમા ચાચીને કહ્યું કે, કરોડો હિંદુ, મુસલમાન તેમ જ પોતાને હિંદનાં સંતાનો લેખનાર બીજા અ-હિંદુઓ એ સૌના એકત્ર આત્માને રક્ષ કરવાનો હું ફાવો કરું છું. આ ભૂમિના પ્રત્યક્ષ રહેવાસીની સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે હું જીવું છું તથા તેને માટે મરવાનું સામર્થ્ય મારામાં હોય એવી અપેક્ષા હું રાખું છું.

'હરિજન'નું સ્વરૂપ આજે શું છે તે આપણે જોઈએ. તે અંગ્રેજ, હર્દ (જે જગ્યાએ), તામિલ, તેલુગુ (જે જગ્યાએ), ગુડિયા, મરાઠી, ગુજરાતી અને કાનડી (જે જગ્યાએ) વગેરે ભાષાઓમાં પ્રગટ થાય છે. તે બંગાળીમાં પણ પ્રસિદ્ધ થવાની તૈયારીમાં છે. માત્ર એને સરકારી પરવાનગી મળે એટલી જ વાર છે. આસામ, કેરલ તેમ જ સિંધમાંથી પણ એને માટે અરજી આવી છે. બીજાં અઠવાડિકોને મુકાબલે 'હરિજન'ની એક સિવાયની બીજી બધી આવૃત્તિઓનો ફેલાવો સારા પ્રમાણમાં છે. આવા અઠવાડિક પત્રને બંધ કરાવવું એ સહેલી વાત નથી. પ્રભુ કરતાં સરકારને એની ખોટ વધારે લાગશે. આવું લોકપ્રિય પત્ર બંધ કરાવીને તે બારે કડવાશ વહોરી લેશે.

એ પણ જાણી લેવું જોઈએ કે, 'હરિજન' એ વિચારોનો પ્રચાર કરનારું પત્ર છે અને એ રીતે તે બીજાં સમાચાર આપનારાં પત્રોથી નિરાળું છે. પોતાના માર્ગદર્શન માટે તથા રોજરોજના પોતાના વ્યવહારનું નિયમન કરવા માટે લોકો 'હરિજન' ખરીદે છે અને વાંચે છે, મનોરંજન કરવા માટે નહિ. ખરેખર, તેઓ એ દ્વારા ફર અઠવાડિયે અહિંસાના પાઠ શીખે છે. પ્રભુને તેના અઠવાડિક ખોરાકથી વંચિત રાખવાથી સરકારને કશો લાભ નહિ થાય.

વળી, 'હરિજન' કંઈ અંગ્રેજ-વિરોધી પત્ર નથી. એ તો નખશિખ અંગ્રેજોનું પક્ષકાર છે. તે બ્રિટિશ પ્રભુનું બહું ચાહે છે. તેના અભિપ્રાય

મુજબ તેઓ કયાં આગળ બૂલ કરી રહ્યા છે એ તેમને અતિશય મિત્રતા-ભરી રીતે તે જણાવે છે.

હું જાણું છું કે એંગ્લો-ઇન્ડિયન છાપાંઓ સરકારનાં કૃપાપાત્ર છે. તેઓ મરવા પડેલા સામ્રાજ્યવાદનાં પ્રતિનિધિ છે. બ્રિટન જીતે કે હારે પણ સામ્રાજ્યવાદને તો મરવું જ રહ્યું. ભૂતકાળમાં બ્રિટિશ લોકોને એ ભલે ગમે એટલો ઉપયોગી થઈ પડ્યો હોય પણ આજે તો ખસૂસ તેમને તેનો કશો ઉપયોગ રહ્યો નથી. એ દૃષ્ટિએ તો જેમ ‘હરિજન’ અંગ્રેજોનું પક્ષકાર છે તેમ એંગ્લો-ઇન્ડિયન છાપાં અંગ્રેજ-વિરોધી છે. ખરી હકીકત છુપાવીને તથા જે ઇન્કાઉ ઉપર પોતાનો દોર ચલાવી રહ્યો છે તે સામ્રાજ્યવાદનું સમર્થન કરીને તેઓ દિનપ્રતિદિન દેશની લાગણી ફેલાવી રહ્યાં છે. વિનાશ તરફની એ ગતિ રોકવાને ખાતર દુર્બળ હોવા છતાંયે મેં એ હિલચાલમાં મારું સમગ્ર આત્મબળ કેન્દ્રિત કર્યું છે. એ હિલચાલનો હેતુ હિંદને સામ્રાજ્યની ધૂંસરીમાંથી મુક્ત કરવાનો છે એ ખરું, પરંતુ સાથે સાથે તેમના વતી યુદ્ધપ્રયાસમાં જળરહસ્યમાં જળરહસ્ય ફાળો આપવાનો પણ એનો એટલો જ આશય છે. ‘હરિજન’ બંધ કરાવવા જતાં શું બંધ કરાવવાનું થશે એ તેમણે જાણી લેવું રહ્યું.

મારે એ પણ ઉમેરવું જોઈએ કે, બહારના કશાય દબાણ વિના જ છાપવાના લખાણની પસંદગીની બાબતમાં હું અતિશય સંયમ જાળવું છું. લશ્કરી દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનાં રથજો તેમ જ વ્યૂહરચનાની ચોજનાઓની બાબતમાં ‘શત્રુ’ને સહેજ પણ ધરાશે મળી રહે એવું કશુંયે જાણીપૂજને છાપવામાં આવતું નથી. અતિશયોક્તિભર્યા હેવાલો તથા બળભળાટ મચાવી મૂકે એવી બાબતોની પ્રસિદ્ધિ ટાળવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. વિશેષણ તેમ જ ક્રિયાવિશેષણોનો ઉપયોગ તોળી તોળીને કરવામાં આવે છે. વળી બૂલનો સ્વીકાર કરવાને તથા તે સુધારવાને હું હંમેશાં તૈયાર હોઉં છું એ તો સરકાર જાણે જ છે.

(હરિજન, જુલાઈ ૧૯, ૧૯૪૨. પા. ૨૨૬)

૧૪. વર્ધામાં પત્રકારો સાથે

સામુદાયિક લડત

અમેરિકાના એસોશિયેટેડ પ્રેસના પ્રતિનિધિએ પૂછ્યું, “મહાસભાની મહાસમિતિ મળે અને કાર્યવાહક સમિતિનો આ ઠરાવ મંજૂર કરે તે પછી તમે શું શું કરશો તે વિષે તમે કંઈ કહી શકો ખરા ?”

૨૨૫

“આ પ્રશ્ન કવેળાનો નથી ? ધારો કે મહાસમિતિ કાર્યવાહક સમિતિના કરાવને નામંદૂર કરે તો તો આખી પરિસ્થિતિનું સ્વરૂપ જ બદલાઈ જવાનું. પણ એટલું હું તમને કહી શકું કે, જે યશો તેનું સ્વરૂપ સામુદાયિક લડતનું અને તદ્દન અહિંસક હશે. ખીજી બધી વિગતો આમાં તમે પૂરી લઈ શકશો. સામુદાયિક લડતમાં જે કંઈ આવી શકે તે બધું એમાં આવશે.”

“કાંઈની અને પરદેશી કાપડની દુકાનો બંધ કરવાનો કાર્યક્રમ તમે આમાં રાખશો ખરા ?”

“એનો આધાર સંલેગો ઉપર રહેશે. આ સામુદાયિક લડતમાંથી સીધી રીતે હુલ્લો નીપજે એ હું નથી ઇચ્છતો. પણ બધી સાવચેતી રાખવા છતાં હુલ્લો થાય જ તો તેનો કશો ઉપાય નથી.”

જે ગાંધીજી કેદ પકડાયા તો

“તમે જેલનિવાસ નોતરશો ખરા ?”

“હું જેલમાં જવાનું વહોરી લેવાનો નથી. આ લડત માત્ર જેલ-નિવાસને નોતરવાની નથી. એ તો તદ્દન હળવી વાત છે. આજ સુધી અલ્પજાત એમે જેલનિવાસ નોતરી લેવાનો જ ધંધો રાખ્યો હતો, પરંતુ આ વખતે એવું કશું થવાનું નથી. મારો ઇરાદો આ વસ્તુને બને એટલી દ્રઢી અને ઝડપી બનાવવાનો છે.”

તરત જ એક ખીજે સવાલ ફૂટ્યો, “તમને જે જેલમાં લઈ જવામાં આવશે તો તમે ઉપવાસ લઈ બેસશો ખરા ?”

“મેં કહ્યું છે કે, આ વખતે જેલનિવાસ નોતરવાની મારી ઇચ્છા નથી, પણ મને જેલમાં ધસડી જવામાં આવે તો હું શું કરીશ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પહેલાં જમ મેં ઉપવાસો કર્યા છે તેમ હજી પણ હું ઉપવાસ કરી તો શકું જ. આવું ઉચ્ચ પગલું લેવાનું યાજવાનો હું મારાથી બનતો બધો પ્રયાસ તો બેસાડ કરીશ જ.”

વાટાઘાટો

“હિંદના સ્વાતંત્ર્યને સ્વીકારવામાં આવે પછી સ્વતંત્ર હિંદનું કાર્ય એકદમ શરૂ થઈ જશે ?”

“બેસાડ, સ્વીકાર થયા પછી ખીજી જ ક્ષણથી. કેમ કે આ સ્વાતંત્ર્યનો સ્વીકાર કંઈ કાગળ પર જ રહેવાનો નથી, પરંતુ તેનો કાર્યમાં અમલ થવાનો છે. પણ તમારો ખીજો સવાલ એ યશો કે સ્વતંત્ર હિંદ કેવી રીતે કાર્ય કરી શકશે ?

એનો જવાબ આપવાની જે મુશ્કેલી છે તે જાણીને જ મેં કહ્યું છે કે, હિંદને ઈશ્વરને આશરે એટલે કે અંધાધૂંધીને આશરે છોડી દો. પરંતુ વહેવારમાં જે બનશે તેનું સ્વરૂપ કંઈક આલું હશે: જે બ્રિટિશ લોકો પૂર્ણ સદ્ભાવપૂર્વક ખસી જશે, તો એ ફેરફારને અંગે કોઈ પણ ભતતનો બખેડો નહિ થાય, હિંદના લોકો કોઈ પણ ભતતની બહેલ વિના જે પોતાનું છે તેના સ્વામી થશે; દેશના લોકોના જવાબદાર સમૂહોમાંથી ડાહ્યા લોકો બેળા મળીને એક કામચલાઉ સરકાર રચી લેશે; પછી કોઈ અંધાધૂંધી નહિ થાય, કોઈ વિસ્ફોટ નહિ થાય અને સર્વત્ર જયજયકાર થઈ રહેશે.”

ભવિષ્યનું દર્શન

“આ કામચલાઉ સરકારની રચનાનો તમે કંઈક ખ્યાલ કરી શકો છો?”

“મારે એવો ખ્યાલ કરવાની જરૂર નથી, પણ એ વાત મારા મનમાં સ્પષ્ટ છે કે એ કોઈ એક પક્ષની સરકાર નહિ હોય. મહાસભા સહિત બધા પક્ષોનું વિસર્જન થઈ જશે. પાછળથી એ બધા પક્ષો પોતપોતાનું કાર્ય કરતા થાય પણ ખરા, પરંતુ એ કાર્યો એકબીજાનાં પૂરક હશે. દરેક પક્ષ પોતાના વિકાસને માટે બીજાના પર આધાર રાખતો થશે. પછી મેં કહ્યું છે તે પ્રમાણે, પ્રભાતના સૂર્યની આગળથી ધૂમસનું આવરણ જેમ હઠી જાય છે તેમ, હિન્દની પરિસ્થિતિની બધી અવાસ્તવિકતા ઊડી જશે. આ ધૂમસ કેમ હઠી જાય છે તે આપણે જાણતા નથી, પણ એ થટના રોજ બનતી આપણે જોઈએ છીએ.”

એટલે જ હિન્દી છાપાંના પ્રતિનિધિઓએ અધીરાઈથી પૂછ્યું, “પણ બ્રિટિશ લોકોની પાછલી કારકિર્દી જેતાં તે લોકો આ વખતે સમન્વૃત્તિ પર આવશે એમ તમને લાગે છે ખરું?”

“કેમ નહિ? અંગ્રેજ લોકો પણ મનુષ્યો છે, અને માનવપ્રકૃતિના ઊર્ધ્વગામી વિકાસની શક્યતા વિષે મેં કહી શક્યા રાખી નથી; વળી મુખ્યત્વે નહિ પણ સમગ્ર રીતે અહિંસાના પાયા પર રચાયેલી સ્વાતંત્ર્ય માટેની લડતનો સામનો કરવાનું બીજું કઈ પ્રજાને લાગે આવ્યું છે?”

“તમારી લડતથી ચીનમાં થતા મિત્રરાજ્યોના પ્રયત્નને બાધા તો નહિ આવે?”

“ના. આ ચળવળનો આશય મિત્રરાજ્યો સાથે તેમના કાર્યમાં ભળવાનો છે, એટલે તેમના ચીનમાંના પ્રયત્નને કોઈ પણ ભતતનો અંતરાય નહિ આવે.”

“પણ જે બ્રિટિશ લોકો ખસી નહિ જાય તો તો બખેડો થવાના જ?”

“આમ તો પરસ્પર વહેમ અને ખૂરી લાગણી છે જ. હજીયે એ વધવાનાં. પણ અમારી માગણીનો બ્રિટિશ લોકો જે યોગ્ય જવાબ વાળશે

તો લડત શરૂ થવાની સાથે જ ખૂરી લાગણીનું બહી લાગણીમાં પરિવર્તન થઈ જશે. પણ બ્રિટિશ લોકો અમારી માગણીનો ઘટતો જવાબ નથે વાળે. કોઈ એક પ્રબળ ન્યારે પરદેશી રાજ્યની ધૂંસરીમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન આફરે છે ત્યારે ખૂરી લાગણીને વહેવાને કંઈ નવા અવકાશની જરૂર રહેતી નથી. બલકુલ અત્યારે તેને જે વિપરીત વલણ મળેલું છે તેને બદલે તે પોતાને કુદરતી માર્ગે વ્યક્ત થવા માંડશે.”

સ્વતંત્ર હિંદનો ફાળો

મિ. એડગર સ્નોએ તે પછી છેવટનો સવાલ પૂછતાં કહ્યું, “મિત્ર-રાજ્યોને સહાય થઈ શકે તે માટે તમે હિંદની મુક્તિ ઇચ્છો છો. શું સ્વતંત્ર હિંદ પોતાની સમગ્ર માનવશક્તિને લશ્કરમાં જોડાવા નોતરશે અને આજના સર્વત્રાહી યુદ્ધની બધી રીતરસમોને તે અનુસરશે?”

ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો, “આ સવાલ તદ્દન વાસ્તવિક છે, પણ એનો જવાબ આપવાનું કામ મારી શક્તિ બહારનું છે. હું એટલું જ કહી શકું કે, સ્વતંત્ર હિંદ મિત્રરાજ્યો જે કાર્ય લઈ બેઠાં છે તેમાં તેમની સાથે રહેશે. પણ સ્વતંત્ર હિંદ લશ્કરવાદને અનુસરશે કે અહિંસાનો માર્ગ પસંદ કરશે તે હું કેમ કહી શકું? પરંતુ એટલું હું બેઘડક કહી શકું કે, હિંદને જે હું અહિંસાને માર્ગે વાળી શકું તો તે હું જરૂર કરવાનો. જે હું ચાળીસ કરોડ લોકોને અહિંસાના માર્ગમાં ખેંચી શકું તો જખર-દસ્ત પરિણામ આપ્યું ગણાય. એ પરિવર્તન પણ અદ્ભુત ગણાય.”

“પરંતુ તમે કોઈ પણ લશ્કરી પ્રયાસનો સવિનય ભંગથી વિરોધ તો નહિ કરો ને?” મિ. સ્નોએ મુદ્દાસરનો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“મારી એવી કશી ઇચ્છા નથી. સ્વતંત્ર હિંદની સ્વતંત્ર ઇચ્છાનો વિરોધ હું સવિનય ભંગથી નહિ કરી શકું; એ ખોટું થાય.”

(હરિજન, જુલાઈ ૧૯, ૧૯૪૨. પા. ૨૩૩-૨૩૪)

અમેરિકાનો મત વિરુદ્ધ ન થઈ જાય ?

મિ. સ્ટીલે જણાવ્યું કે, “એક અમેરિકાવાસી તરીકે હું કહી શકું કે, ઘણા અમેરિકાવાસીઓ ઉપર એ ઠરાવની એવી અસર પડશે કે, આજની ધડીએ સ્વાતંત્ર્ય માટેની ચળવળ ઉપાડવામાં ડહાપણ નથી. કેમ કે, એથી કરીને હિંદમાં ગ્રંથવાડો ભ્રમો થશે અને એ વરતુ યુદ્ધના સચોટ સંચાલનમાં વિઘ્નરૂપ થઈ પડશે.”

ગાંધીજીએ કહ્યું, “આ માન્યતા અજ્ઞાનમૂલક છે. જે બ્રિટિશ સરકાર આજે એવી બહેરાત કરે કે હિંદ સંપૂર્ણપણે સ્વતંત્ર છે તો એથી

હિંદમાં એવી કઈ આંતરિક ગૂંચવણો ઊભી થવાનો સંભવ છે ? મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો યુદ્ધપ્રયાસની દૃષ્ટિએ મિત્રરાજ્યોને માટે એમાં કશુંયે ભ્રમ નથી. પરંતુ હું તેમની વાત સમજવાને તૈયાર છું. જો કોઈ મને એવી ખાતરી કરાવી આપે કે, યુદ્ધપ્રયાસને હાનિ પહોંચાડવા સિવાય બ્રિટિશ સરકાર યુદ્ધની વચ્ચે હિંદને સ્વતંત્ર બહેર કરી શકે નહિ, તો તેની ફલીલ સાંભળવા હું તૈયાર છું. એવી સચોટ ફલીલ હજી સુધી તો મારા સાંભળવામાં આવી નથી.”

સામા પક્ષની ફલીલ સમજવા તૈયાર છું

“જો આપને એ વિષે ખાતરી થાય તો આપ લડત પાછી ખેંચી લો ખરા ?”

“બેશક. મારી ફરિયાદ તો એ છે કે, મારા બધા ભલા દીકાકારો દૂર ઊભા રહીને મારે વિષે વાતો કરે છે અથવા તો ગાળો બાંડે છે, પરંતુ તેઓ મારી સાથે વાત કરવાની કદી પરવા કરતા નથી.”

“... એટલે કે હિંદના ચાલીસે કરોડ માણસો ગાંધી હોત તો એમ ને ? ...”, મિ. સ્ટીલ વચમાં બોલી ઊઠ્યા.

ગાંધીજીએ કહ્યું “હવે આપણે મુદ્દાની વાત ઉપર આવ્યા. એનો અર્થ એ થયો કે હિંદ જોઈએ તેટલું અહિંસક નથી. જો અમે બધાયે અહિંસક હોત તો અહીં પક્ષોયે ન હોત તેમ જ જપાનનું આક્રમણ પણ ન હોત. હું જાણું છું કે, અમારી અહિંસા સંખ્યા તેમ જ ગુણની દૃષ્ટિએ અપૂર્ણ છે. પરંતુ એ બંને બાબતમાં તે અધૂરી હોવા છતાંયે તેણે પ્રબળ ઉપર મારે અસર કરી છે તથા તેનામાં ચેતન રેડ્યું છે, જેનો પહેલાં તેનામાં અભાવ હતો. ૧૯૧૯ની સાલના એપ્રિલ માસની ૬ ફી તારીખે જે ભગ્વતિનું દર્શન થયું તે જોઈને પ્રત્યેક હિંદી છક થઈ ગયો. જ્યાં આગળ કદીયે કોઈ બહેર કાર્યકર્તા નહોતો એવા હિંદના ખૂણેખૂણામાંથી તે વખતે અમને જે જવાબ મળ્યો એનું કારણ હું આજે આપી શકું એમ નથી. એ વખતે અમે જનતામાં પ્રવેશ કરેલ નહોતો તેમ જ અમે તેમની પાસે જઈ તથા બોલી શકીએ છીએ એ પણ અમે જાણતા નહોતા.”

કામચલાઉ સરકાર

“કામચલાઉ સરકાર રચવાની પહેલ કાણ કરશે એનો આપ મને કંઈક ખ્યાલ આપશો ? આપ, મહાસભા કે મુસ્લિમ લીગ ?”

“મુસ્લિમ લીગ જરૂર પહેલ કરી શકે, મહાસભા પણ કરી શકે. જો બધું બરાબર થવા પામે તો બધા મળીને એની આગેવાની લે. પણ કોઈ એક પક્ષ એની પહેલ નહિ કરે.”

“આજના રાજ્યબંધારણની અંદર રહીને એની રચના કરવામાં આવશે ખરી ?”

ગાંધીજીએ કહ્યું, “એ રાજ્યબંધારણ તો મરી ગયું હશે. ૧૯૩૫ની સાલનો હિંદના રાજ્યબંધારણનો કાયદો તો મરી પરવાર્યો છે. હિન્દી સનદી નોકરોને જવું પડશે અને અંધાધૂંધી પણ થવા પામે. પરંતુ અંગ્રેજો જે શુભેચ્છાપૂર્વક અહીંથી ખસી જાય તો અહીં અંધાધૂંધી થવાનું કશું કારણ નથી. સ્વતંત્ર હિંદની સરકાર બહારની કશીયે દરમ્યાનગીરી વિના હિંદની પ્રતિભાને અનુકૂળ આવે એવું રાજ્યબંધારણ ધરી કાઢશે. પરંતુ હિંદ સ્વતંત્ર પ્રાંતોમાં વહેંચાઈ જશે કે નહિ એની મને ખબર નથી. રાજ્યબંધારણની કાયમી ઇમારત રચાતાં વાર પણ લાગે — કદાચ યુદ્ધના જેટલો વખત પણ લાગે. પરંતુ કામચલાઉ સરકાર પોતાની કામગીરી ચાલુ રાખશે. એ કંઈક આજની સરકારના નમૂના જેવી પણ હોય, પરંતુ એમાં ભારે સુધારા થયા હશે. બંને કેમો ખચીત જિગરના ઐક્યથી કાર્ય કરશે. એ ઐક્ય ઉપરથી લાદેલું નહિ હોય પરંતુ અંતરના પ્રયાસથી પેદા કરાયેલું હશે. ઐક્ય કરાવનાર કોઈ બહારનું બળ નહિ પણ અંદરનું ડહાપણ હશે. અને મને વિશ્વાસ છે કે અમારામાં પૂરતું ડહાપણ છે.”

“પછી તો વાઇસરોય વાઇસરોય તરીકે નહિ રહે ને ?”

“એ પરિસ્થિતિમાં પણ અમે મિત્રો હોઈશું પરંતુ તે સરખી કક્ષાના. અને મને લેશ પણ શંકા નથી કે પોતે એક પ્રજાજન બની જાય એ દિવસને લોડ લિનલીથગો આવકારશે.”

આજે કેમ નહિ ?

“બ્રિટિશ સત્તા ખસી ગયા વિના આજે એ બધું કેમ ન થઈ શકે ?” મૂળ વાત ઉપર આવતાં મિ. એમેનીએ કહ્યું.

“આનો જવાબ બહુ સરળ છે. જે વસ્તુ એક સ્વતંત્ર માણસ કરી શકે તે કેવી કેમ નથી કરી શકતો ? તમે તો કેદમાં નહિ ગયા હો, પણ હું તો ગયો છું અને કેદ એ શું છે તે જાણું છું. જેલવાસ એટલે કે, માણસનું નાગરિક તરીકેનું મરણ, અને હું કહું છું કે નાગરિક તરીકે આખું હિંદુસ્તાન મરી ગયેલું છે. ખુદ એનાં શ્વાસોચ્છાસનું પણ બ્રિટિશ સત્તા નિયમન કરે છે. વળી, ખીલે એક અનુભવ પણ તમે નથી કર્યો. સદીઓ સુધી પરાધીન દશામાં રહેલી પ્રજાના તમે સંભવ નથી. અમે સ્વતંત્ર થઈ જ ન શકીએ એ વાત અમારા હાડમાં પેસી ગઈ છે. સુભાષબાબુનો કાખલો તો તમે જાણો જ છો. એમનો આપભોગ બહુ ભારે છે. સિવિલ

સર્વિસમાં તેમણે નામ કાઢ્યું હોત. પરંતુ આજે તેમણે દેશવટા લીધા છે. કેમ કે, આ અસહાય દશા તેમનાથી સહી જતી નથી અને તેમને લાગે છે કે તેમણે જર્મની તથા જપાનની સહાય મેળવવી જ જોઈએ.”

(હરિજન, જુલાઈ ૨૬, ૧૯૪૨ પા. ૨૪૨-૨૪૩)

૧૫. અમેરિકન મિત્રોને

... બાળપણથી જ સત્યનો ઉપાસક હોવાનો મારો દાવો છે. મારે માટે એ સૌથી સહજ વસ્તુ હતી. મારી ભક્તિભરી યોજને પરિણામે ‘ઈશ્વર સત્ય છે’ એ પ્રચલિત સૂત્રને બદલે ‘સત્ય એ જ ઈશ્વર છે’ એ વસ્તુસ્થિતિનું હાઈ પ્રગટ કરનારું સૂત્ર મને લાઘ્યું. એ સૂત્રની સહાયથી જ હું જાણું કે ઈશ્વરનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરી શકું છું. મારી રંગરંગમાં હું તેને (ઈશ્વરને) વ્યાપી રહેલો અનુભવું છું તમારી અને મારી વચ્ચે આ સત્યને સાક્ષી રાખીને હું જાણું છું કે, એટલિનને પોતાને ખાતર અને મિત્ર-રાજ્યોના ધ્યેયની સિદ્ધિને ખાતર હિન્દને બંધનમુક્ત કરવાનો ધર્મ એટલે હિંમતભરે બળવો જોઈએ, એ પ્રકારની એકાએક થયેલી પ્રતીતિ વિના, બીજી જાતની અથવા બીજી માગણીઓ થાય તેની પરવા ન કરતાં, હિન્દ પરનું પોતાનું શાસન સંકેલી લેવાને એટલે એટલે વીનવવાને મારા દેશને મેં સલાહ ન આપી હોત. મોટે મોટે પણ ન્યાયનું આ અત્યંત આવશ્યક કાર્ય પાર પાડ્યા વિના એટલે દુનિયાના મૂળા અંતર સમક્ષ પોતાની સ્થિતિનું સમર્થન નહિ કરી શકે. મૂળ તોયે દુનિયાનું અંતર હસતી તો ધરાવે જ છે. સિંગાપુર, મલાયા અને બ્રહ્મદેશે મને દર્શાવ્યું કે ત્યાંની બીજા આપત્તિનું પુનરાવર્તન હિન્દમાં ન થવું જોઈએ. હું એમ જાણવાની હિંમત કરું છું કે, મિત્રરાજ્યોના ધ્યેયને પક્ષે પોતાની મુક્તિને ઉપયોગ હિન્દના લોકો કરશે એવો બરોસો એટલે નહિ રાખે તો આ આફત ટાળી શકાવાની નથી. ન્યાયના આ સર્વોચ્ચ કાર્યથી હિંદમાં બેઠેલા અસંતોષનાં બધાં કારણો એટલે દૂર કરશે. એ જ કાર્યથી ઉત્તરોત્તર વધતી જતી ખૂરી લાગણીને એટલે સક્રિય શુભેચ્છામાં પલટી નાખશે. હું તમને એમ સૂચવવા ઇચ્છું છું કે તમારાં આર્થિક સાધનો અને તમારા ચત્કારો નિપજાવનારા ઇજનેરોની સહાયથી જ બધાં લડાયક હવાઈ અને દરિયાઈ જહાજો પેદા થાય છે તેના જોડે જ શ્રીમતી આ વસ્તુ છે.

... અમે કહીએ છીએ કે, ‘આજ એ સ્વીકાર માટેનો અણીનો અવસર છે. કેમ કે એ સ્વીકાર પછી જ હિન્દ જપાનનો અપ્રતિહત પ્રતિકાર

કરી શકશે.' જેમ હિંદને માટે તેમ મિત્રરાજ્યોના ધ્યેયને માટે પણ એ મહા મૂલ્યવાન વસ્તુ છે. હિંદના સ્વાતંત્ર્યના સ્વીકારના માર્ગમાંની શક્ય તેટલી બધી મુશ્કેલીઓનો આગળથી ખ્યાલ કરીને તેનો ઉપાય યોજવાનું મહાસભાએ ડહાપણ વાપર્યું છે. હિંદના સ્વાતંત્ર્યના તત્કાલ અમલી સ્વીકારને યુદ્ધ છતવાને માટેના એક પ્રથમ પંક્તિના પગલા તરીકે તમે ઓળખો, એવી મારી તમારી પાસે માગણી છે.

(હરિજન, ઓગસ્ટ ૯, ૧૯૪૨. પા. ૨૬૪)

૧૬.

મહાસભાની માગણીનું ન્યાયીપણું

બ્રિટન અને અમેરિકામાં જાપરેલું યુદ્ધમાં કદાચ મહાસભાને કાબી દેવાને જે ઉપાયો લેવાશે તેની આગાહી પણ નીવડે. એ દમનના ઉપાયોથી ભોંકે તત્કાળ તો કબાઈયે ભમ, પણ બળવાની જ્યોત એક વાર ચેતશે પછી દમન તેને કદી ખૂટવી શકવાનું નથી. . . .

બ્રિટિશ સત્તાનો અંત લાવવાની માગણીના ન્યાયીપણા વિષે તો જરાયે શંકા ઉઠાવવામાં નથી આવી, પરંતુ એ માગણીના અમલ માટે જે સંધિ પસંદ કરવામાં આવી છે તે પર બધા હુમલાઓ એકત્રિત થયા છે. આ જ ક્ષણે શા સારુ પસંદ કરવામાં આવી છે તે કાર્યવાહક સમિતિના ઠરાવમાં સ્ફટિક જેવું ચોખ્ખું દેખાય છે. એ ઠરાવની મતલબ હું સમજાવું. હિન્દ આજે આ યુદ્ધમાં કરો અસરકારક ભાગ ભજવતું નથી. અમારા પૈકી કેટલાકને આવી સ્થિતિની શરમ આવે છે એટલું જ નહિ, પણ અમને એમ પણ લાગે છે કે, પરદેશની ધૂંસરીમાંથી જો અમે મુક્ત હોઈએ તો જેની પરાકાષ્ઠા હજી આવી નથી તે આ વિશ્વયુદ્ધમાં અમારે લાયકનો, બદ્દે નિષ્પ્રાયક ભાગ અમે લઈ શકીએ. અમને એ પણ ખબર છે કે, જો હિંદ આ જ ક્ષણે સ્વતંત્ર નહિ થાય તો તેના દિલમાં છુપાયેલો અસંતોષ જપાનીઓ હિંદને કિનારે જતરે તેમને આર્થિક આપવાના રૂપમાં ફાટી નીકળે. આવું બને તે એક પ્રથમ પંક્તિની આપત્તિ છે એમ પણ અમને લાગે છે. હિન્દને જો મુક્ત મળે તો આ આપત્તિમાંથી અમે બચી જઈએ. આ સાદી, સ્વાભાવિક અને પ્રામાણિક જાહેરાતને વિષે વહેમ રાખવો એ બીજા આફતને નોતરવા સમાન છે.

આઝાદનું નિવેદન

પણ ટીકાકારો પૂછે છે કે, 'બ્રિટિશ રાજકર્તાઓ હિંદમાંથી નીકળી જતી વખતે દેશની ચાવીઓ કોને સોંપતા નહય ?' આ સવાલ બરાબર

છે. મહાસભાના પ્રમુખ મોદીના અણુલ કલામ આગ્રહે એના જવાબમાં બે વાત કહી છે તે સાંભળો :

“ એક તો મહાસભા હંમેશા દોઢશાહી દેશો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતી આવી છે, બીજી” તે બ્રિટનને મૂંઝવવા કે તેના યુદ્ધપ્રયાસોમાં અંતરાય નાખવા ઇચ્છતી નથી. અને ત્રીજી” જપાની આક્રમણનો સામનો કરવાનો તેનો નિરધાર છે. મહાસભા માત્ર પોતાને જ માટે નહિ પણ સર્વને માટે સત્તા લેવા ઇચ્છે છે. સાચી સત્તા બે મહાસભાને સોંપી દેવામાં આવે તો તે જરૂર બીજા પક્ષોને બોલાવીને સત્તાના અમલમાં ભાગ લેવાને તેમને વીનવશે.” મહાસભાના પ્રમુખે વળી ‘હંમેયું’ હવું કે, “ સાચે-સાચી સ્વતંત્રતા બે બ્રિટન આપવું હોય તો મુસ્લિમ લીગને કે ગમે તે બીજા કોઈ પક્ષને તે સત્તા સોંપે તેની સામે મારે વાધો નથી. સત્તા સ્વીકારનાર એ પક્ષને પણ બીજા પક્ષોની પાસે જવું જ પડવાનું, કેમ કે હિંદમાં એકે પક્ષ બીજા પક્ષોના સહકાર વિના એકલે હાથે બરાબર કાર્ય નહિ કરી શકે.”

બે એક વસ્તુ જરૂરની છે તે એ કે, યુદ્ધના સમય દરમિયાન, મિત્ર-રાજ્યોનાં લશ્કરો જપાની અથવા ધરીરાજ્યોના આક્રમણને અટકાવવાને હિંદમાં રહીને લડી શકશે એ એક અપવાદ સિવાય બીજી કોઈ પણ શરત ક્યાં વિના કે મર્યાદા મૂક્યા વિના, સંપૂર્ણ હકૂમત સોંપી દેવાની બેઠકે. પરંતુ હિંદના કારભારમાં માથું મારવાને તેમને કરો અધિકાર નહિ રહે; એટલે બ્રિટન જેટલું સ્વતંત્ર છે તેટલું જ હિંદ સ્વતંત્ર હશે.

ખોતરણી કરવા જેવું કંઈ નથી.

ખરેખર, આ વાતમાં નાહકની ખોતરણી કોઈએ કરવા જેવું નથી. બે પક્ષ અથવા પક્ષોનો સમૂહ હિંદની હકૂમત અંગ્રેજો પાસેથી લેશે, તેને પોતાની સત્તા સાચવવાને માટે બાકીના પક્ષો પર આધાર રાખવો જ પડવાનો. જ્યાં સુધી હિંદના પક્ષોને ટેકાને માટે અને પોતપોતાની પુષ્ટિને માટે એકબીજાની અપેક્ષા રાખવાને બદલે કોઈ બહારનાની અપેક્ષા રાખવાની હશે ત્યાં સુધી કદી તેમનો પરસ્પર મેળ બેસવાનો નથી. વાઇસ-રોયની કારોબારીમાં બેસતા સંખ્યાબંધ હિંદીઓ પૈકી એકેને પોતે ધરાવતા સ્થાનને સાડુ વાઇસરોય સિવાય બીજા કોઈ પર આધાર રાખવાનો નથી. પરસ્પરના ટેકા વિના નાના અથવા મોટા બધા જ પક્ષો કેવી રીતે કાર્ય કરી શકવાના હતા ? સ્વતંત્ર હિંદમાં સૌથી નાનામાં નાના પક્ષના ટેકા વિના ખુદ મહાસભા પણ એક દિવસ માટેયે કામ નહિ બળવી શકે, શરૂઆતના થોડાક વખત સુધી સળંગમાં સળંગ પક્ષને પણ લશ્કરની ઓથ

નહિ હોય, કારણ કે એવી ઓથ આપનાર લશ્કર જ નહિ હોય. હમણાંનું પોલીસદળ જો નવી રાષ્ટ્રીય સરકારની શરતોએ તેની નોકરીમાં નહિ રહે તો તો પ્રારંભમાં તો અણુધડ પોલીસ સિપાઈઓ જ તેની પાસે હશે. પરંતુ મિત્રરાજ્યોનાં કાર્યમાં સ્વતંત્ર હિન્દ જો કંઈ સહાય આપી શકશે તે સંગીન પ્રકારની હશે. એ સહાયની શક્યતાઓ અનંત હશે અને હિન્દને જપાની લશ્કરોને આવકારવાને કોઈ હેતુ બાકી નહિ રહે.

આખું હિન્દ દરમ્યાનમાં અહિંસક નહિ બની ગયું હોય તો બલદું હિન્દીઓ મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કરો પાસેથી જપાની અથવા બીજા કોઈના હુમલાને હાંકી કાઢવાની અપેક્ષા રાખશે. એ ગમે તેમ હો, મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કરો હિન્દના રક્ષણને માટે જરૂરી છે કે નહિ તે વાત બાબતોએ રાખીએ તોપણ આજે તો અહીં છે જ, અને કાલે અને યુદ્ધ પૂરું થાય ત્યાં સુધી પણ છે જ.

મહાસભાની માગણીમાં સમાયેલા અર્થનું આ વિવરણ મિત્રરાજ્યોને ચોતાને અગર તેમનાં પત્રોને માન્ય નહિ હોય તો લયસૂચક એકમતીથી જો પ્રચંડ વિરોધ થાતો દેખાય છે તે સાચા દિલનો નથી એમ જો કોઈ હિન્દના જાહેર સેવકો માને તો તેમનો દોષ નહિ ગણાય. વિરોધની એવી એકમતીથી તો હિન્દની આશંકાઓ અને પ્રતિકાર વિશેષ મજબૂત થવાનાં.

(હરિજન ઓગસ્ટ ૨, ૧૯૪૨માં પ્રગટ થયેલા લેખમાંથી ઉતારા,
'બોમ્બે કોનિક્લ' ઓગસ્ટ ૩, ૧૯૪૨)

૧૭.

“પણ અંગ્રેજોને કોને જાહેર કરે કે ‘હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર છે’ ?” — તેમણે કાંઈક અકબાઈને પૂછ્યું.

“દુનિયાને !” ગાંધીજીએ વગર વિલંબે કહ્યું. “તેને પરિણામે, સ્વભાવિક રીતે જ હિંદી સૈન્યનું તે જ ક્ષણે વિસર્જન કરી નાંખવામાં આવે, અને બનતી ત્વરાથી તેઓ દેશ છોડી જવાનું ઠરાવે. અથવા તેઓ એમ જાહેર કરી શકે કે તેઓ હિંદ છોડી જશે તો લડાઈ પૂરી થયા પછી પણ તેઓ દેશ પાસેથી કશી મદદની આશા નહિ રાખે, કરો નહિ નાંખે, અને ભરતી પણ નહિ કરે, — માત્ર જો મદદ હિંદ રાજ્યપુશીથી આપશે તેટલી જ લેશે. તે જ ક્ષણથી અંગ્રેજ રાજ્યનો હિંદમાં અંત આવ્યો હશે, બલે દેશનું જ થવાનું હોય તે થાય. આજે તો બધા દેશ અને બાજબરી ચાલે છે. એનો મારો અંત લાવવો છે. એ જુઠાણું ગયા પછી જ નવરચના આવી શકશે.”

વાતચીતનો ઉપસંહાર કરતાં ગાંધીજી બોલ્યા, “લોકશાહી અને પ્રત્નસ્વાતંત્ર્યની રક્ષા કરવાનો જે દાવો બ્રિટન અને અમેરિકા કરી રહ્યા છે, તે અધિકાર વિનાનો છે. એક વિશાળ પ્રબળ ગુલામીમાં બાંધી રાખવાનું બંધ કર અનિષ્ટ કરતા રહી એવો દાવો કરવો તે પાપ છે.”

પ્ર૦ — તમારી માગણી સ્વીકારાવવા માટે અમેરિકા શું કરી શકે ?

ઉ૦ — જે મારી માગણી કાંઈ પણ ખામી વિના તદ્દન ન્યાયભરી છે એમ અમેરિકા માને, તો તેણે તેનો સ્વીકાર થયા વિના બ્રિટનને પૈસાની અને પોતાની અપ્રતિમ બુદ્ધિથી જાત જાતનાં શસ્ત્રો પૂરાં પાડવાની મદદ કરવાનો ઇનકાર કરવો જોઈએ. જે ધન આપે તે કામ કરવાની રીત પણ કરાવી જ શકે. મિત્રરાજ્યોના કામમાં અમેરિકા મોટો ભાગીદાર થયેલો હોવાથી બ્રિટનના પાપમાંયે તેનો ભાગ થાય છે. જ્યાં સુધી જગતના એક સુંદરમાં સુંદર દેશને અને પ્રાચીનમાં પ્રાચીન પ્રબળને બંધનમાં રાખી છે, ત્યાં સુધી મિત્રરાજ્યોને પોતાનો પક્ષ નાઝી પક્ષ કરતાં વધારે ન્યાયી છે એમ કહેવાનો હક જ નથી

(હરિજન, જૂન ૧૪, ૧૯૪૨, પા. ૧૮૭)

૧૮. હિંદમાં પરદેશી સોલ્જરો

મારા પત્રવહેવારમાં જે અનેક પ્રશ્નોની ચર્ચા હોય છે તેમાંનો એક હિંદુસ્તાનમાં પરદેશી સોલ્જરોના આગમનને લગતો છે. આપણે ત્યાં પરદેશી કેદીઓ તો પૂરતી સંખ્યામાં છે. હવે અમેરિકાથી અને કદાચ ચીનથી સોલ્જરોનો અવિરત પ્રવાહ ચાલ્યો આવવાનાં ચિહ્નો દેખાય છે. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે હું આ બનાવનો વિચાર કરતાં સ્વસ્થ રહી શકતો નથી. હિંદુસ્તાનની કરોડોની વસ્તીમાંથી સોલ્જરોની અમર્યાદ સંખ્યા તાલીમ આપીને તૈયાર ન કરી શકાય શું ? તેઓ જગતના કોઈ પણ સોલ્જરોના જેટલા જ શૂરા લડવૈયા ન બની શકે શું ? તો પછી પરદેશીઓને શા સારું લાવવા જોઈએ ? અમેરિકાની મદદનો અર્થ શો છે તે આપણે જાણીએ છીએ. એને પરિણામે અંતે બ્રિટન ઉપરાંત અમેરિકાનો અમલ ન સ્થપાય તોયે તેની લાગવગ તો જામવાની જ. મિત્રરાજ્યોનાં શસ્ત્રાસ્ત્રોના સંભવિત વિજયને માટે આપણે એ બહુ આકરી કિંમત આપવી પડે. હિંદના કહેવાતા સંરક્ષણની આ બધી તૈયારીમાંથી હિંદી સ્વાતંત્ર્ય દેખા દેવું હું જોઈ શકતો નથી. એ તૈયારી ચોખ્ખી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના સંરક્ષણને માટે છે; પછી ભલે એ વાતનો ગમે એટલો ઇનકાર કરવામાં આવતો હોય. અંગ્રેજો જે હિંદુસ્તાનને માટે જે ભાવિ નિર્મેહું હોય તે ભાગવી થેલા તેને છૂટું મૂકી દે — જેમ તેમને સિંગાપુરને મૂકી દેવું

પડયું તેમ — તો અહિંસક હિંદુસ્તાનને કશું નુકસાન ન ભય. સંભવ છે કે જપાનીઓ હિંદુસ્તાનને અડકે જ નહીં. કદાચ હિંદુસ્તાન, જે તેના મુખ્ય પક્ષે પોતાનાં કબજા પતાવે — અને સંભવ છે કે પતાવે — તો, ચીનને શાંતિના માર્ગમાં સારી પેઠે મદદ કરી શકે, અને લાંબે ગાળે કદાચ વિશ્વશાંતિની સ્થાપનામાં પણ નિશ્ચયાત્મક ભાગ ભજવી શકે. પણ હિંદુસ્તાનને છોડ્યા વિના છૂટકો ન રહે ત્યારે જ જે અંગ્રેજો છોડે તો આ બધી સુખદ વસ્તુઓ કદાચ ન બને. બ્રિટન પશ્ચિમમાં યુદ્ધ ખેડે અને પૂર્વે તેની પોતાની ગમે તેવી વ્યવસ્થા કરી લેવા છૂટું મૂકી દે તો એમાં એની કેટલી વધારે કીર્તિ, કેટલું વધારે શ્રાવણ ગણાય! બ્રિટન આ લડાઈમાં પોતાના તાબાના સર્વ વિશાળ પ્રદેશોનું રક્ષણ કરી શકશે એવી જરાયે ખાતરી નથી. એ પ્રદેશો તેને ગળે ઝોળાની પેઠે વળગ્યા છે. એ ઝોળે તે જે ડાહ્યું થઈને હળવો કરે, અને પછી જે નાઝીઓ, ફાશીઓ અથવા જપાનીઓ હિંદુસ્તાનને છૂટું મૂકી દેવાને બદલે તેને તાણે કરવાનો નિશ્ચય કરે, તો તેઓ જોશે કે તેમને એટલો બંધો મુલક તેમની લોખંડી જહઝમાં રાખવો પડશે જે પકડી રાખવાનું તેમના ગળ ઉપરવટ થઈ પડશે. એ કામ બ્રિટનને લાગ્યું છે તેના કરતાં તેમને ઘણું વધારે મુશ્કેલ લાગશે. એમની અકડાઈ જ એમને ગળે ફાંસાડપ બની એમને ગૂંગળાવી મારશે. બ્રિટિશ તંત્રમાં એક ભતની સ્થિતિસ્થાપકતા હતી, તેણે જ્યાં સુધી બ્રિટનને પ્રબળ હરીફો નહોતા ત્યાં લગી કામ આપ્યું. બ્રિટિશ સ્થિતિસ્થાપકતા આજે કશા ઉપયોગની રહી નથી. હું આ પત્રમાં અનેક વેળા કહી ચૂક્યો છું કે બ્રિટને એશિયા અને આફ્રિકાની પ્રબલ્યોને ચૂસવાનાં ને ગુલામ બનાવવાનાં જે પાપો કર્યાં છે તે પાપોની સજા તેને કરનાર વિદ્વાતાની નિર્મિતિરૂપે નાઝી સત્તા ઉદ્ભવ પામેલી છે.

એટલે હિંદુસ્તાન પર ગમે તે વીતક બલે વીતો, પણ તેની સાચી સલામતી, અને બ્રિટનની પણ, હિંદમાંથી અંગ્રેજો વ્યવસ્થિતપણે ને વેળાસર ચાલ્યા બંધ એમાં રહેલી છે. દેશી રાજ્યો સાથેનાં તહનમાંની અને નાની કોમો પ્રત્યેનાં દર્શન્યોની બધી વાતો બ્રિટિશ અમલ ને બ્રિટિશ સ્વાર્થો ટકાવી રાખવાના ધરાદારી બ્રિટને ઉપભવી કાઢેલી છે. આપણી સામે જે ભીષણ પરિસ્થિતિ ખરેખાત આવી પડેલી છે તેની આગળ એ વાતો ઓગળી ગયા વિના નહીં રહે. રાજ્યો જેટલે અંશે પોતાના રાજ્ય-બળ પર આધાર રાખે છે તેટલે અંશે તેઓ નિઃરાજ હિંદની સામે પોતાનું રક્ષણ કરવાને ઘણા સમર્થ છે. સ્વાતંત્ર્યચર પ્રભાતરવિનાં કિરણો આગળ બહુમતી ને લઘુમતીની કલ્પિત વાતો ધૂમસની પેઠે વિખેરાઈ જશે. સાચું

હું તો આપણને નિશ્ચેષ બનાવનારાં બ્રિટિશ શાસકો નહીં હોય ત્યારે બહુમતી કે લઘુમતી બેમાંથી એકે નહીં રહે. ત્યારે હિંદનાં કરોડો માણસો માનવજાતિનો અનિર્ણિત છતાં એક ને અવિભાજ્ય એવો એકસમૂહ બની જશે. મને તો જરાયે સંદેહ નથી કે તે વેળાએ દેશના સ્વાભાવિક નેતાઓમાં પોતાની મુસ્કેલીઓનો માનવર્યો ઉકેલ શોધી કાઢવા જેટલું ડહાપણ આવશે. આ કલ્પનામાં એમ માની લીધેલું છે કે જપાન અને બીજાં રાષ્ટ્રો હિંદુસ્તાનને છૂટ્ટે મૂકી દેશે. નહીં મૂકી દે તો હું તે વેળા પણ એવી આશા સેવીશ કે દેશના મુખ્ય પક્ષોમાં એટલું ડહાપણ આવશે જેને જોઈ તેઓ એવી કોઈ યોજના ધરી કાઢશે કે એની દ્વારા તેઓ નવા સંકટનો સામનો કરવાને એકમતે વર્તી શકે.

મારા આવા વિચારો હોવાથી હવે સ્પષ્ટ સમજશે કે પરદેશી સોલ્જરોના આગમનને હું ચોખ્ખું સંકટ કેમ માનું છું અને તેને વિષે નર્યો ખેદ ને અવિશ્વાસ કેમ ધરાવું છું. અત્યારની પરિસ્થિતિ અને તેને ઠકાવી રાખવાનો પ્રયાસ એ હિંદુસ્તાનના દેહને કોરી ખાતા ક્ષયનું નરી આંખે જોઈ શકાય એવું સ્પષ્ટ લક્ષણ છે.

(હરિજન, એપ્રિલ ૨૬, ૧૯૪૨. પા. ૧૨૮)

પરિશિષ્ટ ૨

જપાનપક્ષી નહિ

“અંગ્રેજો હિંદમાંથી ચાલ્યા જાય પછી તેના ઉપર જપાનનું આક્રમણ થાય એની શક્યતા સારી પેઠે છે—એ પ્રસંગમાં તે (હું) તેમની (જપાનીઓની) માગણીઓ સંતોષવાને તૈયાર હતા એવું અનુમાન આપણે અચૂક કરી શકીએ.”

(તહોમતનામું પા. ૮)

૧. ખરેખર તેમનો ઈરાદો હોય તો

સ૦ — જપાનીઓ જો તેમના કથનમાં પ્રામાણિક હોય અને બ્રિટિશરોની ધૂંસરીમાંથી હિંદને મુક્ત કરવાને ઇચ્છતા હોય તો તેમની મદદનો આપણે રાજીખુશીથી સ્વીકાર કેમ ન કરવો ?

જ૦ — આક્રમણ કરનારાઓ કદી પણ પરોપકારી હોય છે એમ માનવું એ ભૂલભરેલું છે. જપાનીઓ હિંદને બ્રિટિશરોની ધૂંસરીમાંથી કઢાય મુક્ત કરે તો પણ તે કેવળ તેને બદલે પોતાની ધૂંસરી લાદવા માટે જ. હું હમેશાં કહેતો આવ્યો છું કે, હિંદને બ્રિટિશરોની ધૂંસરીમાંથી

(૨) કમનસીબે જો કોઈ લોકો શત્રુના હાથમાં પકડાઈ બચ, તો હુકમનો અનાદર કરવા માટે (દા. ત. ફરજિયાત મન્દૂરી ન કરવા માટે) તેમને ગોળીથી ઉડાડી મૂકવામાં આવે એમ બને. જો પકડાયેલા ખુશીથી મરણને સ્વીકારી લે, તો તે તો જીત્યા. તેમણે પોતાનેયે બચાવ્યા અને દેશની આબરૂયે રાખી. હિંસક સામનો કરીનેયે તેઓ આથી વધારે ન કરી શકત; બહુ તો બદલામાં કદાચ થોડા જપાનીઓના જીવ લેત અને વેરની ભયંકર વસૂલાતને નોતરી લાવત.

જ્યારે પકડ્યા પછી વશ કરવા માટે કદખી ન શકાય તેવી ફર રિખામણી કરવામાં આવે, ત્યારે વાત વસમી થાય છે. ત્યારે તમારે જીલમ-નેયે વશ ન થવું તેમ જ દુશ્મનના હુકમો પાળુ ન ઉઠાવવા. એમ કરતાં કદાચ તમે મરી જશો, અને નામોશીમાંથી બચી જશો. કહે છે કે, લોકોને એવી રીતે રિખાવવામાં આવે છે કે જેથી મોત ન આવે, પણ રિખામણીનો ત્રાસ જ ગુજરે, જેથી ખીજઓ ઉપર પણ દાખલો ખેસે. પણ મને લાગે છે કે, જે માણસ અમાનુષી અત્યાચારો સહેવા કરતાં મરવાનું પસંદ કરતો હોય, તેને મરવાનોયે યોગ્ય માર્ગ મળી આવે.

(હરિજન, જૂન ૧૪, ૧૯૪૨, પા. ૧૮૬)

૪. રેડિયોના પ્રચાર

૫૦ — તમે તો રેડિયોના સમાચાર સાંભળતા જ નથી. હું તો બહુ ખંતથી સાંભળું છું. તેઓ તમારાં લખાણોનો એવો અર્થ સમજાવે છે કે તમારો ઝોક જાણે ધરીરાજ્યોના પક્ષમાં હોય અને અંગ્રેજ રાજ્યને ઉથલાવી પાડવા માટે બહારની મદદ લેવાના સુભાષબાબુના મતો તરફ તમે ઢળેલા હો. આ બાબતમાં તમારા વિચારો સ્પષ્ટ કરવા વિનંતી કરું છું. તમારા જાહેર મતોનો ખોટો અર્થ કરવાનું કાર્ય ભયંકર હદ સુધી પહોંચ્યું છે.

૬૦ — તમે આ સવાલ પૂછ્યો તેથી હું રાજ થયો છું. વિદેશી ધૂંસરીમાંથી હિંદને છોડાવવાના પ્રયત્નમાં કોઈ પણ ખીજ સત્તાનો આશરો શોધવાની મને ખિલકુલ ઇચ્છા નથી. અંગ્રેજ રાજ્યને કાઢીને ખીજું પરદેશી રાજ્ય લાવવા હું મુદ્દલ ઇચ્છતો નથી. અભણા દુશ્મન કરતાં જાણીતો દુશ્મન ભલો. ધરીરાજ્યોના ભક્તી નિષ્ઠાના દાવાઓ પર મેં કદીયે જરા પણ મહત્ત્વ આપ્યું નથી. તેઓ હિંદુસ્તાનમાં આવે તો આપણો ઉદ્ધાર કરવાને નહિ, પણ લૂંટવાને જ આવશે. આથી સુભાષબાબુની નીતિને હું પસંદ કરું એવો પ્રશ્ન જ ઉઠેલો ન જોઈએ. આથી અમારી વચ્ચેનો જૂનો મતભેદ કાયમ જ છે. આનો અર્થ એ નથી કે હું એમનાં ત્યાગ કે દેશભક્તિ વિષે શંકાશીલ છું.

પણ તે ત્યાગ અને ભક્તિની કદર કરતાં છતાંયે, તે ખોટા માર્ગે ચડેલા છે અને એમની રીતે કદી હિંદુસ્તાનની મુક્તિ થઈ ન શકે એ હકીકત હું બૂઝી શકતો નથી. હું બ્રિટિશ પ્રેસરીને કૃપાની દેવા અધીરો થયો છું તેનું કારણ એ છે કે, હું જોઈ છું કે દેશમાં આ રાજ્ય સામે ભારે પ્રતિબંધ છે, અને સાધારણ પ્રજાજન ખતાવે નહિ તોયે અંદરથી અંગ્રેજોની કારથી ખુશ થાય છે. જો યોગ્ય ઉપાય લેવામાં ન આવે તો આ નિશાનીઓ ભયંકર નીવડે અને કદાચ જપાનની હિંદ વિષેની મુશ્કેલી સિદ્ધિ પશ્ચ કરે. એથી ઊલટું, જો હિન્દ પોતાને પરિપૂર્ણ સ્વતંત્ર થયેલું જુએ તો પ્રજા કદીયે જપાન હિંદમાં આવે એમ ધમ્મશે જ નહિ. હિંદનો પ્રતિબંધ અને અસંતોષ જાણે જાણે અસરથી આનંદમાં ફેરવાઈ જશે, અને કોઈ પણ હુમલાખોરની સામે પોતાની સ્વતંત્રતાને મજબૂત કરવા અને સાચવવા મિત્રરાજ્યો સાથે દિલોભનીભર્યા સહકાર કરવા લોકો તૈયાર થશે.

(હરિજન, વૃત્ત ૨૧, ૧૯૪૨, પા. ૧૯૭)

૫. જપાનીઓ આવે તો ?

બ્રિટિશ યુનાઇટેડ પ્રેસે ગાંધીજી પાસેથી જવાબ મેળવવાને માટે નીચેના સવાલો તારથી મોકલ્યા છે. એમની ભાષામાં રહેલો ક્રોધ તો ચોખ્ખો દેખાય છે. પણ એ સવાલોના સીધાસટ જવાબ જરાયે અચકાયા વિના ગાંધીજીએ મોકલ્યા.

સં ૧. જપાનીઓ સરહદ પર આવી પહોંચ્યા છે તે વખતે ગાંધીજી બ્રિટિશ લોકોને જવા દેવાને ખુશી છે ?

જા ૦ મારાં લખાણોમાં મેં એ વિચાર ખતાવ્યો છે કે, મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કરો લડાઈ દરમિયાન હિન્દમાં રહીને લડી શકશે, એટલે તે વાંચનાર કોઈનેયે આવો સવાલ ઊઠવો ન જોઈએ.

સં ૨. જપાનીઓ હિંદનો કબજો કરી લે પછી ગાંધીજી તેમની સાથે અસહકાર કરવાનું લોકોને કહેવાના છે ?

જા ૦ જે સમય દરમિયાન મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કરો હિન્દની ભૂમિ પર રહીને લડતાં હશે તે વખતે જપાનીઓ હિન્દનો કબજો શી રીતે કરશે એનો ખ્યાલ થઈ શકતો નથી. જપાનીઓ જો મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કરને હાર આપીને હિન્દનો કબજો કરવામાં સફળ થાય તો હું હિન્દના લોકોને અસહકાર આદરવાને ખેંધડક સલાહ આપું.

સં ૩. જપાનીઓ અસહકારીઓને ગાળીથી ઠડાવી દે તોપણ ગાંધીજી લોકોને અસહકાર કરવાને કહેવાનું ચાલુ રાખશે ?

સં ૪. જપાનીઓ સાથે અસહકાર કરવાને બદલે ગાંધીજી પોતે ગોળીએ વીંધાવાનું પસંદ કરશે ?

જા ૩. અને ૪. અસહકારના નામને સાર્થક કરવું હોય તો અસહકારીઓએ ગોળીઓ વધાવી લેવી જોઈએ. એ ગમે તેમ હો, પણ જપાની અથવા બીજી કોઈ સત્તાને તાબે થવા કરતાં હું તો ગોળીએ વીંધાવાનું જ બહેતર ગણું. (હરિજન, જુલાઈ ૨૬ ૧૯૪૨, પા. ૨૪૮)

૬. પ્રશ્નપેટી

પ્ર૦ — “એ શું ખરું છે કે, ઇંગ્લંડ અને જપાન પ્રત્યેનું આપનું હાલનું વલણ આપની એવી માન્યતામાંથી ઉત્પન્ન થયું છે કે આ લડાઈમાં મિત્રરાજ્યોની હાર જ થવાની છે ? આ બાબતમાં આપ ખુલાસો કરો એ જરૂરનું છે. કારણ કે, કોંગ્રેસના એક મોટા આગેવાન ઉપર પ્રમાણે આપની માન્યતા છે એમ દર્શાવે છે, અને કહે છે કે, ખુદ આપની સાથેની વાતચીત પરથી જ તે આમ કહે છે.”

જા — તમે આગેવાનનું નામ આપ્યું હોત તો સારું થાત. પણ એ જ હોય તે, મને કહેતાં સંકેત નથી થતો કે આ વાત ખોટી છે. જલદી, થોડા દિવસ પર જ મેં ‘હરિજન’માં લખ્યું હતું કે અંગ્રેજને સહેલાઈથી હરાવી શકાતો નથી. હારવું શું તે તેણે જણાવ્યું નથી. અમેરિકોનાની બાબતમાં તો આ જ અંકમાં ‘સન્ડે ડિસ્પેચ’ને મેં આપેલો જવાબ તમે જોશો. એ તે ‘આગેવાન’ના કથનથી જલદી છે. આથી કાં તો તેમણે મને સમજવામાં અથવા તમે તેમને સમજવામાં ભૂલ કરી હોવી જોઈએ. પણ, છેલ્લા વર્ષથી કે વધારે વખતથી હું વાતચીતમાં એમ કહેતો આવ્યો છું ખરો કે, આ લડાઈને પરિણામે એકે પક્ષને નિશ્ચિત વિજય મળે એવો સંભવ લાગતો નથી. સઘળા સાવ થાકી જવાને પરિણામે સુલેહ કરશે. પણ આથે માત્ર કલ્પના જ છે. કુદરત ધ્રિટનને કદાચ મદદ પણ કરે. એને વિલંબ કરવામાં કશું નુકસાન નથી, અને અમેરિકા જેવો સાથી મળવાથી, તેની સાથે સાધનસામગ્રી અને વૈજ્ઞાનિક યુદ્ધિનો અખૂટ ભંડાર છે. આ લાલ ધરીરાજ્યોમાંથી એકેયને નથી. આમ લડાઈના અંતિમ પરિણામ વિશે મારી કોઈ નિશ્ચિત માન્યતા નથી. પણ મારી પાસે જ નિશ્ચિત વસ્તુ છે તે આ : સ્વભાવથી જ નિર્બળનો પક્ષ લેવા હું ઘડાયો છું. મૂંઝવણમાં ન નાંખવાની મારી નીતિ એ સ્વભાવમાંથી ઉદ્ભવે છે અને તે ટકી રહી છે. અંગ્રેજોએ અહીંથી હઠી જવું જોઈએ એ મારી સૂચના નેટલી હિંદના લાલમાં છે તેટલી જ ધ્રિટનનાથે લાલમાં છે. તમારી

મુંઝવણનું કારણ તો એ છે કે, અંગ્રેજો ક્યારેય રાજપુત્રીથી ન્યાય કરશે એમ તમારાથી માની જ શકાતું નથી. અહિંસાની શક્તિમાં રહેલી મારી શ્રદ્ધા, મનુષ્યસ્વભાવ બદલી શકાતો જ નથી, એ સિદ્ધાંત સ્વીકારી શક્તી નથી.

(હરિજન, વૃત્ત ૭, ૧૯૪૨ પા. ૧૭૭)

૭. અમેરિકાને અન્યાય કરનારું ?

મુંઝઈના પત્રકારો સાથેની મુલાકાત વખતે અમેરિકા વિષે ગાંધીજીએ કરેલા નિવેદનના રોઈટરના સારાંશ ઉપરથી દોરવાઈને લાડનના ‘સન્ડે ડિસ્પેચ’ પત્રે ગાંધીજી ઉપર નીચેનો તાર મોકલ્યો છે :

“આપે એવું કહ્યાનું જણાવવામાં આવ્યું છે કે, જો અમેરિકા ધારત તો તે યુદ્ધમાંથી અળગું રહી શક્યું હોત. અમેરિકા યુદ્ધમાં સંડોવાયું નહોતું તે વખતે જપાને તેના ઉપર હુલ્લો કર્યો અને સાથે સાથે તેણે તેની સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. આ હકીકત ધ્યાનમાં લેતાં આપ આપના નિવેદનને કેવી રીતે વાજબી ઠરાવી શકો ?”

ગાંધીજીએ આનો નીચે મુજબ જવાબ આપ્યો :

“આપનો તાર હમણાં જ મળ્યો. આપને મારું આપું નિવેદન મળ્યું નથી એ સ્પષ્ટ છે. એનો અમેરિકાને લગતો ભાગ આ પ્રમાણે છે : ‘હું જાણું છું કે એવડા મોટા રાષ્ટ્રની ટીકા કરવાનો મને કશો અધિકાર નથી. અમેરિકાએ આ ભૂમિમાં અંપલાવવાનો નિર્ણય જે હકીકતોને લીધે કર્યો તે બધી હું જાણુતો નથી. પણ કેણુ જાણે કેમ, મારા મનમાં એવો અભિપ્રાય ઠસી ગયો છે કે, અમેરિકા બહાર રહી શક્યું હોત, અને તેની અદ્યતન સંપત્તિએ જે કેં પેદા કર્યો છે તે છોડી દે તો હજુ પણ બહાર નીકળી શકે. અને મેં બ્રિટિશ સત્તા હિંદમાંથી ચાલી જવા વિષે જે કહ્યું છે તે અહીં ફરી કહેવા ઇચ્છું છું. અમેરિકા અને બ્રિટન બંનેને આ લડાઈમાં રોકાવા માટે કશો નૈતિક આધાર નથી, સિવાય કે તેઓ પોતાનાં ઘર વ્યવસ્થિત કરે, અને સાથે સાથે આફ્રિકા અને એશિયા બંનેમાંથી પોતાની લાગવગ ને સત્તા ખેંચી લે, તથા રંગબેદ દૂર કરે. જ્યાં સુધી ગોરાઓના શ્રેષ્ઠત્વના ઝેરી કીડાનો સંપૂર્ણ નાશ ન થાય ત્યાં લગી સ્ત્રેમને શોકશાહીનું રક્ષણ કરવાની ને સંસ્કૃતિ તથા માનવી સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ કરવાની વાત કરવાનો કશો હક નથી’ મારા એ નિવેદનને હું વળગી રહું છું. અમેરિકા યુદ્ધમાંથી કેવી રીતે અળગું રહી શક્યું હોત એ પ્રશ્નનો જવાબ અહિંસક પદ્ધતિની ભલામણ કરવા સિવાય બીજી રીતે હું આપું શકું એમ નથી. અમેરિકાવાસીઓ જોડેની મારી મૈત્રીને કારણે શાંતિ સ્થાપવાની બાબતમાં અમેરિકાના ફાળા વિષે ભારે આશા રાખવા હું

પ્રેરાયો હતો. આર્થિક દૃષ્ટિએ, બુદ્ધિમત્તામાં તેમ જ વૈજ્ઞાનિક કૌશલ્યમાં અમેરિકા એટલું બહુ સબળ છે કે કોઈ એક રાષ્ટ્ર અથવા તો રાષ્ટ્રસમૂહ તેને હરાવી શકે એમ નથી. એટલે જ તેણે યુદ્ધની ભઠ્ઠીમાં ‘પલાયન’ એને માટે હું આંસુ સારું છું.” (હરિજન, નૂતન જા ૧૯૪૨, પા. ૧૮૧)

૮.

[અહીં હવે પછી આવતા ૧૦૪, ૧૦૫ અને ૧૦૬ નંબરના પત્રો જોવા]

૯ ‘અંતરમાં ધીકતો અભિ’

થોડા દિવસ ઉપર એક પત્રકાર અહીં મુલાકાતે આવ્યા હતા. પોતાના પ્રાંતમાં બનતા બનાવોની પાર વગરની વાતો તે કરતા હતા.

પોતાના પ્રાંતના લોકોની ભાવના વિષે પણ તેમણે વાત કરી. તેમણે જણાવ્યું કે, “જપાનનો પક્ષ કરવા કરતાં તે ઓરિન્ટલિસ્ટ વર્ગ છે. તેમને કંઈક એવો અરપણ ખ્યાલ છે કે આ હકૂમતથી તો હવે ધરાઈ ગયા અને હાલની પરિસ્થિતિ કરતાં તો બીજી કોઈ પણ વસ્તુ વધારે સારી. સુભાષભાણુ રેડિયો ઉપર જ્યારે કહે છે કે, તેમની અને આપની વચ્ચે કશો મતભેદ નથી તથા આપ ગમે તે ભોગે સ્વતંત્રતાની લડત લડવાને કટિબદ્ધ થયા છો, ત્યારે લોકો આનંદમાં આવી જાય છે.”

ગાંધીજીએ કહ્યું, “પરંતુ હું ધારું છું કે એ બાબતમાં એ ખોટા છે એ તમે સમજતા હશો. અને તે મારી જે પ્રશંસા કરે છે તે હું સ્વીકારી શકું એમ નથી. ‘ગમે તે ભોગે સ્વતંત્રતા મેળવવી’ એ વિધાનના તેમના અને મારા અર્થમાં આસમાન જમીનનો તફાવત છે. મારા શબ્દકોશમાં ‘ગમે તે ભોગે’નું સ્થાન નથી. દાખલા તરીકે, આપણી સ્વતંત્રતા મેળવવાના કાર્યમાં સહાય કરવાને વિદેશીઓને અહીં લાવવાનો એમાં સમાવેશ થતો નથી. એનો અર્થ તો એ થાય કે, એક પ્રકારની ગુલામીને બદલે બીજા પ્રકારની અને ઘણું કરીને વધારે ભૂંડી ગુલામી વહોરવી. એ વિષે મને લેશ પણ શંકા નથી. પરંતુ, ખેશક, આપણે આપણી સ્વતંત્રતા માટે ઝૂઝવું જોઈએ અને એને માટે જોડો આત્મભોગ આપવાની જરૂર પડે તેટલો આપવો જોઈએ. ઓરિન્ટલ તેમ જ અમેરિકાનાં પ્રેરિત છાપાંઓમાં જે દંભ જોવામાં આવે છે તેથી કંઈ મારી કડકાઈ ઓછી થવાની નથી. દંભ શબ્દ હું જાણીજોઈને વાપરું છું, કેમ કે જ્યારે તેઓ દિવંદની સ્વતંત્રતાની વાતો કરતાં હતાં ત્યારે તે તેમને હેય નહોતી એ વસ્તુ તેઓ આજે પુરવાર કરી રહ્યાં છે. મારા પગલાની સમ્બાધની બાબતમાં મને લેશ પણ શંકા નથી. જો તેઓ ન્યાયનું આ પ્રારંભિક પગલું ન ભરે અને એ રીતે પોતાના પક્ષને આંગળી ચીંધી ન શકાય એવી ભૂમિકા ઉપર ન ચૂકે, તો

મિત્રરાજ્યો આ વખતે હારની બાજુ ખેલી રહ્યાં છે એ મને સ્વતઃસિદ્ધ વિધાન લાગે છે. જો તેઓ એમ ન કરે તો પછી જોયો તેમની હુકમત ન સાંખી શકતા હોય અને એમાંથી છૂટવા ખાતર મરણને પણ ભેટવા તત્પર હોય એવા લોકોનો વિરોધ તેમણે વહોરવો જ રહ્યો. ખૂરી લાગણીને બધી લાગણીમાં પક્ષી નાખો, એ ખામી વગરનું વિધાન છે. યુદ્ધ ચાલે છે એટલે અમારે અમારા અંતરાત્માને યુગળાવી મારવો અને કશુંયે કહેવું કે કરવું નહિ, એમ કહેવાનો તેમને અધિકાર રહ્યો નથી. એટલે જ મેં એવા નિર્ણય કર્યો છે કે, બ્રિટિશ હુકમત સામેના વીરતાભર્યાં અને અહિંસક બળવામાં દશ લાખ માણસો ગોળીથી વીંધાઈ નય એ ઠીક થશે. એમ પણ બને કે અરાજકમાંથી વ્યવસ્થા બની કરતાં આપણને વરસોનાં વરસો પણ લાગે. પરંતુ પછી આપણે દુનિયા આગળ છાતી કાઢીને બેસા રહી શકીશું. આજે આપણે દુનિયા સમક્ષ છાતી કાઢીને બેસી શકતા નથી. ક્ષિત્ત ક્ષિત્ત પ્રભુઓ, દેખીતી રીતે જ, પોતપોતાની સ્વતંત્રતાને ખાતર લડી રહી છે. જર્મની, જપાન, રશિયા અને ચીન પાણીની પેઠે પોતાનાં લોહી તેમ જ નાણાંની રેલ વહેવડાવે છે. પરંતુ આપણી કરણી શી છે ? તમે કહો છો કે યુદ્ધને કારણે છાપાંઓ નફાકારક ધંધો કરી રહ્યાં છે. આ રીતે વેચાઈ જવું અને સરકારના હુકમને વશ થઈને જે હોય તે હિંમતથી બોલતા અટકી જવું, એ શરમજનક છે. પ્રમાણિકપણે રોટલો કમાવાના બીજા ધણાંયે રસ્તા છે. જો બ્રિટનના પૈસા — જે આપણા જ પૈસા છે — આપણને ખરીદી શકે તો પછી આપણા દેશનું શું થશે એ પ્રશ્ન બાજુ.

“હું સાચો છું એમ સુભાષબાબુ કહે છે ત્યારે મને આનંદ નથી થતો. એમના અર્થ પ્રમાણે હું સાચો નથી. કેમ કે એમ કહેવામાં જપાન પ્રત્યે સહાનુભૂતિભરી લાગણીનું તે મારા પર આરોપણ કરે છે. જો આ દેશમાં જપાનીઓના પ્રવેશનો માર્ગ મોકળો કરવામાં હું સહાય કરી રહ્યો છું એ વસ્તુની કોઈ વિચિત્ર પ્રકારની ખોટી ગણતરીને કારણે મને પ્રતીતિ નહોતી થઈ એવી મને ખબર પડે, તો મારું પગલું પાછું ખેંચતાં હું અચકાઈશ નહિ. જેમ અંગ્રેજોનો સામનો કરવાને માટે આપણે આપણી જિંદગી કુરબાન કરવાને ચાહીએ છીએ તે જ પ્રમાણે જપાનીઓનો સામનો કરવા માટે પણ આપણે જિંદગી કુરબાન કરવી જોઈએ એ વિષે મને લેશ પણ શંકા નથી.

“પરંતુ આ કંઈ માનવીનું કાર્ય નહિ હોય. એ તો અગમ્ય અને અદૃશ્ય શક્તિનું કાર્ય હશે. એ શક્તિ ધણી વાર આપણી બધી ગણતરીઓ બધી વાળીને કાર્ય કરે છે. એના ઉપર હું સંપૂર્ણપણે આધાર રાખું છું.

એમ ન હોત તો, જેને મારે ચાડ ચડે એવી દીકાઓ કહેવી જોઈએ તેના ધોધ આગળ હું ગાંડો થઈ જાઉં. દીકાકારોને મારી મનોવેદનાની ખબર નથી. કદાચ, મરણને ભેટીને જ એ હું દર્શાવી શકું.”

અંગ્રેજોનો તેજસ્વધ થાય. હંદમાંની તેમની સત્તાનો નાશ થાય એટલા માટે ગાંધીજી ધરીસત્તાનો વિનય ધમ્મ છે એવી સંજોગ પશુ શંકા રહે છે ખરી ? ગાંધીજીએ તેમને આવા કંઈ ખ્યાલ તેમના મનમાં હોય તો તે કાઢી નાખવાને જણાવ્યું. “બ્રિટિશ સત્તાના નાશનો આધાર જપાનીઓના કે જર્મન સૈન્ય ઉપર નથી. જો એનો આધાર તેમના ઉપર હોય તો એમાં આપણે ગર્વ લેવા જેવું કશું નથી. હા, એમ થાય તો આખી દુનિયા ઉપર એક અમંગળ છાયા ફરી વળશે ખરી. પરંતુ મારે મન મહત્વની વાત તો એ છે કે, બહારથી કોઈ આવીને મારા દુશ્મનને હાંકી કાઢે એથી હું રાજ ન થઈ શકું, ન તો ગૌરવ લઈ શકું. એમાં મેં શી ધાડ મારી ? એમાં મને કશોયે ઉત્સાહ ન હોઈ શકે. મારા પોતાના ધરમાં રહેલા દુશ્મનની સામે લડવામાં મારો ભોગ આપવાનો આનંદ હું અનુભવવા માગું છું. એમ કરવાનું બળ મારામાં ન હોય તો ખીજ દુશ્મનને ધરમાં આવતો હું ન રોકી શકું. નવા દુશ્મનને આવતો રોકવાને મધ્યમ માર્ગ બોળવો એ મારું કામ છે. મને વિશ્વાસ છે કે એ માર્ગ શોધી કાઢવાને ઈશ્વર મને સહાય કરશે.

“પ્રમાણિક, સખળ અને પથ્ય દીકા સામે મારો કશો વાંધો નથી. આજે કરવામાં આવતી બધી તરકટી દીકાઓ તો કેવળ મૂર્ખાઈનું પ્રદર્શન છે. હું ડઘાઈ જાઉં તથા મહાસભાવાદીઓ પોતાના નિશ્ચયમાંથી ચળી જાય તે હેતુથી એ બધી દીકાઓ કરવામાં આવે છે. એ ગંદી રમત છે. મારા અંતરમાં જે અગ્નિ ધખી રહ્યો છે એની તેમને કશી ખબર નથી. મને પ્રતિજ્ઞાના બોટા ખ્યાલો નથી. જેને લીધે આખો દેશ લીધણુ દાવાનળમાં હોમાવાનો છે એ હું ખાતરીપૂર્વક જાણું છું તે પગલું અંગત હેતુઓથી પ્રેરાઈને હું ન ભરું.” (હરિજન, ઓગસ્ટ ૨, ૧૯૪૨. પા. ૨૫૭-૨૫૮)

૧૦. સેનાપતિ વ્યાંગ-કાઈરોકને પત્ર

સેવાગ્રામ, ૧૪ મી. જૂન, ૧૯૪૨

મિત્ર સેનાપતિ,

તમારી અને તમારાં ધીર પત્ની જોડેના ગાઠ સહવાસમાં મેં જે પાંચ કલાક કલકત્તામાં ગાળ્યા, તે હું કદી ભૂલી શકીશ નહિ. તમારી સ્વતંત્રતાની લડતથી હું પહેલેથી જ તમારા પ્રત્યે ખિંચાયેલો હતો, અને

તમારા સહવાસ અને વાતચીતને પરિણામે ચીન અને તેના પ્રમોએ મને તમારી વધારે નિકટ આવ્યો છે. બહુ વર્ષો પહેલાં—૧૯૦૫ થી ૧૯૧૩ દરમિયાન—હું દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતો ત્યારે જોહાનિસબર્ગમાં રહેતી. ચીની વસ્તીની જોડે હું વારંવાર સંપર્કમાં આવતો હતો. તેઓ પહેલાં તો મારા અસીલો હતા, અને પાછળથી દક્ષિણ આફ્રિકાની મારી સત્યાગ્રહની લડતમાં મારા સાથીઓ બન્યા હતા. મોરિશિયસમાં પણ હું તેમના સહવાસમાં આવેલો. ત્યારથી ચીનાઓની કરકસર, ઉદ્યોગિતા, સમયસૂચકતા, અને સંપત્તિ કદર કરતાં હું શીખ્યો. પાછળથી હિંદુસ્તાનમાંયે એક સરસ ચીની મિત્ર મારી જોડે થોડાંક વર્ષ રહ્યા હતા, અને તે અમને સૌને પ્રિય બન્યા હતા.

આમ તમારા મહાન દેશ પ્રત્યે મને ઘણું ખેંચાણ રહેલું છે, અને મારા સર્વે દેશબંધુઓનો તમારી આ તીવ્ર લડત પ્રત્યે સમભાવ જ રહ્યા કર્યો છે. આપણા બંનેના મિત્ર પં. જવાહરલાલ નેહરુનો ચીન પ્રત્યેનો પ્રેમ કદાચ હિંદુસ્તાન પ્રત્યેના પ્રેમ કરતાં જ ઓછો હોય; અને તે ચીનની લડતના સમાચારોથી અમને પૂરા વાકેફાર રાખે છે.

ચીન પ્રત્યેની મારી આ લાગણીને લીધે, અને આપણા બંનેના મહાન દેશો એકબીજાની બહુ નિકટ આવે તથા એકબીજાના હિતમાં સહકાર કરે એવી મારી ઉત્કંઠાને લીધે હું તમને સમજાવવા ઇચ્છું છું કે, બ્રિટિશ સત્તાએ હિંદુસ્તાનમાંથી ખસી જવું જોઈએ એ મારા કહેણનો હેતુ હિંદના જપાનની સામેના બચાવને કોઈ પણ રીતે નબળો કરવાનો કે તમારી લડતમાં તમને મૂંઝવણમાં નાંખવાનો મુદ્દલ નથી. હિંદે કોઈ પણ હુમલો કે ચઢાઈ કરવાવાળાને નમવું ન જ ધટે. તમારા દેશની સ્વતંત્રતાને બોગે હું મારા દેશની મુક્તિ મેળવવાનો યુદ્ધ કરું એમ થશે નહિ. એ સવાલ જ મારી સામે ઊઠતો નથી, કારણ કે મારી ખાતરી છે કે, એ રીતે હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર થઈ શકે જ નહિ, અને જપાન ચીનને સર કરે કે હિંદને, તે બંને દેશો માટે તેમ જ જગતની શાંતિ માટે સરખું જોખમભર્યું છે. એમ થતું અટકાવવું જ જોઈએ, અને તેમાં હિંદુસ્તાન પોતાનો સ્વાભાવિક અને અધિકારયુક્ત ભાગ બરાબર બજાવે એ જ મારી ઇચ્છા છે.

મને લાગે છે કે, હિંદુસ્તાન પરતંત્ર છે ત્યાં સુધી તે તેમ નહિ કરી શકે. મલાયા, સિંગાપુર અને બરમાની પીછેહઠના તેને નિરુપાય સાક્ષી થઈ રહેલું પડ્યું છે. આ દુઃખદ બનાવોમાંથી અમારે ધડો લેવો જોઈએ, અને એ કમનસીબ દેશોના જે હાલ થયા તેવા અમારા ન થાય તે માટે જોટલા અમારી પાસે ઉપાય હોય તે યોજવા જોઈએ. પણ જ્યાં સુધી

અમે સ્વતંત્ર ન થઈએ, ત્યાં સુધી અમે તે પરિણામ આવડું અટકાવી નહિ શકીએ, અને તે જ ઘટનાની પુનરાવૃત્તિ થવાનો સંભવ રહે છે. પરિણામે, હિંદ તેમ જ ચીન ન ભીડી શકે એવાં પાંગળાં બની જાય એમ બને. માટે, એ અનિષ્ટાની હું પુનરાવૃત્તિ કરાવવા ઇચ્છતો નથી.

અમારી મદદ કરવાની માગણીને અંગ્રેજ સરકારે વારંવાર તરછોડી કાઢી છે, અને છેલ્લી કિપ્સ મુલાકાતની નિષ્ફળતાએ અમને એવો ભૂંડો જખમ કર્યો છે કે તે હજી વહેતો બંધ થયો નથી.

અંગ્રેજોએ તુરત જ ખસી જવાની માગણીનો પોકાર આ વેદનામાંથી બહારો છે, — જેથી હિંદ પોતાનું ઘર પોતાની મેળે સંભાળી શકે અને ચીનને પણ શક્ય તેટલી બધી મદદ કરી શકે.

અહિંસા પરની મારી શ્રદ્ધા તથા આખો દેશ તેને અજમાવે તો તેની સફળ શક્તિ પરના મારા વિશ્વાસ બાબત મેં તમને વાત કરી છે. પણ હું એ જોઈ છું કે હિંદમાં — સમગ્ર દેશ તરીકે — એકંદરે આજે તે શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ નથી, — અને સ્વતંત્ર હિંદનું રાજતંત્ર દેશના સર્વે તરવાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનારું હશે.

આજે આખું હિંદ નિર્વીર્યતા અને હતાશાનો અનુભવ કરે છે. હિંદી લશ્કર માટે ભાગે આર્થિક મૂંઝવણને લીધે જોડાયેલા માણસોનું છે. કોઈ ધ્યેય માટે તે લડે છે એવી તેને ભાવના નથી. કોઈ પણ અર્થમાં તે ‘રાષ્ટ્રીય સેના’ નથી. અમારામાંના જેઓ, હિંદ માટે કે ચીન માટે, ધ્યેયથી પ્રેરાઈને હિંસા કે અહિંસાથી લડવા ઇચ્છે એવા છે, તેઓ પરદેશીના પગ તળે ફળાયેલા હોઈ પોતાની ઇચ્છા મુજબ વર્તી શકતા નથી. અને, છતાં, અમારી પ્રજા ખાતરીથી સમજે છે કે, સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાન પોતા માટે જ નહિ, પણ ચીન માટે અને જગતની શાંતિ માટેયે નિર્ણયકારક ભાગ પણ ભજવી શકે એમ છે. મારી જેમ ધણીને લાગે છે કે, અસરકારક પગલું લેવાનો માર્ગ જો ખૂલતો હોય તો અમારે અસહાય જેવા થઈને બેસી રહેવું અને જે થાય તે જોવું અને તેમાં જ ફગી મરવું બરાબર નથી. આથી મારા જેવાઓને લાગે છે કે અમારી સ્વતંત્રતાને પાકે પાચે કરવા, અને અમારે માટે અત્યંત જરૂરની એવી નીતિ ઘડવાની છૂટને પ્રાપ્ત કરવા, શક્ય તેટલો બધો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. બ્રિટન અને હિંદ વચ્ચેના કૃત્રિમ સંબંધોનો તાબડતોબ અંત આણવા માટે બ્રિટિશ સત્તાએ ખસી જવાની મારી માગણીનું આ મૂળ છે.

એ પ્રયત્ન જો અમે ન કરીએ તો હિંદનો લોકમત ખોટો અને નુકસાનકારક માર્ગે ચડી જવાની ગંભીર ધારતી છે. માત્ર અંગ્રેજ સત્તાને

હિંદમાં નબળી પાડીને ફેંકી દેવા માટે જ, જપાન પ્રત્યે પક્ષપાતની લાગણી અંદરથી વહેવા માટે એવો ધણો સંભવ છે. આ લાગણી, બહારની કોઈ પણ મદદ માગ્યા વિના અમે અમારી સ્વતંત્રતા મેળવવાની શક્તિ ધરાવીએ છીએ, એવી નીરોગી આત્મશ્રદ્ધાની લાગણીની જગ્યા લે એવું અને. અમારે આત્મોદ્ધાર માટે સ્વાશ્રય અને સ્વશક્તિના વિકાસનું શિક્ષણ લેવાની જરૂર છે. અમારી ગુલામીમાંથી છૂટવાનો અમે દૃઢ નિશ્ચયથી પ્રયત્ન કરીએ તો જ તે શક્ય છે. જગતની સ્વતંત્ર પ્રભુઓમાં અમારું ઘટવું સ્થાન અમને મળે તે માટે એ સ્વતંત્રતા તત્કાળ મેળવવાની જરૂર બિણી થઈ છે.

અમે જપાનના આક્રમણને દરેક રીતે અટકાવવા ઇચ્છીએ છીએ એ વસ્તુને તદ્દન સ્પષ્ટ કરવા માટે હું અંગત રીતે મંબૂર રાખીશ, અને મારી ખાતરી છે કે સ્વતંત્ર હિંદની સરકાર પણ મંબૂર રાખશે, કે અમારી સાથે સંધિ કરીને મિત્રરાજ્યો પોતાનાં લક્ષ્યોને હિંદમાં રાખી શકે, અને જપાનના હુમલાના ભયના નિવારણ માટે વ્યૂહ રચવા અમારા દેશને ઉપયોગ કરી શકે.

મારે એ ખાતરી આપવાપણું ન હોય કે, આ નવી ચાલના ઉત્પાદક તરીકે હું કોઈ પણ ઉતાવળું પગલું ભરીશ નહિ. અને જે કોઈ પગલાની હું ભલામણ કરીશ તેમાં ચીનનું કાંઈ નુકસાન ન થાય, અથવા જપાનના હિંદ કે ચીન પરના હુમલાને ઉત્તેજન ન મળે, એવી કાળજી લીધેલી હશે. મારી નવી સૂચનાના પક્ષમાં હું જગતનો અનુકૂળ મત મેળવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. મને પોતાને તો એ સ્વયંસિદ્ધ જેવો અને હિંદ તેમ જ ચીન બંનેના રક્ષણને મજબૂત કરનારો લાગે છે. હિંદના લોકમતને પણ હું કેળવી રહ્યો છું, અને મારા સાથીઓ જોડે મસલત ચલાવી રહ્યો છું. એ તો કહેવાની જરૂર જ ન હોય કે, અંગ્રેજ સરકાર સામે જે કોઈ ચળવળમાં મારો સંબંધ હશે તે તત્ત્વતઃ અહિંસક જ હશે. સરકાર સાથે અથડામણ ટાળવા હું એકેએક પ્રયત્ન કરું છું. પણ તત્કાળ ધ્યેયરૂપ અનેલી સ્વતંત્રતાની સિદ્ધિને માટે અથડામણમાં આવવું અનિવાર્ય થઈ પડે, તો ગમે તેવું મોઢું ભેળમ ખેડતાંયે હું અચકાઈશ નહિ.

જપાનના હુમલા અને ચડાઈઓ સામેની તમારી આ લડાઈને થોડા દિવસમાં પાંચ વર્ષ પૂરાં થશે. એને લીધે તમારા પર કેટલીયે જાતની વિઠંબણાઓ પડી છે. મારું હૃદય ચીનના લોકો પ્રત્યે સહાનુભૂતિથી બભરાય છે, અને પોતાના દેશના સ્વાતંત્ર્ય માટે ભારે વિષમતાઓ વચ્ચે પણ નિષ્ઠા જળવીને જે વીરતાભર્યા પ્રયત્નો અને પાર વિનાના ભોગો તેઓ આપી રહ્યા છે, તેથી હું ચકિત થાઉં છું. મારી ખાતરી છે કે, આ વીરતા અને

ત્યાગ મિથ્યા નહિ જાય; તેનું ફળ આવશે જ. તમને, શ્રીમતી ચાંચને, અને ચીનની મહાન પ્રજાને હું હૃદયપૂર્વક સફળતા ઇચ્છું છું. હું એવા દિવસ જોવા ઉમેદ રાખું છું કે જ્યારે સ્વતંત્ર હિંદ અને સ્વતંત્ર ચીન મિત્રતા અને ભાતુભાવથી બંધાયેલ પોતાના, એશિયાના, તેમ જ આજના જગતના ભલા માટે સાથે મળી કામ કરતાં હશે.

તમારી પરવાનગી મળશે જ એમ માની લઈ આ પત્રને 'હરિજન'માં છાપવાની હું છટ લઉં છું.

(“હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ” ૧૫ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨) મે ૧૦ ૬૦ ગાંધી

આ જ વિષયના બીજા વધુ સંદર્ભો પરિશિષ્ટ ૧માં આવતા નીચેના વિભાગોમાં મળશે.

૨. સંસર્ગહીન પાન ૨૦૬
૩. સ્વતંત્ર હિંદ અસરકારક સહાય કરી શકે પાન ૨૦૭
૪. અહિંસક અસહકાર કેમ? પાન ૨૧૧
૫. એક કોયડો પાન ૨૧૮
૧૦. એક ભૂલ પાન ૨૧૯
૧૪. અમેરિકાનો મત વિરુદ્ધ ન થઈ જાય? પાન ૨૨૮
૧૫. અમેરિકન મિત્રોને પાન ૨૩૧
૧૬. મહાસભાની માગણીનું ન્યાયીપણ પાન ૨૩૨
- આગ્રાદનું નિવેદન પાન ૨૩૨
- ખાતરણી કરવા જેવું કંઈ નથી પાન ૨૩૩

પરિશિષ્ટ ૩

મહાસભા સત્તા શોધતી નથી

આગળના પૃષ્ઠોમાં એવું સૂચવવામાં આવ્યું છે કે, આ સરકાર મહાસભાના પ્રભુત્વ નીચે આવે એવા તેના ધરાદો હતો. અને આ પગલું હિંદ ઉપર કોંગ્રેસ-હિંદુ આધિપત્ય સ્થાપવાને ખાતર લેવામાં આવ્યું હતું, એવા મુસલમાનોએ એકમતે દર્શાવેલા અભિપ્રાયથી એ મતને સમર્થન મળ્યું હતું, એની નોંધ લેવામાં આવી છે.

(તહામતનામું પા. ૧૨)

૧. બરાબર નથી

પ્ર૦—મહાસભા તથા જનતાએ હાથમાં સત્તા લેવા જેમ અને તેમ સત્ત્વર શક્તિ મેળવવી અને વહેલામાં વહેલી તકે તે લઈ લેવી એવી તમારી ઇચ્છા છે, એમ અમે માનીએ છીએ તે બરાબર છે?

૭૦ — ના. મહાસભા તરફથી હું જવાબ ન આપી શકું. પણ હું પોતે કોઈએ બંધિત કે સંસ્થા સત્તા હાથમાં લઈ લેવાની શક્તિ મેળવે એ ઇચ્છતો નથી. અહિંસક યોજનામાં એવો વિચાર સરખાવે ન હોય. તેમાં તમારે સત્તા લેવાપણું નથી. લોકોની આપેલી તમારા હાથમાં તે સોંપાય એમ બને. અરાજકતાની હાલતમાં, સર્વે તોફાની વર્ગો સત્તા કબ્જે કરવા જાણીયા થશે. જેઓ લોકોની સેવા કરવા અને અંધાધૂંધીમાંથી બચરથા લાવવા પ્રયત્નશીલ હશે તેઓ અંધાધૂંધી હકાવવામાં ખપી જશે. તેમાંથી જેઓ બચશે તેમને પ્રબલમત કારભારીઓ તરીકે નીમશે. તમે કહ્યો છો તે કરતાં આ જુદી જ વાત થઈ. જેઓ સત્તા કબ્જે કરવા ખટખટ કરે છે, તેઓ ધણખડું તેમ કરવામાં નિષ્ફળ જ નીચે છે.

(હરિજન, મે ૩૧, ૧૯૪૨ પા. ૧૭૩)

૨. મુસલમાનોનું શું ?

“પણ જે ઝીણા સાહેબ કહે છે તેમ, મુસલમાનોને હિંદુ રાજ્ય માન્ય ન હોય, તો તે સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાનનો અર્થ શો ?”

“હું ખ્રિસ્તને એમ કહેતો નથી કે તેઓ મહાસભાને કે હિંદુઓને હિંદુસ્તાન સોંપી નીચે. તેઓ તે ભગવાનને સોંપી દે અથવા, આજની ભાષામાં કહું તો, અરાજક મૂકી નીચે. પછી કાં તો બધા પક્ષે કૃતરાની માફક એકબીજા સાથે લડશે, અથવા સાથે જ પોતા ઉપર જવાબદારી આવી પડવાથી સમાધાનનો માર્ગ લેશે. એ અંધાધૂંધીમાંથી અહિંસા બિપજશે એમ હું આશા રાખું છું.” (હરિજન, જૂન ૧૪, ૧૯૪૨, પા. ૧૮૭)

૩. મુસ્લિમ પત્રલેખકોને

જો આપણે બધા નહિ તોયે આપણામાંના ધણાઓ આપણે નસીબે આવી પડતી કોઈ પણ કુરખાની કરવાને તૈયાર હોઈએ, તો એ વસ્તુ ખ્રિસ્તિય શાસકો ઉપર એવી છાપ પાડશે કે, તેઓ હિંદને હવે વધારે વખત ખ્રિસ્તનના તાબાના મુલક તરીકે રાખી શકે એમ નથી. હું એમ પણ માનું છું કે એવા લોકો એટલી સંખ્યામાં મળી રહેશે. જેમ એક લશ્કરી માણસને પોતાના ધ્યેયની ખાતર ધણી વાર અહિંસક બનવું પડે છે તેમ, તેમની માન્યતા ભલેને ગમે તે હોય, પણ તેમનું કાર્ય તો અહિંસક જ હોવું જોઈએ એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. સમગ્ર હિંદના હિતને અર્થે આ લડત વિચારાઈ રહી છે. એ લડતમાં અંપલાવનારાઓને ગરીબમાં ગરીબ હિંદી કરતાં વિશેષ લાભ નહિ મળે. સત્તા હાથ કરવા નહિ પણ વિદેશી આધિપત્ય મિટાવવા તેઓ લડશે — પછી ભલેને એને માટે ગમે એટલો ભોગ કેમ ન આપવો પડે. (હરિજન, જુલાઈ ૧૨, ૧૯૪૨, પા. ૨૨૦)

૪. વાસ્તવિક પ્રશ્ન

‘માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન’ છેવટે સવાલ પૂછે છે કે, ઠરાવમાં જે હિંદી સરકાર રચવાની વાત કરવામાં આવી છે તે આ બે પૈકી કઈ ભતના ‘પ્રતિકાર’ની યોજના કરવાની છે ?

આ સારો સવાલ છે. પણ સ્વતંત્ર હિન્દની જે સરકાર રચાવાની છે તેની વતી કોણ બોલી શકે ? એટલું બરાબર સમજાવું જોઈએ કે, એ એકલી મહાસભાની સરકાર નહિ હોય, ન તો તે એકલી હિંદુ મહાસભાની સરકાર હશે કે એકલી મુસ્લિમ લીગની સરકાર હશે. સમસ્ત હિંદની એ સરકાર હશે. એ સરકારને કોઈ લક્ષકરતું પીઠબળ નહિ હોય; સિવાય કે લશ્કરી વર્ગોને નામે ઓળખાતા લોકો આ તક ઝડપી લઈને લોકોને ડરાવી દે અને ફાંકોની પેઠે પોતાને સરકાર તરીકે જાહેર કરે. એ વર્ગો જે પોતાનો ધર્મ ઓળખીને વાસ્તવિક રીતે ચાલશે તો સ્થપાનારી સરકાર શરૂઆતમાં કામચલાઉ હોવા છતાં પ્રજાની ઇચ્છાના વિશાળ તેમ જ દૃઢ પાયા પર રચાયેલી હશે. સમર્થ બ્રિટિશ સૈન્યનો ટેકો નહિ હોય એટલે લશ્કરી વૃત્તિના માણસો સત્તાને માટે ઝડપ ન મારવા જેટલું ડહાપણ બતાવશે એમ માનીને આપણે ચાલીએ. તો શું થશે ? તો જે પ્રજાપ્રીય સરકાર થશે તે પારસીઓ, ચૂદ્દીઓ, હિંદી ખ્રિસ્તીઓ, મુસ્લિમો અને હિંદુઓનું, બિન્ન બિન્ન ધાર્મિક સમૂહો તરીકે નહિ, પણ એકંદરે હિંદીઓ તરીકેનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવશે. વસ્તીની અતિમોટી બહુમતી અહિંસાને માનનારી નહિ હોય. મહાસભા પોતે પણ અહિંસાને ધર્મસિદ્ધાન્ત તરીકે માનતી નથી. ‘માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન’ વાળાની રીતે કહે છે તે મુજબ, હું જેવી રીતે અંતિમ હદે જઈ છું તેમ બહુ ઓછા લોકો અહિંસાની અંતિમ હદ સુધી જાય છે. મોલાના આગ્રહ અને પંડિત નેહરુ ‘સશસ્ત્ર સામનો કરવાની હિમાયત કરે છે,’ અને હું હમેરું કે બીજા પણ ઘણા મહાસભાવાદીઓ એવી જ માન્યતા ધરાવે છે. એટલે આખા દેશમાં અથવા મહાસભામાં મારી તો છેક નજીવી અહપમતી હશે. પરંતુ હું મારા પોતાના એક મત જેટલી અહપમતીમાં આવી જઈ તોપણ મારો પોતાનો માર્ગ સ્પષ્ટ છે. મારી અહિંસા કસોટીએ ચડી છે. એ અગ્નિપરીક્ષામાંથી હું હેમખેમ પાર બીતરી જવાની આશા રાખું છું. અહિંસાના સચોટપણા વિષેની મારી શ્રદ્ધા અડગ છે. હિન્દ, ગ્રેટ બ્રિટન, અને અમેરિકા તથા ધરીસત્તાઓ સાથેની બાકીની દુનિયાને હું અહિંસાને માર્ગે વાળી શકું તો તેમ હું અવશ્ય કરું. પણ એ ચમત્કાર કરી બતાવવાનું કેવળ માનવપુરુષાર્થનું સામર્થ્ય નથી. એ ઈશ્વરના હાથની વાત છે. મારે માટે તો કાર્ય સાધવામાં કે રહે

પાતયામિ છે. સાથે જ 'માન્વેરર ગાર્ડિયન'ને અસલ વસ્તુની, સાચી અહિંસાની ખીક છે શું ? એનાથી કોઈને લાય નથી, ન હોવો જોઈએ.
(હરિજન, ઓગસ્ટ ૯, ૧૯૪૨, પા. ૨૬૧-૨૬૨)

પ. સાચું હોય તો અધરિત

હિન્દુસ્તાનમાં જે જન્મ્યા છે અને બિઠ્યા છે અને જેમને પોતાનો કહેવાને ખીલે દેશ નથી તે બધાનો હિંદુસ્તાન છે. ને એ ભૂમિ જેટલી હિન્દુઓની છે તેટલી જ પારસી, જેની ઇસરાઇલ, હિન્દી ખ્રિસ્તીઓ, મુસ્લિમો વગેરે હિન્દુ-ઇતર લોકોની છે. સ્વતંત્ર હિન્દ કંઈ હિન્દુરાજ નહિ હોય; કોઈ ધાર્મિક પંથ અથવા કોમની બહુમતીના પાયા પર રચાયેલું નહિ પરંતુ ધર્મના ભેદ વિનાના સમસ્ત પ્રજાના પ્રતિનિધિઓનું એ રાજ્ય હશે. એ રાજ્યમાં ખીલ કોમોના મેળથી હિન્દુઓની લઘુમતીની કલ્પના હું કરી શકું છું. જે પ્રતિનિધિઓ ચૂંટાશે તે પોતાની લાયકાત અને સેવાને જોરે ચૂંટાશે. ધર્મ એ દરેક વ્યક્તિની અંગત બાબત છે. તેને રાજદારશુમાં કશું રચાન ન હોય. પરદેશી હકૂમતની અકુદરતી દશામાંથી ધર્મ પ્રમાણેના આપણા અસ્વાભાવિક ભેદો નીપજ્યા છે. પરદેશી હકૂમત જવા બેઠી છે, અને ખોટા પોદારો અને આદરોને આપણે વળગતા હતા એ વાતની મૂખાઈને આપણે જ હસી કાઢવાના છીએ.

ફરિયાદના પત્રમાં જે પ્રત્યનનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે સાથે જ અરિષ્ટ છે. અંગ્રેજોને 'હાંકી કાઢવાનો' સવાલ જ ક્યાં છે ? તેઓ જેવી હિંસાભરી લડાઈ કરી શકે તેનાથી ચંદિયાતી હિંસા વિના તેમને કાઢી ન શકાય. મુસ્લિમો કબજામાં ન રહે તો તેમને મારી નાખવાની કલ્પના ભૂતકાળમાં કદાચ બરાબર હશે; આજે એનો કરો જ અર્થ નથી. હિન્દુરાજ અથવા ખીલ કોઈ હકૂમત હિન્દ પર ચવાની હોય તો અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવાના પોકારમાં કરો દમ નથી. એ કંઈ સ્વરાજ નહિ હોય. પ્રજાની સ્વતંત્ર અને સમજપૂર્વકની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલતા રાજ્યનો જ અર્થ સ્વશાસન થઈ શકે 'સમજપૂર્વકની' વિશેષણ મેં મુદામ ચોળેલું છે, કેમકે મને એવી ઉમેદ રહી છે કે હિંદ પ્રધાનપણે અહિંસક હશે.
(હરિજન, ઓગસ્ટ ૯, ૧૯૪૨, પા. ૨૬૧)

આ વિષયના ખીલ વધુ સંદર્ભો પરિશિષ્ટ ૧ માં આવતા નીચેના લેખોમાં મળશે.

૬. તેનો અર્થ પાન ૨૧૬
૭. તેઓ ખસી જાય તો જ પાન ૨૧૭
૧૪. વાટાઘાટો પાન ૨૨૬
- ભવિષ્યનું દર્શન પાન ૨૨૭
૧૬. આઝાદન નિવેદન પાન ૨૩૨
- ખાતરણી કરવા જેવું કંઈ નથી પાન ૨૩૩

પરિશિષ્ટ ૪

અહિંસા વિષે

“ હિંદમાં શરૂ કરવામાં આવેલી કાંઈ પણ સામુદાયિક ચળવળ હિંસક ચળવળ થશે એ મિ. ગાંધી જાણતા હતા.”

(તહોમતનામું પા. ૩૯)

૧. વ્યવહારનીતિ

હા, મહાસભાની આગળ અહિંસાને વ્યવહારનીતિ તરીકે રજૂ કરી એ મેં સારું ક્યું હતું એ મારા મતને હું વળગી રહું છું. મારે જો અહિંસાને રાજકારણમાં દાખલ કરવી હતી તો મેં ક્યું એથી બીજું મારાથી ન થઈ શક્યું હોત. દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ મેં તે વ્યવહારનીતિ તરીકે દાખલ કરી હતી. ત્યાં તે સફળ થઈ, કેમ કે સત્યાગ્રહીઓની સંખ્યા નાની હતી, તેમને નાના ક્ષેત્રમાં કામ કરવાનું હતું, ને તેથી તેમના પર સહેલાઈથી અંકુશ રાખી શકાતો. અહીં આખણી પાસે વિશાળ દેશમાં વેરાયેલાં અગણિત માણસો હતાં. પરિણામ એ આવ્યું કે એમને સહેલાઈથી અંકુશમાં રાખી શકાય કે તાલીમ આપી શકાય એમ ન હતું. અને છતાં એમણે જે રીતે કામ કરી બતાવ્યું તે અદ્ભુત છે. એથી સારું કામ ને સારાં પરિણામ તેઓ બતાવી શક્યાં હોત. પણ જે પરિણામો મળ્યાં તેને વિષે મારા મનમાં જરા પણ નિરાશા નથી. અહિંસાને ધર્મરૂપે માનનાર માણસોથી મેં શરૂઆત કરી હોત તો કદાચ મારા એકલાથી જ મારે સમાપ્તિ કરવી પડત. હું પોતે અપૂર્ણ હોઈ મેં અપૂર્ણ સ્ત્રીપુરુષોથી શરૂઆત કરી ને અણખેડયા દરિયામાં હાંકી મૂકી. વહાણ બંધે તેને મુકામે નથી પહોંચ્યું, પણ વાવાઝોડામાં ઠીક ઠીક ટકી શકે એવું પુરવાર થયું છે એ ઈશ્વરની કૃપા છે.

(હરિજન, એપ્રિલ ૧૨, ૧૯૪૨ પા. ૧૧૬)

૨. અહિંસાત્મક અસહકાર

પ્ર૦ — “ એમ સંભળાય છે કે હિંદુસ્તાન પર પરદેશીની ચડાઈ આવે તો તેની સામે કરવાના અહિંસાત્મક અસહકારની આપની યોજના વિષે આપ ‘હરિજન’માં લેખ લખવાના છો. એનો ક’ઈ ખ્યાલ અમને આપશે ? ”

ગાંધીજી : “ એ ખોટી વાત છે. મારા મનમાં કશી યોજના નથી. હોય તો તમને જરૂર જણાવું. પણ મને લાગે છે એટલું કહેવું પૂરતું છે કે શુદ્ધ અહિંસાત્મક અસહકાર થવો જોઈએ; અને જો આપું હિંદુસ્તાન તૈયાર થાય ને એકમતે એવો અસહકાર કરે તો હું બતાવી આપું કે

હોહીનું એક ટીપું પણ રેડયા વિના જપાની શસ્ત્રોની — કે ગમે તેટલાં સંયુક્ત શસ્ત્રબળની — શક્તિને નિસ્તેજ બનાવી શકાય છે. એને સારુ હિંદુસ્તાને એવો નિશ્ચય કરવો આવશ્યક છે કે, કોઈ પણ મુદ્દા પર જરાયે મથક ન આપવી અને કરોડો માણસોના જીવનું બલિદાન આપવાને તૈયાર રહેવું. પણ હું એ કિંમતને ધણી સસ્તી ગણું, અને એ કિંમતે મળેલા વિજયને ચશસ્ત્રી ગણું. હિંદુસ્તાન કદાચ એ કિંમત આપવાને તૈયાર ન હોય એ વાત સાચી હોવાનો સંભવ છે. હું આશા રાખું છું કે એ સાચી નહિ હોય. પણ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય બળવવા માગનાર કોઈ પણ દેશે એવી કંઈક કિંમત આપવી જ રહી છે. રશિયનો અને ચીનાઓ જે ભોગ આપે છે તે જળરક્ત છે, અને તેઓ સર્વસ્વ જોખમમાં મૂકવા તૈયાર છે. એ જ વસ્તુ બીજા દેશો — ચડાઈ કરનારા કે બચાવ કરનારા — ને વિષે પણ કહી શકાય. એ કિંમત પાર વિનાની છે. તેથી અહિંસાના પ્રયોગમાં હું હિંદુસ્તાનને બીજા દેશો ખેડી રહ્યા છે અને બીજા જો તે સશસ્ત્ર સામનો કરે તોપણ તેને ખેડવું પડે, એ કરતાં વધારે જોખમ ખેડવાનું કહેતો નથી.”

તરત જ સામે સવાલ પુછાયો : “પણ શુદ્ધ અહિંસાત્મક અસહકાર બિટનની સામે પણ સફળ થયો નથી, તો તે નવા ચડાઈ લાવનારની સામે શી રીતે સફળ થશે?”

ગાંધીજી : “એ વસ્તુનો હું સાદું ઇન્કાર કરું છું. શુદ્ધ, નિર્ભેજ અહિંસાત્મક અસહકારને હજી સફળતા મળી નથી એમ આજ લગી કોઈએ મને કહ્યું નથી. એવો અસહકાર થયો નથી એ વાત સાચી છે. તેથી તમે એમ કહી શકો છો ખરા કે, જે અસહકાર આજ લગી કરવામાં આવ્યો નથી તે જ્યારે હિંદુસ્તાનને જપાની લશ્કરનો સામનો કરવો પડશે ત્યારે એકાએક કરવામાં આવે એવો સંભવ નથી. હું તો એટલી જ આશા રાખી શકું કે, જોખમ જ્યારે ખરેખર આવી પડશે ત્યારે હિંદુસ્તાન અહિંસાત્મક અસહકાર કરવાને આજના કરતાં વધારે તૈયાર હશે. હિંદુસ્તાન અંગ્રેજ અમલને એટલાં બધાં વરસથી ટેવાયું છે કે, હિંદી માનસને અથવા હિંદના જનસમૂહને નવી સત્તાનું આગમન જોઈતું ખૂંચે તેટલી અત્યારની સત્તા કદાચ ખૂંચતી ન હોય. પણ તમે પ્રશ્ન ઠીક પૂછ્યો છે. સંભવ છે કે હિંદુસ્તાન અહિંસાત્મક અસહકાર ન કરી શકે. પણ એવો જ સવાલ શસ્ત્રયુદ્ધને વિષે પણ પૂછી શકાય. એવા અનેક પ્રયત્નો થયા છે ને તે સફળ થયા નથી. તેથી તે જપાનીઓની સામે સફળ નહિ થાય. એમાંથી આપણે એવા હાસ્યાસ્પદ નિર્ણય પર આવીએ છીએ કે હિંદુસ્તાન સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા માટે કદી તૈયાર નહિ થાય. અને એવી વાત તો હું કબૂલ કરી

શકું એમ નથી, એટલે હિંદુસ્તાન અહિંસાત્મક અસહકારની હાકલ ઉપાડી ન લે ત્યાં લગી મારે ફરી ફરીને પ્રયત્ન કરવો રહ્યો. પણ જો હિંદુસ્તાન એ હાકલ ઉપાડી ન લે તો તેણે હિંસાને વરેલા કોઈ નેતાની કે કોઈ સંસ્થાની હાકલ ઉપાડી લેવી રહી. દાખલા તરીકે, હિંદુ મહાસભા હિંદુ માનસને સરાસ્ર યુદ્ધ માટે જાગ્રત કરવા મથી રહી છે. એ પ્રયત્ન સફળ થાય છે કે કેમ એ જોવાનું છે. હું પોતે તો નથી માનતો કે સફળ થાય.”

(હરિજન, મે ૨૪, ૧૯૪૨, પા. ૧૬૭)

૩. મિલકતનાશની નીતિ

પ્ર૦ — “મિલકતનાશની નીતિ સામે અહિંસાત્મક અસહકાર કરવાની સલાહ આપ આપો ખરા? અનાજના પાકનો ને કોઠારોનો અને જળાશયોનો નાશ કરવાના પ્રયત્નનો આપ વિરોધ કરો ખરા?”

હ૦ — “હા. એવો વખત કદાચ આવે જ્યારે એવો વિરોધ કરવાની સલાહ હું ખસૂસ આપું; કેમ કે હું એ વસ્તુને વિનાશક, આત્મઘાતી, અને અનાવશ્યક માનું છું — પછી બલે હિંદુસ્તાન અહિંસાત્મક અસહકારમાં માનવું હોય કે હિંસામાં. અને રશિયા ને ચીનના દાખલા મારા મન પર કશી અસર કરતા નથી. મને અમાનુષી લાગતી હોય એવી રીતે કોઈ બીજો દેશ અખત્યાર કરે તો હું તેને ન પણ અનુસરું. શત્રુ આવે ને અનાજના પાકનો ઉપયોગ કરે તો મારે કદાચ ચાલ્યા જવું પડે — એટલા માટે કે હાં તો હું બચાવ કરવા અસમર્થ હોઈ અથવા મને બચાવ કરવાની પરવા ન હોય. એ પરિસ્થિતિ મારે સહી લેવી રહી. અને એ બાબતમાં આપણે માટે સરસ દૃષ્ટાંત પણ છે. ઇસ્લામના સાહિત્યમાંથી એક ફકરો મને કોઈએ ટાંકી બતાવ્યો હતો. ખલીફાએ ઇસ્લામની સેનાને ચોક્કસ ફરમાન કરેલું કે, તેણે મનુષ્યને ઉપયોગી એવાં અન્નજળ જેવી ચીજોનો નાશ ન કરવો, અને વૃક્ષો, સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને હેરાન ન કરવાં. એ ફરમાન ઇસ્લામની સેનાએ પાળ્યું એથી તેની સેનાને કંઈ આકૃત સંઘેલી પડી હોય એવું મારી બાજુમાં નથી.”

પ્ર૦ — “પણ કારખાનાંનું — ખાસ કરીને યુદ્ધનો સરંજામ તૈયાર કરનારાં કારખાનાંનું શું?”

હ૦ — “ધારો કે ધર્મ દળવાનાં કે તેલીબિયાં પીલવાનાં કારખાનાં હોય તો હું તેનો નાશ ન કરું. પણ યુદ્ધના સરંજામનાં કારખાનાંનો નાશ કરું, કેમ કે મારું ચાલે તો સ્વતંત્ર હિંદમાં યુદ્ધના સરંજામનાં કારખાનાંને હું કોઈ પણ સંજોગમાં સાંખી શકું નહિ. કાપડની મિલોનો નાશ હું ન કરું, ને એવી બધી વસ્તુઓના નાશનો પ્રતિકાર કરું. પરંતુ, એ વહેવારુ

ઉઠાપણનો સવાલ છે.” ગાંધીજીએ આમળ કહ્યું, “અંગ્રેજો ચાલ્યા બધા એ માગણીના અનુસંધાનમાં કરવાના આખા કાર્યક્રમનો તાત્કાલિક અમલ મેં સૂચવ્યો નથી. એ તો પડેલો જ છે. પણ જો મને લોકમત ખીલવવા ને કેળવવાનું ચાહુ રાખવા દેવામાં આવે તો હું એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું કે, મારી આ માગણીની પાછળ અંગ્રેજોનું ખૂટું તાકવાનો ખ્યાલ નથી, તેમના પ્રત્યે દ્વેષ નથી. મેં સૂચવેલી વસ્તુ સાવ તર્કશુદ્ધ છે. એમાં સહુનું હિત રહેલું છે, અને એ કામમાં સર્વાંશે મિત્રતાનો ભાવ રહેલો હોવાથી હું સાવચેતીથી ચાલી રહ્યો છું, ને ડગલે ડગલે આત્મપરીક્ષણ કરું છું. હું કશું ઉતાવળમાં નહિ કરું. પણ મારા દરેક કામની પાછળ એવો અડગ નિર્ધાર રહેલો છે ખરો કે અંગ્રેજોએ જવું જ નોંઠે.”

“મેં અરાજકતાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. મારી દૃઢ પ્રતીતિ છે કે આપણે આજે સુવ્યવસ્થિત અરાજકતામાં વસીએ છીએ. હિંદુસ્તાનમાં જે રાજ્ય સ્થપાયેલું છે તેને હિંદુસ્તાનનું કલ્યાણ કરનારું રાજ્ય કહેવું એ એનું ખોટું વર્ણન કહેવાય. તેથી આ સુવ્યવસ્થિત અરાજકતા જવી નોંઠે, અને તેને પરિણામે જે હિંદુસ્તાનમાં પૂરેપૂરી અંધાધૂંધી થવા પામે, તો હું એ જોખમ ખેડું—જોકે હું માનું છું, ને મને માનવું ગમે, કે હિંદુસ્તાનને અહિંસામાર્ગનું શિક્ષણ આપવાનો રર વરસનો પ્રયાસ એણે નહીં ગયો હોય અને લોકો અંધાધૂંધીમાંથી સાચી લોકપ્રિય વ્યવસ્થા ખીલવશે. તેથી, જે મને એમ જણાય કે, સારામાં સારો બધો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો છે, તો હું લોકોને તેમની મિલકતના નાશનો પ્રતિકાર કરવાનું જરૂર કહું.”

(હરિજન, મે ૨૪, ૧૯૪૨ પા. ૧૬૭)

૪. સ્વતંત્ર હિંદ શું શું કરે ?

ગાંધીજી ફરી ફરીને કહી ગયા કે બ્રિટન વ્યવસ્થિત રીતે વિદાય લે તો તેને પરિણામે અસંતુષ્ટ વિરોધી હિંદુસ્તાન અંગ્રેજોના મિત્ર અને સાથીમાં ફેરવાઈ જાય. પેલા અમેરિકન મિત્રો આવી મિત્રતા કેટલી હદ સુધી જઈ શકે તેના વિચાર પર બિતર્યા. “સ્વતંત્ર હિંદ જપાન સામે લડાઈ બહેર કરે કે ?”

“સ્વતંત્ર હિંદને તેમ કરવાની જરૂર જ ન રહે. એ તો લાંબી મુદતનું દેવું ચૂકવી દીધા બદલની કૃતજ્ઞતાની લાગણીથી આપમેળે જ મિત્રરાજ્યોનું સાથી બની જાય. મનુષ્યસ્વભાવ એવો છે કે દેવાદાર દેવું ચૂકવે તેથીયે કૃતજ્ઞ બને છે.”

“પણ, તો પછી એ મિત્રતા સાથે હિંદુસ્તાનની અહિંસાનો મેળ શી રીતે બેસશે ?”

“એ સારો સવાલ છે. આહુંવે હિંદુસ્તાન અહિંસક નથી. જો આપું હિંદ અહિંસક હોત, તો તો મારે ધિટનને વીનવવાપણુંય ન હોય અને જપાનના આક્રમણનીયે ધાસ્તી ન હોય. પણ મારી અહિંસામાં માનનારા તો એક મૂઠીભર લોકો જ છે, અથવા કદાચ સ્વભાવથી જ અહિંસક એવી મૂળી જનતાના કરોડો છે. ખંનેને વિષે કદાચ સવાલ પૂછવામાં આવે કે, ‘પણ તેમણે કરી શું ખતાવ્યું છે?’ હું કબૂલ કરું છું કે કશુંયે નથી કરી ખતાવ્યું, પણ જ્યારે આકરી પરીક્ષા આવશે ત્યારે કદાચ કરી ખતાવે,— કદાચ નયે કરી શકે. એટલે કરોડોની અહિંસાશક્તિને હું અંગ્રેજો આગળ ધરી શકતો નથી, અને જે કાંઈ કરી ખતાવ્યું છે તેને અંગ્રેજોએ નિર્જળની અહિંસા લેખીને કાઢી નાંખી છે. આથી મેં તો કેવળ શુદ્ધ ન્યાયને ખાતર જ ધિટન પાસે આ માગણી કરી છે, જેથી તે તેમને હેયે ઊતરે. એ માત્ર નૈતિક દૃષ્ટિબિંદુથી જ વિચારવાની છે. ધિટને ધણીયે વાર ભૌતિક ક્ષેત્રમાં સાહસભર્યાં કામો કર્યાં છે અને મોટાં જોખમો ખેડ્યાં છે. હું કહું છું કે, તેઓ એક વાર નૈતિક ક્ષેત્રમાં સાહસ ખેડે અને હિંદની માગણીનો વિચાર કર્યા વિના તેને આજે જ સ્વતંત્ર નહર કરી દે.”

(હરિજન, જૂન ૧૪, ૧૯૪૨, પા. ૧૮૭)

૫. એક પડકાર

વાત એ છે કે અહિંસા હિંસા કરતાં જુદી જ રીતે કામ કરે છે. એની રીત ઊલટી છે. સશસ્ત્ર માણસ સ્વાભાવિક રીતે પોતાનાં શસ્ત્રો પર આધાર રાખે છે. જે માણસ નાણીનેઈને નિઃશસ્ત્ર થઈ જાય છે, તે એ અદૃશ્ય શક્તિ પર આધાર રાખે છે, જેને કવિઓ ઈશ્વર કહે છે અને વૈજ્ઞાનિકો ‘અજ્ઞાત’ કહે છે. પણ ‘અજ્ઞાત’નો અર્થ ‘અભાવ’ જ કરવાનો નથી. સર્વે જ્ઞાત તેમ જ અજ્ઞાત શક્તિઓના આધારરૂપ શક્તિ તે જ ઈશ્વર છે. એ આધાર-શક્તિ પરના વિશ્વાસ વિનાની અહિંસા ક્યારામાં નાંખી દેવા જેવી નકામી વસ્તુ છે.

હું આશા રાખું છું કે ટીકાકાર ભાઈ પોતાના પ્રશ્નના મૂળમાં રહેલી ભૂલને જોઈ શકશે તેમ જ સમજશે કે, જે સિદ્ધાન્તે મારા જીવનને હોયું છે તે નિષ્ક્રિયતાનો નહિ પણ અત્યંત ક્રિયાવાદી સિદ્ધાન્ત છે.

એણે, સાચું પૂછતાં, પોતાનો સવાલ નીચે મુજબ ધડલો જોઈતો હતો : “બાવીસ વર્ષથી તમે હિંદુસ્તાનમાં કામ કરી રહ્યા છો, છતાં બહારના તેમ જ અંદરના ભયોને પહોંચી વળે એટલા સત્યાગ્રહીઓ હજી ઊભા નથી કરી શક્યા, તેનું કારણ શું?” તેનો જવાબ હું એ આપું કે, એક પ્રજાને અહિંસાની શક્તિની તાલીમ આપવા માટે બાવીસ વર્ષની મુદત

કાંઈ જ નથી. આનો અર્થ એ પણ નથી કે યોગ્ય પ્રસંગે ધણા માણસો એ શક્તિ નહિ જ ખતાવે. એ પ્રસંગ હવે આવેલો જણાય છે. આ લડાઈ રૈયત તેમ જ લડાયક ખન્ને પ્રકારના લોકોની, તથા હિંસાની જેમ અહિંસાનીયે કસોટી કરી રહી છે. (હરિજન, જૂન ૨૮, ૧૯૪૨, પા. ૨૦૧)

૬.

એટલે તે ધડીએ જે કરવા યોગ્ય હોય તે હિંમતભેર ગમે તે ભોગે પણ કરવું એ સુવર્ણ નિયમ છે. પરંતુ એમાં કશી ગુપ્તતા, છળ, ધોકા-ખાજ કે મનમનામણું ન હોવું જોઈએ. (હરિજન, જુલાઈ ૧૨, ૧૯૪૨, પા. ૨૧૭)

૭. ગુરુ ગોવિંદસિંહ

. . . . પરંતુ યુદ્ધમાં માનનારા હોવાથી એ ખાખતમાં તેઓ (ગુરુ ગોવિંદસિંહ લેનીન, કમાલ પાશા વગેરે) મારા જેવા કદર અહિંસાવાદીના જીવનના માર્ગદર્શક ન બની શકે. કદાચ કૃષ્ણ ઉપર મારી શ્રદ્ધા લેખક કરતાં વધારે હશે. પરંતુ મારો કૃષ્ણ તો આ વિશ્વનો સ્વામી અને આપણા સૌનો સર્જક, પાલક અને સંહારક છે. એ સરજે છે એટલે સંહાર પણ કરે. પરંતુ મારા મિત્રો જોડે મારે તાત્ત્વિક કે ધાર્મિક ચર્ચામાં ઊતરવું ન જોઈએ. મારા જીવનના તત્ત્વજ્ઞાનનો ખોધ આપવાની મારી યોગ્યતા નથી. જે સિદ્ધાંતોમાં હું માનું છું તેમનું માંડ પાલન કરવાની મારી યોગ્યતા છે. હું તો કેવળ એક અદ્વિતીય પ્રયત્નશીલ માણસ છું અને મન, વચન તથા કર્મમાં સંપૂર્ણપણે શુભ, સત્યવાદી અને અહિંસાપરાયણ બનવા ઝંખું છું. પરંતુ મારા સાચા આદર્શને પહોંચવામાં હું હમેશાં નિષ્ફળ નીવડું છું. હું કપૂલ કરું છું અને મારા ક્રાંતિવાદી મિત્રોને ખાતરી આપવા માગું છું કે, એ કષ્ટદાયક ચડાણ છે ખરું, પરંતુ એનું કષ્ટ મારે માટે અચૂક આનંદ સમાન છે. દરેક પગથિયું ચડતાં હું વધારે ને વધારે શક્તિ અનુભવું છું, અને આગળનું પગથિયું ચડવા માટે યોગ્ય બનતો રહું છું. પણ એ તમામ કષ્ટ અને આનંદ મારે માટે જ છે. ક્રાંતિવાદીઓ મારા ખધા સિદ્ધાંતોને ફેંકી દેવાને મુખત્યાર છે. એક સાથી તરીકે હું તેમની આગળ મારા અનુભવો રજૂ કરું છું. અલીબાઈઓ તેમ જ ખીબા કેટલાક લોકોની આગળ પણ મેં એમ કયું છે અને તેમાં મને સફળતા પણ મળી છે. તેઓ મુસ્તફા કમાલ પાશા, ડી વેલેરા તથા લેનીનના કાર્યની અંતઃકરણપૂર્વક સ્તુતિ કરી શકે છે. પરંતુ તેઓ મારી પેઠે સમજે છે કે, હિંદની સ્થિતિ તુર્કસ્તાન, આયર્લેન્ડ કે રશિયા જેવી નથી. તથા હમેશને માટે ભલે નહિ હોય પણ કંઈ નહિ તો દેશની આજની અવસ્થામાં તો ક્રાંતિકારી ચળવળ આત્મઘાતક છે. કેમ કે આ અતિશય વિશાળ દેશ છે, મતભેદોથી

બરેલો છે, તથા તેનો જનસમૂહ દારિદ્રમાં ડૂબેલો અને અતિશય ભયભીત દશામાં છે. (હરિજન, જુલાઈ ૧૨, ૧૯૪૨, પા. ૨૧૯)

૮. આગ

પ્ર૦—તમારી અને નીરોની વચ્ચે શો ફરક છે? રોમ બળવું હતું ત્યારે તે સારંગી વગાડતો બેઠો હતો. તમે પણ દેશમાં આગ લગાડીને પછી સેવાશ્રમમાં સારંગી વગાડતા બેસશો. એ આગને તમે બુઝાવીતો શકવાના નથી.

ઉ૦—મારે જો દીવાસળી મૂકવી જ પડે અને તે બેજથી હોલવાઈ જનારી ન નીવડે, તો મારી અને નીરોની વચ્ચેનો ફરક માલૂમ પડશે. તે વખતે તમે મને સેવાશ્રમમાં બેસી સારંગી વગાડતો જોવાને બદલે, મેં પોતે પ્રગટાવેલી જ્વાળાઓમાં—જે તેને હું અંકુશમાં ન રાખી શકું તો—બળતો જોવાની આશા રાખજો. પણ મારી તમારી સામે ફરિયાદ છે. એક ચડી ગયેલું દેવું વસૂલ કરી લેવા માટે—અને તે એવી ક્ષણે કે તેને વસૂલ કરવાથી જ હું જીવી શકું એમ હોય ત્યારે—હું જે પગલું ભરું, તેને પરિણામે જે જે કાંઈ થાય તે બધાનો દોષ મારા પર જ તમે કેમ દોળો?

નિશાળોમાં રાજકર્તાઓ ગવડાવે છે, “ગ્રિટનો કદી ગુલામ થશે નહિ.” આ તુક કયા ઉમળકાથી તેના ગુલામો ઝીલી શકે? અંગ્રેજો પોતાની રક્ષા માટે તો પાણીની માફક લોહી રેડે છે અને ધૂળની માફક સોનું ઉડાડે છે. ત્યારે હિંદુસ્તાન અને આફ્રિકાને ગુલામીમાં રાખવાનો તેમને અધિકાર જ છે શું? પોતાની બેડીઓ તોડવા માટે હિંદીઓ તેમના કરતાં ઓછું શું કામ કરે? જે માણસ જીવતો મરી રહ્યો છે તે પોતાના હૃદયની જ્વાળા શમાવવા પોતાની જ ચિતા પેટાવતો હોય, તેને નીરો જોડે સરખાવવો તે તો ભાષાનો દુરુપયોગ જ ગણાય. (હરિજન, જુલાઈ ૧૨, ૧૯૪૨, પા. ૨૨૮)

૯. માંદગી આવે તો

પણ મુદ્દાની વાત એ છે કે, જ્યાં સુધી મગજની શક્તિઓ સાબૂત છે ત્યાં સુધી શારીરિક માંદગી એ અહિંસક લડતની દોરવણીને માટે અંતરાયરૂપ નથી. અહિંસક આચરણની પાછળ એક એવી અફર અજ્ઞા રહેલી છે કે સર્વ પ્રેરણાનું મૂળ ઈશ્વર જ છે કે જેનું દર્શન અથવા અનુભવ અન્યેય અજ્ઞા વિના થઈ શકતો નથી. તે છતાં એક સાધક અને સત્યના પ્રયોગ કરનાર તરીકે હું જાણું છું કે શરીરની માંદગી અથવા થાક પણ અહિંસક આચરણ કરનારને માટે ખામીરૂપ છે. સત્ય અને અહિંસાના ભક્તો, ‘તંદુરસ્ત શરીરમાં પૂર્ણ આરોગ્યવાળું’ મન વસે છે’

એ સિદ્ધાંતને અક્ષરશઃ સ્વીકારે છે; પરંતુ એ તો પૂર્ણ મનુષ્યોને માટે કહેવાયેલું છે. મને એનો ખેદ છે કે હું તો હજી એ પૂર્ણતાને અંખતો છતાં એનાથી ક્યાંય દૂર છું. (હરિજન, જુલાઈ ૧૯, ૧૯૪૨, પા. ૨૨૬)

૧૦. અહિંસાની પદ્ધતિમાં ઉપવાસનું સ્થાન

આપણી બધી શક્તિથી જે લડતને આપણે ટાળવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ તે જે આવી જ પડે, અને તેની સફળતાને માટે અનિવાર્ય એવા અહિંસાને માર્ગે જ તે ચાલે, તો તેમાં ઉપવાસને મહત્ત્વનું સ્થાન રહેવાનું. સત્તા સાથેના ઝઘડામાં અને આપણા જ લોકો હિંસાનાં સ્વૈર કાર્યો કરવા લાગે અથવા હડે ભરાઈને હુલ્લે ચડે તો તેમની સામે લેવાના ઉપાયમાં પણ ઉપવાસનું સ્થાન છે જ.

રાજકીય લડતના એક શસ્ત્ર તરીકે કુદરતી રીતે જ તેની સામે એક પૂર્વાગ્રહ બંધાઈ ગયો છે. ધાર્મિક પ્રક્રિયામાં તેનું સ્થાન માન્ય થયેલું છે. સામાન્ય રાજકારણી માણસ તેને રાજકારણમાં એક ગમાર પ્રક્ષેપ ગણે છે. જોકે રાજદ્વારી કેદીઓએ તો કોઈ ખાસ પદ્ધતિસરની યોજના વિના હમેશ તેનો આશ્રય લીધો છે અને થોડીઘણી સફળતા પણ મેળવી છે. જાહેર પ્રબળ લક્ષ પોતાના તરફ ખેંચવામાં અને જેલના અધિકારીઓની શાંતિમાં ખલેલ નાખવામાં તો ઉપવાસો કરીને તેઓ હમેશ ફાળ્યા છે.

હું માનું છું કે મારા પોતાના ઉપવાસ હમેશ સત્યાગ્રહના નિયમને ચુસ્તપણે અનુસરીને થયા છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં મારી સાથેના સત્યાગ્રહીઓએ પણ પૂરા અથવા અધૂરા ઉપવાસો કર્યા હતા. મારા ઉપવાસો વિધવિધ પ્રકારના થયા છે. એક તો પેલો ૧૯૨૪ની સાલનો સફળત મૌલાના મહમદઅલીના ઘરમાં દિલ્હીમાં કરેલો ૨૧ દિવસનો હિંદુમુસ્લિમ એકચ માટેનો ઉપવાસ. મેંકડોનહડના કોમી યુદ્ધ સામે સમયની મર્યાદા બાંધ્યા વિનાનો કરેલો ઉપવાસ ૧૯૩૨ની સાલમાં ચરવડા જેલમાં થયો હતો. ૨૧ દિવસનો આત્મશુદ્ધિ માટેનો ઉપવાસ ચરવડા જેલમાં શરૂ થયો હતો. પણ ઉપવાસની સ્થિતિમાં મને જેલમાં રાખવાની જવાબદારી સરકારને લેવી ન હતી એટલે તેનું પારણું શ્રી. લેડી ઠાકરશીને ત્યાં થયું હતું. ત્યાર પછી ૧૯૩૩માં બીજો એક ઉપવાસ થયો. ચાર જ મહિના પહેલાં જે રીતે મને અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કાર્ય જેલમાંથી નીકળતા ‘હરિજન’ દ્વારા કરવાની સગવડ સરકારે આપી હતી તેવી સગવડ ફરીથી ન આપી તેના વિરોધમાં ૧૯૩૩માં એ થયેલો. સરકાર નમવું આપવા તૈયાર ન હતી, પણ તેના તળીબી સલાહકારોને એમ લાગ્યું કે હું ઉપવાસ નહિ છાડું તો ઝાઝા દિવસ જીવવાનો નથી, એટલે સરકારે મને જેલમાંથી છોડી મૂક્યો. તે પછી

૧૯૩૬માં રાજકોટનો કમનસીબ ઉપવાસ થયો. ઉપવાસ દરમ્યાન અવિચારી-પણે મેં લીધેલા એક ખોટા પગલાને લીધે તેનું જે નવલંત પરિણામ અચૂક આવત તે ન આવ્યું. આ બધા ઉપવાસો છતાં, ઉપવાસ સત્યાગ્રહના એક શસ્ત્ર તરીકે માન્ય થયો નથી. રાજકારણી લોકોએ તેને સહી લીધો છે એટલું જ. તેમ છતાં મારે એવા નિષ્ફળ ઉપર આવવું પડ્યું છે કે, આમરણ ઉપવાસ એ સત્યાગ્રહના કાર્યક્રમનું એક અત્યંત મહત્વનું અંગ છે, અને અમુક ચોક્કસ સંજોગોમાં તે સત્યાગ્રહનું સૌથી મહાન અને રામબાણ શસ્ત્ર છે. યોગ્ય તાલીમ પામ્યા વિના આવી જાતનો ઉપવાસ આદરવાને માટે દરેક જણ પાત્ર નથી. કયા સંજોગોમાં ઉપવાસ આદરી શકાય અને તેને માટે કેવી જાતની તાલીમ હોવી જોઈએ તેની વિગતોના પરીક્ષણથી આ નોંધને મારે લખાવવી નથી. પરગજુપણના (પ્રેમ શબ્દ મેં જાણી જોઈને વાપર્યો નથી કારણ કે તે કંઈક અળખામણો થયો છે.) રચનાત્મક અર્થમાં અહિંસા સૌથી સમર્થ શક્તિ છે. કારણ કે ખોટું કરનારાઓને કોઈ પણ જાતનું શારીરિક અથવા ભૌતિક નુકસાન કર્યા વિના કે કરવાનો ધરાદો પણ રાખ્યા વિના, કષ્ટસહનને માટે તેમાં પૂરતો અવકાશ મળી રહે છે. સત્યાગ્રહનો આશય હમેશાં ખોટું કરનારમાં રહેલા સદૃશ્યને જાગ્રત કરવાનો છે. કષ્ટસહન તેની દેવી પ્રકૃતિને સ્પર્શે છે અને પ્રતિકાર તેની આસુરી પ્રકૃતિને છંછેડે છે. યોગ્ય સંજોગોમાં ઉપવાસ આ પ્રકારની હિંમત કાઢીની અપીલ છે. રાજકારણીઓને રાજકીય બાબતોમાં તેનું ઔચિત્ય દેખાવું નથી તેનું કારણ એ છે કે આ સરસ શસ્ત્રનો એ એક નવીન ઉપયોગ છે.

અહિંસાનો ઐહિક બાબતોમાં ઉપયોગ કરીએ તો જ તેની કિંમત છે. તેથી પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ જીતરશે. સાચું જોતાં આપણી દુનિયાથી જુદી દુનિયા જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી, બધી જ દુનિયાઓ એક છે. આ લોક અને પરલોક એવાં બે ભિન્ન સ્થાનો જ નથી. જન્મે પુરવાર કયું છે કે દુનિયાના સમર્થમાં સમર્થ દૂરબીનથી પણ જે તારાઓ દેખી શકાતા નથી તે સૌથી દૂરના તારાઓને સમાવી લેવું સમગ્ર વિશ્વ એક અણુમાં પણ સૂક્ષ્મપણે રહેલું છે. તેથી ગુફાવાસીઓ માટે અને પરલોકમાં અગ્રસ્થાન પ્રાપ્ત કરવાને અર્થે પુણ્ય એકઠું કરવાને માટે જ અહિંસાનો ઉપયોગ મર્યાદિત રાખવો એ ખોટું છે એમ હું માનું છું. જીવનના દરેકે દરેક વ્યવસાયમાં કામ ન આવે તે સદ્ગુણનો કરો અર્થ નથી. તેથી હું કેવળ રાજકારણી વૃત્તિના લોકોને અહિંસાનો અને તેના અંતિમ સ્વરૂપ તરીકે ઉપવાસનો સહાનુભૂતિથી અને સમજાવક અભ્યાસ કરવાની વિનંતી કરું છું. (હરિજન, જુલાઈ ૨૬, ૧૯૪૨, પા. ૨૪૮)

૧૧. અહિંસાનું શું ?

પ્ર૦—પણ તમારી અહિંસાનું શું ? મુક્તિ મળ્યા પછી તમે તમારી નીતિ કેટલે સુધી ચલાવશો ?

૬૦—આ સવાલ બાંધે જ બેઠો છે. ‘હું’ શબ્દ હું દુઃકાળમાં બોલવા માટે વાપરું છું; પણ અહીં ‘હું’ એટલે હું જે રીતે હિંદની મનોવૃત્તિ સમજીું છું તે મનોવૃત્તિ એમ સમજવાનું છે. કુલ હિંદ તો આજે તેમ જ તે વખતેયે ભિન્નવૃત્તિનું હશે. રાષ્ટ્રીય સરકાર શી નીતિ અપત્યાર કરશે તે હું કહી શકતો નથી. હું કહાય ત્યાં સુધી, ઇચ્છું તોયે, જીવતોય ન હોઈ. હું હોઈ તો તો જેટલી વધારેમાં વધારે હદ સુધી અહિંસક નીતિને ખેંચી લઈ જઈ શકાય તેટલી ખેંચવા સલાહ આપું, જગતની શાંતિ અને દુનિયાની નવરચનાના કાર્યમાં હિંદનો તે જ મોટો ફાળો થશે. પણ હું ધારું છું કે હિંદમાં આટલી બધી લડાયક ભૂતિઓ છે—અને તે સૌનો દેશની સરકાર રચવામાં હાથ હશે જ—તેને લીધે રાષ્ટ્રની નીતિ કોઈક સૌમ્ય પ્રકારના યુદ્ધવાદ તરફ ઝૂકનારી હશે. હું એ આશા તો જરૂર જ રાખીશ કે, રાજકીય ક્ષેત્રમાં અહિંસાની શક્તિ દેખાડનારી છેલ્લાં બાવીસ વર્ષની બધી મહેનત ફોકટ નહિ જ ગઈ હોય, અને સાચી અહિંસાનું પ્રતિનિધિત્વ કરનારો એક બળવાન પક્ષ દેશમાં રહેશે. બન્ને પરિસ્થિતિમાં ભિન્નરાજ્યો સાથે સંધિભાવે રહેલું હિંદુસ્તાન તેમને બારે મહદગાર જ થશે. અત્યારની જેમ બંધનમાં રાખેલું હિંદ તો યુદ્ધના રથની પાછળ ખાંધેલા બારે નિરર્થક ભોંબળા જેવું છે. અણીને વખતે કહાય એ તો જોખમકારક પણ થઈ પડે.

(હરિજન; જૂન ૨૧, ૧૯૪૨, પા. ૧૬૭)

૧૨. બીજે એક વાર્તાલાપ

ધનુષતક્લીવાળા નવા રેંટિયાના શોધક શ્રી. ભારતનંદજી પોલંડ-નિવાસી સમજાતા છે. થોડા સમય પૂર્વે એક લખાણમાં પોલંડે જર્મન આક્રમણના કરેલા સામનાને ગાંધીજીએ ‘લગભગ અહિંસક’ સામનારૂપે ઓળખાવ્યો હતો. પોતાના દેશવાસીઓની આ સ્તુતિ ભારતનંદજીને ઉચિત ન લાગી. ગાંધીજીને તેમણે કહ્યું, “આપ કહો છો કે પોલ લોકોનું આચરણ ‘લગભગ અહિંસક’ કહેવાય ! મને એમ નથી લાગતું. પોલંડવાસીઓના દેશમાં તો નર્યો દ્રેષ બહારતો હતો. આપે કરેલી સ્તુતિને તેઓ પાત્ર છે એમ મને નથી લાગ્યું.”

“મારા કહાનો એવો અતિઅક્ષરાર્થ કરવા ન બેસો. જો દસ સૈનિકો પગથી માયા સુધી શસ્ત્રસજ્જ એવા હબર સૈનિકોનો સામનો કરે તો

પેલા દસનું આચરણ ‘લગભગ અહિંસક’ કહી શકાય, કારણ કે તેમની પાસે જે હિંસાશક્તિ છે તે સામાવાળાઓની સરખામણીમાં નહિ જેવી છે. પણ બાળાનો મેં લીધેલો દાખલો વધુ બંધબેસતો છે. એક બાળાએ હાથે લાંબા નખ વધાર્યા હોય અને તે પોતાની ઉપર હુમલો કરનાર પર નખ વડે અગર તો દાંત વડે સામે હુમલો કરે તો તેનું તે આચરણ ‘લગભગ અહિંસક’ છે; કારણ તેણે પૂર્વચિંતના કે તૈયારીપૂર્વક કશી હિંસા આચરી નથી. એની હિંસા બિલાડી સામે ઉદરની હિંસા જેવી ગણાવી શકાય.”

“વારુ ત્યારે. બાપુજી, હું આપને એવો જ એક સાચોસાચ બનેલો દાખલો સંભળાવું. એક રશિયન બાળા પર એક સૈનિકે હુમલો કરેલો. બાળાએ પોતાના નખ અને દાંતની મદદથી પેલા નરપશુનો સામનો કર્યો અને એને સાચે જ ચીરી પીંખી નાંખ્યો. આ આચરણને ‘લગભગ અહિંસક’ કહેવું શું ?”

મેં વચમાં જ કહ્યું : “જો એ પૂર્વવિચાર વિનાનું અને તત્ક્ષણ સૂઝી આવેલી સમયસૂચકતાનું આચરણ હોય તો એ સફળ નીવડ્યું એટલા જ ખાતર તેને થોડું જ હિંસક કહી શકાય ?”

ગાંધીજીથી કહેવાઈ ગયું, “ના !”

ભારતીય : “ત્યારે તો હું સાચે જ દુર્વિધામાં પડું છું. આપ કહો છો કે અગાઉથી વિચાર કરી રાખીને હિંસા થઈ ન હોવી જોઈએ, અને સરખામણીમાં મૂકી શકાય એવા કશા પ્રમાણમાં હિંસાની શક્તિ મોન્ડે ન હોવી જોઈએ. તો પછી આ દાખલામાં તો પેલી બાળાએ પોતાની જીતથી સાબિત કરી આપ્યું કે તેનામાં તેવી સરખામણીમાં મૂકી શકાય એવી શક્તિ હતી.”

ગાંધીજી : “મહાદેવને સરતચૂકથી ‘ના’ કહેવામાં મેં ભૂલ કરી. પેલું આચરણ હિંસક જ કહેવાય. એમાં બેઠ બળની ખરાબરી હતી.”

ભારતીય : “પણ ત્યારે શું હેતુ એ આખરી કસોટી નથી ? એક શસ્ત્રવૈદ્ય અહિંસક હેતુથી નસ્તર મૂકે છે, અગર તો એક સાંતિરક્ષક સમાજની રક્ષાને ખાતર ડામીજ માણસ સામે બળ વાપરે છે. એ બધું એ લોકો અહિંસકપણે જ કરે છે ને ?”

“હેતુ પારખવાનો અધિકારી કોણ ? આપણે માટે તો ઘણાખરા દાખલાઓમાં પ્રત્યક્ષ કૃત્ય જ કસોટીરૂપ હોઈ શકે. સામાન્યપણે આપણે કૃત્ય સામું જ જોઈએ, હેતુ સામું નહિ. ઈશ્વર જ એકલો બીતરનો હેતુ જોનારો અંતર્યામી છે.”

“તો પછી હિંસા કઈ અને અહિંસા કઈ એ પારખનારો પણ ઈશ્વર જ એકલો છે.”

“હા, ઈશ્વર જ એકલો આખરી ન્યાયનો તોળનારો છે. એમ બને કે આપણે જેને અહિંસા માનીએ તે ઈશ્વરની નજરમાં હિંસા કરે. પણ આપણે માટે તો માર્ગ દોરી મૂકેલો પડ્યો છે. વળી આપણે એ પણ જાણવું જોઈએ કે યથાર્થ અહિંસાનું આચરણ એના સાધકને વિષે તીક્ષ્ણમાં તીક્ષ્ણ બુદ્ધિમત્તા અને જમ્મત વિવેકબળ પણ માગી જ લે છે. એને હાથે ભૂલ થવી મુશ્કેલ જ હોય. મેં પોલંડ વિષે પેલા રાખ્હો લખ્યા, અને એક બાળા પોતા ઉપર હુમલો કરનાર સામે પોતાના નખદાંતનો ઉપયોગ કરે છતાં તેણે હિંસા કરી ન ગણાય એમ સૂચવ્યું, ત્યારે મારા મનમાં શો અર્થ અભિપ્રેત હતો તે તમારે સમજી લેવું જોઈએ. એમાં મુદ્દો એ છે કે, હુમલો કરનાર સામે એવી રીતે થનાર પોતાની સામેના પારાવાર બળિયા વિરોધી આગળ નમવાની સાફ ના પાડીને, મોત નિશ્ચે છે એમ સંપૂર્ણ જાણવા છતાં, પોતાની જે કંઈ અણુમાત્ર શક્તિ હોય તેટલીથી આંધળિયાં કરે છે. પોલ પ્રજા જાણતી હતી કે તેના બુકકેલુકા થઈ જવાના છે, છતાં તેણે જર્મન ધાડાંઓનો સામનો કર્યો. તેથી જ મેં તેને ‘લગભગ અહિંસક’ કહી.”

(હરિજન, સપ્ટેમ્બર ૮, ૧૯૪૦, પા. ૨૭૪)

આ જ વિષયના બીજા વધુ સંદર્ભો પહેલા પરિશિષ્ટમાં આવતા નીચેના લેખોમાં મળશે :

૩. કશી ગુપ્તતા નથી પાન ૨૦૯

ગુલામીનો પ્રતિકાર કેવી રીતે કરવો? પાન ૨૦૯

૪. અહિંસક અસહકાર કેમ? પાન ૨૧૧

૫. એક કોયડો પાન ૨૧૮

૧૦. એક ભૂલ પાન ૨૧૬

૧૧. અરે! લરકર? પાન ૨૨૦

૧૪. સામા પક્ષની દલીલ સમજવા તૈયાર છું પાન ૨૨૬

પરિશિષ્ટ ૫

૧

પાંડિત જવાહરલાલ નેહરુએ અલ્લાહાબાદમાં પત્રકારમંડળ આગળ કરેલા ભાષણમાંથી ઉતારા :—

ખ્રિસ્ત, રશિયા કે ચીન ભયમાં હોય એનો લાલ લેવા આપણે ઇચ્છતા નથી; અને એમ પણ નથી ઇચ્છતા કે ધરીસત્તાઓ છૂટે. આપણે તો જપાનીને રોકવા અને ચીનને તથા લોકતંત્ર અને સ્વતંત્રતાના વધારે વિશાળ પક્ષને મદદ કરવી છે. પણ એકલા આપણને જ નહિ પણ આપણા દ્વારા ચીનને પણ એવી જાતનું

જોખમ છે કે, ચીને કયું છે તેમ લડાઈને સાર્વજનિક લડાઈનું રૂપ આપીને આપણે તે ભયનો સામનો કરવો છે. હિંદી સરકારની તૈયારી તદ્દન અધૂરી છે. આપણે તો રાષ્ટ્રની પ્રતિકારશક્તિને જગાડવી છે.

માનસિક પ્રત્યાઘાત

આપણે એમ કરતાં જોખમ ખેડવું પડે તો પણ ચાલુ પરિસ્થિતિ સાથે કામ લેવું છે. આપણે તાત્કાલિક ભયથી આપણી રક્ષા કરવી છે, અને સ્વતંત્રતા મેળવવા કોઈ સ્થિતિનો લાભ નથી લેવો. જો આપણે નિષ્ક્રિય રહીએ તો સરકાર વિરુદ્ધની લોકલાગણી ધીરે ધીરે પડી ભાંગે અને તેથી કરીને પ્રતિકાર કરવાની લોકલાગણી પણ પડી ભાંગે. એવી ભાષા કોઈને વાપરવી હોય તો આપણે નસીબની સાથે બાજુ રમવી છે અને તે આપણે બહાદુરીથી રમીશું.

પંડિત નેહરુએ કહ્યું કે આ લડત લાંબી નહિ ચાલે પણ ટૂંકીને ઝડપી હશે. કેટલી ટૂંકી કે ઝડપી થાય તે પોતે કહી શકે નહિ, કેમ કે એનો આધાર રાષ્ટ્રની મનોદશા ઉપર છે. “આપણી આગળ સશસ્ત્ર લશ્કર નથી, થોડાક કરોડોના માનસિક પ્રત્યાઘાતો પર આપણી લડતનો આધાર છે.”

એક અમેરિકન પત્રકારના પ્રશ્નનો ઉત્તર વાળતાં પંડિત નેહરુએ કહ્યું : “આપણા કાર્યથી હિલચાલને લાભ થઈ શકશે અને સરકારના કાર્યથી એને વેગ મળી શકશે.” ‘હરિજન’માં ગાંધીજીએ પગધિયાં બતાવ્યાં છે અને અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિની બેઠક પછી એકાદ પાખવાડિયામાં પહેલું પગલું લેવામાં આવે. સરકાર પોતાના કાંઈક કાર્યથી એને વેગ આપે તો કોણ જાણે, નહિ તો એ તૈયારીનું જ પગલું હશે.

પંડિતજીએ કહ્યું, આ નિશ્ચય રોષથી નથી કર્યો, પણ જગતની ચાલુ રાજદ્વારી પરિસ્થિતિ અને લડાઈ લડવાની શ્રિષ્ટિ સરકારની પદ્ધતિનું સૂક્ષ્મ પ્રયત્નરૂપ કર્યો પછી અમે આ નિર્ણય કર્યો. મહાસભા સ્વતંત્રતાની વાત કરે છે તે સાટાના રૂપમાં છે એમ કહેવાય છે. એટલે હિંદમાંથી શ્રિષ્ટિ સત્તાને ખસેડવાની માગણીથી અંગ્રેજ લોકોને ક્રોધ ચઝ્યો છે. પણ આ માગણી તો રાષ્ટ્રવાદી હિલચાલમાં અંગભૂત છે. કહે છે કે, ‘હિંદ છોડો’ની માગણી જસા બરાબર છે અને લડાઈ પછી સ્થિતિ ચોખ્ખી થાય ત્યાં સુધી હિંદે વાટ જોવી જોઈએ.

આગળ ચાલતાં પંડિત નેહરુએ કહ્યું કે અમે આટલાં વર્ષો વાટ જોઈ. મહાસભા ૧૯૪૦માં સત્યાગ્રહ કરવાની ચાલી ઉપર હતી પણ ક્રાન્સના પતનના કારણથી લડત શરૂ કરવાનું મોકૂફ રાખ્યું હતું. કારણ કે એવી ભયભીત દશામાં ઇચ્છાંકે અમે મૂંઝવવા ઇચ્છતા નહોતા. બને ત્યાં સુધી ભયનો સામનો કરવા અમે ઇચ્છીએ છીએ. હિંદ ઉપરની જપાની ચડાઈ રોકવા અને ચીનને

મદદ કરવા ઇચ્છીએ છીએ. હું બ્રિટિશ સરકારના છાબડામાં મારો તોલ ન નાંખી શકું. કેમ કે બ્રિટિશ રાજ્યનીતિ એટલી બદ્ધમૂલ છે કે અમે કાંઈ કરી શકીએ નહિ. અસરકારક કાર્ય કરવાની કોઈ બારી નથી. હિંદ નિષ્ક્રિયપણે બેસી ન કરે એમ મહાસભા ઇચ્છે છે.

છેવટે પંડિત નેહરુએ કહ્યું કે હિંદના સામાન્ય લોકો મહાસભા આગળથી માર્ગદર્શનની અપેક્ષા રાખે છે. અને જો મહાસભા નિષ્ફળ જાય તો પરિણામે એટલી આધ્યાત્મિક મોહમુક્તિ થાય કે લોકો ભાંગી પડે. એટલે આ વિના અમારી પાસે બીજો કુપાય નથી કે અમે આ જોખમ ખેડીએ અને આખા યુરોપ તથા અમેરિકાની સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધની કલ્પના ફેરવીએ — યુનાઇટેડ પ્રેસ ('બોમ્બે ક્રોનિકલ', ૧લી આગસ્ટ, ૧૯૪૨)

૨

અલ્લાહાબાદમાં ટિળક મહારાજની પુણ્યતિથિએ પંડિત જવાહરલાલ નેહરુએ કરેલા બાષણમાંથી ઉતારા :

અમારો નિર્ણય સાચો છે એની મને પૂરી ખાતરી છે. કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યની બધી સત્તા તથા ગૌરવથી હું આ કહી શકું છું. મારું મન શાન્ત છે. અમારી આગળ પથરાયેલો રસ્તો હું સ્પષ્ટ જોઈ શકું છું. અમે એના ઉપર નિર્ભયપણે અને બહાદુરીથી વિચરીશું.

ધરી સાથે સંબંધ નહિ

પંડિત નેહરુએ કહ્યું કે આ મારે સ્પષ્ટ કરવું છે કે જપાનને મદદ કરવાનો કે ચીનને નુકસાન કરવાનો કાંઈ ઇરાદો નથી. જો અમને ફતેહ મળે તો સ્વતંત્રતા અને લોકતંત્રના પક્ષ માટે પ્રચંડ આધ્યાત્મિક શક્તિઓ મુક્ત બનશે અને જપાન તથા જર્મની સામેનો પ્રતિકાર ખૂબ વધશે. પણ જો અમને નિષ્ફળતા મળશે તો ઇચ્છાંતથી જોમ લડાશે એમ તે જપાન સામે લડશે.

‘સાચી ઘોષણા’

‘હિંદ છોડો’ એ ગાંધીજીની ઘોષણા આપણા વિચારોને બરાબર વ્યક્ત કરે છે. આ જોખમભરેલો વખતે આપણે બેસી રહીએ તો આત્મહત્યા કરી કહેવાય. એથી આપણી બધી પ્રતિકારશક્તિ પંડી ભાંગે અને આપણો નારા થાય તથા આપણે પુરુષત્વહીન બનીએ. આપણું પગલું ફક્ત આપણી સ્વતંત્રતા માટે જ નથી. આપણે તો તેથી કરીને આપણી રક્ષા કરવી છે, આપણી પ્રતિકારશક્તિને પુષ્ટ કરવી છે, અને ચીન તથા રશિયાને મદદ કરવા લડાઈને નવું સ્વરૂપ આપવું છે. આપણી આ તાત્કાલિક અને તાકીદની જરૂરિયાત છે.

લોકયુદ્ધ

“જપાન સામે તમે કેવી રીતે લડશો?” એ સવાલનો જવાબ આપતાં

પંડિત નેહરુએ કહ્યું: “અહિંસાથી અને શસ્ત્રોથી બધી શક્ય રીતે અમે લડીશું, એટલે કે લડાઈને સાવંજનિક લડાઈ બનાવીને, લોકસેના બની કરીને, પેદારા તથા ઉદ્યોગ વધારીને, એકનિષ્ઠપણે એની ઉપાસના કરીને, અને રશિયા તથા ચીનની પેટે લડીને. હુમલાખોર ઉપર વિજય મેળવવા માટે જેટલો ભોગ આપવો પડે એટલો આછો છે.

x x x x

“લડત, સતત લડત ! આ મારો મિ. એમરી અને સર રટેફર્ડ કિપ્સને જવાબ છે.” પંડિત નેહરુએ મિ. એમરી અને સર રટેફર્ડ કિપ્સનાં છેલ્લાં નિવેદનની જોશથી ટીકા કરતાં કહ્યું.

તેમણે વધારામાં કહ્યું, “હિંદના રાષ્ટ્રીય સ્વમાનના સંબંધમાં કંઈ સાદું ન થઈ શકે. મને એ જોઈને શોક તથા રોષ થાય છે કે વર્ષો સુધી કાંઈક સમાધાન મેં ઇચ્છ્યું. કારણ, મને લાગતું હતું કે શ્રિટન લીડમાં છે. એ લોકોને દુઃખ અને શોક આપ્યાં છે. મારી ઇચ્છા હતી કે મારો દેશ સ્વતંત્ર દેશ તરીકે એમની સાથે આગળ ચાલે. પણ આવાં નિવેદનોમાંથી શું સમજવું?”

(‘બોમ્બે ક્રોનિકલ,’ ઓગસ્ટ ૩૭, ૧૯૪૨)

૩

જપ્ત કરેલા દસ્તાવેજો વિષે પંડિત નેહરુનું નિવેદન

પંડિત નેહરુએ નીચલું નિવેદન બહાર પાડ્યું છે: “અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિના કાર્યાલય ઉપર પોલીસે પાડેલા દરોડામાં મળેલા કેટલાક દસ્તાવેજને બહાર પાડતી સરકારની બહેરાત હમણાં જ મેં પહેલી વાર જોઈ છે. આવા અપકીર્તિકારી ઉપાય એને લેવા પડે છે ત્યારે હિંદી સરકારની કેવી દુર્દશા થઈ છે એ જોઈને આશ્ચર્ય થાય છે. સામાન્ય રીતે એવી ચાલને જવાબ આપવાની કાંઈ જરૂર નહિ. પણ ગેરસમજાતી થાય એવો સંભવ છે, એટલે કેટલીક વાતની ચોખ્ખવટ કરવા હું ઇચ્છું છું.

“કાર્યવાહક સમિતિની ખેઠકોનો વિગતવાર હેવાલ રાખવાની અમારી રૂઠિ નથી. ફક્ત છેવટના નિર્ણયો નોંધવામાં આવે છે. આ પ્રસંગે એમ જણાય છે કે એના પોતાના દફતર માટે મદદનીશ મંત્રીએ બિનસત્તાવાર રીતે દૂકા નોંધ લીધી. આ નોંધ બહુ દૂકા અને અસંબદ્ધ છે અને કેટલાય દિવસોની લંબાયેલી ચર્ચાને લગતી છે, જે દરમિયાન હું કેટલીક વાર બે કે ત્રણ કલાક સુધી બોલ્યો હોઈશ. થોડાંક જ વાક્ય ઉતાર્યાં છે અને એને સંદર્ભથી છૂટાં પાડેલાં છે. એનાથી વારંવાર મન ઉપર ખોટી છાપ પડે છે. આ નોંધ જોવાની કે એને સુધારવાની અમારામાંથી કોઈને તક મળી નહોતી. નોંધ ઘણી અસંતોષકારક અને અપૂર્ણ અને તેથી કરીને વારંવાર ખોટી છે.

“અમારી ચર્ચામાં મહાત્મા ગાંધી હાજર નહોતા. અમારે પ્રશ્નની પ્રત્યેક ખાતુ પૂરેપૂરી વિચારવાની અને ઠરાવોના ખરડામાંના શબ્દો તથા પદોના અર્થ તોજવાના હતા. જો ગાંધીજી હાજર હોત તો આ ચર્ચા ઘણીખરી કરવી પડત નહિ, કેમ કે એ પોતાનું વલણ અમને વધારે સારી રીતે સમજવી શક્યા હોત.”

મહત્વનો લેખ

“આમ જ્યારે હિંદમાંથી અંગ્રેજને ખસેડવાનો પ્રશ્ન વિચારવામાં આવ્યો ત્યારે મેં ખતાવ્યું કે જો લશ્કર એકાએક ખસી જાય તો જપાની આગળ વધે અને નિર્વિધને દેશ ઉપર ચડી આવે. પછીથી જ્યારે ગાંધીજીએ ખુલાસો કર્યો કે હુમલો રોકવા માટે બ્રિટન તથા ખીજું લશ્કર રહી શકશે ત્યારે દેખીતી મુશ્કેલી દૂર થઈ.

“ધરીવાળા જીતશે એવી ગાંધીજીની ધારણા હતી—આ વચનના સંબંધમાં એક મહત્વની વાત હડાડી દેવામાં આવી છે. એમણે જે વારંવાર કહ્યું છે અને જેનો મેં ઉલ્લેખ કર્યો છે એ તે ગાંધીજીની માન્યતા છે કે હિંદ અને ખીજા તાબાના પ્રદેશોને લગતી પોતાની આખી નીતિ જો બ્રિટન નહિ ફેરવે તો તેને આપણા પડવાની છે. વિશેષમાં એમણે કહ્યું છે કે આ નીતિમાં જો યોગ્ય ફેરફાર કરવામાં આવે અને જો લડાઈ સાથે જ બધાં રાષ્ટ્રોની સ્વતંત્રતા માટેની લડાઈ બની જાય તો પછી મિત્રરાજ્યોનો અવશ્ય વિજય થાય.”

મહાત્માની પદ્ધતિ

“જપાન સાથેની મસલતને લગતા ઉલ્લેખ પણ ખોટા અને સંદર્ભથી તદ્દન છૂટા પાડેલા છે. અથડામણ થાય તે પહેલાં વિરોધીને ગાંધીજી હંમેશાં ચેતવણી મોકલે છે. આવી રીતે તે જપાનને હિંદથી દૂર રહેવા જ નહિ પણ ચીનમાંથી ખસી જવા કહે. ગમે તેમ પણ હિંદમાં એકેએક હુમલાખોરનો પ્રતિકાર કરવાનો એમનો નિશ્ચય હતો અને પ્રાણોત્તે પણ એમ કરવાની એમણે આપણા લોકને સલાહ આપી. લોકોએ શત્રુને કદાપિ તાબે ન થવું જોઈએ.

“જપાનને પસાર થવાનો તથા ખીજા હુક આખીને એની સાથે સુલેહ કરવાનું અમારામાંથી કોઈએ કલ્પેલું હતું એમ કહેવું તે મર્ખાઈભરેલું છે. મેં તો એમ કહ્યું હતું કે જપાન આવી માગણી કરે, પણ આપણાથી કદાપિ તે મંજૂર ન કરાય. હુમલાનો પૂરો વિરોધ કરવો એ તો અમારી આખી નીતિનો પાયો હમેશાં રહ્યો છે.”

એ. પી.

(‘બોમ્બે ક્રોનિકલ’ ઓગસ્ટ ૫ મી, ૧૯૪૨)

૪

૧૯૪૨ ના ઓગસ્ટની ૭મીએ અ. ભા. મહાસભા સમિતિ આગળ પડિત જવાહરલાલ નેહરુએ કરેલા લાપણમાંથી ઉતારા :

જો અંગ્રેજ સરકાર દરખાસ્ત સ્વીકારે તો દરેક રીતે દેશની અંદરની તથા

આંતરરાષ્ટ્રીય સ્થિતિ સુધરી નય. ચીનને લાભ થાય. મારી ખાતરી છે કે હિંદમાં કાંઈ પણ ફેરફાર થાય તેથી લાભ જ થાય. સમિતિ નાણે છે કે હિંદમાં પડેલા બ્રિટિશ લશ્કરને રહેવા દેવાનું મહાત્મા ગાંધીજીએ મંજૂર કર્યું છે, તે એટલા માટે કે હિંદને સીમાડે જપાની આક્રમણને કાંઈ સગવડ ન મળે. જે ફેરફાર કરવા ઇચ્છે છે તેઓએ આટલું મંજૂર રાખવું જોઈએ.

મહાસભા નસાનીતિ લઈ ખેડી છે એવી અમેરિકન ટીકાને ઉલ્લેખ કરીને પંડિત નેહરુએ કહ્યું કે આ એક વિચિત્ર અને આશ્ચર્યજનક આરોપ છે. આ વિચિત્ર છે કે પોતાની સ્વતંત્રતાની વાત કરતા લોકો પોતાની સ્વતંત્રતા માટે લડતા બીજા લોકો ઉપર આવો આરોપ કરે છે. છેલ્લાં ૨૦૦ વર્ષ થયાં દુઃખી એવી પ્રજા ઉપર આવું દોષારોપણ કરવું તે વિચિત્ર છે. જો આ નસો હોય તો પછી “બ્રિટિશ ભાષા આપણે ખોટી સમજીએ છીએ.”

છેવટે એમણે કહ્યું કે હવે ખેસી રહેવાનું જોખમ આપણાથી ખોટા એમ નથી, અને એવું પગલું ભરતાં ભય આવી પડે તો પણ આપણે આગળ વધવું જોઈએ.

સરકારનું વલણ હારવાદીના જેવું છે તે હું સહન કરી શકતો નથી. મારો એટલો જ ઇરાદો છે કે હારવાદીને ખસેડવા અને એને ઠેકાણે બહાદુર લડવૈયાને ખેસાડવા. (‘બોમ્બે કોનિક્લ.’ આગસ્ટ ૮ મી, ૧૯૪૨)

પરિશિષ્ટ ૬

૧૯૪૨ ના આગસ્ટની ૭ મીએ અ. ભા. મ. સમિતિ આગળ મોંલાના અબુલ કલામ આઝાદે કરેલા ભાષણમાંથી ઉતારા :

હિંદ ઉપર એવો અસાધારણ ભય ઝૂમ્યો છે કે આપણા હાથમાં સત્તા ન હોય તો આપણે એના સામા ન થઈ શકીએ. ભય હિંદુસ્તાનનાં ખારણાં ખખડાવે છે અને એ આવશ્યક છે કે તે આપણાં આંગણાંમાં ફેદી પડે કે તરત દુશ્મનને રોકવાની આપણે બધી તૈયારી કરવી જોઈએ. તે તો જ થઈ શકે જો આપણે આપણી પ્રત્યેક શક્તિ વાપરી શકીએ. અલ્લાહાબાદમાં નક્કી કર્યું કે જપાન જો દેશમાં પગ મૂકે તો આપણા અહિંસક બળમાત્રથી આપણે હુમલાનો પ્રતિકાર કરવો; પણ છેલ્લા ત્રણ મહિનામાં જગત થઈ રહ્યું નથી. તે જલદી ચાલ્યું છે. લડાઈનાં નગારાં વધારે નજીક સંભળાય છે, લોહીની નદીઓ વહે છે અને પોતાની સ્વતંત્રતા પર મધનની રક્ષા કરવા રાષ્ટ્રો લડે છે અને પોતાનું રક્ત રેડે છે.

જેથી કરીને તેઓ હુમલાખોર સાથે લડી શકે એવી સ્વતંત્રતા હિંદના લોકોને આપવા મહાસભાએ ધ્રિટન આગળ વારંવાર માગણી કરી છે. ગાદી-તકીએ બેસીને મોજ કરવા આપણે સત્તા માગી નથી. આજની દુનિયાની એ રીત નથી. આખું જગત બેડી તોડવા અને સ્વતંત્ર બનવા મથે છે. આ સ્થિતિમાં હિંદમાં કાંઈ ફેરફાર કરવો જોઈએ એમ જો આપણને લાગે, અને જગત ફેરફાર કરીએ તો જ આપણાથી બચાય એમ છે,—એમ જો આપણને લાગે તો પછી એવા ફેરફાર કરાવવા જોગ પગલાં આપણે લેવાં જોઈએ. વળી આપણાં પગલાંની આખા જગત ઉપર કેવી અસર થાય એમ છે તે પણ આપણે સાથે વિચારવાનું છે. આપણી ક્રિયા અને નિષ્ક્રિયતાનાં પરિણામ આપણે સંભાળપૂર્વક તોળી જોવાનાં છે.

હિંદી ક્યારે લડે ?

એટલે પોતાની ફરજ, જવાબદારી અને પોતાના કાર્યનું પરિણામ શું છે, અને પોતાનો હેતુ કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકાય તે પૂરેપૂરું વિચારીને ત્રણ અઠવાડિયાં પહેલાં કાર્યવાહક સમિતિએ ઠરાવ પસાર કર્યો છે. એનો અભિપ્રાય એવો છે કે કાંઈક ફેરફાર એકદમ ન કરીએ તો બ્રહ્મદેશ, મલાયા અને સિંગાપોર ઉપર વીતી તે આ દેશ ઉપર પણ વીતશે. હિંદની સલામતી, સ્વતંત્રતા અને ઇજ્જત માટે આપણે લડવું હોય તો આપણને સરકારે પહેરાવી છે તે બેડી કાઢી નાંખવી જોઈએ, મૂર્છામાંથી જાગવું જોઈએ અને તદ્દન નવી ભાવનાથી કામે લાગવું જોઈએ. પોતે જેને પવિત્ર માને છે એવી કોઈ વસ્તુ માટે પોતે લડે છે એમ જ્યારે તેઓને લાગશે ત્યારે જ આ દેશના લોકો લડશે, પોતાનું લોહી રેડશે અને જીવ આપશે. આ ફેરફાર કરવા માટે અમે વારંવાર વિનંતી કરી, પણ તેથી કાંઈ વળ્યું નહિ, એટલે કાંઈક નિશ્ચિત પગલું લેવું એ અમારી ફરજ થઈ પડી છે. એ પગલામાં આપદા તો જરૂર પડશે, પણ આપદા ભોગવવાની અને ભોગ આપવાની તૈયારી ન હોય તો આપણે કાંઈ ન કરી શકીએ. કષ્ટ ખમીને અને લડીને જ કોઈ પણ ચીજની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. જુલાઈ ૧૪મીના ઠરાવનો આ અર્થ છે. આપણે જે વલણ હંમેશાં રાખ્યું છે એની ઠરાવમાં ફક્ત પુનરુક્તિ કરી છે. કેડ ત્રણ વર્ષ પહેલાં મહાસભાએ પોતાનું વલણ સ્પષ્ટ કર્યું હતું અને લોકતંત્રના પક્ષમાં તથા ફારશીવાદ વિરુદ્ધ પડી હતી. તે પછી આપણે જે કાંઈ કર્યું છે તેમાં મૌલિક વલણથી અસંગત એવું કાંઈ નથી. આપણે હમેશાં કહ્યું છે કે જો આપણે છૂટા હોઈએ તો સ્વતંત્રતા અને લોકતંત્રના પક્ષને દિલોબ્ધનથી મદદ કરીએ. સ્વતંત્રતાને પોતાને માટે પણ આપણે ખમીએ, પણ હમણાં તો કેવળ સ્વતંત્રતાનો નહિ પણ આપણી હસ્તીનો સવાલ છે. જો આપણે બચ્યા તો સ્વતંત્રતા મેળવી શકીએ. પણ હવે તો એવી સ્થિતિ છે કે સ્વતંત્રતા વિના આપણે બચી શકીએ જ નહિ.

બે વાર કસોટી કરી

આગળ ચાલતાં મહાસભાના પ્રમુખે કહ્યું કે, બ્રિટન તથા મિત્રરાજ્યો આગળ અમે માગણી કરીએ છીએ તેને ફક્ત એક જ કસોટી લગાડી શકાય, અને તે એ કે હિંદનો ખયાવ તથા એની હસ્તી માટે સ્વતંત્રતા જરૂરી છે કે નહિ. હિંદુસ્તાન મહત્વનું રણક્ષેત્ર બન્યું છે. જો હિંદ સ્વતંત્ર હોય તો દેશમાં બંને નવો પ્રકાશ ફેલાય અને એકેએક ખૂલેથી જયઘોષ ગાણ બેઠે. લોકોનો જોને પૂરો ટેકો હોય એવો રાજ્યવહીવટ પોતાની પાછળ ન હોય તો કોઈ પણ લશ્કર આકરી લડાઈ ન લડી શકે. આપણા કાર્યને લીધે સ્વતંત્રતાનાં પક્ષપાતી રાજ્યો હારી નય એમ છે, એમ જો કોઈ સિદ્ધ કરી આપે તો આપણે આપણો કાર્યક્રમ ફેરવવા તૈયાર છીએ. પણ માંહોમાંહેની લડાઈ તથા અંધેરની કોઈ ખીક જ દેખાડતું હોય તો હું તો એને કહું કે, “માંહોમાંહેની લડાઈ લડી લેવાનો અમારો હક્ક છે, અંધેરનો સામનો કરવો એની જવાબદારી અમારી છે.”

આગળ ચાલતાં મહાસભાના પ્રમુખે કહ્યું કે, આપણી માગણીના સોનાને આમ એક વાર કરી જોયા પછી અમે તે શુદ્ધ સોનું લીધું અને એની વળી ખીજી કસોટી કરી જોઈ. તે કસોટી આ કે, આપણે ખીજી હારી નય કે દુઃખી થાય એવું તો કાંઈ કરતા નથી ?

લોકતંત્રી સત્તાઓનું જોર એનાથી ન વધે, પોતાની સ્વતંત્રતા માટે બહાદુરીથી લડતી સત્તાઓને એનાથી લાભ ન થાય, એવી જો આપણી માગણી હોત, તો આપણે તે કદી પણ રજૂ કરત નહિ. પૂરા નવ દિવસ સુધી અમે આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરી. આપણી માગણી બે વાર કરી જોયેલું શુદ્ધ કાંચન છે. પોતાના કાર્યોની અને નીતિની આવી કસોટી કરવા અંગ્રેજ સરકાર તૈયાર છે ?

મહાસભાના ટીકાકારોને જવાબ આપતાં તેમણે કહ્યું, આ કસોટી યોગ્ય છે એમ કોઈ વિચારવાન પુરુષ સ્વીકાર્યા વિના રહેશે નહિ. ટીકાકારોનું કામ છે કે અમારું વલણ બરાબર રીતે સમજે અને ફક્ત એની નિંદા જ ન કરે.

જો મહાસભાની માગણી સ્વીકારવામાં આવે તો વાઈસરોયથી માંડીને સિપાઈ લગી આખી સરકારે ભાગવું પડે,— આ સર રટેફર્ડ ક્રિસ્ટના વચનનો એમણે આ સંબંધમાં ઉદ્દેશ્ય કર્યો અને કહ્યું કે આ તો તદ્દન ખોટું નિરૂપણ છે. અમારા ઠરાવમાં અમે યોગ્ય કહ્યું કે, બ્રિટન કે મિત્રરાજ્યો હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતા જાહેર કરે કે તરત જ રાજ્યવહીવટ ચલાવવા અને લડાઈ લડવા વિષે બ્રિટનની સાથે હિંદ કરાર કરશે. બધા સરકારી અમલદાર ઉચાળા ભરીને વિલાયત નય અને પછી ત્યાંથી મસલત કરવા અહીં આવે એમ આપણે માન્યું નથી. ગાંધીજીએ વારંવાર સ્પષ્ટ કર્યું છે કે, ‘હિંદ છોડો’ની માગણીનો એટલો જ અર્થ છે કે બ્રિટિશ સત્તાનો અંત આવે; બ્રિટિશ અમલદારો અને

લશ્કર ચાલ્યાં જાય એવો અર્થ નથી. બ્રિટન અને મિત્રોનાં લશ્કર સહિત એ બધા અહીં રહેશે પણ તે આપણી સાથે કરાર કરીને જ, આજ છે તેમ આપણી ધમ્મો વિરુદ્ધ નહિ. આ ચોખ્ખી વાત ન જોવી તેમાં આત્મઘાતક અંધતા રહેલી છે.

બેથ પ્રશ્નોનો સાથે સાથે નિષ્કર્ષ

મૌલાના સાહેબે કહ્યું, કેવળ વચનોને માટે એક વખત હતો. પણ ૧૪મી જુલાઈના કારણે એક વસ્તુ સ્પષ્ટ કરી છે કે હિંદની અને જગતની એવી દશા થઈ છે કે જે કરવું છે તે તરત જ કરવું આવશ્યક છે. બ્રિટન અને મિત્રરાજ્યો આગળ આપણે જે માગીએ છીએ તે અહીં ને આ ધડીએ કરવું નેઈએ. ભવિષ્યને લગતાં ફક્ત વચનો ઉપર આપણે વિશ્વાસ નથી રાખતા. વચનભંગનો આપણને કડવો અનુભવ છે. આપણે એની સાથે ધરીસત્તા સામે લડવાનું વચન આપીએ છીએ એની તેઓને પણ શંકા છે. આજ જ મળીને, હિંદની સ્વતંત્રતા અને યુદ્ધપ્રયત્નમાં હિંદની સંપૂર્ણ સહકારિતા—આ બે સવાલનો નિકાલ કરીએ. હિંદની સ્વતંત્રતા અને હિંદ તથા મિત્રરાષ્ટ્રો વચ્ચે કરારનામાની એકસાથે જાહેરાત થાય. જો આમાં અમારા ઉપર તમને વિશ્વાસ ન હોય તો અમને પણ તમારા ઉપર વિશ્વાસ નથી.

છવટે મૌલાના સાહેબે કહ્યું કે, જ્યારે એક એક પળ મહત્વની છે, એવે ગંભીર વખતે પણ અમે મિત્રરાષ્ટ્રોને છેલ્લી ધડીની અપીલ કરવાનો, અને હિંદ તથા મિત્રરાષ્ટ્રોનો હેતુ તથા હિત એક જ છે અને હિંદુસ્તાનની માગણી સ્વીકારવામાં મિત્રોનું કલ્યાણ રહેલું છે એમ તેમને બતાવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. પણ જો મિત્રો આપણું નહિ સાંભળે તો સ્વાતંત્ર્યસિદ્ધિ માટે આપણાથી અને તે કરવાની આપણી સ્પષ્ટ ફરજ છે.

('બોમ્બે કોનિકલ', ઓગસ્ટ ૮મી, ૧૯૪૨)

પરિશિષ્ટ ૭

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનાં જાહેર ભાષણોમાંથી ઉતારા :

૧

લડાઈ હિંદની વધુ પાસે આવે છે અને મલાયા, સિંગાપોર અને બ્રહ્મદેશનું પતન થયેલું હોવાથી આપણે માથે પણ એવી વીતતી રોકવા માટે બધાં શક્ય પગલાં હિંદે વિચારવાં નેઈએ.

ગાંધીજી અને મહાસભા એમ માને છે કે, જો બ્રિટિશ આપણો દેશ છોડીને જાય તો જ એવી દુર્દશાથી બચાય એમ છે. શત્રુને દૂર રાખવા માટે લોકોની દિલસોજી ને સહકાર આવશ્યક છે. જો અંગ્રેજ દેશને છોડે તો લોકો જાગે તથા જેમ રશિયન અને ચીના લડે છે એમ લડે.

વળી ગાંધીજી માને છે કે, ન્યાં સુધી એક સામ્રાજ્યવાદી સત્તા રહે ત્યાં સુધી બીજી સામ્રાજ્યવાદી સત્તાને આ દેશનો કબજો લેવાની લાલચ રહે, અને સામ્રાજ્યવાદી મહત્વાકાંક્ષાઓની ભમરીમાં લડાઈ વિસ્તાર પામે અને ચાલુ રહે. આ અટકાવવાનો એક જ માર્ગ છે તે એ કે સામ્રાજ્યવાદી રાજ્યને અંત આણવો.

*

*

*

*

અંધાધૂંધી થાય કે અંગ્રેજ હારે એમ મહાસભા ધમ્મજીતી નથી. પણ આપણે લાચાર બની ગયા છીએ. વધુ નુકસાન થાય તે પહેલાં પડદો પાડવો જોઈએ. દેશને જો સ્વતંત્રતા મળી જાય તો મહાસભાનું ધ્યેય સિદ્ધ થઈ જાય. મહાસભા એવી પ્રતિજ્ઞા કરવાને તૈયાર છે કે જો એ ધ્યેય સિદ્ધ થાય તો મહાસભાના તંત્રને વિસર્જન કરવામાં આવશે.

—મુંબઈમાં ચોપાટી ઉપર ભાષણ, ઓગસ્ટ ૨ જી, ૧૯૪૨
(‘જોમ્મે કોનિકલ’, ઓગસ્ટ ૩ જી, ૧૯૪૨)

૨

મુસ્લિમ લીગને કે બીજા કોઈ પક્ષને ખિટન સત્તા સોંપે એટલે મહાસભા પોતાનું વિસર્જન કરવા તૈયાર છે, એમ સુરતમાં એક જાહેર સભા આગળ ભાષણ કરતાં સરદાર પટેલે જાહેર કર્યું. સરદારે ઉમેર્યું કે હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાપ્રાપ્તિ ધ્યેયને માટે મહાસભાની સ્થાપના થઈ છે, અને એ ધ્યેય સિદ્ધ થાય એટલે મહાસભા ખુશીથી કાર્ય કરતી બંધ પડશે.—એ. પી.

(‘જોમ્મે કોનિકલ’, ઓગસ્ટ ૩ જી, ૧૯૪૨)

૩

૭ મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨ને દિવસે અ. ભા. મહાસભા સમિતિ આગળ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે કરેલા ભાષણમાંથી ઉતારા :

છાની યોજના એકે નથી

પોતે કાંઈ છાની યોજના કરી છે એવા કાર્યવાહક સમિતિ ઉપર થતા આરોપનો ઉલ્લેખ કરતાં વક્તાએ કહ્યું કે, મહાસભાની યોજનામાં છાનું કાંઈ નથી. હિંદની સ્વતંત્રતા મેળવવાનાં સાધનો વિષે કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યો વચ્ચે કાંઈ મતભેદ નથી.

*

*

*

*

જપાન હિંદ પ્રત્યે પ્રેમ બતાવે છે અને એને સ્વતંત્રતાનું વચન આપે છે. પણ ધરીસત્તાના રેડિયોપ્રચારથી હિંદુસ્તાન મૂરખ નહિ બને. જો હિંદને સ્વાતંત્ર્ય મેળવી આપવાની જપાનને સાચે જ ઇચ્છા હોય તો જપાની સરકાર હજી ચીન સામે કેમ લડ્યા કરે છે ? હિંદની સ્વતંત્રતાની વાતો કરતાં પહેલાં ચીનને સ્વતંત્ર કરવાની જપાનની ફરજ છે.

મહાત્માને અનુસરે.

આવતી લડતનો ઉલ્લેખ કરત રહાર વલ્લભભાઈએ કહ્યું કે, તે કેવળ અહિંસક હશે. ઘણા લોકો કાર્યક્રમની વિગતો જાણવાને ઉત્સુક છે. જ્યારે વખત આવશે ત્યારે ગાંધીજી રાષ્ટ્ર આગળ વિગતો મૂકશે. રાષ્ટ્રને તેમનું અનુસરણ કરવાનું નોતરું મળશે. નેતાઓ પકડાઈ જાય તો પ્રત્યેક હિંદી પોતાનો નેતા અને વી એની ફરજ છે. ભોગ આપ્યા વિના કોઈ પણ પ્રજા સ્વતંત્ર થઈ નથી એટલું લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે. ('જોમ્પે ક્રોનિકલ', ઓગસ્ટ ૮મી, ૧૯૪૨)

પરિશિષ્ટ ૮

જુલાઈ ૩૧ મી, ૧૯૪૨ ને દિવસે બિહાર પ્રાંતિક મહાસભા સમિતિ આગળ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદે કરેલા ભાષણમાંથી ઉતારા :

વર્ધાના ઠરાવનો અર્થ સમજાવતાં ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદે આ વસ્તુ ઉપર ભાર દીધો કે, આજી કૈરે ફક્ત જેલ જવાનું નહિ હોય. વધારે આકરાં પગલાં લેવાશે તેથી દમન પણ આકરું હશે. ગોળીબાર થાય, ઝોમ્પ ફેંકાય, માલમિલકત જપ્ત થાય. એટલે આ બધું પોતા ઉપર આવી પડવાનું છે એવા પૂરા ભાનપૂર્વક મહાસભાવાદીઓએ લડતમાં ભળવાનું છે. નવી યોજનામાં શુદ્ધ અહિંસક સત્યાગ્રહનાં બધાં રૂપ હશે અને હિંદની સ્વતંત્રતા માટેની આ છેલ્લી લડત હશે. સત્યાગ્રહના શસ્ત્રધરમાં જે પરમશસ્ત્ર છે તે અહિંસાથી આપણે જગતની બધી હથિયારબંધ શક્તિનો સામનો કરીશું.

પણ હવે મહાસભાએ નિર્ણય કર્યો છે કે બ્રિટિશ સત્તા જય નહિ ત્યાં સુધી એકતા નહિ થાય. દેશમાં રહેલું પરદેશી તત્વ નવનવા સવાલ ઊભા કરે છે, જેનો નિકાલ કરવો કઠણ થઈ પડે છે. એટલે હવે મહાત્મા ગાંધીનો એવો નિશ્ચિત અભિપ્રાય થયો છે કે સ્વરાજ્ય વિના હિંદમાં એકતા નહિ થાય, જેકે પહેલાં પોતે એનાથી ઊલટો અભિપ્રાય ધરાવતા હતા. કડવા અનુભવ અને ક્રિપ્સના આગમનના પરિણામ ઉપરથી આ અભિપ્રાય બદલાયેલો છે.

છેવટે ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદે કહ્યું કે મહાસભાને કોઈ સાથે ઝઘડો નથી. પોતે દુઃખ વેડીને અને ભોગ આપીને વિરોધીનો હૈયાપલટો કરવાની મહાસભાને આશા છે. મને વિશ્વાસ છે કે વિરોધી પણ હિંદની સ્વતંત્રતા માટેની મોટી લડતમાં આપણી સાથે મળશે. ('જોમ્પે ક્રોનિકલ વીકલી', ઓગસ્ટ ૨૭, ૧૯૪૨)

પરિશિષ્ટ ૯

[અહીં પત્ર ૧૭મો પાનું ૧૫ જુઓ]

અટકાયતી છાવણી

સાહેબ,

૧૦ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૩

ગયા જુલાઈ માસની ૧૫મી તારીખે હિંદી સરકારે બહાર પાડેલી “૧૯૪૨-૪૩નાં તોફાનો માટે મહાસભાની જવાબદારી” એ નામની પુસ્તિકાનો મારો જવાબ તમને મોકલી આપવા માટે મેં આ છાવણીના સુપરિન્ટેન્ડન્ટને આપ્યો હતો. મારો જવાબ તમને મળ્યાની પહોંચ હજી સુધી મને મળી નથી, તો પછી પ્રસ્તુત પુસ્તિકામાં મારી સામે જે આરોપો મૂકવામાં આવ્યા છે તેના સંપૂર્ણ ખંડન તરીકે જેને હું ગણું છું તેના જવાબની વાત તો ક્યાં રહી !

હિંદી સરકારના હોમ ડિવિઝન વધારાના સેક્રેટરી,

લિ. તમારો

નવી દિલ્હી

મો. ૬૦ ગાંધી

૭૫

સર રીચર્ડ ટોટનહામ, સી. એસ. આઈ.

હિંદી સરકારનું

સી. આઈ. ઈ., આઈ. સી. એસ.

હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ, નવી દિલ્હી

હિંદી સરકારના સેક્રેટરી તરફથી

૨૦ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૩

મિ. મો. ૬૦ ગાંધીને

સાહેબ,

૧૦મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૩ના તમારા પત્રના જવાબમાં તમને એમ જણાવવાનું મને ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે, ૧૫મી જુલાઈ ૧૯૪૩નો તમારો પત્ર મળ્યો છે અને તેના ઉપર હજી વિચારણા ચલાવાય છે.

લિ.

રીચર્ડ ટોટનહામ

હિંદી સરકારના સેક્રેટરી

૭૬

હિંદી સરકારના

હિંદી સરકાર, હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ,

હોમ ડિવિઝન વધારાના સેક્રેટરી તરફથી

નવી દિલ્હી, ૧૪ ઓક્ટોબર, ૧૯૪૩

મિ. મો. ૬૦ ગાંધીને

સાહેબ,

જેમાં તમે “૧૯૪૨-૪૩નાં તોફાનો માટે મહાસભાની જવાબદારી” એ નામના સરકારી ચોપાનિયામાં પ્રગટ કરવામાં

આવેલા કેટલાક ફકરાઓને ખોટા પુરવાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે, તે તમારા ૧૫મી જુલાઈના પત્રનો જવાબ આપવાનું મને ફરમાવવામાં આવ્યું છે. આરંભમાં જ મારે જણાવી દેવું જોઈએ કે, મજૂર ચોપાનિયું પ્રજાની જાણ માટે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે; તમને ખાતરી કરાવવાને કે તમારો અચાવ મેળવવા માટે નહિ. તમારી વિનંતીથી એ ચોપાનિયું તમને આપવામાં આવ્યું હતું અને એ મોકલીને સરકારે એના ઉપર તમારી ટીકા આમંત્રી કે ધચ્છી નહોતી. પરંતુ એ વિષે સરકારને લખવાનું તમે યોગ્ય ધાયું છે તો મારે તમને જણાવવું જોઈએ કે સરકારે તમારા પત્ર ઉપર ઘટતી વિચારણા ચલાવી છે.

૨. તમારા પત્રમાં જોકે તમારાં લખાણો અને ભાષણોમાંથી લાંબા લાંબા ઉતારાઓ ટાંકવામાં આવ્યા છે ખરા, પરંતુ મહત્ત્વના મુદ્દાઓ પસંદના તમારા પોતાના વલણની બાબતમાં કોઈ નવું ચોક્કસ અને નિશ્ચયાત્મક નિવેદન અથવા તો છેવટે ૮ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨ના મહાસભાના ઠરાવમાં પરિણમતા બનાવોની પરંપરાની બાબતમાં તમે તથા મહાસભા પક્ષે જે નીતિ અપત્યાર કરી હતી તેનો સ્પષ્ટ ઇન્કાર એમાં જોવામાં આવતો નથી એથી સરકારને ખેદ થાય છે. “મહાસભાની જવાબદારી” ચોપાનિયામાં કોઈક રીતે તમને ખોટી રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે એવું સૂચવવાનો તમારા પત્રનો હેતુ હોય એમ લાગે છે. પરંતુ કઈ ખાસ બાબતમાં એમ કરવામાં આવ્યું છે એ એમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું નથી. તમે માનતા લાગો છો તેમ, જપાન તરફ સહાનુભૂતિભર્યું વલણ રાખવાનો આરોપ તમારા ઉપર મૂકવાનો પ્રસ્તુત પુસ્તિકામાં પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો નથી. અને તમારા પત્રની ૧૮મી કાંડિકામાં જેની સામે વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે તે મજૂર પુસ્તિકાના પહેલા પ્રકરણનું છેલ્લું વાક્ય તો એને આગલે પાને ટાંકવામાં આવેલા પંડિત નેહરુના પોતાના શબ્દોનો કેવળ પડથો જ હતો. જેનો તમે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પ્રસિદ્ધ થયેલા નિવેદનમાં તમે કહો છો તે પ્રમાણે એ શબ્દોનો ઇન્કાર તેમણે કર્યો નથી. જપાનના હુમલાના ઝઝૂમતા જોખમ પરત્વેની તમારી હારવાદી

દષ્ટિમાંથી તથા મિત્રરાબ્ધો જે હિંદમાંથી વખતસર ખસી ન જાય તો હિંદુસ્તાન સમરાંગણ બની જશે અને એમાં છેવટે જપાનનો વિજય થશે એવા તમારા ભયમાંથી તમારા કાર્યોની સમજૂતી ખોળવી, એ મજૂર પુસ્તિકાનો એક આશય હતો. ઉપર જોના ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે તે નિવેદન કરતી વખતે પાંડિત જવાહરલાલે પોતે પણ તમારા વિષે એ લાગણીનો નિર્દેશ કર્યો હતો તથા અલ્લાહાબાદના ઠરાવનો તમારો ખરડો એ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરે છે કે, “હિંદ ખાલી કરો”ની ચળવળ તેમ જ એનો અમલ કરવાને ધડવામાં આવેલો મહાસભાનો ઠરાવ એ બંનેમાં તમારો હેતુ એ હતો કે તમે તથા મહાસભા જપાન સાથે સુલેહ કરી શકો એવી સ્થિતિમાં તમને મૂકવામાં આવે. હિંદી સરકાર જુએ છે કે, તમારા પત્રમાં તેના આ આરોપનો રદિયો આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં નથી આવ્યો, અને એને તે હજી પણ સાચો માને છે. “હિંદમાં બ્રિટિશરોની હાજરી એ જપાનને હિંદ ઉપર ચઢાઈ કરવાને આમંત્રણરૂપ છે. જે તેઓ અહીંથી ખસી જાય તો તેમને આકર્ષનારી લાલચ દૂર થાય,” એવા તમારા નિવેદન સાથે બંધબેસે એવી આ એક જ સમજૂતી છે. વળી, તમારું આ નિવેદન તથા હિંદની ભૂમિ ઉપર મિત્રસૈન્યોની હસ્તી ચાલુ રહે એ બાબતમાં તમે પાછળથી આપેલી સંમતિ, એ બે વચ્ચે રહેલો વિરોધ મજૂર પુસ્તિકામાં બતાવવામાં આવી છે તે સિવાય બીજી રીતે તમે સમજાવી શક્યા નથી.

૩. તમે ઊભા કરેલા અનેક શાબ્દિક મુદ્દાઓમાં સરકાર ઊતરવા ચઢાતી નથી. તે તે સમયનો હેતુ સાધવા માટે તમારાં પોતાનાં જ નિવેદનોનો વખતોવખત જુદો જુદો અર્થ કરવાની તમને ટેવ હોવાથી જે દષ્ટિબિંદુનું તમારે વિષે આરોપણ કરવામાં આવ્યું હોય તેનાથી દેખીતી રીતે જ વિરોધી હોય એવા ફકરાઓ તમારાં લખાણો તથા ભાષણોમાંથી ટાંકવાનું તમને સુગમ થઈ પડે છે એ હકીકતની તે ના પાડતી નથી. પરંતુ એમાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં ગાબડાં રહી ગયાં હોવાનું તમને માલુમ પડ્યું છે એવી તમારી કબૂલાત અથવા તમે જે કહ્યું હોય તેની ઉપર વખતોવખત ભાષ્ય કરવાની કે તેની સમજૂતી આપવાની તમને જરૂર જણાઈ છે, એ હકીકત જ ગંભીર કટોકટીની

ધડીએ હિંદના સંરક્ષણ તથા તેની આંતરિક સુબેહશાંતિને અંગેની અતિથય મહત્વની બાબતમાં માની ન શકાય એવી શિથિલતાથી તમે નિવેદનો કર્યાં છે એનો પુરાવો છે. પ્રામાણિક અને પૂર્વગ્રહરહિત વાંચનારને શંકાનો જો સાદો સરળ અર્થ સમગ્રાય તે જ અર્થ લઈને સરકાર તમારાં નિવેદનોનો અર્થ કરી શકે. અને એ સમય દરમ્યાનનાં તમારાં વચનોના સામાન્ય વલણની “મહાસભાની જવાબદારી”માં વસ્તુતઃ કશી ગેરરજૂઆત થવા પામી નથી એની સરકારને ખાતરી છે.

૪. ૧૯૪૨ ના જુલાઈ માસની ૧૪મી તારીખે તમે ભરેલી પત્રકારોની પરિષદના “એસોશિયેટેડ પ્રેસ”ના હેવાલમાં તમારે નામે ચઢાવવામાં આવેલા એક વાક્યનો ઇન્કાર કરવાના દેખીતા પ્રયત્નમાં તમે તમારા પત્રમાં ઘણી જગ્યા રોકી છે. એ હેવાલમાં તમે એમ કહ્યું હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે કે, “હવે એક વધુ તકને માટે અવકાશ જ નથી, છેવટે આ તો ખુલ્લો બળવો છે.” આ સંદેશો એ વખતે હિંદભરનાં છાપાંઓમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. ૧૯૪૩ ના જૂનની ૨૬મી તારીખે જ એની તમને જાણ થઈ એમ તમે સરકાર પાસે મનાવવા ઇચ્છો છો. એ સંદેશમાં તમારું કહેવું બરાબર રીતે રજૂ થયું ન હોય તો એ વખતે એ હકીકત તમારા ધ્યાન ઉપર ન લાવવામાં આવે અથવા તો એ પછીનાં અઠવાડિયાંઓમાં તમે છૂટા હતા તે દરમ્યાન એનો ઇન્કાર કર્યા વિના તમે એને એમ ને એમ ચાલવા દો એ વસ્તુ સરકારને અસંભવિત જોવી લાગે છે.

૫. હિંદી સરકાર એ પણ જુએ છે કે, રમખાણો માટેની જવાબદારી સરકાર ઉપર નાખવાનો તમે હજી પણ પ્રયત્ન કરો છો. એને માટે તમે દર્શાવેલાં કારણો તેને સાવ નજીવાં લાગે છે અને નામદાર વાઇસરોય સાથેના તમારા પત્રવહેવારમાં એનો જવાબ અપાઈ ચૂક્યો છે. એ રમખાણો “ખુલ્લા બળવા”ની તમારી જાહેરાત તથા તે પહેલાં કરવામાં આવેલા પ્રચારનાં સ્વાભાવિક અને જાણી શકાય એવાં પરિણામો હતાં એ મુદ્દો “મહાસભાની જવાબદારી”ની

પુસ્તિકાએ સ્પષ્ટપણે પુરવાર કર્યો છે. એ પરિણામો તમે પોતે કળા શક્તા હતા એ વસ્તુ ૧૯૨૨ ની સાલમાં અદાલત સમક્ષ તમે પોતે કરેલા નિવેદન ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. એ વખતે “ચૌરીચોરાના શેતાનિયતભર્યા ગુનાઓ તથા મુંબઈના ગાંડપણુભર્યા અંત્યાચારો”ની જવાબદારી ખંખેરી નાખવાનું તમારે માટે અશક્ય છે એમ તમે કબૂલ કર્યું હતું અને જણાવ્યું હતું કે, તમે અગ્નિ સાથે ગેલ કરી રહ્યા હતા એની તમને ખબર હતી, છતાંયે તમે ‘એ’ જોખમ ખેડ્યું હતું અને ફરીથી પણ તમે એમ જ કરો. હવે જો તમે એમ કહેવા માગતા હો કે, એ પરિણામો અણચિંતવ્યાં અને અણધાર્યાં હતાં તો ખુદ એ હકીકત જ તમારા અનુયાયીઓના પ્રત્યાધાતો સમજવાની તમારી અશક્તિની કબૂલાતરૂપ છે. તમારે અને મહાસભાને નામે કરવામાં આવેલાં હેવાનિયતભર્યાં કાર્યોને વખોડી કાઢવાને બદલે એનો બચાવ કરવાનો, નહિ તો એનો રદિયો આપવાનો હવે તમે પ્રયાસ કરો છો. તમારી સહાનુભૂતિ ક્યાં રહેલી છે એ સ્પષ્ટ છે. “કરંજે થા મરંજે”ના તમારા પોતાના મંદેશાની સમજૂતીરૂપે તમારા પત્રમાં એક પણ શબ્દ નથી. તેમ જ પુસ્તિકાના ૧૦મા પરિશિષ્ટમાં ટાંકવામાં આવેલા તમારા સંદેશા વિષે પણ એમાં કશો પ્રકાશ પાડવામાં નથી આવ્યો. એનો જો તમે ઇન્કાર ન કરી શકો તો, રમખાણો થવા પામ્યાં તે વખતે કેઈ પણ ચળવળ શરૂ કરવામાં આવી નહોતી, એવા તમારા દાવાનું એ પૂરેપૂરી રીતે ખંડન કરે છે.

૬. હવે તમારો પત્ર પ્રસિદ્ધ કરવાને વિષે. એ બાબતમાં પ્રથમ તો મારે તમને તમારી સ્થિતિની યાદ આપવાની છે. એ વિષે આગળ ઉપર તમને સમજૂતી આપવામાં આવી છે. તે એ છે કે, અટકાયત માટેનાં કારણોમાં જ્યાં સુધી કશો ફેરફાર થાય નહિ ત્યાં સુધી સરકાર તમને ગ્રંજ સાથે સંપર્ક સાધવાની સગવડો આપવા તૈયાર નથી, તેમ જ તમારા પ્રચારકાર્યના આડતિયા બનવા પણ તે તૈયાર નથી. બીજું, તમને હું એ બંતાવી આપવા માગું છું કે, ૮મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨નો મહાસભાનો ઠરાવ થયો તે અગાઉ ધણી મહિનાઓ દરમિયાન, તમારી ધરપકડ થઈ તે પહેલાં, તમારો અર્થ

અસંદિગ્ધ રીતે સ્પષ્ટ કરવાની તમને પૂરતી તક મળી હતી. તમારા પોતાના અનુયાયીઓએ તમારા ધરાદાઓનો સરકારે ક્યોં તે જ અર્થ ક્યોં એ હકીકત વધારે ખુલાસાને માટે કાંઈ અવકાશ રાખતી નથી. એથી કરીને મારે તમને જણાવવાનું કે, તેને યોગ્ય લાગે ત્યારે અને તે સિવાય સરકાર તમારો પત્ર પ્રસિદ્ધ કરવા ધારતી નથી. પરંતુ તેના આ નિર્ણયથી તેને યોગ્ય લાગે તે વખતે અને તે રીતે તેના ઉપર તમે સ્વેચ્છાપૂર્વક લખેલા પત્રમાં સમાયેલી કબૂલાતોનો ઉપયોગ કરવાની સરકારની સ્વતંત્રતાને આધ આવતો નથી.

૭. મહાસભાનો બળવો અને તેના અંતમાં બનેલા બનાવોની તમારી જવાબદારીમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટેનો કાંઈક ધરાદો તમારા આ પત્રનો હોય તો તે આખતમાં સરકાર સખેદ જણાવે છે કે, એને તે તમારી એ જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરનાર તરીકે સ્વીકારી શકતી નથી, તેમ જ તમારું વાજખીપણું પુરવાર કરવાના ગંભીર પ્રયાસ તરીકે પણ તે તેને સખેદ સ્વીકારી શકતી નથી. વળી તે સખેદ એ હકીકતની નોંધ લે છે કે, ૧૯૪૨ ના ઓગસ્ટની ૮ મી તારીખના મહાસભાના ઠરાવથી અંગત રીતે જુદા પડવાનાં, એ ઠરાવ પસાર થયા પછી તમારે નામે થયેલા બચંકર અલાચારોને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વખોડી કાઢવાનાં, વિજય મળતાં સુધી ધરીસત્તાઓ અને ખાસ કરીને જપાન સામે યુદ્ધ ચલાવવા માટે હિંદની સઘળી સાધન-સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવાની તરફેણ કરવાનાં, અને ભાવીમાં સારા આચરણ માટેની ખાતરી આપવાનાં પગલાં એ પત્રમાં તમે કશાંયે લીધાં નથી. અને, તમારા વલણમાં કશો ફેરફાર છે નહિ, તથા જે કારણે તમારી તથા મહાસભાની કારોબારી સમિતિના સભ્યોની પ્રવૃત્તિ ઉપર અંકુશ મૂકવાનું જરૂરી થઈ પડ્યું છે તે નીતિનો કોઈ પણ રીતનો ઇન્કાર પણ છે નહિ, એટલે તમારા મજબૂર પત્ર અંગે આગળ કશું સરકાર કરી શકે એમ નથી.

હિ. તમારો

રીચર્ડ ટોડનહામ

હિંદી સરકારના વધારાના સેક્રેટરી

સાહેબ,

અટકાયતી ઠાવણી,

૨૬ ઓક્ટોબર, ૧૯૪૩

૧૪ મી તારીખના તમારા પત્રની પહોંચ હું સ્વીકારું છું. એ પત્ર મને ચાલુ માસની ૧૮ મી તારીખે મળ્યો હતો.

૨. “૧૯૪૨-૪૩નાં તોફાનો માટે મહાસભાની જવાબદારી” એ નામના સરકારી પ્રકાશનમાં મારી સામે મૂકવામાં આવેલા આરોપોનો મેં વાળેલો જવાબ પોતાનો હેતુ પાર પાડવામાં, એટલે કે એ આરોપોની આખતમાં મારી નિર્દોષતાની સરકારને ખાતરી કરાવવામાં, નિષ્ફળ નીવડ્યો છે એ તમારા કાગળ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. મારી પ્રામાણિકતાની આખતમાં સુધ્ધાં શંકા ઉઠાવવામાં આવે છે.

૩. હું એ પણ જોઉં છું કે, એ આરોપો ઉપરની ‘ટીકાઓ’ પણ તે ધ્વંષી નહોતી. આવી આખતો અંગેની સરકારની પહેલાંની જાહેરાતોએ મને એથી ઊલટું વિચારવાને પ્રેર્યો હતો. એ ગમે તેમ હો, તમારો તાજેતરનો પત્ર જવાબ માગી લે છે.

૪. મારા અભિપ્રાય મુજબ, ગયા જુલાઈ માસની ૧૫ મી તારીખના મારા પત્રમાં, તમારા જે પત્રનો હું જવાબ આપી રહ્યો છું તેમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલા અધાયે આરોપોનો મેં સ્પષ્ટ જવાબ આપ્યો હતો. હિંદની સ્વતંત્રતા માટેની લડત દરમ્યાન મેં જે કંઈ કયું કે કહ્યું છે તેને માટે મને જરાયે પસ્તાવો થતો નથી.

૫. ૧૯૪૨ ના ઓગસ્ટની ૮ મી તારીખના મહાસભાના ઠરાવની આખતમાં, તે નિર્દોષ છે એટલું જ નહિ પણ અધી રીતે સારો છે એવા મારા અભિપ્રાયને યાજીએ રાખીએ તોયે, એમાં કોઈ પણ રીતે ફેરફાર કરવાની કાયદેસરની કશી સત્તા મારી પાસે નથી. એ ઠરાવ જોણે પસાર કર્યો તે સંસ્થા જ, એટલે કે અખિલ હિંદ મહાસંમિતિ જ એમ કરી શકે. બેશક તે પોતાની કારોબારી સમિતિની દોરવણી પ્રમાણે ચાલે છે. સરકાર એ વાત જાણે છે કે, પરિસ્થિતિની ચર્ચા કરવાને તથા તેમના વિચારો જાણવાને કારોબારી સમિતિના સભ્યોને મળવાની મેં દરખાસ્ત કરી હતી. પરંતુ મારી દરખાસ્ત તરછોડવામાં આવી. હું એમ માનતો હતો અને હજી પણ

માનું છું કે તેમની સાથેની મારી વાતચીત સરકારની દૃષ્ટિએ પણ અમુક અંશે કીમતી નીવડત. એથી કરીને હું મારી દરખાસ્ત ફરીથી કરું છું. પરંતુ સરકાર મારા પ્રામાણિકપણા વિષે સાશંક હોય ત્યાં સુધી તે એવી કીમતી નહિ નીવડે. પણ આવા પ્રકારની અડચણ હોવા છતાં એક સત્યાગ્રહી તરીકે યુદ્ધપ્રયાસની દૃષ્ટિએ હું જેને સારું અને તાત્કાલિક મહત્ત્વનું ગણું છું તે મારે ફરીથી કહેવું જોઈએ. પરંતુ હું મારા હાલના વિચારોને વળગી રહું ત્યાં સુધી મારી દરખાસ્તનો સ્વીકાર થવાનો સંભવ ન હોય તથા સરકારને એમ લાગતું હોય કે મારી અનિષ્ટ અસર જ લોકોને દુષિત કરે છે તો કારોબારી સમિતિના સભ્યો તથા બીજા અટકાયતી કેદીઓને છોડી દેવા જોઈએ એમ મારું કહેવું છે. જે વખતે કરોડો હિંદ-વાસીઓ નિવારી શકાય એવો ભૂખમરો વેડી રહ્યાં છે તથા એને કારણે હજારો મરે છે, ત્યારે જેમની શક્તિ તથા જેમને કેદમાં રાખવા માટે ખર્ચવામાં આવતાં નાણાંનો સંકટ-નિવારણના કાર્યમાં સફળપ્રયોગ કરી શકાય, તેવાં હજારો સ્ત્રીપુરુષોને કેવળ શક ઉપરથી અટકાયતમાં રાખવામાં આવે, એ ન સમજી શકાય એવું છે. ગયા જુલાઈ માસની ૧૫ મી તારીખના મારા પત્રમાં મેં કહ્યું હતું તેમ, ગઈ વખતના ગુજરાતના ભયંકર રેલસંકટ વખતે તેમ જ બિહારના એટલા જ ભયંકર ધરતીકંપ વખતે મહાસભાવાદીઓએ તેમની વહીવટી, સર્જક તથા માનવદયાનાં કાર્યો કરવા માટેની પોતાની યોગ્યતા સારી પેઠે પુરવાર કરી હતી. જે વિશાળ સ્થાનમાં મને અટકાયતમાં રાખવામાં આવ્યો છે તથા મારી આસપાસ મોટા ચોકીપહેરો છે તેને હું જાહેર નાણાંની ખર્ચાદી તરીકે લેખું છું. કોઈ પણ જેલમાં મારા દિવસો વિતાડવા હું રાજી છું.

૬. મારા “સારા આચરણ” માટેની “સંતોષકારક ખાતરી”ની ખાતરીમાં હું એટલું જ કહી શકું કે, કોઈ પણ વખતે મેં અઘટિત આચરણ ક્યું હોય એની મને ખબર નથી. હું ધારી લઉં છું કે, મારા આચરણ વિષે સરકારને જે છાપ પડી છે તે “૧૯૪૨-૪૩નાં તોફાનો માટે મહાસભાની જવાબદારી”, જેને મેં ટૂંકમાં તહોમતનામું કહ્યું છે, તેમાં રજૂ કરવામાં આવેલા આરોપોમાંથી

જોઈ લેવાની છે, અને એ આરોપોનો મેં સમગ્રપણે ઇન્કાર કર્યો છે એટલું જ નહિ, પણ સરકાર ઉપર મેં સામા આરોપો મૂક્યા હોવાથી મને લાગે છે કે, એ બંને તટસ્થ પંચ આગળ મૂકવાને તેણે સંમત થવું જોઈએ. એ આરોપોમાં માત્ર એક વ્યક્તિ જ નહિ પણ એક મોટી રાજકીય સંસ્થા સંડોવાયેલી હોવાથી, એ માટે પરસ્પરની ચર્ચા અને પ્રયાસને સરકાર અનિચ્છનીય અને કે અથવા વ્યર્થ લેખતી હોય તો એનો નિર્ણય પંચ મારફતે કરાવે. એ યુદ્ધપ્રયાસ માટે મહત્વની વસ્તુ છે, એમ હું માનું છું.

૭. મને ન્યાય કરવાને ખાતર ગયા જુલાઈ માસની ૧૫ મીએ લખેલો મારો કાગળ પ્રસિદ્ધ કરવાની મારી વિનંતિ તમારે પત્ર નકારે છે. પરંતુ એમ કરતાં તમે મને જણાવે છો કે, “તેના આ નિર્ણયથી તેને યોગ્ય લાગે ત્યારે અને તે રીતે તેના ઉપર તમે સ્વેચ્છાપૂર્વક લખેલા પત્રમાં સમાયેલી કબૂલાતોનો ઉપયોગ કરવાની સરકારની સ્વતંત્રતાને બાધ આવતો નથી.” હું એટલી જ આશા રાખી શકું કે, “૧૯૪૨-૪૩નાં તોફાનો માટે મહાસભાની જવાબદારી”માં કરવામાં આવ્યું છે તેમ એમાંથી વીણી કાઢેલા બ્રામક ઉતારાઓ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે એવો એનો અર્થ નથી. સરકાર જ્યારે પણ એનો જાહેર ઉપયોગ કરવાનું યોગ્ય ધારે ત્યારે મારો આખોય પત્ર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે એવી મારી વિનંતિ છે.

હિંદી સરકારના વધારાના મંત્રી, (હો. ડિ. ૦),

લિ. તમારો

નવી દિલ્હી

મો. ૦ ક૦ ગાંધી

૭૮

હિંદી સરકારના વધારાના મંત્રી, (હો. ડિ. ૦) તરફથી

નવી દિલ્હી,

નવી દિલ્હી

૩ નવેમ્બર, ૧૯૪૩

મિ. મો. ૦ ક૦ ગાંધીને

સાહેબ,

૨૬મી ઓક્ટોબરના તમારા પત્રની પહોંચ સ્વીકારવાનું મને દરમાવવામાં આવ્યું છે. એના ઉપર વિચારણા ચલાવવામાં આવે છે.

લિ. તમારો

રી. ટોટનહામ

હિંદી સરકારના વધારાના મંત્રી

હિંદી સરકાર (હો. ડિ.)
નવી દિલ્હી
૧૮ નવેમ્બર, ૧૯૪૩

હિંદી સરકારના વધારાના મંત્રી, (હો. ડિ.) તરફથી

મિ. મો. ક૦ ગાંધીને

સાહેબ,

૨૬મી ઓક્ટોબરના તમારા પત્રની બાબતમાં મને એમ જણાવવાને ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે, ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટની ૮મી તારીખના મહાસભાના ઠરાવ પ્રત્યેના તમારા વલણમાં કશો ફેર પડ્યો ન હોવાથી તથા કારોબારી સમિતિના કાર્ધ પણ સભ્યનેા મત તમારાથી જુદો પડે છે એવું કશું સૂચન સરકારને તેમના તરફથી મળ્યું ન હોવાને કારણે તમારી વચ્ચેની મુલાકાતથી કશો ઉપયોગી હેતુ પાર પડે એમ લાગતું નથી. કાર્ધ શરતોએ એ દરખાસ્ત ઉપર સહાનુભૂતિભરી વિચારણા થઈ શકે તેની તમને તથા તેમને બરાબર ખબર છે.

વધારામાં જણાવવાનું કે, તમારા પત્રમાંના બીજા બધા મુદ્દાઓની નોંધ લેવામાં આવી છે.

લિ. તમારો
રી. ટોટનહામ
હિંદી સરકારના વધારાના મંત્રી

૬
શ્રીમતી કસ્તુરબા ગાંધી અંગેનો
પત્રવહેવાર

૮૦

અટકાયતી છાવણી
તા. ૧૨-૩-૪૩

પ્રિય કર્નલ ભંડારી,

આજે સવારે થયેલી વાતચીતના સંબંધમાં અમે નીચે જણાવેલી હકીકતો તમારા ધ્યાન ઉપર લાવવા ઇચ્છીએ છીએ.

૨૮૫

શ્રીમતી કસ્તુરબા ગાંધી સસણીના દરદથી લાંબા વખતથી પીડાય છે અને એ દરદ તેમનામાં ધરૂં કરી બેઠું છે. તેમની નાની શ્વાસ-નળીઓ સૂજી ગઈ છે. કેટલાક સમયથી તેઓ ગળાના સોજથી થતી પીડાની પથુ ફરિયાદ કરે છે. કેટલીક વાર તેમને હૃદયની પીડા થઈ આવે છે અને તેના ધબકારા અતિશય ઝડપી થઈ જાય છે; તે એટલે સુધી કે, મિનિટે ૧૮૦ના વેગથી એ થાય છે. તમે જોયું હશે કે, ઘણી વાર — ખાસ કરીને સવારે — તેમનું મોં તથા આંખનાં પોપચાં ફૂલી જાય છે. તેમની શારીરિક નળનાઈ તેમની માનસિક સ્થિતિ ઉપર અસર કરી રહી છે, જોકે ગાંધીજીની સોખત ઘણે અંશે તેને હળવી કરે છે. આ બધું ધ્યાનમાં લેતાં અમે એવા અભિપ્રાય ઉપર આવ્યાં છીએ કે, આખો વખત તેમની સાથે રહીને તેમની બરદાસ કરે એવો સાથી તેમને આપવો જોઈએ. તેમની જ ભાષા બોલનાર અને તેમની અંગત ઓળખાણ-વાળો સાથી એ કાર્યમાં વધુ સફળ નીવડે એવો સંભવ છે.

ગાંધીજીની બાબતમાં, અમારો એવો અભિપ્રાય છે કે, લગભગ એક માસ સુધી તેમની કાળજીભરી સારવાર અને સંભાળની જરૂર પડશે. એટલા વખત સુધી કનુ ગાંધીને અહીં રહેવા દેવામાં આવે તો તે ઉત્તમ થશે; કેમ કે, ગાંધીજી માટે તેમને ભક્તિ છે અને તેમની જરૂરિયાતો આગળથી કળી જવાને તે કેળવાયેલા છે. સરકારને બાધ ન હોય તો, તેમની જરૂર હોય ત્યાં સુધી તે અહીં રોકાવાને ઉત્સુક છે.

લિ. તમારા

એમ. ડી. ગીલ્ડર

સુશીલા નાયર

૮૧

૧૮ માં નવેમ્બર ૧૯૪૩ના દિને મુંબઈ સરકારના સેક્રેટરીને લખેલા પત્રમાંથી ઉતારા :

“ . . . મને લાગે છે કે, જેમને મારી સાથે રાખવામાં આવ્યાં છે તેમને એટલાજ માટે વધારાની મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડે છે. કેમ કે, એકલાં ડૉ. સુશીલા નાયરને જ નહિ પણ બીજાંઓને પણ એ રીતે સોસવું પડે છે. આમ ડૉ. ગીલ્ડરને તેમનાં બીમાર પત્ની

તથા પુત્રીને મળવા દેવામાં આવતા નથી. નાનકડી મનુ ગાંધી ન તો તેના પિતાને કે ન તેની બહેનોને મળી શકે. તેમ જ મારી પત્ની પણ તેના પુત્રોને કે પૌત્ર પૌત્રીઓને ન મળી શકે. એ પ્રતિબંધોને અકારા લાગતા હોય તો મનુ ગાંધી બહાર ચાલી જઈ શકતી હતી એ હકીકતને હું ઝાઝું વળૂદ નથી આપતો. હું એ પણ જાણું છું કે, તે ઘણી જ બીમાર થઈ ગઈ ત્યારે મારા પુત્ર રામદાસને તેની માની મુલાકાત લેવા દેવામાં આવી હતી. કેદીઓના આ સામાન્ય હકોનો આ નકાર હું સમજી શકતો નથી. મારી બાબતમાં તેની ખાસ ધતરાજી હોવાને કારણે સરકારે મારી સામે મૂકેલા પ્રતિબંધો હું સમજી શકું છું. પરંતુ બીજાઓ ઉપર મૂકવામાં આવેલા પ્રતિબંધો હું સમજી શકતો નથી; સિવાય કે, જેમને અમારો હવાલો સોંપવામાં આવ્યો છે તેમના ઉપર સરકારનો ધતબાર ન હોય. મેં જેમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એવા પ્રકારના તારો સાથે તથા મારી સાથેના અટકાયતીઓની મુલાકાત લેવાની જેમને પરવાનગી આપવામાં આવે એવાઓ સાથે કેમ્પના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ કે ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ સુધ્ધાં કેમ કામ ન લઈ શકે એ હું આ સિવાય બીજી કોઈ પણ રીતે સમજી શકતો નથી.

આ બાબતમાં હું વિનાવિલંબે રાહત આપવાની વિનંતિ કરું છું.

૧૯.

મે. ૧૦ ૬૦ ગાંધી

૮૨

અટકાયતી છાવણી,
૨ જાન્યુઆરી, ૧૯૪૪

સાહેબ,

થોડા દિવસ ઉપર શ્રી. કરતુરબા ગાંધીએ પોતાની સારવારમાં મદદ કરવા માટે પૂનાના ડૉ. મહેતાને બોલાવવાનું જોશોના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલને તથા કર્નલ શાહને કહ્યું હતું. તેમની એ વિનંતીનું કશું જ પરિણામ આવ્યું લાગતું નથી. હવે તે એ વિષે આગ્રહી બન્યાં છે, અને એ બાબતમાં મેં સરકારને લખ્યું છે કે કેમ એમ તે મને પૂછે છે. એથી કરીને, ડૉ. મહેતાને અહીંયાં આવવાની તત્કાલ પરવાનગી આપવામાં આવે એમ હું જણાવું છું. મને તથા મારા પુત્રાને તેમણે

એમ પણ જણાવ્યું છે કે, આયુર્વેદ જાણનાર કોઈ વૈદ તેમને તપાસે એવી તેમની ઇચ્છા છે. માગવામાં આવે ત્યારે આવા પ્રકારની મદદ તે આપી શકે એવી સત્તા આઈ. જી. પી. ને આપવામાં આવે એવી મારી સૂચના છે. કનુ ગાંધીને એકાંતરે દરદીને મળવાની પરવાનગી આપવામાં આવી છે; તેમની સારવાર માટે તેમને આખો વખત છાવણીમાં રહેવા દેવામાં આવે એવી મેં વિનંતિ કરી હતી, તેનો મને હજી પણ જવાબ મળ્યો નથી. દરદીમાં સુધારાનાં કશાં ચિહ્નો જણાતાં નથી અને દિવસે દિવસે રાત્રે સારવાર કરવાની આવશ્યકતા પણ વધતી જાય છે. દરદીની કનુ ગાંધીએ પહેલાં સારવાર કરેલી હોવાથી તે એક આદર્શ ઇરદાસી છે. અને ખાસ વસ્તુ તો એ છે કે, તેમની આગળ વાહો વગાડીને તથા ભજનો ગાઈને તે તેમને આરામ આપી શકે છે. હાલના દયાળુમાંથી વહેલામાં વહેલી તકે રાહત આપવાની હું વિનંતી કરું છું. આ વસ્તુને અત્યંત તાકીદની શેખવામાં આવે એમ હું ઇચ્છું છું.

છાવણીના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મને જણાવે છે કે, મુલાકાત લેનારાઓ આવે ત્યારે માત્ર એક જ ઇરદાસી હાજર રહી શકે. આજ સુધી તો જરૂર પડે ત્યારે એકથી વધારે ઇરદાસી તેમની સારવારમાં રહેતા હતા. જરૂરિયાતની બાબતમાં સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પોતાની સમજ પ્રમાણે નિર્ણય કરતા. પરંતુ મુશ્કેલી ઊભી થતાં મેં એ વસ્તુ આઈ. જી. પી. આગળ રજૂ કરી, એને પરિણામે એવો હુકમ નીકળ્યો કે વધારામાં એક દાકતર હાજર રહી શકે. મારે જણાવવું જાઈએ કે, દરદીની હાલત વિષેના અજ્ઞાનથી યા તો તે વિષેની બેપરવાઈને કારણે એ હુકમ કરવામાં આવ્યો છે. તેમને એક કરતાં વધારે માણસોની મદદની જરૂર રહે છે. એથી કરીને, તેમની સારવાર કરનારાઓની સંખ્યા ઉપર કશો પ્રતિબંધ ન હોવો જોઈએ એવી મારી માગણી છે.

દરદીને આપવામાં આવતી સગવડોમાં વિવેકનો દુઃખદ અભાવ જોવામાં આવે છે, એ વસ્તુ જો છાની રાખું તો હું ખોટો કહું. દરદીની સારવાર કરનારાઓની હાજરીને અંગેનો હુકમ આવી સત્તામણીનો સૌથી આકરો દાખલો છે. આ ઉપરાંત, સર્ગાસંબંધીઓની મુલાકાત

દરમ્યાન સારવાર કરનારાઓને હાજર રહેવા દેવાની છૂટ જે હેતુ માટે આપવામાં આવી છે, તે આ હુકમથી માર્યો જાય છે. વળી, મારા ત્રણ પુત્રો પૂનામાં છે. એમાંના સૌથી મોટા પુત્ર હરિલાલ — જે અમારા હાથથી ગયો છે — તેને ગર્ભ કાઢે અહીં આવવા દેવામાં આવ્યો નહોતો. એનું કારણ એ હતું કે, એને ફરીથી આવવા દેવા માટે આઈ. જી. પી. ને કશી સૂચનાઓ નહોતી. પરંતુ દરદી તો સ્વાભાવિક રીતે જ તેને મળવાને અતિશય ઉત્સુક હતી. સત્તામણીનો એક વધુ દાખલો ટાંકીશ. જેમને અહીં આવવાની પરવાનગી આપવામાં આવી છે તે મુલાકાતીઓને, તેઓ આવે ત્યારે દરેક વખતે, સરકારની મુંબઈની કચેરીને પરવાનગી માટે અરજી કરવી પડે છે. પરિણામે બિનજરૂરી વિલંબ અને હૈયાખળાપો થવા પામે છે. મારા ધારવા પ્રમાણે આ મુશ્કેલી એટલા માટે ઊભી થાય છે કે, મારી વિનંતીઓ મુંબઈ પહોંચ્યાડવી તે સિવાય સુપરિન્ટેન્ડન્ટ કે આઈ. જી. પી. નું ખીજું કશું કામ નથી.

શ્રી. કરતુરઆ સરકારનાં દરદી છે અને તેમના પતિ તરીકે એમને વિષે મારે કશું કહેવાનું ન હોય, એ હું બરાબર સમજું છું. પરંતુ, છોડી મૂકવાને બદલે તેમના હિતનો ખ્યાલ કરીને જ તેમને મારી સાથે રાખવામાં આવ્યાં છે એમ સરકારે જણાવેલું હોવાથી, તેમની ઇચ્છાઓ અને લાગણીઓ રજૂ કરવામાં સરકાર ઇચ્છે તથા તેની કદર ખૂબે એવું હું કરી રહ્યો છું એમ નથી ? તે સાબં થાય એ અથવા ધીમે ધીમે તે મૃત્યુ તરફ જઈ રહ્યાં હોય તો તે કાળ દરમ્યાન કંઈ નહિ તો તેમને માનસિક શાંતિ મળે એ જોવાનું મારું તેમ જ સરકારનું ઉભયનું કર્તવ્ય છે. કોઈ પણ પ્રકારની કર્કશતા તેમના ઉપર માડી અસર કરે છે.

લિ. તમારો

હિંદી સરકારના હોમ ડિપાર્ટમેન્ટના

મો. ૬૦ ગાંધી

વધારાના સેક્રેટરીને,

નવી દિલ્હી

અટકાતી છાવણી
૨૭ જાન્યુઆરી, ૧૯૪૪

મુંબઈ સરકારના હોમ ડિપાર્ટમેન્ટના
સેક્રેટરી, મુંબઈ

સાહેબ,

આ સાથે હું હિંદી સરકારને લખેલો પત્ર તેને રવાના કરવા માટે મોકલું છું. પરંતુ એમાં જણાવેલી બાબતનો નિકાલ મુંબઈ સરકાર કરી શકે એમ હોય તો મજકૂર પત્ર આગળ મોકલવાની જરૂર નથી. પત્રનો હેતુ જેમ અને તેમ જલદી રાહત મેળવવાનો છે એટલે જરૂર હોય તો મધ્યસ્થ સરકારની સૂચનાઓ ટેલિફોન દ્વારા મેળવી શકાય.

લિ. તમારો
મો. ૬૦ ગાંધી

૮૪

અટકાતી છાવણી
૩૧ જાન્યુઆરી, ૧૯૪૪

સાહેબ,

ચાલુ માસની ૨૭ મી તારીખે હિંદી સરકારને ઉદ્દેશીને લખેલો એક અતિશય તાકીદનો પત્ર મેં મોકલ્યો હતો. હજી મને તેનો જવાબ મળ્યો નથી. દરદીની હાલત બિલકુલ સારી નથી. એમની સારવાર કરનારાઓ ભાગી પડવાની અણી ઉપર છે. માત્ર ચાર જણા જ કામ કરી શકે છે. રાત્રે એકાંતરે બે જણ એકીસાથે કામ કરે છે. દિવસે તો ચારેયને કામ કરવું પડે છે. દરદીની ધીરજ ખૂટી છે અને “ડો. દિનશા ક્યારે આવશે?” એમ પૂછવા કરે છે. વહેલામાં વહેલી તકે, બની શકે તો આવતી કાલે, મને નીચેની બાબતોનો ખુલાસો મળે એમ હું ઇચ્છું છું :

૧. આખા વખતના ઘરદાસી તરીકે શ્રી. કનુ ગાંધી અહીં આવી શકશે ?

૨. અત્યાર પૂરતી ડો. દિનશા મહેતાની સેવા મેળવી શકશે ?

૩. મુલાકાતો દરમ્યાન હાજર રહેનારાઓની સંખ્યાને અંગેનો પ્રતિબંધ દૂર કરી શકાશે ?

રાહત બહુ જ મોડી આવી એમ કહેવાનો વખત ન આવે એમ હું ધન્ય હું.

મુ'બઈ સરકારના હોમ ડિપાર્ટમેન્ટના
સેક્રેટરીને, મુ'બઈ

લિ. તમારો
મો ૦ ૬૦ માંધી

૮૫

ડૉ. મહેતા તથા આયુર્વેદ જાણનાર વેદની સેવાને માટે કરવામાં આવેલી વિનંતીની બાબતમાં :

(હિંદી સરકારનો સંદેશો જાવણીના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મારફતે ૩૧-૧-૪૪ ને રોજ ૪ વાગ્યે પહોંચાડવામાં આવ્યો હતો.)

“સરકાર જાણુવા માગે છે કે, કોઈ ચોક્કસ વૈદ શ્રીમતી ગાંધીના ખ્યાલમાં છે કે કેમ, તથા ડૉ. મહેતા ઉપરાંત તેની તેમને જરૂર છે કે કેમ.”

૮૬

(સોમવારને કારણે મૌન હોવાથી ઉપરનાનો જવાબ તરત જ લખીને ગાંધીજીએ જાવણીના સુપરિન્ટેન્ડન્ટને આપ્યો હતો.)

“કોઈ ચોક્કસ વૈદ તેમના ખ્યાલમાં નથી. પણ મારા પુત્ર દેવદાસે લાહોરના વૈદરાજ શર્માનું નામ સૂચવ્યું હતું. જે વૈદને અહીં આવવા દેવામાં આવે તે ડૉ. મહેતા ઉપરાંતના હશે અને તે પણ ડૉ. મહેતા સંતોષ આપવામાં નિષ્ફળ નીવડે તો અને ત્યારે જ. કોઈ આયુર્વેદનો જાણનાર વૈદ તેમને તપાસે એવી ધમ્મજા તેમણે વારંવાર પ્રદર્શિત કરી છે. જે એવી પરવાનગી આપવામાં આવે તો તે વ્યાપક સ્વરૂપની હોવી જોઈએ. તે પોતે પોતાની સઘળી નિર્ણયશક્તિ ગુમાવી રહ્યાં છે અને તેમની માનસિક શાંતિ માટેની જવાબદારી ઉપાડવાની અને છૂટ આપવામાં આવે ત્યાં સુધી જુદી જુદી સલાહો ઉપરથી મારે જ નિર્ણય કરવાનો રહે છે. આ સ્થિતિમાં વધુમાં વધુ એટલું જ થઈ શકે એમ છે.”

અટકાયતી છાવણી
૩૧ જાન્યુઆરી, ૧૯૪૪

પ્રિય કનૈલ ભાંડારી,

તમે જાણો છો કે, શ્રીમતી કસ્તુરબા ગાંધીની સ્થિતિ ધીમે ધીમે અગડતી જાય છે. ગર્ભ રાત્રે તેમને નહિ જેવી જ ઊંઘ આવી હતી અને આજે સવારે એમને સખત ઝોખો આવી ગયો હતો. તેમને શ્વાસ લેવા મૂકવાની મુશ્કેલ પડતી હતી (શ્વાસોચ્છ્વાસની ગતિ ૪૮ હતી). તેમની નાડી બહુ જ મંદ થઈ ગઈ હતી અને તેના ધબકારા મિનિટે ૧૦૦ થતા હતા. તથા તેમની ચામડી રાખોડી રંગની હતી. ૨૦ મિનિટની સારવાર પછી તે હોશમાં આવ્યાં હતાં. અત્યારે મધ્યાહ્ન સમયે તે એટલે જ અને ડાબી બાજુએ છાતીમાં તથા પીઠમાં પીડા થવાની ફરિયાદ કરે છે. શરીર કાળું પડે છે અને સૂતા સૂતાં પણ હાંફ ચાલે છે. નાડીનો વેગ મિનિટે ૧૦૮ છે. લોહીનું દબાણ ૯૦/૫૦ છે; શ્વાસગતિ ૪૦.

આ સંજોગોમાં ડૉ. જીવરાજ મહેતા (ચરોડા સેન્ટ્રલ જેલ) તથા ડૉ. બિધાનચંદ્ર રૌય (કલકત્તા) ની સલાહ લેવા અમે ઇચ્છીએ છીએ. તેમની આગલી માંદગીમાં તેમણે એમને તપાસ્યાં હતાં અને તેમના ઉપર એમને વિશ્વાસ છે. અમારે જણાવવું જોઈએ કે, દરદીની હાલત એવી છે કે વિના વિલંબે તે મળી શકે તો જ આ દાકતરોની મદદ કાંઈ કે ઉપયોગી થઈ પડશે.

વળી અમારે એ પણ જણાવવું જોઈએ કે, તેમના ઉપર દિવસ રાત નજર રાખવી પડે છે એટલે સારવારનું કામ મુશ્કેલ બની ગયું છે અને દરદી પોતે કતુ ગાંધી તથા ડૉ. મહેતાની વારંવાર માગણી કર્યા કરે છે.

લિ.

સુશીલા નાયર

એમ. ડી. ડી. ગીલ્ડર

તા. ક. ગાંધીજીનું લોહીનું દબાણ આજે સવારે ૨૦૬/૧૧૦ હતું.

અટકાયતી છાવણી
૩ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૪

સાહેબ,

ગઈ કાલે શ્રી. કસ્તુરબાએ મને પૂછ્યું કે, ડૉ. મહેતા ક્યારે આવે છે તથા (આયુર્વેદ જાણનાર) વૈદ તેમને તપાસીને કંઈક દવા આપશે કે કેમ. મેં તેમને કહ્યું કે, એ બંનેને માટે હું પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું, પરંતુ આપણે કેદી છીએ અને મરજી મુજબ આપણે વસ્તુઓ ન મેળવી શકીએ. એ બાબતમાં ઉતાવળ કરાવવાને હું કંઈક ન કરી શકું, એમ તે મને ત્યારથી વખતોવખત પૂછ્યા કરે છે. ફરીથી તેમણે રાત બેચેનીમાં ગાળી. અત્યારે તો બેશક આ કંઈ તેમને માટે નવું નથી. ડૉ. મહેતા તથા લાહોરવાળા વૈદરાજ શર્માની બાબતમાં તાકીદે હુકમ કરવાની હું વિનંતી કરું છું. વૈદરાજને આવતાં થોડી વાર થશે, પરંતુ અંદર બોલાવવાની સત્તા આપવામાં આવે તો ડૉ. મહેતા તો આજે પણ અહીં આવી શકે.

દરદીની જિંદગી જીવન મરણ વચ્ચે ઝોલાં ખાતી હોય અને વખતસરની મદદથી તે બચે એમ હોય ત્યારે, આવી ઢીલ હું સમજી શકતો નથી, એ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ. આખરે, દરદી માટે તો પીડાનું નિવારણ એ રાજ્યની સૌથી અગત્યની બાબતો જેટલું જ મહત્ત્વનું હોય છે.

મુંબઈ સરકારના હોમ ડિપાર્ટમેન્ટના સેક્રેટરીને,
મુંબઈ

લિ. તમારો
મો. કં. ગાંધી

૮૯

મુંબઈ સરકારના હોમ ડિપાર્ટમેન્ટના
સેક્રેટરી તરફથી,
શ્રી. મો. કં. ગાંધીને

નં. એસ. ડી. ૬-૨૦૩૫
હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ (રાજકીય),
મુંબઈ, ૩ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૪

સાહેબ,

૩૧મી જાન્યુઆરીના આપના પત્રના સંબંધમાં તમે ઉપસ્થિત કરેલા ત્રણ મુદ્દાઓની બાબતમાં નીચે મુજબનો જવાબ આપવાને મને ફરમાવવામાં આવ્યું છે :

૧. અટકાયતી છાવણીમાંના બીજા કેદીઓને લાગુ પડતા ધારાધોરણોથી બંધાવાને તે સંમત થાય એ શરતે, શ્રીમતી ગાંધીની સારવારમાં મદદ કરવાને અર્થે કનુ ગાંધી ત્યાં રહે, એ બાબતમાં સરકાર સંમત થઈ છે. સરકાર માને છે કે, સારવારમાં કનુ ગાંધી રહેવાથી મળતી મદદ પૂરતી થવી જોઈએ અને હવે વધારાની મદદ માટેની માગણીમાં તે સંમત થઈ શકે એમ નથી.

૨. વૈદ્યકીય કારણોસર બિલકુલ જરૂરી છે એવું સરકારના તબીબી અધિકારીને લાગે તે સિવાય બહારના કોઈ પણ દાકતરને આવવા દેવામાં નહિ આવે, એવું સરકારે નક્કી કર્યું છે. આ પ્રમાણે ડૉ. મહેતાને બોલાવવા કે કેમ એ પ્રશ્નનો નિર્ણય વૈદ્યકીય દૃષ્ટિએ સરકારના તબીબી અધિકારીએ કરવાનો છે.

૩. શ્રીમતી ગાંધીનાં નિકટનાં સગાંની મુલાકાત લેવાની પરવાનગી તેમને આપવામાં આવી છે. આ મુલાકાતો વખતે તમે હાજર હો એની સામે સરકારને વાંધો નથી. પરંતુ શ્રીમતી ગાંધીની તબિયતને કારણે જેટલા પ્રમાણમાં જરૂર પડે તે ઉપરાંત અટકાયતી છાવણીના બીજા સભ્યોએ ત્યાં હાજર ન રહેવું જોઈએ એમ તેને લાગે છે. મુલાકાતો દરમિયાન સારવાર કરનાર એક જણ આખો વખત હાજર રહે અને જરૂર પડે તો દાકતર પણ આવે એ બાબતમાં જોશોના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ સંમત થયા છે, એમ માની લેવામાં આવે છે. સરકાર માને છે કે, સામાન્ય સંજોગોમાં આ બાબતનો નિર્ણય કેવળ વૈદ્યકીય દૃષ્ટિથી જોશોના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલે કરવાનો છે.

લિ તમારો

એચ. આયંગર

મુંબઈ સરકારના હો. ડિ. ડી. સેક્રેટરી

૯૦

અટકાયતી છાવણી

૧૧-૨-૪૪

‘અંદોષથી’થી ઇતર પદ્ધતિની વૈદ્યકીય સહાયનો આશરો લેવાની સંપૂર્ણ જવાબદારી મારે શિર રહેશે અને એવી જાતના ઉપચારોનું માફું પરિણામ આવે તો એની જવાબદારીમાંથી સરકાર મુક્ત

રહેશે. એવા વૈદ કે હકીમોની સલાહ હું માન્ય રાખીશ કે કેમ તેની મને ખાતરી નથી, પરંતુ એ સલાહ હું સ્વીકારું અને તેના ઉપચારો અસરકારક ન નીવડે તો હાલના ઉપચારો ઉપર પાછા જવાનો હક હું અનામત રાખું છું.

લિ. તમારો
મો. કં. ગાંધી

૯૧

અટકાયતી છાવણી
૧૪ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૪

તાકીદનો

સાહેબ,

ગઈ કાલે મેં તમને કહ્યું હતું કે, રાત દરમ્યાન શ્રી. કસ્તુરબાની હાલત એટલી બધી બગડી ગઈ હતી કે, ડૉ. નાયર ગભરાઈ બિઠ્યાં અને તેમણે ડૉ. ગિલ્ડરને જગાડ્યા. મને તો તે જશો એમ જ લાગ્યું. સ્વાભાવિક રીતે જ દાકતરો નિરુપાય હતા. એથી કરીને ડૉ. નાયરે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને જગાડ્યા અને કૃપા કરીને તેમણે વૈદરાજને ફોન કર્યો. રાત્રે આશરે એક વાગ્યાનો એ સમય હશે. વૈદરાજ જો અહીં હાજર હોત તો તેમણે જરૂર રાહત આપી હોત. એથી કરીને રાત્રે તેમને છાવણીમાં રહેવા દેવા માટે મેં તમને જણાવ્યું હતું. પરંતુ તમે કહ્યું કે, તેઓ રાત્રે અહીં રહી શકે તે માટે સરકારના હુકમમાં જોગવાઈ નથી. વિલંબ થવામાં રહેલો દેખીતો ભય મેં તમને દર્શાવ્યો હતો પરંતુ તમે સંખેદ જણાવ્યું કે, હુકમો તમને એથી આગળ જવા દેતા નથી. આયુર્વેદના ઉપચારથી કંઈ માફું પરિણામ આવે તેની જવાબદારીમાંથી સરકારને મુક્ત કરવામાં આવે એ શરતે વૈદરાજને અહીં બોલાવવાની સત્તા તેણે આપ્યા બાદ, દરદીના હિતમાં જરૂરી જણાય ત્યાં સુધી, વૈદરાજ કેટલો સમય છાવણીમાં હાજર રહે એ બાબતમાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ તે વિચારી ન શકે, એવી મેં તમારી આગળ દલીલ કરી, પણ તે નિષ્ફળ નીવડી. મારી વિનંતી તમે અમાન્ય કરી હોવાથી, જરૂર પડે તો તેમને અંદર બોલાવી શકાય એટલા માટે,

૨૬૫

દરવાજા આગળ મોટરમાં સૂઈ રહેવાની તકલીફમાં મારે વૈદરાજને ઉતારવા પડ્યા. બલમનસાધથી તેઓ એમ કરવાને સંમત થયા. તેમને અંદર બોલાવવા પડ્યા અને તે ધારી રાહત આપી શક્યા. પરંતુ કટોકટીની સ્થિતિ હજી પૂરી થઈ નથી. એથી કરીને મારી વિતંતી હું ફરીથી કરું છું અને તત્કાલ રાહતની માગણી કરું છું. મારાથી બની શકે તો ગઈ રાતનો અનુભવ હું ટાળવા માગું છું. દરદીની સારવાર અંગેની મારી માગણી મંજૂર કરવામાં થતી ઢીલને પરિણામે થતી હેરાનગતીનો અંત આવે એમ હું ધમ્મું છું. લાંબા કાળના વિલંબ પછી ડો. મહેતા તથા વૈદરાજને અહીં આવવાની પરવાનગી આપવામાં આવી હતી. કીમતી સમય નકામો ગયો અને એને લીધે દરદીનું સાળ થવું જે અનિશ્ચિત હતું તે વધારે અનિશ્ચિત બન્યું. હું આશા રાખું છું કે, દરદીની હાલતને કારણે જરૂર પડે તો વૈદરાજ રાત દરમ્યાન પણ હાવણીમાં રહી શકે એ માટે જરૂરી સત્તા મેળવવામાં તમે સફળ થશો. દરદીને આખો વખત સતત સારવારની જરૂર છે.

જેથીના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ,
પૂના

લિ. તમારો
મે. ૧૦ ૬૦ ગાંધી

૯૨

અટકાયતી હાવણી
૧૬ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૪

સાહેબ,

ચાલુ માસની ૧૪ મી તારીખના મારા પત્રના અનુસંધાનમાં આ છે. . . .

વૈદરાજ માટે મેં માગણી કરી અને શ્રી. કસ્તુરભાના ઉપચારોમાં ફેરફાર કરવાની જવાબદારી મારે માથે ઓઢીને સરકારને તેમાંથી મુક્ત કરી ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ મેં માની લીધું હતું કે, પોતાના ઉપચારો કરવામાં તેમને જરૂરી લાગે તે બધી સગવડો તેમને આપવામાં આવશે. દિવસ કરતાં દરદીની રાતો ઘણી ખરાબ જાય છે અને ખાસ કરીને રાત્રે જ આખો વખત તેમની સારવારની જરૂર હોય છે.

૨૯૬

પોતાના દરદીના ઉપચારો કરવામાં વૈદરાજને ચાલુ વ્યવસ્થા વચ્ચે બોલો નાંખતી જણાય છે.

તરત જ તેમને બોલાવી શકાય એટલા માટે, બલમનસાધથી તેઓ છાવણીના દરવાજા બહાર છેલ્લા ત્રણ દિવસથી પોતાની મોટરમાં સૂઈ રહે છે અને રોજ રાત્રે ઓછામાં ઓછી એક વખત તો તેમને બોલાવવા પડ્યા જ છે. આ કંઈ સ્વાભાવિક સ્થિતિ નથી અને પોતાના દરદીને માટે ભારે અગવડો સહન કરવાની તેમની પાસે અખૂટ ધીરજ હોય એમ લાગે છે. છતાં એમની બલાઈનો મારે ગેરવાજબી લાભ ન ઉઠાવવો જોઈએ. આ ઉપરાંત, એથી કરીને, સુપરિન્ટેન્ડન્ટને તથા તેમના હાથ નીચેના માણસોને (વાસ્તવમાં આખી છાવણીને) રાત દરમ્યાન એક યા વધુ વખત જગાડીને તકલીફ આપવી પડે છે. દાખલા તરીકે, ગઈ રાત્રે એકાએક તેમને સખત તાવ ચડ્યો. વૈદરાજ રાત્રે સાડાદશ વાગ્યે અહીંથી ગયા. તેમને મધરાતે ફરીથી બોલાવવા પડ્યા. જોકે તેઓ દરદી પાસે વધારે વખત રોકાવા માગતા હતા, છતાં મારે તેમને દરદી પાસેથી તરત જ પાછા જવાની વિનંતી કરવી પડી, કેમ કે નહિ તો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તથા તેમના માણસોને મારે તે હોય ત્યાં સુધી જાગતા રાખવા પડત અને એ રીતે કદાચ આખી રાત પણ તેમને જાગતા રાખવા પડત. મારા જીવનસાથીને ઉમારવા માટે પણ હું એ ન કરું — ખાસ કરીને વધારે માણસાઈભર્યો ઉપાય મોજૂદ છે એમ હું જાણતો હોઉં ત્યારે તો નહિ જ.

હું આગળ કહી ગયો છું તે પ્રમાણે, દરદીની સારવારમાં આખો વખત રહેવાનું વૈદરાજને જરૂરી લાગે છે. દરદીની સ્થિતિમાં જરૂર પડે તે મુજબ ઘડી ઘડીએ તેઓ પોતાની માત્રાઓ બદલે છે. ડો. ગિલ્ડર તથા ડો. નાયરની મદદ તો હંમેશાં મને હોય છે જ, — તેઓ મિત્રો કરતાંયે વિશેષ છે અને દરદીને માટે પોતાનાથી અને તે બધું કરવાને તૈયાર છે. પરંતુ મારા આગલા પત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, તેમના કરતાં ગિલકુલ ભિન્ન પ્રકારના ઉપચારો ચાલતા હોય ત્યારે તેઓ મદદ ન કરી શકે. તત્ત્વતઃ એ અવ્યવહારુ હોવા ઉપરાંત એ રસ્તો દરદીને, વૈદરાજને તેમ જ તેમને અન્યાય કરનારો થઈ પડે.

એથી કરીને નીચે હું ત્રણ દરખાસ્તો રજૂ કરું છું :

૧. દરદીના હિતમાં જરૂરી જણાય ત્યાં સુધી વૈદરાજને દિવસ-રાત છાવણીમાં રહેવાની પરવાનગી આપવામાં આવે.

૨. આ બાબતમાં સરકાર સંમત ન થઈ શકે તો, વૈદરાજની સારવારનો તે પૂરેપૂરો લાભ લઈ શકે એટલા માટે, દરદીને પેરેલ ઉપર છોડવામાં આવે.

૩. જો આ બેમાંથી એકે દરખાસ્ત સરકારને મંજૂર ન હોય તો દરદીની સંભાળ રાખવાની જવાબદારીમાંથી મને મુક્ત કરવાની હું વિનંતી કરું છું. તે માગે તે અથવા મને જરૂરી જણાય તે મદદ પતિ તરીકે હું તેમને માટે ન મેળવી શકું તો સરકાર પસંદ કરે એવે બીજે સ્થાને મને ખસેડવામાં આવે એવી માગણી હું કરું છું. દરદી જે વેદના ભોગવી રહ્યાં છે તેનો એક અસહાય સાક્ષી મને ન બનાવવો જોઈએ.

દરદીની ઉપરાઉપરી માગણીને અંતે ડૉ. મહેતાને તેમની મુલાકાત લેવાની પરવાનગી સરકારે કૃપા કરીને આપી છે. તેમની મદદ કીમતી છે, પણ તે કશી દવા આપી શકતા નથી. દરદીને તેમના શારીરિક ઉપચારોની જરૂર છે. એથી તેને ઘણો આરામ મળે છે. પરંતુ દવાના ઉપચાર વિના પણ તેમને ચાલે એમ નથી. દવાઓ તો માત્ર દાકતરો કે વૈદરાજ જ આપી શકે. દાકતરના ઉપચારો તો કચારનાથે મોકૂફ રાખવામાં આવ્યા છે. આજ સાંજ સુધીમાં જો આનો સંતોષકારક જવાબ ન મળે તો વૈદરાજના ઉપચારો પણ બંધ કરવાની મને ફરજ પડશે. તેમને દવાના ઉપચારો પૂરેપૂરા ન મળી શકે તો પછી તે એના વિના જ ચલાવી લે એમ હું ઇચ્છું છું.

દરદીના બિછાના પાસે બેસીને આ હું રાત્રે બે વાગ્યે લખી રહ્યો છું. જીવન અને મરણ વચ્ચે તે ઝોલાં ખાઈ રહ્યાં છે. આ કાગળ નિષે તેમને કશી જ ખબર નથી એમ જણાવવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. પોતાની મેળે તે હવે ભાગ્યે જ નિર્ણય કરી શકે છે.

જેલોના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ,
પૂના

લિ. તમારો
મો10 કં0 ગાંધી

સાહેબ,

વૈદરાજ શ્રી. શિવશર્મા મને સખેદ જણાવે છે કે, પોતાનાથી બનતા બધાએ ઉપચારો અજમાવ્યા પછી પણ છેવટે મટી જશે એવી આશા તેમને પડે એવી સ્થિતિ શ્રી. કસ્તુરબામાં પેદા કરવામાં તેઓ નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. આયુર્વેદના ઉપચારો વધારે સારું પરિણામ આપી શકે કે કેમ એ જોવા માટે જ તેમણે પોતાના ઉપચારોની અજમાયશ કરી જોઈ હતી. હવે મેં ડૉ. ગિલ્ડર તથા ડૉ. નાયરને; તેમણે મોકૂફ રાખેલા પોતાના ઉપચારો ફરીથી ચાલુ કરવાને જણાવ્યું છે. ડૉ. મહેતાના ઉપચારો કદી મોકૂફ રાખવામાં આવ્યા નહોતા, અને દરદી સાજા થાય અથવા તો તેમના અંત સુધી તે ચાલુ રાખવામાં આવશે.

મારે કહેવું જોઈએ કે, આ અતિ મુશ્કેલ કેસની સારવારમાં વૈદરાજે ખૂબ લક્ષ આપ્યું છે અને ભારે જહેમત ઉઠાવી છે અને તેમની ઇચ્છા હોત તો હું તેમને તેમના ઉપચારો ચાલુ રાખવા દેત. પરંતુ તેમની છેલ્લી માત્રા તેમનું ધાર્યું પરિણામ લાવવામાં નિષ્ફળ નીવડી, એટલે તેમણે એમ કરવાની ના પાડી. ડૉ. ગિલ્ડર તથા ડૉ. નાયર મને જણાવે છે કે, પીડાશામક અને રેચક તથા બીજા એવી દવાઓની બાબતમાં તેઓ વૈદરાજની મદદનો લાભ લેવા ઇચ્છે છે. દાકતર અને દરદીના મત પ્રમાણે એ દવાઓ અસરકારક નીવડી હતી. એ કામ માટે વૈદરાજ અહીં આવવાનું ચાલુ રાખે એમાં સરકારને કશો બાધ ન હોય એમ હું ઇચ્છું છું. બદલાયેલા સંજોગોમાં રાત્રે એમની સેવાની જરૂર ન પડે એમ કહેવાની જરૂર નથી. વૈદરાજ તથા ડૉ. મહેતાની સેવાઓ માટેની મારી વિનંતી માન્ય કરવામાં સહેલાઈથી ટાળી શકાય એવી દીલ ન થઈ હોત તો દરદીની સ્થિતિ આજે છે એટલી હદે જોખમમાં ન હોત, એમ કહ્યા વિના હું રહી શકતો નથી. ઇશ્વરની ઇચ્છા બહાર કશુંયે બનતું નથી એ હું બરાબર

સમજું છું, પરંતુ માણસ જોઈ શકે તેવાં પરિણામો સિવાય એ ઇચ્છા સમજવાનું તેની પાસે બીજું કોઈ પણ સાધન નથી.

જેલોના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ,
પૂના

લિ. તમારો
મો10 કં0 ગાંધી

૯૪

શ્રી. કસ્તુરબાની અંતિમ ક્રિયાના સંબંધમાં :

૧. “એમનો દેહ મારા પુત્રો તથા સગાંવહાલાંઓને સોંપવામાં આવે. એનો અર્થ એ થાય કે સરકાર તરફની દબલ વિના જાહેર અંતિમ ક્રિયા થશે.

૨. “એ જો શક્ય ન હોય, તો મહાદેવ દેસાઈની રીતે અંતિમ ક્રિયા થાય. અને જો સરકાર અંતિમ ક્રિયા વખતે માત્ર સગાં-સંબંધીઓને જ હાજર રહેવાની છૂટ આપે, ને મારાં સગાં-સંબંધીઓ જેવા જ જે મારા બધા મિત્રો તેમનેયે ત્યાં હાજર રહેવા દેવામાં ન આવે, તો એ હક હું સ્વીકારી શકું એમ નથી.

૩. “જો સરકારને એ પણ માન્ય ન હોય તો સ્વર્ગસ્થને મળવા માટે જેમને અહીં આવવા દેવામાં આવ્યા હતા તેમને પણ હું અહાર મોકલી દઈશ. અને જેઓ અટકાયતીઓ તરીકે છાવણીમાં રહે છે તેઓ જ અંતિમ ક્રિયા વખતે હાજર રહેશે.

“મારા જીવનસાથીની આ ભારે કસોટી કરનારી બીમારી-માંથી કશેાયે રાજકીય લાભ ન ઉઠાવવાની મારી હમેશ ચિંતા રહી છે, જે હકીકતની સાક્ષી સરકાર પણ પૂરી શકશે. પરંતુ તે જે કંઈ કરે તે વિવેકની મર્યાદા જાળવીને કરે એમ હું હમેશાં માગતો હતો. પણ મારે કહેવું પડે છે કે, એ વસ્તુનો આજ સુધી તો અભાવ જ જણાયો હતો. પણ હવે દરદીની હયાતી બાદ તેમની અંતિમ ક્રિયાની બાબતમાં સરકાર જે કંઈ નક્કી કરે તે વિવેક જાળવીને કરવામાં આવે એવી અપેક્ષા રાખવી વધારેપડતી નહિ ગણાય.”

(સદ્ગત કસ્તુરબાની અંતિમ ક્રિયાની બાબતમાં ગાંધીજીની શી ઇચ્છા છે એ જાણવા માટે જેલોના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલે સરકાર વતી પૂછપરછ કરી હતી, તેનો તેમને ગાંધીજીએ લખાવેલો જવાબ ૨૨-૨-’૪૪ ને રાજ સાંજે ૮ ને ૭ મિનિટ તેમણે લખી લીધો હતો તે.)

સાહેબ,

અફસોસ અને અચકાયા વિના હું મારી સદ્ગત પત્ની વિષે નથી લખી શકતો. પરંતુ સત્ય આ પત્ર લખવાની ફરજ પાડે છે.

છાપાંઓમાં પ્રકટ થયેલા હેવાલ પ્રમાણે મિ. અટલરે ૨ માર્ચ ૧૯૪૪ ને રોજ આમની સભામાં એમ કહ્યાનું જણાય છે કે, “... કાયમનાં તેમની ખરદાસમાં હતાં તેમના દ્વારા જ નહિ, પણ તેમના કુટુંબીજનોએ જેમને માટે ઇચ્છા દર્શાવી તેમના દ્વારા પણ સદ્ગત કરતુરખાને શક્ય એટલી બધી વૈદ્યકીય માવજત અને સંભાળ મળી રહ્યાં હતાં. . . .” કાયમનાં તેમની ખરદાસમાં રહેનારાંઓએ તેમનાથી બનતું બધું કર્યું હતું એ હકીકત હું આભાર સહિત કબૂલ કરું છું, પરંતુ મરનારે અથવા તો તેમના વતી મેં માગેલી મદદ ન્યારે આપવામાં આવી ત્યારે પણ લાંબા વિલંબ પછી આપવામાં આવી હતી. અને દરદી માગે તે અથવા તો મને જરૂરી જણાય તે મદદ જો હું તેમને માટે ન મેળવી શકું તો મને તેમનાથી છુટો પાડવો જોઈએ, કેમ કે દરદી જે વેદના ભોગવી રહ્યાં છે તેના એક અસહાય સાક્ષી મને ન બનાવવો જોઈએ, એમ ન્યારે મેં જ્વેલના સત્તાવાળાઓને કહ્યું, ત્યારે જ આયુર્વેદ જાણનાર વૈદને આવવાની પરવાનગી આપવામાં આવી હતી. અને ત્યાર પછી પણ, જેની નકલ આ સાથે બીડવામાં આવી છે તે મુજબનો પત્ર મેં જ્વેલના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલને લખ્યો ત્યારે જ વૈદરાજની સેવાનો હું પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી શક્યો. ડૉ. મહેતા માટે મેં બ્રેબી અરજી ૧૯૪૪ ના જન્યુઆરીની ૨૭ મી તારીખે કરી હતી. એ પહેલાં લગભગ એક મહિનાથી, ડૉ. મહેતાની મદદ માટે જ્વેલના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલને મરનાર વારંવાર કહ્યા કરતાં હતાં. છેક ૫-૨-૪૪ ના રોજથી તેમને અહીં આવવા દેવામાં આવ્યા. વળી અહીંના કાયમના દાકતરો ડૉ. ગિલ્ડર તથા ડૉ. નાયરે કલકત્તાના ડૉ. બિધાનચંદ્ર

રોયને સલાહ માટે બોલાવવાને ૧૯૪૪ ના જાન્યુઆરીની ૩૧ મી તારીખે લેખી અરજી કરી હતી. તેમની આ લેખી વિનંતી તથા તે પછી તેની તેમણે આપેલી વારંવાર યાદને સરકારે સાવ ઠોકરે મારી છે.

વળી મિ. બટલરે વધારામાં એમ કહ્યું હોવાનું જણાવાય છે કે, “તેમના છુટકારા માટેની કેઈ માગણી મળી નહોતી અને હિંદી સરકાર માને છે કે, આગાખાન મહેલમાંથી તેમને ખસેડવાં એ તેમના તથા તેમના પતિ પ્રત્યે લાગણીભર્યું કાર્ય ન થાત.” તેમણે કે મેં તેમના છુટકારાને માટે માગણી કરી નહોતી એ સાચું છે (સત્યાગ્રહી કેદી તરીકે એ વસ્તુ અણુછાજતી થાત.), પરંતુ સરકારે તેમની, મારી કે તેમના પુત્રો આગળ કંઈ નહિ તો તેમને છોડવાની દરખાસ્ત કરી હોત તો એ વાજબી નહિ થાત કે? માત્ર છોડવાની દરખાસ્ત સુધ્ધાં તેમના મન ઉપર સારી અસર કરત. પરંતુ દુર્ભાગ્યે એવી કશી દરખાસ્ત કદીયે કરવામાં આવી નહોતી.

અંતિમ ક્રિયાની બાબતમાં મિ. બટલરે એમ કહ્યું હોવાનું જણાવાય છે કે, “મારી પાસે એવી ખબર છે કે, અંતિમ ક્રિયા મિ. ગાંધીની માગણીથી પૂના, આગાખાન મહેલની ભૂમિ ઉપર કરવામાં આવી હતી અને તે વખતે તેમના મિત્રો તથા સગાં-સંબંધીઓ હાજર હતાં.” પરંતુ વાસ્તવમાં મારી માગણી તો નીચે પ્રમાણેની હતી : ૨૨-૨-૪૪ ને રોજ સાંજે ૮ ને ૭ મિનિટ મારા લખાવ્યા મુજબ તે જોડોના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલે લખી લીધી હતી.

૧. “દેહ મારા પુત્રો તથા સગાંવહાલાંઓને સોંપવામાં આવે. એનો અર્થ એ થાય કે સરકાર તરફની દબલગીરી વિના જાહેર અંતિમક્રિયા થશે.

૨. “એ જો શક્ય ન હોય, તો મહાદેવ દેસાઈની રીતે અંતિમ ક્રિયા થાય. અને જો સરકાર અંતિમ ક્રિયા વખતે માત્ર સગાં-સંબંધીઓને જ હાજર રહેવાની છૂટ આપે ને મારાં સગાંસંબંધીઓ જોવા જ જો મારા બધા મિત્રો તેમનેય ત્યાં હાજર રહેવા દેવામાં ન આવે, તો એ હક હું સ્વીકારી શકું એમ નથી.

૩. “જો સરકારને એ પણ માન્ય ન હોય તો સ્વર્ગસ્થને મળવા માટે જોમને અહીં આવવા દેવામાં આવ્યા હતા તેમને પણ હું બહાર મોકલી દઈશ, અને જોઓ અટકાયતીઓ તરીકે છાવણીમાં રહે છે તેઓ જ અંતિમ ક્રિયા વખતે હાજર રહેશે.

“મારા જીવનસાથીની આ બારે કસોટી કરનારી ખીમારીમાંથી કશોયે રાજકીય લાભ ન ઉઠાવવાની મારી હંમેશ ચિંતા રહી છે, જે હકીકતની સાક્ષી સરકાર પણ પૂરી શકશે. પરંતુ તે જે કરે તે વિવેકની મર્યાદા જાળવીને કરે એમ હું હંમેશાં માગતો હતો. પરંતુ મારે કહેવું પડે છે કે, એ વસ્તુનો આજ સુધી તો અભાવ જ જણાયો હતો. પરંતુ હવે દરદીની હયાતી બાદ તેમની અંતિમ ક્રિયાની બાબતમાં સરકાર જે કંઈ નક્કી કરે તે વિવેક જાળવીને કરવામાં આવે એવી અપેક્ષા રાખવી વધારેપડતી નહિ ગણાય.”

મારી પત્નીની લાંબી માંદગી અને સરકાર તરફથી મારે જે મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડી તેનો કોઈ પણ રીતે લાભ ઉઠાવવાનું મેં ચીવટપૂર્વક ટાળ્યું એ કદાચ સરકાર કબૂલ કરશે. હવે પણ હું એમ કરવા ચલાતો નથી. પરંતુ તેમની યાદગીરીને તથા મને ન્યાય કરવા ખાતર તથા સત્યને ખાતર, જે કંઈ સુધારી શકે તે સુધારવાને હું સરકારને જણાવું છું. તેના મહત્વના મુદ્દાઓમાં છાપાઓનો હેવાલ જો ખોટો હોય અથવા તો એ આખાયે બનાવ અંગે સરકારને કંઈ જુદું જ કહેવાનું હોય તો તેના સાચો હેવાલ તથા એ આખાયે બનાવને અંગે સરકારને જે કહેવું હોય તે મને મોકલી આપવું જોઈએ. મારી ફરિયાદ જો સાચી ગણવામાં આવે તો હિંદી સરકારના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના એજન્ટે ત્યાં આજળ જે તાજુબ કરી મૂકે એવું નિવેદન કર્યું હોવાનું કહેવાય છે, તેમાં ઘટતો સુધારો કરવામાં આવશે, એવી આશા હું રાખું છું.

હિંદી સરકારના હોમ ડિપાર્ટમેન્ટના

વધારાના સેક્રેટરી,

નવી દિલ્હી

આથે બીડચો પત્ર નં. ૬૨ જુઓ.

લિ. તમારો

મો. ૬૦ માંધી

નં. ૩/૪૩-એમ. એસ,
હિંદી સરકારનું હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ

હિંદી સરકારના હોમ ડિપાર્ટમેન્ટના
વધારાના સેક્રેટરી તરફથી,
શ્રી. મો. ૬૦ ગાંધીને

નવી દિલ્હી, ૨૧ માર્ચ, ૧૯૪૪

સાહેબ,

૨૭ માર્ચ, ૧૯૪૪ને રોજ આમની સલામાં એક સવાલના મિ. બટલરે આપેલા જવાબના સંબંધમાં ૪થી માર્ચના તમારા પત્રના જવાબમાં મને એમ જણાવવાને ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે, ખાસ દાક્તરોને બોલાવવાની બાબતમાં હિંદી સરકારે ગેરવાજબી અને બાધા કરનાર વલણ દાખવ્યું હતું એમ તમને લાગે છે એથી તેને ખેદ થાય છે. સરકારી દાક્તરોને જરૂરી જણાય એવી વધારાની દાક્તરી મદદ અથવા સલાહ મળી શકે એવો પ્રયત્ન કરવાને માટે હિંદી સરકાર હમેશાં તત્પર રહી છે, અને તેવી જરૂર છે એવું સરકારી દાક્તરોએ નક્કી કર્યા પછી બહારથી એવી મદદ મેળવવામાં કશી ટીલ થવા પામી હતી એવું તેને લાગતું નથી. શ્રીમતી ગાંધીએ ડૉ. મહેતાની સેવાની માગણી કરી છે એવું જન્યુઆરીની ૨૮મી તારીખે તેને પહેલવહેલું જણાવવામાં આવ્યું હતું. તથા ડૉ. ગિલ્ડરે સલાહ માટે બીજા દાક્તરોને બોલાવવાની માગણી કરી છે એની તો તેમને ૩૧મી જન્યુઆરીએ જણ કરવામાં આવી હતી. ૧લી ફેબ્રુઆરીએ મુંબઈ સરકારને સ્પષ્ટપણે જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, સરકારી દાક્તરોને જરૂરી કે ઉપયોગી જણાય એવી વધારાની દાક્તરી મદદ તથા દાક્તરી સલાહ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો. ડૉ. મહેતાને એથી વહેલા બોલાવવામાં નહોતા આવ્યા એનું કારણ તો એ હતું કે, એમની સેવા કશા ઉપયોગની નીવડે એમ નથી એવો મત કર્નલ બંડારી તથા ડૉ. ગિલ્ડરે દર્શાવ્યો હતો. સરકારી દાક્તરોએ તેમનો એ મત બદલ્યો કે તરત જ તેમને બોલાવવામાં આવ્યા હતા. તમારો તા. ૨૭મી જન્યુઆરીનો પત્ર

હિંદી સરકારને ૧લી ફેબ્રુઆરીએ પહોંચ્યો. એ પત્રમાં આયુર્વેદની પદ્ધતિના ઉપચારો જાણનાર કોઈ વૈદ તેમને તપાસે એવી તમારી પત્નીની ઇચ્છા છે એવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ તેમાં એવા કોઈ વૈદનું નામ જણાવવામાં આવ્યું નહોતું અને વૈદરાજ શર્માની સેવા માટેની ચોક્કસ વિનંતી હમી ફેબ્રુઆરી પહેલાં સરકારને મળી નહોતી. ૨૪ કલાકની અંદર એ વિનંતી મંજૂર રાખવામાં આવી હતી. અને આગાખાન મહેલમાં તેમને ન રાખવામાં આવ્યાને કારણે ઊભી થતી મુશ્કેલીની હિંદી સરકારને જાણ કરવામાં આવી કે તરત જ તેમને અંદર રહેવા માટે જરૂરી પરવાનગી આપવામાં આવી હતી. આ સંજોગોમાં હિંદી સરકારને તો લાગે છે કે, તેમની ખીમારી દરમ્યાન તમે ઇચ્છો તે બધીયે સારવાર અને ઉપચારો તમારાં પત્નીને મળી શકે તે માટે શક્ય એટલું બધું તેણે કર્યું છે.

૨. તેમને છોડી મૂકવાની બાબતમાં તો હિંદી સરકાર હજી પણ માને છે કે, તેમણે અખત્યાર કરેલો માર્ગ સર્વોત્તમ અને લાગણીપૂર્વકનો હતો. તા. ૨૪મી જાન્યુઆરીએ તેને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, તેઓ પેરોલ ઉપર છૂટવા ઇચ્છે છે કે કેમ એમ તમારા પુત્ર દેવદાસે તેમની માતાને પૂછ્યું હતું અને તેમણે એવો જવાબ આપ્યો હતો કે પોતાના પતિ વિના તે આગાખાન મહેલ છોડવા ઇચ્છતાં નથી. ખાનગી વાતચીતની આ નોંધ હોવાથી સરકારે આ હેવાલનો ઉપયોગ નથી કર્યો, પરંતુ એથી ઉપર જણાવેલા તેના નિર્ણયને સમર્થન મળ્યું. સર ગિરજાશંકર બાજપાઈના નામ ઉપર તફ્ત ખોટી રીતે ચડાવી દેવામાં આવેલા અમેરિકામાં કરવામાં આવેલા નિવેદન વિષેની ગેરસમજની ચોખવટ ધારાસભામાં પૂછવામાં આવેલા સવાલોના જવાબથી કરવામાં આવી છે. એ સવાલજવાબો બેશક તમે જોયા હશે જ.

૩. અંતિમ ક્રિયાને અંગેની ગોઠવણો તમારી ઇચ્છા અનુસાર કરવામાં આવી હતી એમ અહીં તો સમજવામાં આવ્યું હતું. એ બાબતમાં સરકારે તપાસ કરી હતી અને તેને એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, તમારા પત્રમાં જણાવવામાં આવેલા બે વિકલ્પો વચ્ચે તમને એકે વિષે ખાસ પક્ષપાત નહોતો.

૪. આ સંજોગોમાં પાલીમેન્ટમાં પુછાયેલા પ્રશ્નનો મિ. બટલરે
આપેલો જવાબ તત્વતઃ ખોટો હતો એમ હિંદી સરકારને લાગતું નથી.

લિ. તમારો

રીચર્ડ ટોડનહામ

મળ્યા તારીખ, ૨૭-૩-'૪૪

હિંદી સરકારના વધારાના સેક્રેટરી

૯૭

સાહેબ,

અટકાયતી છાવણી

૧લી એપ્રિલ, ૧૯૪૪

મને તા. ૨૭મીએ આપવામાં આવેલા તમારા તા. ૨૧મી
માર્ચના પત્રની પહોંચ હું સ્વીકારું છું.

વધારાની દાકતરી મદદની આખતમાં મારે એ જણાવવાનું છે
કે, ડો. મહેતાની સેવા માટેની પહેલવહેલી માગણી મરનારે કર્નલ
અડવાણી આગળ ગયા ડિસેમ્બરમાં કચારેક કરી હતી. ફરી ફરીને
કરવામાં આવેલી મોઢેની માગણીનો કશો જવાબ ન મળ્યો સારે
તા. ૨૭-૧-'૪૪ને રોજ મેં હિંદી સરકાર પાસે લેખી માગણી
કરી હતી. ૩૧મી જાન્યુઆરીએ મુંબઈ સરકારને મેં એની યાદ
(પરિ. ક) અને ડો. ગિલ્ડર તથા ડો. નાયરે પણ જોલોના ઇન્સ્પેક્ટર
જનરલને પત્ર લખી એની યાદ આપી (પરિ. સ્). ૩૭ ફેબ્રુઆરીએ
મેં ફરીથી મુંબઈ સરકારને લખ્યું (પરિ. ગ). તેણે એનો જવાબ
આપ્યો (પરિ. ઘ). જેને પરિણામે ગઈ પમી ફેબ્રુઆરીએ, એટલે
કે, પહેલવહેલી માગણી કરવામાં આવી સાર પછી ઓછામાં ઓછાં
છ અઠવાડિયાં બાદ, ડો. મહેતાને લાવવામાં આવ્યા. વળી એમને
આવવાની પરવાનગી આપ્યા પછી પણ તેમની મુલાકાતની સંખ્યા
ઉપર તથા તેમના ઉપચાર માટેના વખત ઉપર પ્રતિબંધો મૂકવામાં
આવ્યા. મહા મુશ્કેલી પછી જ આ પ્રતિબંધો દીલા કરવામાં આવ્યા
અને પછીથી તે દૂર કરવામાં આવ્યા.

જેનો હું જવાબ લખી રહ્યો છું તે પત્રમાં કરવામાં આવેલો
ડો. ગિલ્ડરનો ઉલ્લેખ મેં તેમને બતાવ્યો. એને પરિણામે તેમણે આ
સાથે જોડવામાં આવેલો પત્ર (પરિ. ડ) લખ્યો અને તે મોકલી
આપવા માટે મને જણાવ્યું. તેમને નામે ચલાવવામાં આવેલો

અભિપ્રાય તેમણે કદી વ્યક્ત કર્યો જ નથી, એ વસ્તુ એ દર્શાવી આપે છે. પરંતુ ડૉ. દિનશાની સેવા છ અઠવાડિયાં કરતાં પણ વધારે સમય સુધી અટકાવવામાં આવી હતી એ કુરુણ બીનામાં એથી કરીને કશો ફેર પડતો નથી.

ગયા ડિસેમ્બરના આરંભમાં આ છાવણીની તેની મુલાકાત પછી મારા પુત્રે એલોપથી સિવાજની પદ્ધતિ જાણનાર તખીખને ખોલાવવા માટેનો પ્રશ્ન જેલોના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ આગળ ચોક્કસ-પણે અને વિધિપૂર્વક ઉઠાવ્યો હતો. મારા પુત્રની વિનંતીને કર્નલ લાંડારીએ મારી આગળ ઉલ્લેખ કર્યો સારે મેં તેમને કહ્યું કે એલોપથીથી ધતર પદ્ધતિના ઉપચારો અજમાવી જેવા જોઈએ. મારા પુત્રની વિનંતી ઉપર વિચારણા ચાલી રહી હતી તેવામાં દરદીની હાલત બગડવા માંડી અને આયુર્વેદ જાણનાર વૈદને માટે તેણે પોતે જ આગ્રહ કર્યો. જેલોના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ તથા કર્નલ શાહ એ બંનેને તેણે વારંવાર એ માટે કહ્યું, પણ એનું કશુંયે પરિણામ ન આવ્યું. નાસીપાસ થઈને ૨૭-૧-'૪૪ને રોજ મેં એ વિષે હિંદી સરકારને લખ્યું. આયુર્વેદ જાણનાર કોઈ ચોક્કસ વૈદ દરદીના ખ્યાલમાં છે કે કેમ એવી પૂછપરછ હિંદી સરકાર વતી આ છાવણીના સુપરિન્ટેન્ડન્ટે બીજી વસ્તુઓની સાથે સાથે કરી. મારો મૌનનો દિવસ હોવાથી મેં એનો લેખી જવાબ આપ્યો (પરિ. ચ). એને પરિણામે કશી રાહત આવતી જણાઈ નહિ. કશી ઢીલ ચલાવી લેવાય એવી દરદીની સ્થિતિ હતી નહિ એટલે ૩૭ ફેબ્રુઆરીએ મેં મુંબઈ સરકારને એક તાકીદનો પત્ર લખ્યો (પરિ. છ). છેક ૧૧મી ફેબ્રુઆરીએ એક સ્થાનિક વૈદને મોકલવામાં આવ્યો અને ૧૨મી તારીખે વૈદરાજ શર્માને લાવવામાં આવ્યા. આ રીતે, એલોપથીથી ધતર વૈદકીય પદ્ધતિ જાણનાર તખીખને મદદમાં લાવવા માટે પહેલ-વહેલી માગણી કરવામાં આવી અને એવા તખીખને લાવવામાં આવ્યા તે વચ્ચે આઠ કરતાંયે વધારે અઠવાડિયાં વીત્યાં હતાં.

વૈદરાજ શર્મા આવ્યા તે પહેલાં તેમના ઉપચારોના પરિણામની જવાબદારીમાંથી સરકારને મુક્ત કરવાની લેખી કબૂલાતની મારી

પાસે માગણી કરવામાં આવી હતી અને તે મેં ખુશીથી આપી હતી (મરિ. જ). આ રીતે થોડા વખત માટે દરદીના ઉપચાર કરવાનું કાર્ય એકલા વૈદરાજના જ હાથમાં હતું. દરદીના ઉપચાર કરવાનું કામ તેમના એકલાના જ હાથમાં હતું એટલે તેમને જરૂર જણાય તે પ્રમાણે દરદીનું નિરીક્ષણ કરવાની તથા તેને તપાસવાની બધી સગવડ વૈદરાજને આપવી જોઈએ એમ કોઈને પણ લાગે, અને આમ છતાંયે તેમને માટે આ બધી સગવડો મેળવતાં પાર વગરની મુશ્કેલી વેઠવી પડી. મારા તા. ૪-૩-૪૪ ના રોજના પત્ર સાથે બીડેલા પત્રમાં તથા પરિશિષ્ટ છ માં આનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

આ બધા સમય દરમિયાન દરદી ભારે પીડામાંથી પસાર થઈ રહ્યાં હતાં અને તેમની તબિયત એટલી બધી ઝડપથી બગડતી જતી હતી કે જેટલો વિલંબ થાય તેટલી તેના સાજ થવાની શક્યતા ઘટતી જતી હતી.

દરદીને તથા મારે વેઠવી પડેલી મુશ્કેલીઓ અને ઢીલ સરકારના એકે યા બીજા આતાને કારણે કે સરકારી દાક્તરોને કારણે પણ થવા પામી હોય તોપણ એની જવાબદારી તો બેશક હિંદી સરકારને માથે જ રહે છે.

સલાહ માટે ડૉ. બિધાનચંદ્ર રોયને બોલાવવા માટેની ડૉ. ગિલ્ડર તથા ડૉ. નાયરની લેખી વિનંતીની (ત્યાર બાદ મોઢેથી પણ અનેક વાર આ વિનંતી કરવામાં આવી હતી.) બાબતમાં સરકારે સંપૂર્ણ મૌન જ સેવ્યું છે અને એ વિનંતી મંજૂર ન કરવા માટેનાં કારણો જણાવવાની પરવા સુધ્ધાં તેણે રાખી નથી.

તાલીમ પામેલી નસી દરદીની સારવારમાં છે એ મતલબના નામદાર ગૃહમંત્રીએ ધારાસભામાં કરેલા નિવેદનમાં રહેલી વિસંગતિ તરફ મેં મારા તા. ૨૦-૩-૪૪ ના પત્રમાં ધ્યાન ખેંચ્યું હતું પરંતુ એ બાબતમાં પણ જેનો જવાબ હું લખી રહ્યો છું તે પત્ર મૌન સેવે છે. ખરી વાત તો એ છે કે, એવી નસી કદીયે દરદીની સારવારમાં હતી જ નહિ. વધારામાં હું જણાવીશ કે દરદીની

પસંદગીના બરદાસીએને પણ — ખાસ કરીને શ્રી. કનુ ગાંધીને — લાંબા વખતની ઢીલ પછી આવવા દેવામાં આવ્યા હતા.

કેવળ હકીકતોની જ આ રજૂઆત તથા આની સાથે બીડવામાં આવેલો એ સંબંધી પત્રવહેવાર શાંત ચિત્તે વાંચ્યા પછી તેમની માંદગી દરમ્યાન, હું इच्छું તે બધી સારવાર અને ઉપચારો સફળતને મળી રહે તે માટે “તેનાથી બનતું બધું તેણે કર્યું છે,” એવા પ્રકારનો હિંદી સરકારનો દાવો વાજબી નથી એમ કબૂલ કરવામાં આવશે. મિ. બટલરનો દાવો તો વળી એથીયે ઓછો વાજબી ગણી શકાય. કેમ કે એથીયે આગળ વધીને તેમણે તો જણાવ્યું હતું કે, “કાયમનાં તેમની બરદાસમાં હતાં તેમના દ્વારા જ નહિ પણ તેમના કુટુંબીજનોએ જેમને માટે इच्छા દર્શાવી તેમના દ્વારા પણ તેમને શક્ય એટલી બધી વૈદ્યકીય માવજત અને સંભાળ મળી રહ્યાં હતાં.” “વૈદ્યકીય કારણોસર એ બિલકુલ જરૂરી છે એવું સરકારના તબીબી અધિકારીને લાગે તે સિવાય બહારના કોઈ પણ દાકતરને આવવા દેવામાં નહિ આવે એવું સરકારે નક્કી કર્યું છે.” એ મતલબનું મુખર્ષ સરકારનું નિવેદન (પરિ. ઘ) ઉપર જણાવવામાં આવેલા દાવાઓથી સાચ બિલકુલ નથી ?

છોડવાના પ્રશ્ન તથા એ અંગે તેની માતા તથા મારા પુત્ર વચ્ચે થયેલી “ખાનગી વાતચીત”ના હિંદી સરકારને મળેલા હેવાલની બાબતમાં જણાવવાનું કે, એક કેદી કોર્ટ પણ બહારની વ્યક્તિ સાથે “ખાનગી” વાતચીત કરી શકે જ નહિ. એટલે, મને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી, એના સાચાપણા વિષે મારા પુત્ર પાસેથી ખાતરી કરીને (આવા દાખલાઓમાં સામાન્ય રીતે એમ કરવામાં આવે છે અને એ આવશ્યક હોય છે.) એનો ઉપયોગ કરવાની સરકારને છૂટ છે. એ ગમે તેમ હો, પણ તેમને છોડવા માટે સરકારે જણાવ્યું હોત અને તેને માટે “સર્વોત્તમ અને લાગણીપૂર્વકનું” શું છે એનો નિર્ણય કરવાનો બોબો મારે માથે નાખ્યો હોત, તો તે બધાય દોષમાંથી મુક્ત થાત.

અંતિમ કિયાની ગોઠવણીની બાબતમાં તા. ૪-૩-૪૪ નો

સરકાર ઉપરનો મારો પત્ર બધી વસ્તુ સ્પષ્ટ કરે છે. મેં લખાવ્યા મુજબ જેલોના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલે એ લખી લીધો હતો અને મારી માગણી શી હતી તે એમાં સ્પષ્ટપણે જણાવવામાં આવ્યું છે. એથી કરીને, સરકારની ‘તપાસમાં’ તેને એમ “જણાવવામાં આવ્યું હતું” કે, મારા પત્રમાં જણાવવામાં આવેલા “પહેલા બે વિકલ્પોમાંથી એકે માટે મને પક્ષપાત નથી,” એ વસ્તુ જાણીને મને નવાઈ લાગે છે. સરકારને આપવામાં આવેલી ખચર સાત ખોટી છે. મને જે પસંદગી કરવાની છૂટ આપવામાં આવી હોત તો એક પ્રિયજનની અંતિમ ક્રિયા પવિત્ર સ્મશાનભૂમિ ઉપર કરવાને બદલે જેલના યોગાનમાં (આ છાવણી આજે જેલ જ છે.) તે કરીને કદી પણ હું સમાધાન માનું, એ ન કદ્દપી શકાય એવી વાત છે.

આવી અંગત બાબતો વિષે સરકારને લખવું એ મારે માટે બિલકુલ સુખદ કે સુગમ નથી. પરંતુ સાઠ કરતાંયે વધારે વરસ સુધી જે મારાં વફાદાર જીવનસાથી હતાં તેમની યાદગીરીને ખાતર હું એમ કરું છું. શ્રી. કર્તુરબાના જેવા સંજોગોમાં નથી એવા બીજા કદીએની દશા શી હશે એનો વિચાર કરવાનું હું સરકાર ઉપર છોડું છું.

હિંદી સરકારના હો. ડિ. ના વધારાના સેક્રેટરી,
નવી દિલ્હી

લિ. તમારો
મો. ૭૦ ગાંધી

(ક થી જ સુધીનાં પરિશિષ્ટો સાથે બીડયાં છે.)

(ક) -

[આ પરિશિષ્ટ માટે જુઓ પત્ર ૮૪, પાન ૨૬૦]

(ખ)

[આ પરિશિષ્ટ માટે જુઓ પત્ર ૮૭, પાન ૨૬૨]

(ગ)

[આ પરિશિષ્ટ માટે જુઓ પત્ર ૮૮, પાન ૨૬૩]

(ઘ)

[આ પરિશિષ્ટ માટે જુઓ પત્ર ૮૯, પાન ૨૬૩]

સાહેબ,

૨૧ મી માર્ચના મહાત્મા ગાંધી ઉપરના તમારા પત્રમાં નીચે મુજબનું જણાવવામાં આવ્યું છે :

“ શ્રીમતી ગાંધીએ ડૉ. મહેતાની સેવાની માગણી કરી છે એવું જાન્યુઆરીની ૨૮ મી તારીખે તેને પહેલવહેલું જણાવવામાં આવ્યું હતું. . . . ડૉ. મહેતાને એથી વહેલા બોલાવવામાં નહોતા આવ્યા એનું કારણ તો એ હતું કે, એમની સેવા કશા ઉપયોગની નીવડે એમ નથી એવો મત કર્નલ ભંડારી તથા ડૉ. ગીલ્ડરે દર્શાવ્યો હતો. પરંતુ સરકારી દાક્તરોએ તેમનો એ મત ખદ્દ્યો કે તરત જ તેમને બોલાવવામાં આવ્યા હતા. ”

સાથે જ, કર્નલ ભંડારી સાથે મારું નામ જોડવામાં ભૂલ થઈ છે ! દરદીની સારવારમાં રહેનારા સરકારી દાક્તરો કર્નલ ભંડારી અને કર્નલ શાહ હતા. મારા સંબંધમાં તો હું એટલું જ જણાવીશ કે, મયા ડિસેમ્બર માસમાં એક દિવસ સાંજે કર્નલ અડવાણી મુલાકાતે આવ્યા હતા ત્યારે (એ વખતે તેઓ કર્નલ ભંડારીની જગ્યાએ કામ કરતા હતા.) શ્રીમતી કરતુરબા ગાંધીએ ડૉ. મહેતાને અંદર આવવા દેવા માટે તેમની પાસે માગણી કરી હતી, અને ડૉ. મહેતા અહીં આવે એ સલાહભર્યું છે કે કેમ એ વિષે તેમણે મારો અભિપ્રાય પૂછ્યો હતો. મારા સાથી ડૉ. સુશીલા નાયર, દરદી કે તેમના પતિ એકે જોડે મેં એ બાબતમાં વાત કરી નહોતી એટલે કર્નલ અડવાણીને મારો અભિપ્રાય પછીથી આપવા મેં જણાવ્યું. બીજે દિવસે સવારે જ્યારે તે મુલાકાત માટે અહીં આવ્યા ત્યારે તેમને મેં મારો પાકો અભિપ્રાય જણાવ્યો કે, ડૉ. મહેતાની હાજરી ધણી જ મદદરૂપ થઈ પડશે.

આખો જાન્યુઆરી માસ પસાર થઈ જવા છતાં પણ ડૉ. મહેતા અહીં આવે તે માટેની પરવાનગી ન આવી એટલે ૩૧મી જાન્યુઆરીના અમારા પત્ર દ્વારા ડૉ. સુશીલા નાયર તથા મેં એ વિષે હળવી યાદ આપી હતી. એની નકલ આ સાથે બીડવામાં આવે છે.

અહીં મારે જણાવવું જોઈએ કે, મજદૂર પત્રમાં ડૉ. બિધાનચંદ્ર રોયની સલાહ માટે અમે કરેલી માગણી તથા મોઢેથી તેની વારંવાર આપવામાં આવેલી યાદ ઉપર લક્ષ આપવામાં આવ્યું હોય એમ લાગતું નથી.

બીજી એક બાબતમાં — તાલીમ પામેલી નર્સો રોકવામાં આવી હતી એ બાબતમાં — જૂલ થવા પામી છે તે તરફ તમારું ધ્યાન ખેંચવાની રજા લઉં છું. છાવણીની અંદર તાલીમ પામેલી એકે નર્સ આવી જ નથી. બરદાસનું કામ મુશ્કેલ થઈ જતાં શ્રીમતી જયપ્રકાશ નારાયણ તથા શ્રી. કનુ ગાંધી આવ્યા તે પહેલાં ગાંડાંની ઇસ્પતાલમાં બાદલી આમા તરીકે કામ કર્યું હતું એવી એક બાઈની સેવા અમને આપવામાં આવી હતી. એક અઠવાડિયાની અંદર તેણે પોતાનું કામ બંધ કર્યું અને પોતાને છૂટી કરવાને તેણે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને જણાવ્યું.

હિંદી સરકારના હોમ ડિપાર્ટમેન્ટના

લિ. તમારો

વધારાના સેક્રેટરી, નવી દિલ્હી

એમ. ડી. ડી. ગીલ્ડર

(ચ)

[આ પરિશિષ્ટ માટે જુઓ પત્ર ૮૫, પાન ૨૯૧]

(છ)

[આ પરિશિષ્ટ માટે જુઓ પત્ર ૯૧, પાન ૨૯૫]

(જ)

[આ પરિશિષ્ટ માટે જુઓ પત્ર ૯૦, પાન ૨૯૪]

૯૯

અટકાયતી છાવણી,

૨ એપ્રિલ, ૧૯૪૪

પ્રિય કર્નલ બંડારી,

હિંદી સરકારના તા. ૨૧ માર્ચ ૧૯૪૪ના મારા ઉપરના પત્રમાં નીચેના બે ફકરાઓ છે :

“શ્રીમતી ગાંધીએ ડૉ. મહેતાની સેવાની માગણી કરી છે એવું બન્ધુઆરીની ૨૮મી તારીખે તેને પહેલવહેલું જણાવવામાં આવ્યું હતું. . . . ડૉ. મહેતાને એથી વહેલા બોલાવવામાં નહોતા

આવ્યા એનું કારણ તો એ હતું કે, એમની સેવા કશા ઉપયોગની નીવડે એમ નથી એવો મત કર્નલ ભંડારી તથા ડૉ. ગીલ્ડરે દર્શાવ્યો હતો. પરંતુ સરકારી દાક્તરોએ તેમનો એ મત બદલ્યો કે તરત જ તેમને બોલાવવામાં આવ્યા હતા.”

“અંતિમ ક્રિયાને અંગેની ગોઠવણ તમારી ઇચ્છા અનુસાર કરવામાં આવી હતી એમ અહીં તો સમજવામાં આવ્યું હતું. એ બાબતમાં સરકારે તપાસ કરી હતી અને તેને એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, તમારા પત્રમાં જણાવવામાં આવેલા બે વિકલ્પો વચ્ચે તમને એકે વિષે ખાસ પક્ષપાત નહોતો.”

ડૉ. ગીલ્ડરને એમના નામ ઉપર ચઢાવવામાં આવેલો અભિપ્રાય એમણે આપ્યો હોય, એવું સ્મરણ નથી. સદ્ગતની દહનક્રિયા જાહેર અને પવિત્ર સ્મશાનભૂમિમાં કરવામાં આવે કે જોલના યોગાનમાં (આ છાવણી એ જોલ જ છે.) કરવામાં આવે એ વિષે મેં ઉદ્દાસીનતા સેવી નહોતી. આ વિસંગતિઓ ઉપર તમે કંઈક પ્રકાશ પાડી શકો એમ છે ?

લિ. તમારો
મે. ૦ ૬૦ ગાંધી

૯૯

અટકાયતી છાવણી,
૨ એપ્રિલ, ૧૯૪૪

સાહેબ,

હિંદી સરકાર ઉપર મેં ગઈ કાલે લખેલા પત્રના અનુસંધાનમાં આ પત્ર છે. કેમ કે, છાવણીના સુપરિન્ટેન્ડન્ટને એ પત્ર આપ્યા પછી છાપાં ઉપર નજર કરતાં તા. ૩૦-૩-'૪૪ના 'હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ'માં નીચે મુજબનું તાજુબ પમાડે એવું લખાણ મારા જોવામાં આવ્યું :

“ નવી દિલ્હી, બુધવાર, — આજે કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાં લાલા રામચરણદાસે પૂછ્યું હતું કે, મહાત્મા ગાંધીએ શ્રીમતી ગાંધીના ઉપચારો કરવાનું કાર્ય સુપ્રસિદ્ધ વૈદ પંડિત રામા હાથ ધરે એવી પરવાનગી માગી હતી ખરી અને તે ક્યારે ?

“એનો જવાબ આપતાં હોમ ડિપાર્ટમેન્ટના સેક્રેટરી મિ. કોન્રાન રિમ્બે જણાવ્યું કે, પાંડિત શર્માની સેવા માટે પહેલવહેલી વિનંતી હિંદી સરકારને ૯મી ફેબ્રુઆરીએ કરવામાં આવી હતી અને ૧૦મી ફેબ્રુઆરીએ તે મંજૂર કરવામાં આવી હતી. મારા સમજવા પ્રમાણે એ પછી એક બે દિવસ બાદ પાંડિત શર્માએ દરદીની પહેલી મુલાકાત લીધી હતી. ઇ. પી. આર્ચર.”

ખરી વાત એ છે કે, વૈદરાજ શિવશર્માનું નામ ૩૧મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૪ને રોજ પહેલવહેલું સરકારને સૂચવવામાં આવ્યું હતું, નહિ કે ૯મી ફેબ્રુઆરીએ. પરંતુ ગઈ કાલનો મારો પત્ર વિશેષમાં જણાવશે કે, અસોપથીથી ધતર પદ્ધતિ જાણનાર તપીય માટેની વિનંતિ તો ૧૯૪૩ના ડિસેમ્બર માસના આરંભમાં કરવામાં આવી હતી. ઉપર જેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે નિવેદનમાં સુધારો થવાની અપેક્ષા હું રાખી શકું ખરો ?

હિંદી સરકારના હોમ ડિપાર્ટમેન્ટના સેક્રેટરી,

નવી દિલ્હી

લિ. તમારો

મો. ૬૦ ગાંધી

૧૦૦

[અહીં પત્ર નં. ૧૧૬ જુઓ.]

૧૦૧

હિંદી સરકારના હોમ ડિપાર્ટમેન્ટના

વધારાના સેક્રેટરી તરફથી,

નવી દિલ્હી

શ્રી. મો. ૬૦ ગાંધી

નં. ૩/૭/૪૩-એમ. એસ.

હિંદી સરકારનું હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ

૩૦ માર્ચ, ૧૯૪૪

સાહેબ,

૨૦મી તારીખના તમારા પત્રના સંબંધમાં મને એવું જણાવવાને ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે, કનુ ગાંધી તથા શ્રી. જયપ્રકાશનાં પત્નીની સેવા માટે વિનંતી કરવામાં આવી છે એવી ખબર હિંદી સરકારને ૨૨ ડિસેમ્બરે આપવામાં આવી હતી. શ્રી. જયપ્રકાશનાં પત્નીને પૂના મોકલવાની વ્યવસ્થા થઈ શકે કે કેમ એ જાણવા માટે તે જ દિવસે બિહાર સરકારને — જેના કબજા નીચે તે હતાં — તાર કરવામાં આવ્યો હતો. દરમિયાન મુખ્ય સરકારને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, સારવાર માટે વધારે માણસોની જરૂર

હોય તો એને માટે ધંધાદારી નસો મોકલી આપવી એ ઠીક થઈ પડશે. ડિસેમ્બરની ૨૪ મી તારીખે બિહાર સરકારે હિંદી સરકારને જણાવ્યું કે, શ્રી. જયપ્રકાશનાં પત્નીને પૂતા મોકલી આપવામાં તેને કશો વાંધો નથી. મુંબઈ સરકારને એ જ દિવસે ખબર આપવામાં આવી હતી કે, આગળ સૂચવવામાં આવ્યું હતું તે મુજબ ધંધાદારી નસો મોકલવાની સંતોષકારક ગોઠવણ ન થઈ શકે તો શ્રી. જયપ્રકાશનાં પત્નીને લાવવાની બાબતમાં તેણે બિહારની સરકાર સાથે ગોઠવી લેવું. ૩ જાન્યુઆરીએ હિંદી સરકારને ખબર આપવામાં આવી હતી કે, શ્રીમતી ગાંધીની બરદાસ માટે રાખવામાં આવેલી ધંધાદારી નસો ચાલી ગઈ છે અને શ્રી. જયપ્રકાશનાં પત્નીને લાવવા માટે ગોઠવણ થઈ રહી છે. ત્યાર બાદ એવું જણવામાં આવ્યું હતું કે, કતુ ગાંધી આગાખાન મહેલની મુલાકાત લેતા હતા અને જાન્યુઆરીની ૨૭ મી તારીખે તમારાં પત્નીની સારવારમાં મદદ કરવાને માટે આગાખાન મહેલમાં તેમને રહેવા દેવા માટેની વિનંતી હિંદી સરકારને ફરીથી કરવામાં આવી હતી. જાન્યુઆરીની ૨૯ મી તારીખે એ રજા આપવામાં આવી હતી, જેકે એ પત્ર પહોંચે તે પહેલાં જ મુંબઈ સરકારે તે મહેલમાં રહે એ માટે સંમતિ આપી હતી એમ જણાય છે.

આ સંજોગોમાં હિંદી સરકારને લાગે છે કે, ધારાસભામાં આપવામાં આવેલો જવાબ — જેનો તમે ઉલ્લેખ કર્યો છે — તત્પતઃ સાચો હતો. હમણાં મુંબઈ સરકારે તેને એ હકીકતની જાણ કરી છે — આ પહેલાં સરકારના કે તમારા પત્રો દ્વારા તેને એની જાણ નહોતી — કે, તાલીમ પામેલી નર્સ કરતાં આજી તે વધારે પસંદ કરતાં હતાં એમ તમારાં પત્નીએ જ કહ્યું હતું અને આ બાબતમાં તેમની ધ્રુવચાને માન આપવામાં આવ્યું હતું. આ હકીકત જાહેર કરવાની જરૂરિયાત તેને લાગતી નથી.

લિ. તમારો

રીચર્ડ ટોટનહામ

હિંદી સરકારના વધારાના સેક્રેટરી

અટકાયતી છાવણી,
૧૩ એપ્રિલ, ૧૯૪૪

સાહેબ,

૩૦મી માર્ચના તમારા પત્રની પહોંચ હું સ્વીકારું છું. એ પત્ર મને ૬ઠ્ઠી એપ્રિલે મળ્યો હતો. આખીયે પરિસ્થિતિથી હિંદી સરકાર કેટલી બધી અળખુ હતી એ બતાવવાને માટે તે એક સુંદર પુરાવો છે.

‘તાલીમ પામેલી નર્સો’ બાબતમાં, સરકાર તરફથી કરવામાં આવેલા નીચેના નિવેદન તરફ ધ્યાન ખેંચું છું : કે, ‘ટૂંક વખત માટે તે આપવામાં આવી હતી.’ તાલીમ પામેલી નર્સો વસ્તુતાએ આપવામાં આવી હતી કે કેમ એની વિચારણા કરવામાં, મારી પત્નીએ તાલીમ પામેલી નર્સને બદલે આગળે પસંદગી આપી હતી, એ હકીકત બાગ્યે જ પ્રસ્તુત ગણી શકાય. એથી કરીને, એ નિવેદનમાં બહાર રીતે સુધારો કરવો જોઈએ એમ મને લાગે છે.

૧૯૪૪ના એપ્રિલની ૧લી તારીખના મારા પત્રમાંની બીજી બાબતોનો સંતોષકારક જવાબ મેળવવાની હવે મને લવલેશ ઇચ્છા રહી નથી.

હિંદી સરકારના વધારાના સેક્રેટરી,
નવી દિલ્હી

લિ. તમારો
મોં ૩૦ ગાંધી

૧૦૩

સર રીચર્ડ ટોટનહામ, સી. એસ. આઈ.,
સી. આઈ. ઈ., આઈ. સી. એસ.,
હિંદી સરકારના વધારાના સેક્રેટરી તરફથી,
શ્રી. મોં ૩૦ ગાંધીને,
અટકાયતી છાવણી પૂના

હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ,
નવી દિલ્હી
૨૬ એપ્રિલ, ૧૯૪૪

સાહેબ,

તમારા એપ્રિલ તા. ૧ લી, ૨ જી અને ૧૩મી તારીખના પત્રો હિંદી સરકારે ખેદપૂર્વક વાંચ્યા છે. તમે તેની સામે કરેલી ફરિયાદો કોઈ પણ નિષ્પક્ષ તપાસમાં ટકી શકે એમ નથી એવું તે માને છે. વળી સાથે તેને એમ પણ લાગે છે કે, તેને પહોંચેલી માગણીઓ

પૂરી પાડવામાં તેનાથી થઈ શકે એટલું બધું તે કરી છૂટી છે એ વસ્તુના યોગ્ય સ્વીકારની, તમે વિયોગશોકમાં હો તે વખતે, અપેક્ષા રાખવી એ શક્ય નથી, અને આ અંગે પત્રવહેવાર ચાલુ રાખવામાં કશો અર્થ સરે એમ નથી.

લિ. તમારો

રીચર્ડ ટોડનહામ

હિંદી સરકારના વધારાના સેક્રેટરી

૭. શ્રી. મીરાંબહેનના ગાંધીજી ઉપરના ઓરિસા વિષેના પત્રના સંબંધમાં સરકાર સાથેનો પત્રવહેવાર

૧૦૪

લૉર્ડ લિનલિથગોને મીરાંબહેને લખેલો કાગળ
કેંકખાનું,

આગાખાનનો મહેલ, પૂના,
નાતાલની રાત, ૧૯૪૨

પ્રિય લૉર્ડ લિનલિથગો,

આ કાગળ તમને લખવાનું મારે એટલું જ કારણ છે કે ગાંધીજી અને હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા વિષે કેટલાંક અંગ્રેજી છાપાંમાં અસત્યો પ્રગટ થયાં જણાય છે પણ અમલદારો તરફથી એનો કાંઈ પ્રતિવાદ કરવામાં આવ્યો નથી તેથી અંગ્રેજ માથાપને ઘેર જન્મી હોવાને લીધે મને ઊંડું દુઃખ થાય છે.

અહીં મારા હાથમાં આવે છે એટલાં છાપાંની હદમાં, બ્રિટિશ વર્તમાનપત્રોમાં મહાસભાવિરોધી પ્રચારને સતત વધતો હું જોયા કરું છું. જે ફેલાવવામાં આવે છે તે વિવિધ અસત્યોમાંથી આ કાગળમાં હું એકની જ ચર્ચા કરવા ઇચ્છું છું, તે એ કે ગાંધીજી અને મહાસભા જપાનીનાં પક્ષપાતી છે. એવા પ્રચારના નમૂના મારા ધ્યાનમાં આવ્યા છે તે નવેમ્બર ૨૯, ૧૯૪૨ના 'બોમ્બે ક્રોનિકલ વીકલી'માં ૨૨ મે પાને અને ડિસેમ્બર ૧૯, ૧૯૪૨ના 'હિંદુ' (ટપાલની આવૃત્તિ) માં ૪ થે પાને ૩ જી કટારમાં તમે જોઈ શકશો.

‘ઓમ્મે કોનિકલ વીકલી’માં જે ઉતારા અને પ્રતિકૃતિ આપેલી છે તેમાં પમી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨ના ‘લંડન ડેઇલી રકેચ’ને પહેલે પાને આવેલી એક છબી છે. એમાં મથાળે આપે પાને પથરાયેલી આ લીટી છે “ગાંધીની હિંદ અને જપાન વચ્ચે સલાહ કરવાની યોજના છતી કરી;” અને એ જ પાના ઉપર નીચે મારી છબી આપી છે તથા ‘જપાન સાથે સુલેહ કરવામાં ગાંધીને દૂત બનેલી અંગ્રેજ સ્ત્રી’ એવું ઉપમથાળું ક્યું છે. જેની પ્રતિકૃતિઓ પણ આપી છે તે ‘પંચ’નાં વ્યંગચિત્રો તો બની શકે તો એના કરતાં પણ વધારે નિંદ છે. ‘હિંદુ’માં શ્રી. ક. મા. મુનશીનો નિષેધ છપાયેલ છે તે ઉપરથી જણાય છે કે આ બદનક્ષીભર્યો પ્રચાર લંડનના ‘ડેઇલી હેરલ્ડ’ સુધી પણ પહોંચ્યો છે. હવે તમારી આગળ આ વાત આણવાનું કારણ એ છે કે અક્ષાહાબાદમાં થયેલી અખિલભારત મહાસભા સમિતિની એપ્રિલની બેઠક પછી હું ઓરિસામાં હતી ત્યારે ગાંધીજી અને મારી વચ્ચે થયેલો પત્રવ્યવહાર મારી પાસે છે, જે શંકા મોટે ભેશમાત્ર અવકાશ રાખ્યા વિના સાબિત કરે છે કે ગાંધીજી સોએ સો ટકા જપાનીના વિરોધી છે. જેની નકલ હું આ સાથે બીડું છું તેમાં ત્યારે આવતી ધરાતી જપાની ચડાઈ વિષે પ્રશ્નમાળા સહિત એક અંગત હેવાલ છે. વિશેષ કરીને પૂર્વ કિનારા ઉપર જપાન ગમે ત્યારે હુમલો કરે એવી ધારણા હતી એટલે મહાસભાવાદી કાર્યકર્તાઓને મદદ કરવા મને એમણે ન્યાં મોકલી હતી તે ઓરિસાથી ખાસ ખેપિયા સાથે મેં ગાંધીજીને એ હેવાલ મોકલ્યો હતા.

એ હેવાલનો મારે પોતાને હાથે લખેલો અસલ ખરડો મારી આગળ છે. એમાં તારીખ કે સહી નથી કેમ કે મેં મોકલેલી ટાઇપ કરેલી નકલમાં આ વસ્તુઓ મેં નાંખી હતી; પણ ગાંધીજીએ ૩૧ મી મે, ૧૯૪૨ને દિવસે સદ્ગત શ્રી. મહાદેવ દેસાઈને લખાવ્યો અને પાછા વળતા ખાસ ખેપિયા સાથે મને તરત જ મોકલ્યો તે ગાંધીજીના જવાબથી ત્રણતાર દિવસ પહેલાંની એની તારીખ હશે. શ્રી. મહાદેવ દેસાઈએ પોતે લખેલો અને ગાંધીજીએ જેમાં ‘બાપુ’ એમ સહી કરી છે તે અસલ કાગળ મારી પાસે છે. કાગળના પહેલા પરિચ્છેદમાં

જે મુલાકાતનો ઉલ્લેખ છે તે મારે ઓરિસા સરકારના મુખ્ય મંત્રી મિ. વુડની સાથે ૨૫ મી મે ૧૯૪૨ ને દિવસે થઈ હતી, જ્યારે મિ. મેન્સફીલ્ડ પણ હાજર હતા.

જેને પોતે જવાબ આપવાને અશક્ત કરી દીધા હોય એવા માણસો વિરુદ્ધ પોતાના લોકો ઉપર પ્રમાણે નિંદાત્મક પ્રચાર કરતા હોય તો એની અસત્યતા વિષે જે બાબત વાંધો ન જ લઈ શકાય એવી સાબિતી પોતાને મળી જાય તે પછી કોઈ પણ પાપભીરુ રાજ્યકર્તા એવા પ્રચારને ચિત્તશાંતિપૂર્વક ચાલવા ન દે, એટલે મને વિશ્વાસ છે કે તમે બીડેલા પત્રવ્યવહારને આ કાગળ સહિત બહાર પાડશો અને આ બ્રિટિશ છાપાના કથનનું ખંડન કરશો.

કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યો સાથે મને અંગત ઓળખાણ છે એટલે હું ખાતરીથી કહી શકું છું કે તેઓની લાગણી બધે વખતે જપાનીની અને ફાસિસ્ટની વિરુદ્ધ રહી છે એટલું હું ઉમેરું છું.

લિ. મીરાંબહેન

૧૦૫

[જપાનની ચડાઈ તથા આક્રમણનો ડર હતો તે વિષે મીરાંબહેનના ક્રમો]

આપણે એમ માની લઈએ કે જપાની ઓરિસાના કિનારા ઉપર ક્યાંક ગિતરશે. ગિતરતી વખતે ઘણું કરીને બોમ્બ કે તોપનો મારો નહિ થાય, કેમ કે કાંઠા ઉપર બચાવનું કાંઈ સાધન છે નહિ. કાંઠેથી તેઓ સપાટ સૂકાં ડાંગરનાં ખેતરો ચીરીને ઝપાટાબંધ આગળ વધશે, જ્યાં વિદ્યરૂપે હવે લગભગ સુકાર્ધ ગયેલી અને ક્યાંયે ન ગિતરી શકાય એવી નહિ એવી નદીઓ અને ખાડ જ ફક્ત છે. આપણને સમજમાં આવે એ પ્રમાણે, ઓરિસાનાં રાજ્યોનો ડુંગરાળ અને જંગલી પ્રદેશ સુધી તે પહોંચે ત્યાં લગી જપાનીને રોકવાનો કાંઈ ગંભીર પ્રયત્ન નહિ થાય. બચાવનું લક્ષકર જે હશે તે એ પ્રદેશનાં જંગલોમાં સંતાર્ધ રહ્યું છે એમ કહે છે. જમશેદપુરનો રસ્તો બચાવવાનો મરણિયો પ્રયત્ન તે ઘણું કરીને કરશે, પણ એને ફતેહ મળવાની આશા ધણી ઓછી છે. એનો અર્થ એમ કે ઓરિસાના વાયવ્ય ખૂણામાં એક લડાઈ થાય એમ આપણે ધારી શકીએ, તે પછી જપાની લક્ષકર બિહારમાં

પ્રવેશ કરશે. તે વખતે જપાની દેશમાં ઠેકઠેકાણે વહેંચાઈ ગયેલા નહિ હોય, પણ સમુદ્ર અને પોતાના આગળ વધતા લશ્કર વચ્ચેના વ્યવહાર માર્ગમાં એકત્ર થયેલા હશે. બ્રિટિશ રાજ્યવહીવટ તો અગાઉથી જ અદૃશ્ય થઈ ગયો હશે.

આપણી આગળ પ્રશ્ન એ છે કે આવા બનાવ બને તો આપણે શું કરવું.

જપાની લશ્કરો ખેતર અને ગામડાંમાં થઈને ધસશે અને કહેશે કે અમે કાંઈ વસ્તીના દુસ્મન નથી પણ બ્રિટિશ તથા અમેરિકન યુદ્ધપ્રયત્નનો નાશ કરનારા છીએ. વસ્તીની લાગણી પણ અનિશ્ચિત છે. તીવ્રમાં તીવ્ર લાગણી બ્રિટનના ડર તથા અવિશ્વાસની છે અને તેમના પ્રત્યે જે વર્તન ચલાવામાં આવે છે તેથી કરીને તે દિવસે દિવસે વધતી જાય છે. એટલે જે કાંઈ બ્રિટિશ નથી તે આવકાર-પાત્ર લાગશે. એક રમૂજ દાખલો હું આપું. કેટલાક ભાગના ગ્રામવાસી કહે છે : “અરે, બહુ અવાજ કરે છે તે વિમાન બ્રિટિશનું છે પણ શાન્ત વિમાનો પણ છે અને એ મહાત્માનાં વિમાન છે.” મને લાગે છે કે આ ભોળા નિર્દોષ લોકો તટસ્થતાનું વલણ ધારણ કરતાં જ શીખી શકશે. કારણ કે ખરું જોતાં એને સમજાવી શકાય એવું વલણ આ એક જ છે. બોમ્બથી પોતાની કેમ રક્ષા કરવી એ પણ શીખવ્યા વિના બ્રિટિશ લોકો એના કરમને પનારે એને છોડે છે, એટલું જ નહિ પણ તે એવા હુકમ કાઢે છે કે જેનો અમલ કર્યો હોય તો લડાઈના દિવસ પહેલાં પણ લોકો માર્યા જાય. તો પછી “અમે તમારી સાથે લડવા નથી આવ્યા” એમ જપાની કહેતા હોય ત્યારે આ ધિક્કારપાત્ર રાજ્યની પાછળ પડેલા જપાનીને રોકવાનો ઉત્સાહ આ લોકોને કેવી રીતે આવી શકે? પણ તટસ્થતાની વૃત્તિ ધારણ કરવા ગ્રામવાસી તૈયાર છે એમ મેં જોયું છે. એટલે તેઓ જપાનીને ખેતર અને ગામડાંમાં થઈને પસાર થવા દે અને બનતા લગી એના સંસર્ગમાં ન આવવાનો પ્રયત્ન કરે. ખોરાક અને પૈસા સંતાડી રાખે અને જપાનીની નોકરી કરવાની ના પાડે. પણ કેટલાક ભાગમાં તો એટલો વિરોધ પણ ન થાય, કેમ કે બ્રિટિશ રાજ્ય પ્રત્યે એટલો બધો

અણુમતો છે કે બ્રિટિશવિરોધી કોઈ પણ ચીજને ખૂબ આવકાર મળે. મને લાગે છે કે સાધારણ લોકો બહુમાં બહુ કેટલો વિરોધ કરી શકે અને ટકાવી શકે તે માપવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો અને એટલી વાતનો આપણે આગ્રહ રાખવો. સોએ સો ટકા વિરોધ બલે ન હોય તો પણ લાંબા વખત સુધી અવિચલિતપણે લોકો ટકી રહે તો તે તરત તૂટી પડતા આકરા પ્રતિકાર કરતાં સરવાળે વધારે અસર કરે.

આમ સામાન્ય લોકો આગળથી જે વલણ બહુમાં બહુ ટકાવી રાખવાની આપણે આશા રાખીએ તે ધણું કરીને નીચે પ્રમાણે :

૧. જપાની કોઈ જમીન, ઘર કે જંગમ મિલકતનો કબજો કરવા જાય તો મોટે ભાગે અહિંસક રીતે દબ પ્રતિકાર કરવો.

૨. જપાનીની વેઠ કરવી નહિ.

૩. જપાની નીચે કોઈ જાતની વહીવટી નોકરી લેવી નહિ. (કેટલીક જાતના નગરવાસીઓ, સરકારી તક સાંધનારા અને ખીજા પ્રદેશમાંથી આણેલા હિંદીઓના સંબંધમાં આવે. અંકુશ રાખવો કઠણ પડે).

૪. જપાની આગળથી કાંઈ ખરીદી કરવી નહિ.

૫. એનું નાણું લેવું નહિ અને રાજ ઊભું કરવાના એના પ્રયત્નમાં અસહકાર કરવો (કાર્યકર્તાઓ અને વખતની અછતને લીધે આ ધણું કઠણ કામ છે, આપણે તો ભરતી રોકવાનો પ્રયત્ન કરવાનો રહ્યો).

હવે કેટલીક મુશ્કેલીઓ અને પ્રશ્નો જોઈ છે તે :

૧. જપાની મજૂરી ખોરાક અને સામગ્રીના પૈસા પેટે બ્રિટિશની ચલણી નોટ આપવા કહે, તો સારી કિંમત મળતા છતાં વેચવાની અને સારી રાજ મળે તો પણ કામ કરવાની લોકોએ ના પાડવી કે ? ધણા મહિના સુધી પ્રતિકાર ટકાવી રાખવો હોય તો આને અટકાવવું કઠણ થઈ પડે. આવો અસહકાર ચાલે ત્યાં લગી શોષણનું જોખમ દૂર રહે.

૨. પુલ, નહેર વગેરે અંગ્રેજ તોડી નાંખે તેને ફરી ચણવા વિષે શું કરવું ? પુલ અને નહેરોની તો આપણને પણ જરૂર રહે.

એટલે એમાં આપણે જપાનની સાથે સહકાર કરવો પડે તો પણ ફરી ચણવા લાગવું કે નહિ, કે પછી જપાની પુલ આંધનારા આવે એટલે આપણે ખસી જવું ?

૩. સિંગાપોર તથા બ્રહ્મદેશમાં કેદ પકડાયેલા હિંદી સૈનિક જપાની આક્રમક લશ્કર ભેળા ગિતરે તો એના પ્રત્યે આપણે કેવું વલણ રાખવું ? જેમ જપાનીથી તેમ એનાથી પણ આપણે આધાર રહેવું, કે પછી એને આપણા જેવા મતના કરવા પ્રયત્ન કરવો ?

૪. આગળ વધતા જપાનીના મોઢા આગળ બ્રિટિશ રાજ્ય ભાગે પછી ચલણ બાબત આપણે શું કરવું ?

૫. લડાઈ એ લડાઈ જાય અને જપાની લશ્કર આગળ વધે તે પછી રણક્ષેત્ર ઉપર મરેલા અને ધવાયેલા સૈનિકો પડ્યા હશે. મને લાગે છે કે મલદાને બાઢવા દાટવામાં અને ઘાયલની સેવા કરવામાં આપણે વિના સંકોચે જપાનીને પહેલે કામ કરવું જોઈએ. પોતાના માથુસે સહેજ ધવાયા હોય તો જપાની એની પરિચર્યા કરશે અને સહેજ ધવાયેલા દુશ્મનોને કેદ પકડશે, પણ આક્રીનાને ધણું કરીને પડતા મૂકશે, અને એની સંભાળ લેવી તે આપણી પવિત્ર ફરજ હશે. આ માટે આજથી અમે સ્થાનિક દાકતરોની દોરવણી નીચે સ્વયંસેવકોને કેળવવાની યોજના કરીએ છીએ. એની સેવા અંદરનાં હુલ્લડ, રોગ-ચાળો વગેરેના પ્રસંગમાં પણ લઈ શકાય.

૬. રણાંગણમાં મરાયેલા અને ધવાયેલા સૈનિક ઉપરાંત બંદૂક, રિવોલ્વર અને બીજાં નાનાં હથિયાર જપાનીએ નહિ ઉપાડ્યાં હોય એવાં પડ્યાં હશે. આને જો આપણે ન વીણી લઈએ તો તે ચોર, લૂંટારા અને બીજા લદ્દંગાના હાથમાં પડે એવો સંભવ છે, કેમ કે રણક્ષેત્રને લૂંટવા એવા લોકો ગીધની પેઠે હંમેશાં ગિતરી પડે છે. હિંદ જેવા શસ્ત્ર વિનાના દેશમાં આથી કરીને ભારે પીડા ગભી થાય. આપણે એવાં હથિયાર ઉપાડી લઈએ તો પછી એનું શું કરવું ? મને તો સૂઝે છે કે એને સમુદ્રમાં નાંખી દેવાં. તમારી કેવી સલાહ છે તે લખવા વિનંતી છે.

[ઉપલા કાગળનો ગાંધીજીએ આપેલો જવાબ]

તમારો ઘણો સંપૂર્ણ અને પ્રકાશ નાંખનારો કાગળ મળ્યો. મુલાકાતનો હેવાલ સંપૂર્ણ છે. તમારા જવાબ સીધા, અસંદ્ધિ અને હિંમતવાળા હતા. મારે ટીકા કરવા જેવું કાંઈ નથી. હું એટલું જ કહી શકું કે “તમે કરો છો તેમ ક્યેં નહોતો.” હું તદ્દન સ્પષ્ટ જોઈ શકું છું કે તમે યોગ્ય ઠેકાણે યોગ્ય વખતે પહોંચ્યાં છો. એટલે જ સારા અને પ્રસ્તુત છે એવા તમારા સવાલોની તરત ચર્ચા કરવા વિના મારે બીજું કાંઈ લખવાપણું રહેતું નથી.

પ્ર. ૧. મને લાગે છે કે લોકોએ શું કરવું તે આપણે તેમને કહેવું જોઈએ. તેઓ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે એનો અમલ કરશે. આપણે જો એની શક્તિ તોળવા અને તે પ્રમાણે સૂચના આપવા બેઠા તો આપણી સૂચના અધૂરી અને નુકસાન કરનારી પણ હશે, પણ એવું ન બનવું જોઈએ. એટલે આ રીતે તમે મારી સૂચનાઓ વાંચજો. યાદ રાખો કે આપણે જપાની સૈન્ય સાથે પૂરો અસહકાર કરવાનો છે, એટલે આપણુથી એને કાંઈ મદદ ન કરાય, તેમજ એની સાથે વ્યવહાર રાખીને નફો ન કરાય. એટલે આપણે એને કાંઈ પણ ચીજ વેચાતી ન આપી શકીએ. જો લોકો જપાની લશ્કરની સામા ન થઈ શકે તો સશસ્ત્ર સૈનિક કરે છે તેમ તેઓ કરે, એટલે હાયાં પછી પાછા હડી જાય. અને એમ જો તેઓ કરે તો જપાની સાથે લેણદેણ કરવાનો પ્રશ્ન ઊભો ન થાય અને થવો જોઈએ પણ નહિ. પણ જો પોતે મરે ત્યાં લગી જપાનીનો પ્રતિકાર કરવાની હિંમત લોકોમાં ન હોય તેમજ જપાનીવ્યાપ્ત પ્રદેશ ખાલી કરવાની હિંમત અને આવડત પણ ન હોય તો સૂચનાઓને અનુસરીને પોતાથી બને એટલું તે કરે. એક ચીજ તેઓ કદાપિ ન કરે — જપાનીને સ્વેચ્છાએ વશ ન થાય. એ તો બારે કાયરતા કહેવાય અને સ્વાતંત્ર્ય-પ્રેમી લોકોને ન હાજે. ઊલમાંથી ચૂલમાં તેઓ ન પડે. એટલે તેઓએ જપાનીનો હંમેશાં પ્રતિકાર જ કરવો જોઈએ. એટલે બ્રિટિશ ચલણી નોટો કે જપાની સિક્કા સ્વીકારવાનો પ્રશ્ન ઊઠે નાંહ. જપાનની કાંઈ પણ ચીજને તેઓ હાથ ન લગાડે. આપણા જ લોકોના અંદર

અંદરના વ્યવહાર વિષે તો કાં તો તેઓ સાટાંપાટાં કરે અથવા તો પોતા આગળ બ્રિટિશ ચલણી નાણું હોય તે વાપરે, એવી આશાએ કે બ્રિટિશ સરકારને બદલે આવનારી રાષ્ટ્રીય સરકાર લોકો આગળથી બધું બ્રિટિશ નાણું યથાશક્તિ લઈ લેશે.

૨. પુલ બાંધવામાં સહકાર કરવા વિષેનો પ્રશ્ન પહેલા પ્રશ્નમાં સમાઈ જાય છે. આવો સહકાર ન જ થઈ શકે.

૩. જે હિંદી સૈનિકો આપણા લોકોના સંસર્ગમાં આવે તો જે તેઓ સદ્વૃત્તિવાળા હોય તો આપણે એની સાથે એને બાઈ જાણીને વર્તવું અને જે તેનાથી બને તો લડતમાં બળવા એને નોતરવા. ધણું કરીને એમને એવું વચન આપીને આપ્યા હશે કે તેઓ દેશને પરદેશીની ધૂંસરીથી મુક્ત કરશે. પરદેશી સત્તા રહેશે નહિ અને એની એવી આશા રખાશે કે તેઓ પ્રજાના મિત્ર બને અને બ્રિટિશ સરકારને ઠોકાણે ઊભી કરેલી રાષ્ટ્રીય સરકારના હુકમ માને. જે બધું હિંદીના હાથમાં છોડીને અંગ્રેજોને વ્યવસ્થિત રીતે હડી ગયા હશે તો સરસ કામ ચાલશે, અને હિંદુસ્તાનમાં કે એના કોઈ પણ ભાગમાં શાંતિથી વસવાનું જપાનીને માટે કઠણ પણ કરી મૂકી શકાય, કારણ કે તેઓને ધૂંધવાતી અને પ્રતિકારી વસ્તીની સાથે કામ લેવાનું હશે. શું બની શકે તે કહેવું કઠણ છે. જપાની કે બ્રિટિશ ગમે તે સત્તાનો અમલ ચાલતો હોય પણ લોકોની પ્રતિકારશક્તિ આપણે ખીલવશું તો બસ છે.

૪. ઉપર (૧) માં આવી ગયું છે.

૫. એવો પ્રસંગ ન આવે, પણ આવે તો સહકારની છૂટ હશે એટલું જ નહિ પણ તે આવશ્યક હશે.

૬. પડી રહેલાં હથિયાર વિષેનો તમારો જવાબ ખૂબ મોહક અને તદ્દન ન્યાયયુક્ત છે એમ કહી શકાય, પણ સંજ્ઞાને એ જડે અને તેઓ બને તો સુરક્ષિત ઠોકાણે એને સંઘરી રાખે એ વિચાર કાઢી નાખવા જેવો નથી. એને સંઘરવાનું અને લુચ્ચાના હાથમાં પડતાં રોકવાનું અશક્ય હોય તો તમારી યોજના આદર્શરૂપ છે.

સેવાગ્રામ, વર્ધા થઈને, (મ. પ્રા.)

૩૧મી મે, ૧૯૪૨

અટકાયતી છાવણી,
૨૬ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૪

સાહેબ,

શ્રીમતી સરોજિનીદેવી ઉપર મૂકવામાં આવેલા પ્રતિબંધને કારણે ઉપસ્થિત થયેલી ચર્ચા વખતે નામદાર ગૃહમંત્રીએ ધારાસભામાં કરેલું ભાષણ મેં વાંચ્યું છે. એ ભાષણમાં બધી વસ્તુઓની સાથે શ્રીમતી મીરાંબહેન અને મારી વચ્ચેના પત્ર-વહેવારનો તથા તે પ્રસિદ્ધ કરવાની સરકારની નાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એ ભાષણનો પ્રસ્તુત ભાગ નીચે આપું છું :

“મિસ રહેડે મિ. ગાંધીને લખેલા કહેવાતા પત્રનો તથા મિ. ગાંધીના તેના જવાબનો તે (શ્રીમતી સરોજિનીદેવી) ઉલ્લેખ કરે છે તથા આ ચર્ચામાં એ મુદ્દો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે, અને એ પત્રને પ્રસિદ્ધ કેમ કરવામાં આવ્યો નથી એમ મને પૂછવામાં આવ્યું છે. મહાસભાના નેતાઓને અટકાયતમાં મૂકવામાં આવ્યા તે પહેલાં ઘણા વખત ઉપર એ પત્ર લખાયો હતો અને તેનો જવાબ અપાયો હતો. એ પત્ર પ્રસિદ્ધ કરવા મિ. ગાંધી ઇચ્છતા હોત તો તેઓ પોતે જ તેમ કરવાને પૂરેપૂરા સ્વતંત્ર હતા. પરંતુ એ તેમને સંબોધીને લખવામાં આવેલું ખાનગી લખાણ હતું અને એ પ્રમાણેનું લખાણ સરકારે શા માટે બહાર પાડવું જોઈએ એ હું સમજી શકતો નથી. હું કહીશ કે જો એ બહાર પાડવામાં આવ્યું હોત તો મહાસભાના કેસને ઉપકારક થઈ પડત નહિ.

“પછીથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, તે જપાનપક્ષી છે એવા પ્રકારના ગર્ભિત સૂચન સામે શ્રીમતી નાયડુ મહાસભાનો ખચાવ કરવા ચઢાતાં હતાં. સરકારે મહાસભા ઉપર તે જપાનપક્ષી હોવાનો આરોપ અહીં કે ઇંગ્લંડમાં કદી પણ મૂક્યો નથી. હા, “મહાસભાની જવાબદારી” નામની પુસ્તિકામાં એ વિશે જે ઇશારો કરવામાં આવ્યો છે તે ખુદ પંડિત નેહરુના નિવેદનના ઉત્તારના સંબંધમાં છે એને સવિસ્તર ટાંકવાનો મારી પાસે સમય નથી. પરંતુ “મહાસભાની જવાબદારી” નામની પુસ્તિકામાં આવેલો ઉત્તારો માનવંત સચ્ચો જોશે તો મજબૂર ફકરો તેમને સહેલાઈથી મળી જશે.”

હેવાલ સાચો છે એમ માની લઈએ તો એ વાંચતાં વિચિત્ર લાગે છે.

પ્રથમ, શ્રીમતી મીરાંબહેન અને મારી વચ્ચેનો પત્રવહેવાર ન પ્રસિદ્ધ કરવાની બાબતમાં, સાચે જ, જપાનપક્ષી હોવાનો આરોપ પરદેશોમાં ફેલાવવામાં આવે તે પહેલાં એની પ્રસિદ્ધિ બિનજરૂરી હતી.

બીજું, પત્ર લખનાર બંને જણે એની પ્રસિદ્ધિની માગણી કરી છે ત્યારે પણ એ “ખાનગી પત્રવહેવાર” બહાર પાડવામાં સરકાર આટલી બધી ઝીણવટભરી નાણુક લાગણી શાને અનુભવે છે ?

ત્રીજું, નામદાર ગૃહમંત્રીના કહેવા પ્રમાણે “એ પત્રવહેવાર મહાસભાના કેસને ઉપકારક થાય એમ ન હોય” તો પછી એ પ્રસિદ્ધ કરવામાં સરકારની નામરજી હું સમજી શકતો નથી.

ચોથું, લંડનનાં છાપાંઓમાં તે વખતે ચાલી રહેલા બદનક્ષી-ભર્યા પ્રચાર — જેમાં હું જપાનપક્ષી છું એવા આરોપોનો પણ સમાવેશ થતો હતો — તરફ શ્રીમતી મીરાંબહેને પત્ર લખીને લોર્ડ લિનલિથગોનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું તથા એ આરોપોનો ઇન્કાર કરવાનું તેમને જણાવ્યું હતું તે અતિ પ્રસ્તુત હકીકત સરકારે જાણી જોઈને કે અજાણપણે દાખી રાખી હોય એમ લાગે છે. જેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે પત્રવહેવાર લોર્ડ લિનલિથગો ઉપરના તેમના પત્ર સાથે બીડવામાં આવ્યો હતો અને તે પ્રસિદ્ધ કરવાની માગણી કરવામાં આવી હતી. તે ૧૯૪૨ના ડિસેમ્બરની ૨૪મી તારીખે, એટલે કે, જેના ઉપર ૧૯૪૩ની સાલના ફેબ્રુઆરીની ૧૩મી તારીખ લખવામાં આવી છે તે “મહાસભાની જવાબદારી” નામની પુસ્તિકા બહાર પડી તે પહેલાં, ઘણા વખત અગાઉ લખાયો હતો.

પાંચમું, કારોબારી સમિતિ આગળના પંડિત જવાહરલાલ નેહરુના કહેવાતા નિવેદનની બાબતમાં સરકારની પુસ્તિકાના મારા જવાબમાં મેં સ્પષ્ટ કયું છે કે, રોજિંદાં છાપાંમાં પંડિત નેહરુએ એનો ભારપૂર્વક ઇન્કાર કર્યા પછી કારોબારી સમિતિની અલ્લાહાબાદની બેઠકની ચર્ચાઓની બિન-સત્તાવાર નોંધોનો ઉપયોગ કરવો એ સરકારને માટે અતિશય ખોટું હતું. નામદાર ગૃહમંત્રીનું બાપણ તથા જેમને સરકારે કેદમાં પૂર્યા છે અને એ રીતે એ આરોપોનો જવાબ-આપતાં તેમને અસરકારક રીતે રોકવામાં આવ્યા છે તે

મહાસભાવાદીઓ સામે આરોપો મૂકવાની તથા નિંદાખોર સૂચનો કરવાની તેની જીદ હું સમજી શકતો નથી. એથી કરીને, હું આશા રાખું છું કે, સરકાર, કંઈ નહિ તો, જેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે, શ્રીમતી મીરાંબહેનનો ડોર્ડ લિનલિથગે ઉપરનો, ૧૯૪૨ના ડિસેમ્બરની ૨૪મી તારીખનો પત્ર તથા તેની સાથે ખીડવામાં આવેલું ખીજું લખાણ પ્રસિદ્ધ કરશે.

(આ સાથે ખીજા પત્રો ખીડયા છે.)

હિંદી સરકારના મંત્રીને, નવી દિલ્હી

વિ. તમારો

મે.૦ ક૦ ગાંધી

૧૦૮

હિંદી સરકારના વધારાના મંત્રી તરફથી,

મિ. મે.૦ ક૦ ગાંધીને

નં. ૨ ૪/ ૪૪-૨ એસ.

હિંદી સરકારનું હો. ડિ.

નવી દિલ્હી, ૧૧ માર્ચ, ૧૯૪૪

સાહેબ,

૨૬ મી ફેબ્રુઆરીના પત્રના જવાબમાં મને એમ જણાવવાને દરમાવવામાં આવ્યું છે કે, મજદૂર પત્રવાહેવાર પ્રસિદ્ધ કરવાથી કોઈ પણ ઉપયોગી હેતુ પાર પડે એમ નથી. સરકારને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી, ગૃહમંત્રીના ભાષણમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે, “સરકારે મહાસભા ઉપર તે જપાનપક્ષી હોવાનો આરોપ અહીં કે ઇંગ્લંડમાં કદી પણ મૂક્યો નથી.” આને “મહાસભાવાદીઓ સામે આરોપો મૂકવાની તથા નિંદાખોર સૂચનો કરવાની સરકારની જીદ” કેવી રીતે ગણી શકાય તે તેને સમજાતું નથી. પંડિત જવાહરલાલ નેહરુની આત્મતમાં ૧૯૪૩ના ઓક્ટોબરની ૧૪મી તારીખના મારા પત્રનો ૨ જો પેરો જોવાનું હું ફરીથી જણાવું છું. એમાં એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે, ૧૯૪૩ ના જુલાઈની ૧૫ મી તારીખના પત્રના ૧૮ મા પેરામાં “મહાસભાની જવાબદારી” પુસ્તિકામાંના, જેની સામે વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે, તે શબ્દોનો પોતાના જાહેર નિવેદનમાં પંડિત જવાહરલાલે ઇન્કાર કર્યો નથી. એથી કરીને, તેના ઇન્કાર પછી એ ફકરાનો સરકારે ઉપયોગ કર્યાનો પ્રશ્ન ઊઠી શકે જ નહિ.

વિ. તમારો

સી. ટોલનહામ

હિંદી સરકારનો વધારાનો મંત્રી

૮. લોડ વેવલ સાથેનો પત્રવહેવાર

૧૦૯

પ્રિય મિત્ર,

ફેબ્રુઆરી ૧૭, ૧૯૪૪

જો કે તમને મળવાનો આનંદ મને મળ્યો નથી, તો પણ હું જાણીને તમારું “પ્રિય મિત્ર” એમ સંબોધન કરું છું. બ્રિટિશ સરકારના પ્રતિનિધિઓ અને બ્રિટિશનો મોટામાં મોટો નહિ તો પણ મોટો શત્રુ ગણે છે. હું મને પોતાને બ્રિટિશ સહિત માનવજાતિનો મિત્ર તથા સેવક માનું છું, એટલે મારો સહભાવ સૂચવવા હિંદમાં બ્રિટિશના મુખ્ય પ્રતિનિધિરૂપ તમને મારા મિત્ર કહું છું.

૨. જેમ બીજા કેટલાકને તેમ મને એક નોટિસ મળી છે તેમાં મને કેમ કેદ કરેલ છે તે પ્રથમ વાર જ જણાવ્યું છે અને મારી કેદ વિરુદ્ધ કેસ રજૂ કરવાનો અધિકાર મને આપ્યો છે. મેં મારો જવાબ બરાબર મોકલ્યો છે, પણ હજી સરકારનો કાંઈ જવાબ આવ્યો નથી. ૧૩ દિવસ વાટ જોયા પછી સ્મારકચિક્રી પણ ગઈ છે.

૩. કેટલાકને જ નોટિસ મળી છે એમ મેં કહ્યું છે, કેમ કે આ કેદખાનામાં અમે છ જણ છીએ તેમાંથી ફક્ત ત્રણને તે મળી છે. હું માનું છું કે બધાને તે હિમ્મત અવસરે મળશે. પણ મને શંકા છે કે નોટિસ કેવળ વિધિરૂપે જ અને ન્યાય કરવાના ધરાદા વિના મોકલી છે. દલીલથી આ કાગળને મોટો કરવા હું ઇચ્છતો નથી. તમારા પૂર્વાધિકારી સાથેના પત્રવ્યવહારમાં મેં કહ્યું છે તે હું ફરીને કહું છું કે મહાસભા તથા હું અમારા ઉપર મુકાયેલા આરોપ સંબંધે તફન નિર્દોષ છીએ. સરકારનો અને સરકાર વિરુદ્ધ મહાસભાનો પક્ષ તપાસવા નિષ્પક્ષપાત ન્યાયાધીશ નિમાય તે વિના સત્ય બહાર પડશે નહિ.

૪. છુટકારાની દરખાસ્ત અને શ્રી. સરોજિની દેવીને મૂગો દેનારા હુકમ વિષે રાજસભામાં સરકાર તરફથી હમણાં કરવામાં આવેલાં બાબતોને હું દેવતા સાથે રમત કરવા જેવાં ગણું છું. જપાની શસ્ત્રોની હાર અને મિત્રોના વિજય વચ્ચે મારે મન ફેર છે. મિત્રોના વિજય સાથે હિંદ પરદેશી ધૂંસરીમાંથી છૂટવું જોઈએ. હિંદુસ્તાન પરદેશી સત્તામાત્રથી પૂર્ણ સ્વતંત્રતા માગે છે અને તેથી તે જોડેલો બ્રિટિશ

બીજી કાંઈ ધૂંસરીનો એટલો જ જપાની ધૂંસરીનો વિરોધ કરશે. હાસભા હિંદની આ ભાવનાનો પૂર્ણ પ્રતિનિધિ છે. તે એવી સંસ્થા ની છે જેનાં મૂળ હિંદની ભૂમિમાં ઊંડાં ગયાં છે. તેથી હું વાંચીને ૧૫૬ થઈ ગયો કે જેવી છે એવી સ્થિતિથી સરકારને સંતોષ છે. દી લોકો આગળથી માણસ અને પૈસા જોઈએ તે એને ક્યાં નથી જતા? સરકારનું યંત્ર અંતરાય વિના ક્યાં નથી ચાલતું? આમ આત્મસંતુષ્ટ રહેવાને બદલે બ્રિટિશ મહાજન તરત જ આત્મપરીક્ષા હિં કરે તો બ્રિટન, હિંદ અને જગતની દશા બેડી છે એમ લાગે.

૫. જેમાં બધાં રાષ્ટ્રોનું અને તેથી આખી માનવજાતિનું ભાગ્ય ડોવાયલું છે એવા જગતયુદ્ધના પ્રસંગમાં ભવિષ્ય વિષેનાં વચનો રિચક છે. જો લડાઈ પછી વિશ્વશાંતિ સ્થાપવી હોય અને આના તાં પણુ વધારે 'રક્તપાત'વાળો વિગ્રહ જો ખરેખર હોઈ શકે તો તમાન વિગ્રહ કરતાં પણુ વધારે 'રક્તપાત'વાળા બીજા વિગ્રહની પારી જો ન કરવી હોય તો આ ઘડીએ આચરણ કરવું અત્યંત આવશ્યક છે. એટલે સાચો યુદ્ધપ્રયત્ન કરવો હોય તો હિંદની માગણી તોપવી જોઈએ. 'હિંદ છોડો' એ તો આ માગણીને સ્પષ્ટ રીતે રક્ત કરે છે એટલું જ, અને સરકાર કાંઈ આધાર વિના એનો શુભ તથા ઝેરી અર્થ કરે છે તેવો તેનો અર્થ નથી. એમાં આખી માનવજાતિના અંગભૂત બ્રિટન પ્રત્યેની મૈત્રીની ભાવના છે.

૬. મારે લખવું હતું તે લખાઈ રહ્યું છે. મને લાગ્યું કે જો બ્રિટિશ પ્રત્યે મિત્રતા ધરાવવાનો મારો દાવો છે તો મારા ઊંડામાં ડા વિચાર તમને જણાવતાં મારે અચકાવું ન જોઈએ. હું જાણું કે જોલ બહાર કરોડો લોકો ખોરાકને અભાવે ભૂખે મરે છે ત્યારે યાં મારા કાંઈ પણુ પ્રયત્ન વિના મારી બધી સગવડ સચવાય છે ત્યાં આ અંગલામાં રહેવામાં મને કાંઈ સુખ નથી. પણુ જો હું હાર નીકળું અને જેનાથી જ જીવ્યું સાર્થક થાય છે તે ખોરાક જો ને ન મળે તો હું તદ્દન લાચાર થઈ ગયો છું એમ મને લાગે.

હું છું,
શુદ્ધભાવે તમારો
મો. કં. માંધી

વાઇસરૉયની ડાવણી,
હિંદુસ્તાન (નાગપુર)
ફેબ્રુઆરી ૨૫ મી, ૧૯૪૪

પ્રિય શ્રી. ગાંધી,

તમારા ફેબ્રુઆરી ૧૭મીના કાગળ માટે તમારો આભાર માનું છું.
તમારી ચરણનો જવાબ તમને મળી ગયો હશે. હું જાણીને
દિલગીર છું કે તમારી સાથેના આગાખાનના મહેલમાંના ત્રણ જણને
હજી નોટિસ મળી નથી. આની તરત તપાસ થશે.

જો દિવસે તમે તમારો કાગળ લખ્યો તે જ દિવસે ધારાસભામાં
મેં કરેલા ભાષણના હેવાલ છાપામાં તમે જોયા હશે એમ ધારું છું.
મારું દષ્ટિખિન્દુ એમાં બતાવેલું છે અને ત્યારે મેં જે કહ્યું તે ફરીથી
કહેવાની કાંઈ જરૂર નહિ.

જો તમે તે વાંચવા ઇચ્છો તો તમારી સગવડ માટે એક નકલ
આ સાથે બીડું છું.

શ્રીમતી ગાંધીના મૃત્યુ પ્રસંગે, મારાં પત્નીની તથા મારી જિડી
દિલસોજ દર્શાવવાની હું આ તક લઉં છું. આટલાં બધાં વર્ષના
સહચાર પછી આ બનાવથી તમને કેટલું લાગતું હશે તે અમે
સમજીએ છીએ.

શુદ્ધભાવે તમારો
વેવલ

૧૧૧

માર્ચ ૯મી, ૧૯૪૪

પ્રિય મિત્ર,

૧૭મી ફેબ્રુઆરીના મારા કાગળનો તમે વિના વિલંબે જવાબ
આપ્યો તે માટે મારે તમારો આભાર માનવો જોઈએ. પ્રથમ તો
મારાં પત્નીના મૃત્યુ વિષે તમારા માયાળુ ખરખરા માટે તમારો તથા
ક્ષેડી વેવલનો હું પાડ માનું છું. જો કે એના મૃત્યુને લીધે સતત
વેદનાથી તે છૂટ્યાં એટલે એને ખાતર મેં એના મૃત્યુને આવકાર
આપ્યો છે તો પણ મને લાગે એમ મેં ધાર્યું હતું એના કરતાં આ
ખોટથી મને વધારે લાગે છે. અમે અસાધારણ દંપતી હતાં. ૧૯૦૬માં

એક બીજાની સંમતિ પછી અને અગાળી અજમાયશ પછી અમે આત્મસંયમનો નિયમ નિશ્ચિતરૂપે સ્વીકાર્યો. આને પરિણામે અમારી ગાંઠ પહેલાં કઠી નહોતી એવી દૃઢ બની તેથી મને ભારે આનંદ થયો. અમે એ ભિન્ન વ્યક્તિ મટી ગયાં. મારી એવી ઇચ્છા નહિ છતાં તેણે મારામાં લીન બનવાનું પસંદ કર્યું. પરિણામે તે સાચે જ મારું શુભતર અર્ધાંગ બન્યાં. તે હંમેશાં બહુ મજબૂત ઇચ્છાશક્તિવાળી સ્ત્રી હતાં, જેને નવપરિણીત દશામાં હું મૂલત્રી હડીલાં ગણી કાઢતો. પણ મજબૂત ઇચ્છાશક્તિને લીધે તે અગાળામાં જ અહિંસક અસહકારની કળાના આચરણમાં મારાં ગુરુ બન્યાં. આચરણનો આરંભ મારા પોતાના કુટુંબથી જ કર્યો. ૧૯૦૬માં જ્યારે મેં એને રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં દાખલ કર્યો ત્યારે એનું વધારે વિશાળ તથા ખાસ યોજેલું સત્યાગ્રહ નામ પડ્યું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદી જેલગત્રા શરૂ થઈ ત્યારે શ્રી. કરતુરખા સત્યાગ્રહીઓમાંનાં એક હતાં. મારા કરતાં એને વધારે શારીરિક પીડા ધર્મ. કેટલીયે વાર જેલ જઈ આવેલ હોવા છતાં જેમાં બધી સગવડ સચવાતી હતી એવા આ વર્તમાન કેદખાનામાં એને ગોઠવું નહિ. બીજા અનેક સાથે મારી અને પછી તરત એની ધરપકડ થઈ તેથી તેને ભારે આંચકો લાગ્યો અને એનું મન ખાટું થઈ ગયું. મારી ધરપકડ માટે એ જરાયે તૈયાર નહોતાં. મેં એને ખાતરી આપી હતી કે સરકારને મારી અહિંસા ઉપર વિશ્વાસ છે, અને હું પોતે પકડાવા ઇચ્છું તે વિના મને પકડશે નહિ. ખરેખર એના જ્ઞાનતંત્રને એટલો જખખર આંચકો લાગ્યો કે એની ધરપકડ પછી એને સખત અતિસાર થઈ ગયો અને એના ભેળાં જ પકડાયેલ ડો. સુશીલા નય્યરે એના ઉપચાર કર્યાં તે ન થયા હોત તો મને આ જેલમાં મળતાં પહેલાં જ તેનો દેહ છૂટી ગયો હોત. મારી હાજરીથી એને ખાશ્વાસન મળ્યું અને કાંઈ વધારે ઉપચાર વિના અતિસાર મટી ગયો. પણ ખાટું થયેલું મન ખાટું જ રહ્યું. તેથી વાતવાતમાં તપી જાય એવો સ્વભાવ થઈ ગયો અને તેને પરિણામે પીડા ભોગવતાં ભોગવતાં ધીમે ધીમે દેહ પડ્યા.

ઉપલા પરિચ્છેદના પ્રકાશમાં તમે કદાચ સમજી શકશો કે સરકાર તરફથી કરવામાં આવેલું નિવેદન જ્યારે મેં છાપામાં વાંચ્યું ત્યારે મને કેવું દુઃખ લાગ્યું હતું, કેમકે જે મારું અમૂલ્ય રત્ન હતું તેને વિષે એ નિવેદનમાં સત્યથી દુર્ભાગી અપગમન થયેલું છે એમ હું માનું છું. આ બાબતની ફરિયાદ મેં હિંદી સરકારના વધારાના મંત્રી (હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ)ને મોકલી છે તે મંગાવીને વાંચવા હું તમને વીનવું છું. લડાઈમાં પહેલો અને સૌથી પ્રચંડ ફટકો સત્યને લાગે છે એમ કહે છે. મિત્રરાજ્યોને વિષે આ લડાઈમાં આ વાત ખોટી હોય તો કેવું સારું !

ધારાસભા આગળ તમે જે બાષણ કર્યું અને જેની નકલ તમે માયાળુપણે મોકલી તે તમારા બાષણ ઉપર હું હવે આવું છું. બાષણમાં છાપાં આવ્યાં ત્યારે હું સદ્ગતની પથારી આગળ હતો. શ્રી. મીરાંબાઈએ એસોશિયેટેડ પ્રેસનો હેવાલ મને વાંચી સંભળાવ્યો. પણ મારું મન બીજે લાગેલું હતું, એટલે તમારું બાષણ હાથમાં સહેજે રહી જાય એવા આકારમાં મળ્યું તે સારું થયું. તેના ઉપર આપવું ઘટે એટલા પૂરા ધ્યાનપૂર્વક મેં તે હવે વાંચ્યું છે. વાંચ્યા પછી બે શબ્દ કહેવાનું મને મન થાય છે, વિશેષે કરીને એટલા માટે કે તમે કહ્યું છે કે તમે દર્શાવેલા અભિપ્રાય ‘છેવટના ગણવાની જરૂર નથી.’ એમાંના કેટલાકની આ કાગળથી નવરચના થાઓ !

બીજા પાનાના મધ્યમાં તમે હિંદી પ્રજાઓનાં કલ્યાણની વાત કરો છો. કેટલાંક વાઘસરોયકૃત બાષણોમાં હિંદવાસીઓનો હિંદની પ્રજા એવી રીતે ઉલ્લેખ કરેલો મેં જોયો છે. આ બેય પદ સમાનાર્થક છે કે ?

હિંદની સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિના સંબંધમાં ૧૩મે પાને તમે કહો છો, “ બ્રિટિશ લોકોની આવી ખરા દિલની ઇચ્છા છે એટલું જ નહિ પણ તે જલદી સિદ્ધ થાય એમ જોવાને તેઓ ઇચ્છે છે એ વાતની મને પૂરી ખાતરી છે. તેમાં અત્યારે બે મર્યાદા છે; એક તો જર્મની અને જપાનને વહેલામાં વહેલી હાર ખવરાવવાના માર્ગમાં કોઈ પણ ચીજને આડી ન આવવા દેવાનો પૂર્ણ નિર્ધાર છે; અને બીજું એ જોવાનો નિશ્ચય છે કે જેણે અમને આ લડાઈમાં અને

બીજે બધે વખતે એકનિષ્ઠાથી ટેકા આપ્યો છે તે,—એટલે કે સામાન્ય પક્ષની જેણે સેવા કરી છે તે સૈનિકો; જેણે અમારી સાથે કામ કર્યું છે તે લોકો; જેને અમે વચન આપ્યાં છે તે રાજ્યોનાં રાજાઓ અને વસ્તીઓ; એને ન્યાય મળે એમ અમે જોશું એવો જેને અમારા પર વિશ્વાસ છે તે લઘુમતીઓ — આ બધાંના કિતની પૂરેપૂરી રક્ષા બંધારણીય સવાલનું નિરાકરણ કરતી વખતે કરવામાં આવે. પણ એ મુખ્ય હિંદી પક્ષો ઓછામાં ઓછા સમાધાન ન કરે ત્યાં સુધી પ્રગતિની તાત્કાલિક આશા હું જોતો નથી.” એ વાતની દલીલ કર્યા વિના તમારી ઘોષણાનું મારું વિવરણ આપવાની હું હિંમત કરું છું. “ હિંદી સૈનિક જેને હિંદમાં અમારું રાજ્ય અને સ્થિતિ મજબૂત કરવા માટે અમે સંજોગો છે અને કેળવ્યો છે, અને જે, અનુભવથી અમે જાણ્યું છે કે, બીજાં રાષ્ટ્રો સામેની અમારી લડાઈઓમાં અમને અસરકારક મદદ કરી શકે છે તેનો પક્ષ અમે બ્રિટિશ લેશું. દેશી રાજ્યોના રાજાઓ, જેમાંના ઘણા અમારી સૃષ્ટિ છે અને જેના ઉપર એ રાજ્ય કરે છે તે લોકોનો જીવનસાથી આ રાજાઓ દબાવવા કે પ્રત્યક્ષ રીતે કચરવા જાય ત્યારે પણ જેમાંના બધા હાલ પણ અમારે લીધે ટકે છે તેમનો પણ અમે પક્ષ લેશું. એવી જ રીતે લઘુમતીઓ, જેને પણ અમે ઉત્તેજન આપ્યું છે અને જ્યારે વિશાળ બહુમતી અમારા રાજ્યનો વિરોધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે ત્યારે એ બહુમતી વિરુદ્ધ જેને અમે વાપરી છે તેનો પણ અમે પક્ષ લેશું. બહુમતીને અમારા રાજ્યને બદલે હિંદુસ્તાનના લોક સમસ્તની ઇચ્છાનું રાજ્ય સ્થાપવું છે તેથી કાંઈ ફેર પડતો નથી. અને હિંદુ અને મુસલમાન સમાધાન કરીને અમારી આગળ આવે ત્યાં સુધી કાંઈ પણ સ્થિતિમાં અમે સત્તા સોંપશું નહિ.” મેં ઉતારેલા અને સમજાવેલા પરિચ્છેદમાં દેખાતું વલણ કાંઈ નવી વસ્તુ નથી. આમ કલ્પેલી દશામાં કાંઈ જાતની આશા નથી એમ હું માનું છું અને આ બાબતમાં સામાન્ય માણસના અભિપ્રાયનો પ્રતિનિધિ હોવાનો મારો દાવો છે. આ નિરાશાનો વિચાર કરી કરીને ‘ હિંદ છોડો ’ એ આર્તનાદ કર્યો છે. દિવસે દિવસે

આ દેશમાં જેને હું અનતા જોઈ છું તે અનાવો મારા વિચારિત લખાણોમાં મેં જેનું લક્ષણ આંધેલું છે તે હિંદ છોડો' સૂત્રનો સંપૂર્ણ અચાવ પૂરો પાડે છે.

તમારું ભાષણ વાંચતાં હું જોઈ છું કે 'હિંદ છોડો' સૂત્રના પુરસ્કર્તાઓને તમે સમાજે લગવા જેવા ચાંડાળ ગણતા નથી. તમે તેમને ઉદારચરિત માનો છો. તો પછી એમની સાથે તેમને એવા માનીને વર્તો અને તેમના પોતાના સૂત્રનો તેમણે કરેલો અર્થ માનો, અને તો પછી તમે ભ્રમણામાં નહિ પડી શકો.

ક્રિષ્નની દરખાસ્ત ખીલવ્યા પછી ૧૬મે પાને પરિચ્છેદના મધ્યમાં તમે કહો છો, “ . . . જ્યાં સુધી સહકાર કરવાની તેમની ઇચ્છા છે એવી કાંઈ નિશાની દેખાય નહિ ત્યાં સુધી કેદ કરેલા નેતાઓના છુટકારાની માગણી તદ્દન નકામી છે. 'હિંદ છોડો' ઠરાવથી અને જેનાં એવાં ભયંકર પરિણામ આવ્યાં તે નીતિથી નિવૃત્ત થવું કે નહિ અને ભવિષ્યનાં મહાન કાર્યોમાં સહકાર કરવો કે નહિ તે નક્કી કરવા માટે કોઈ પણ કેદીએ પોતાના અંતઃકરણ વિના કોઈ માણસ કે કોઈ ચીજની સલાહ લેવાની જરૂર નથી.” પછી ફરીને એ જ વિષયની ચર્ચા કરતાં ૧૯મે અને ૨૦મે પાને તમે કહો છો : “ એક મહત્ત્વનો પક્ષ આવો રહે છે; એ પક્ષમાં કેટલી હોશિયારી અને ઉદારચરિતતા છે તેનો હું સ્વીકાર કરું છું; પણ એની વર્તમાન નીતિ તથા પદ્ધતિઓ અદ્વિજ અને અવ્યવહારુ છે તેથી હું દિલગીર છું. હિંદના વર્તમાન તથા ભાવિ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવામાં આ પક્ષનો સહકાર મળે તો મને ગમે. પોતે ચાલુ હિંદી સરકારમાં ભાગ લેવાનું મંજૂર ન કરી શકે એમ એના નેતાઓને લાગે તો પણ ભવિષ્યના સવાલોનો વિચાર કરવામાં તેઓ મદદ કરી શકે. પણ શોકનાં કપડાં પહેરીને અને શરીરે રાખ ચાંળીને નહિ, — તેમાં કોઈને લાભ નથી — પણ બૂલ ભરેલી અને ગેરફાયદેમંદ નીતિને એવી જાણીને અસહકાર અને વિદ્વંસકરણની પણ નીતિ પાછી ખેંચાઈ ગઈ છે એમ મારી ખાતરી ન થાય ત્યાં સુધી ૮મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ની ઘોષણા માટે જેઓ જવાબદાર હતા તેમને છોડવાનું હું કાંઈ કારણ જોતો નથી.”

તમારા જેવા ઉત્કૃષ્ટ સૈનિક અને કાર્યદક્ષ પુરુષ આવેા મત ધરાવે છે તેથી મને નવાઈ લાગે છે. ઘણી ચર્ચા અને સંભાળપૂર્વક વિચાર પછી સેંકડો સ્ત્રીપુરુષોએ સાથે મળીને કરેલો ઠરાવ પાછો ખેંચવો એ વ્યક્તિના અંતઃકરણથી કેમ અને ? સાથે મળીને કરેલો ઠરાવ માનપૂર્વક, શુદ્ધનિષ્ઠાપૂર્વક અને યોગ્ય રીતે પાછો ખેંચવો હોય તો તે એકત્ર થઈને ચર્ચા તથા વિચાર કર્યા પછી જ થઈ શકે. આ આવશ્યક પગલાના પહેલાં નહિ પણ પછીથી વ્યક્તિનું અંતઃકરણ પ્રવર્તી શકે. કેદી કદાપિ પોતાના અંતઃકરણને પૂછવા છૂટો હોય ખરો ? એવી એની આગળથી આશા રાખવી તે ન્યાયા અને યોગ્ય છે ?

વળી મહાસભાના તંત્રના પ્રતિનિધિઓમાં તમે “ઘણી હોશિયારી અને ઉદારચરિતા” જુઓ છો અને પછી એમની ચાલુ નીતિ અને પદ્ધતિઓ “અફળ અને અવ્યવહારુ” હોવાને કારણે દિલગીરી ખતાવો છો. બીજું કથન પહેલાને રદ નથી કરતું કે ? હોશિયાર અને ઉદારચરિત પુરુષો ખોટા નિર્ણય કરે પણ, પણ એવા ભોકોની નીતિ અને પદ્ધતિઓને “અફળ અને અવ્યવહારુ” ગણેલી પહેલાં મેં કદી સાંભળી નથી. ખાસ કરીને તેઓ પોતાના રાષ્ટ્રના કરોડોના સ્વીકૃત રીતે પ્રતિનિધિઓ પણ છે, ત્યારે દેસલો કરતા પહેલાં તેમની સાથે તેમની નીતિનાં સાધકબાધક પ્રમાણોની ચર્ચા કરવી એ તમારી ફરજ નથી કે ? નિઃશસ્ત્ર સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, જેને ટેકો આપનારાં પણ એવાં જ નિઃશસ્ત્ર અને અહિંસાનાં પ્રતિધારી પણ છે, તેમને છોડતાં મહા-બળવાન સરકાર બીક રાખે તે એને છાજે છે કે ? વળી તેમના વિચાર અને પ્રત્યાઘાત જાણતાં તમે કેમ અચકાઓ ?

પછી તમે ‘હિંદ છોડો’ ઠરાવનાં ‘ભયંકર પરિણામ’ ની વાત કરો છો. મહાસભા આ પરિણામો માટે જવાબદાર છે એ આરોપની વિરુદ્ધ “મહાસભાની જવાબદારી વગેરે” નામની સરકારી ચોપડીના મારા જવાબમાં મેં પૂરું કહ્યું છે. જે તમે તે હજી ન જોયાં હોય તો એ ચોપડી તથા મારો જવાબ તમે વાંચો એમ હું મગ્નું છું. જે મેં કહી દીધું છે તેના ઉપર અહીં તો હું ભાર મૂકવા જ મગ્નું છું. મારાં અને કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોનાં

બાપણોનો અભ્યાસ પોતે કરે ત્યાં સુધી સરકારે પગલું ભરવાનું મોકૂફ રાખ્યું હોત તો ઇતિહાસ નોખી રીતે લખાત.

તમારી કારોબારી સમિતિ ઉપર મુખ્યત્વે હિંદીઓ છે એ વાતનો તમે બહુ દેખાડો કર્યો છે. ખરેખર તેઓ હિંદી છે તેથી કરીને તેઓ ગેરહિંદી કરતાં વધારે હિંદના પ્રતિનિધિરૂપ ન બની શકે. બિલટું એમ પણ સહેજે કદખી શકાય કે જો ગેરહિંદી પણ હિંદી લોકોના મતથી ચૂંટાયેલો હોય તો તે હિંદનો સાચો પ્રતિનિધિ હોય. હિંદી સરકારનો મુખી પણ જો લોકોના છૂટા મતથી ન ચૂંટાયેલો પ્રસિદ્ધ હિંદી હોય તો પણ તેથી કાંઈ સંતોષ ન થાય.

મને ખેદ થાય છે કે હિંદી લશ્કર સ્વેચ્છાએ થયેલી ભરતીથી બિલું થયેલું છે એમ કહેવાની સામાન્ય ભૂલમાં તમે પણ પડ્યા છો. સિપાહીગીરીનો જે ધધો કરે છે તે જ્યાં એને પગાર મળશે ત્યાં નોકરી લેશે. હિંદી લશ્કરની જેવી રીતે ભરતી થાય છે તેના કરતાં સ્વેચ્છાએ ભરતી કરવાનો વધારે ઉચ્ચ અર્થ થાય છે. જલિયાંવાલા બાગની કતલ કરવાનો હુકમ જેણે માન્યો તે સ્વેચ્છાએ આવેલા સૈનિક હતા કે? જે હિંદી સિપાહીઓને હિંદ બહાર લઈ જવામાં આવ્યા છે અને જે અપ્રતિમ શૌર્ય બતાવે છે તેઓ તેમના માલિક બ્રિટિશ સરકારના હુકમથી પોતાના દેશબંધુઓ ઉપર પોતાની બંદૂક અચૂક તાકવા તૈયાર થઈ જશે. એવાને તે સ્વેચ્છાએ બનેલા સૈનિકનું નામ શોભે કે?

તમે આખા હિન્દમાં વિમાનથી ફરો છો. બંગાળનાં હાડપિંજર વચ્ચે જતાં તમે આંચકા ખાધો નથી. તમારા કાર્યક્રમમાં થોડાક ફેરફાર તમે કરો અને તમારા કેદીઓનાં હૃદય તપાસી જોવા અહમદનગરમાં અને આગાખાનના મહેલમાં તમે બિતરી પડો એમ હું સૂચવું કે? અને હિંદમાંની બ્રિટિશ સરકાર અને રાજ્યપદ્ધતિની ગમે એટલી ટીકા કરીએ તો પણ અમે બધા બ્રિટિશના મિત્ર છીએ. જો તમે વિશ્વાસ રાખી શકો તો નાઝીવાદ, ફાસીવાદ, જપાનીવાદ વગેરે સામેની લડાઈમાં અમને મોટામાં મોટા સહાયક તમે જોશો.

હવે ૨૫ મી ફેબ્રુઆરીના તમારા કાગળ ઉપર હું પાછો આવું છું. શ્રી. મીરાંબાઈ અને મને અમારી અરજીનો જવાબ મળ્યો

છે. બાકીનાને નોટિસ મળી છે. મને મળેલો જવાબ હું ઉડામણી જેવો ગણું છું; મીરાંબહેનને મળેલો જવાબ અપમાનરૂપ છે. મધ્યવર્તી ધારાસભામાં એક પ્રશ્નના હોમ મેમ્બરે આપેલા જવાબના હેવાલ પ્રમાણે અમને જવાબ મળ્યા છે તે જવાબ જ લાગતા નથી. એણે એમ કહ્યું કહેવાય છે કે “ કેસની ફરી તપાસ કરવાનો વખત હજી આવ્યો નથી. સરકાર આગળ હમણું ફેદીઓની અરજ જ આવ્યા કરે છે.” સરકારની નોટિસના જવાબમાં કરેલી અરજોનો વિચાર કેસ ચલાવ્યા વિના એને કેદ કરનાર અમલદાર જ કરવાના હોય તો તે ફારસ અને દંભ જ થાય. પરદેશમાં પ્રચારાર્થે તે કદાચ કામ આવે પણ ઇન્સાફ કરવાની ઇચ્છા એમાં જણાતી નથી. મારા અભિપ્રાય સરકાર જાણે છે. મને અસહ્ય પુરુષ ગણવામાં આવે, જો કે હું તો કહું કે એવી ગણતરી તદ્દન ખોટી છે. પણ શ્રી. મીરાંબાઈનું શું? તમે જાણો છો કે તે એક નૌકાસેનાપતિ અને આ સમુદ્રના જૂના સેનાપતિનાં દીકરી છે. પણ આરામી જીવન તેણે છોડ્યું અને મારી સાથે જોડાઈ જવાનું પસંદ કર્યું. મારી આગળ આવવાનો એનો આગ્રહ જોઈને માથાપે એને પૂરા આશીર્વાદ આપ્યા. આમ પ્રજાની સેવામાં તે પોતાનો સમય ગાળે છે. તે અંધારિયા દેશના લોકોની દશા જોવા મારા કહેવાથી તે ઓરિસા ગયાં. ત્યાંની સરકાર કલાકે કલાકે જપાની ચડાઈની વાટ જોતી હતી. કાગળિયાં ખસેડવાનું કે બાળવાનું ગોઠવેલું હતું અને મુલકી સત્તાને કાંઠેથી ખસેડવાનો વિચાર હતો. શ્રી. મીરાંબાઈએ ચૌદવાર(કટક)ના વિમાનક્ષેત્રને પોતાનું મુખ્ય સ્થાન બનાવ્યું અને સ્થાનિક લશ્કરી અમલદાર તે જે આપી શકતાં હતાં તે મદદ ખુશીથી લેતા હતા. પછી તે નવી દિલ્હી ગયાં અને જનરલ સર એલન હાર્ટ્લી અને જનરલ મોલ્સવર્થને મળ્યાં, જે એથે એના કામની કદર કરી અને પોતાની નાતીલી તરીકે એનું સ્વાગત કર્યું. તેથી એને કેદ શું કામ કરેલ છે તે મને અગમ્ય છે. હું જોઈ શકું છું ત્યાં સુધી એને જીવતાં દાટવાનું કારણ એટલું જ છે, કે તેણે મારો સંગ કરવાનો ગુનો કર્યો છે. હું સૂચવું છું કે તમે તરત એને છોડો. અથવા તો એને મળો અને પછી નિર્ણય કરો. વિશેષમાં હું કહું કે

જેના નિવારણ અર્થે મારી વિનંતી ઉપરથી કેપ્ટન સિમ્કોક્સને સરકારે મોકલ્યા હતા તે પીડાથી હજી તે મુક્ત નથી. કેદખાનામાં તે કાયમને માટે અપંગ થઈ જાય તો ગજબ થાય. મેં શ્રી. મીરાંબાઈનો દાખલો આપ્યો છે કેમ કે તે ગેરધનસાક્ષના નમૂનારૂપ છે. મેં ધાર્યું હતું તેના કરતાં વધારે લાંબા થયેલા આ કાગળ માટે હું ક્ષમાપ્રાર્થી છું. વળી તે બહુ અંગત અને બહુ રૂઢિવિરુદ્ધ બન્યો છે. પણ મિત્રો પ્રત્યેની મારી નિષ્ઠા એમ જ પ્રવર્તે છે. સંકોચ વિના મેં લખ્યું છે. તમારા કાગળ તથા તમારા ભાષણથી મને તક મળી છે. હિંદ, ઇંગ્લંડ અને માનવજાતિને ખાતર મને આશા છે કે આને તમારા ભાષણના પ્રમાણિક અને નિષ્પાલસ છતાં મિત્રતાભર્યા જવાબ દાખલ તમે ગણુશો.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં ટોલ્ડટોય ફાર્મ ઉપર છોકરા અને છોકરીઓને ભણાવતાં વર્ષો પહેલાં વર્ડઝવર્થનું ‘સુખી જોદ્દા’ વિષેનું કાવ્ય મેં તેમને વાંચી સંભળાવ્યું હતું. આ હું તમને લખું છું ત્યારે એ વાત મને સાંભરે છે. એ થોદ્દાનો તમારામાં હું સાક્ષાત્કાર કરી શકું તો મને આનંદ થાય. લડાઈમાં જે કેવળ પશુબળની હરીફાઈ જ થવાની હોય તો ધરીસત્તા અને મિત્રોની રીતભાત અને પદ્ધતિ વચ્ચે થોડો જ ફેર રહેશે.

હું છું શુદ્ધભાવે તમારો
મો. કં. ગાંધી

૧૧૨

માર્ચ ૨૮મી, ૧૯૪૪

પ્રિય શ્રી. ગાંધી,

માર્ચ ૮મીનો તમારો કાગળ મળ્યો. આમની સભામાં થયેલા સવાલના મિ. બટલરે આપેલા જવાબ વિષે તમે કરેલી ફરિયાદ બાબત હોમ સેક્રેટરી તરફથી તમને નોખો જવાબ મળશે. હું ફક્ત એટલું કહી શકું કે શ્રીમતી ગાંધીના મંદવાડની બાબતમાં હિંદી સરકારે ગેરદિલસોજી બતાવી છે એમ તમારા મન ઉપર છાપ રહી જાય તો મને જોડો ખેદ થાય. તમે મિસ સ્વેઈડ વિષે જે કહો છો તેના પ્રકાશમાં એનો કેસ તપાસાશે.

આપણે લાંબી દલીલમાં ઊતરીએ તેમાં લાભ હોય એમ હું ધારતો નથી, અને તમારા કાગળમાં ઉઠાવેલા પ્રશ્નોનો વિમતવાર

જવાબ આપવા ઇચ્છતો નથી. પણ હિંદના ભાવિ વિકાસ વિષે અને તમારા ચાલુ કારાગૃહવાસ વિષે મારા અભિપ્રાય સ્પષ્ટ રીતે તમને જણાવું એ જ મને ઉત્તમ લાગે છે.

સર સ્ટેફર્ડ કિપ્સે હિંદ આણેલા શાહી સરકારની જાહેરાતના ખરડામાં અચૂક શબ્દોમાં જણાવ્યું છે કે મુખ્ય તરવો વચ્ચે થયેલા સમાધાન પ્રમાણે એણે પોતે ચોજેલા બંધારણ નીચે હિંદને સ્વરાજ્ય આપવાનો શાહી સરકારનો ઇરાદો છે. મારે ભાગ્યે જ કહેવાની જરૂર છે કે આ હેતુમાં હું પૂરેપૂરો સંમત છું અને અંધેરને અવકાશ આપ્યા વિના તે હેતુ સિદ્ધ કરવાના ઉત્તમ ઉપાય જ હું જોણું છું. સાચો ઉકેલ કરતાં ખૂબ ડહાપણ, સદ્ભાવ અને મુકાણુ કરવાની વૃત્તિની જરૂર પડશે, પણ સારા નેતૃત્વને પ્રતાપે ઉકેલ જડશે એવી મારી ખાતરી છે.

દરમ્યાન હિંદને આધુનિક જગતમાં એનું યોગ્ય સ્થાન લેવા તૈયાર કરવામાં વિશેષે કરીને આર્થિક ક્ષેત્રમાં ઘણું કામ કરવાનું છે. આજ લગી અપરિચિત એવી ઘણી દિશામાં ફેરફાર અને પ્રગતિને આવકાર આપવા તથા તેની પ્રગતિનું જીવનધોરણ ઉચ્ચ કરવા તેણે તૈયાર બનવું જોઈએ. આ કામ મુખ્યત્વે બિનરાજદારી છે : તેનાથી રાજદારી સંધિ વહેલી થાય પણ એવી સંધિની તે વાટ ન જોઈ શકે. એમાં ઘણા નવા અને ચિત્ત ચોટી જાય એવા પ્રશ્નો ઊભા થશે, જેમાં હિંદની ઉત્તમ હોશિયારીની જરૂર પડશે. બાકીના જગતથી આધે રહીને અથવા પ્લિટન જે આપી શકે તે મદદ અને અનુભવી રાજ્યવહીવટદારોની સેવા વિના આ પ્રશ્નો હિંદ ઉકેલ લાવે એમ ન ધારી શકાય. પણ એ કામ એવું છે કે જેમાં બધા પક્ષના નેતાઓ એ ખાતરી સાથે સહકાર કરી શકે કે તેઓ દેશને સ્વતંત્રતાના ધ્યેય પ્રત્યે લાઈ જવામાં મદદ કરે છે.

મહાસભાપક્ષની વર્તમાન નીતિ સ્વરાજ્ય અને વિકાસ પ્રત્યેની હિંદી પ્રગતિને રોકે છે પણ મદદ નથી કરતી એમ મને લાગે છે તેનો મને ખેદ છે. તમે પોતે સ્વીકાર્યું છે તેમ જેમાં ધરી સત્તાઓ સામે મિત્ર રાજ્યોનો વિજય થાય તે હિંદને તથા જગતને ખેયને આવશ્યક છે એવી લડાઈમાં મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ સહકાર કરવાની

ના પાડી, મહાસભાનાં પ્રધાનમંડળોને રાજીનામું આપવાનો હુકમ કર્યો અને દેશના વહીવટમાં અને મિત્રરાજ્યોને મદદ કરવા હિંદ યુદ્ધ-પ્રયત્ન કરતું હતું તેમાં ભાગ ન લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. જ્યારે જપાન ચડી આવે તેમ હતું એવા હિંદને ભારેમાં ભારે કટોકટીને વખતે બ્રિટિશને હિંદ છોડવા આમ્રહ કરતો ઠરાવ મહાસભાપક્ષે મંજૂર કરવાનું નક્કી કર્યું, જેથી કરીને જપાનની સામે હિંદની સરહદનો ખત્યાવ કરવાની અમારી શક્તિ ઉપર અતિ ગંભીર અસર થયા વિના ન રહી શકે. મને પૂરી ખાતરી છે કે બ્રિટિશ તરત અને પૂરેપૂરા અસી જય તેથી કરીને હિંદના સવાલોનો ઉકેલ નહિ કરી શકાય.

જાણી કરીને જપાનને મદદ કરવા ઇચ્છવાનો આરોપ તમારી કે મહાસભાપક્ષની ઉપર હું મૂકતો નથી. પણ શ્રી. ગાંધી, તમે એટલા બુદ્ધિશાળી માણસ છો કે તમારા ઠરાવને લીધે લડાઈ લડવામાં વિઘ્ન આવે જ એ તમે જોયું હોવું જોઈએ; અને મને સ્પષ્ટ જણાય છે કે હિંદને ખત્યાવવાની અમારી શક્તિમાં તમને વિશ્વાસ નહોતો રહ્યો, અને અમારી કદખી લીધેલી લશ્કરી મુશ્કેલીનો રાજદ્વારી લાભ લેવાને તમે તૈયાર થયા હતા. હિંદની સલામતી માટે જે જવાબદાર હતા તે લોકોએ જે પગલાં લીધાં તે કરતાં બીજાં પગલાં શું લઈ શકત અને એ ઠરાવ કરનારાઓને પકડ્યા વિના બીજાં શું કરત તે હું જોતો નથી. પછી જે તોફાન થયાં તેને માટે મહાસભાની સામાન્ય જવાબદારી વિષે તો, તમે જાણો છો તેમ ત્યારે હું સેનાપતિ હતો; બ્રહ્મદેશના સીમાડા તરફના વ્યવહારના મારા આવશ્યક માર્ગ મહાસભાને ટેકો આપનારાઓએ મહાસભાને નામે વારંવાર મહાસભાનો વાવટો વાપરીને કાપી નાંખ્યો. એટલે જે બન્યું તે વિષે મહાસભાને હું નિર્દોષ ગણી શકતો નથી; અને હું માની શકતો નથી કે તમારી નીતિનું શું પરિણામ આવે એમ છે તે તમારા જેવા વિદ્વંધ અને અનુભવી માણસ કળી ગયા ન હોય. આ બાબતમાં મહાસભાપક્ષનું પગલું હિન્દની સાચી લાગણીના પ્રતિબિંબરૂપ હતું, અથવા તો મહાસભાનું અસહકારનું વલણ હિંદની બહુમતીના મતનું પ્રતિબિંબ પાડતું હતું એમ હું માનતો નથી.

સારાંશ, હું માનું છું કે સામાન્ય સહકારથી આપણે તરતના બવિધ્યમાં હિંદના આર્થિક પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવા ઘણું કરી શકીએ અને હિંદી સ્વરાજની દિશામાં સ્થિર અને ઠીકઠીક પ્રગતિ કરી શકીએ.

હું માનું છું કે મહાસભાપક્ષ હિંદના કલ્યાણમાં મોટામાં મોટો ફાળો આપી શકે તે એ છે કે અસહકારની નીતિ છોડી દે અને બીજા હિંદી પક્ષ અને બ્રિટિશની સાથે હળીમળીને, કાંઈ નાટકી કે દેખાડાનાં પગલાંથી નહિ પણ ધ્યેયની દિશામાં સખત તથા સતત કામ કરીને હિંદની આર્થિક અને રાજદારી પ્રગતિમાં મદદ કરે. હું માનું છું કે આવો સહકાર કરવાની અસંદિગ્ધ સલાહ તમે આપો. તો તમે હિંદની મોટામાં મોટી સેવા તમારાથી થઈ શકે તે કરી ગણાય.

દરમ્યાન જોનો હું મને નિષ્કપટ મિત્ર માનું છું તે હિંદના હિતાર્થે આ હું મારું કામ ગણું છું કે લડાઈનો વિગ્નથી અંત આણવા માટે મારા બધા પ્રયત્નો એકત્ર કરવા અને લડાઈ પ્રહી હિંદની પ્રગતિ માટે તૈયારી કરવી. આ કામમાં મને લાગે છે કે હિંદીઓની બહુમતી પાસેથી ઠીક ઠીક સહકાર મળશે એવો હું વિશ્વાસ રાખી શકું.

શુદ્ધભાવે તમારો
વેવલ

૧૧૩

એપ્રિલ ૯મી, ૧૯૪૪

પ્રિય મિત્ર,

તમારો ૨૩મી માર્ચનો કાગળ મને ચાલુ ૩ જી તારીખે મળ્યો. તેને માટે આભાર.

હું પહેલાં સામાન્ય પ્રશ્ન લઉં છું.

તમે મને નિખાલસ જવાબ મોકલ્યો છે. પૂરેપૂરો નિખાલસ થઈને તમારા વિનય જોવો વિનય બતાવવા હું ધારું છું. મિત્રતા સાચી હોય તો જો કે કોઈ વાર તે નાખુશ કરનારું દેખાય તો પણ નિખાલસપણું માગી લે છે. હું કાંઈ કહું તેથી જો તમને ખોટું લાગે તો તેની હું અગાઉથી ક્ષમા માગી લઉં છું.

મારા કાગળમાં ઉઠાવેલા મહત્ત્વના મુદ્દાની ચર્ચા કરવાની તમે ના પાડી છે તેથી ખેદ થાય છે. મહાસભા ચાલુ રાજ્યવહીવટમાં અને

તેમ ન અને તો ભાવિની યોજના કરવામાં સહકાર કરે એની તમારા કાગળમાં માગણી છે. મારા મત પ્રમાણે આમાં એય પક્ષ વચ્ચે સમાનતા અને પરસ્પર વિશ્વાસ જોઈએ. પણ સમાનતા છે જ નહિ અને સરકારને મહાસભાનો અવિશ્વાસ છે તે ડગલે ને પગલે દેખી શકાય છે. પરિણામે સરકાર ઉપર બધાયને શક છે. આમાં આટલું ઉમેરો કે હિંદનું ભવિષ્યમાં કડયાણુ કરવાની આ સરકારની લાયકાત ઉપર મહાસભાવાદીઓને કાંઈ વિશ્વાસ નથી. આ અવિશ્વાસના પાયામાં હિંદમાં અંગ્રેજોના ભૂતકાળનો તથા ચાલુ રાજ્યવહીવટનો કડવો અનુભવ રહેલો છે. એની આગળથી સહકારની ઉમેદ રાખવા કરતાં એમના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ મારફત તમે હિંદના લોકો સાથે સહકાર કરો એવો વખત હજી નથી આવ્યો કે?

આ બધું ઓગસ્ટના ઠરાવમાં ગર્ભિત હતું. ઠરાવમાં કરેલી માગણી પાછળ દંડસાધન તરીકે હિંસા નહિ પણ પોતાનું કષ્ટસહન હતું. આ નિયમ વિરુદ્ધ જે વત્યો, પછી તે મહાસભાવાદી હોય કે બીજો હોય, એને પોતાના કામ માટે મહાસભાનું નામ વાપરવાનો કાંઈ અધિકાર નહોતો. પણ હું જોઉં છું કે આ ઠરાવ જેમ લોર્ડ લિનલિથગોને તેમ તમને ગમતો નથી. તમે જાણો છો કે આ મુદ્દા વિષે મેં તમારી સાથે વાદ કર્યો છે. મારો મત ફેરવવા જેવું પછીથી મેં કંઈ જોયું નથી. તમે મારામાં શુદ્ધિ, અનુભવ અને વિદગ્ધતા છે એમ બલા થઈને કહ્યું છે. મને કહેવા દેજો કે આ ત્રણે ગુણ મને એવું સમજાવી શક્યા નથી કે મહાસભાના ઠરાવને પરિણામે ‘લડાઈ ચલાવવામાં વિધન આવવું જ જોઈએ.’ મહાસભાવાદીઓની ઉતાવળી ધરપકડો પછી જે બન્યું તેને માટે સરકાર એકલી જ જવાબદાર છે. કારણ કે તેણે કટોકટીને નોતરી, ઠરાવના ધડનારાઓએ નહિ. ”

તમે મને યાદ દેવડાવો છો કે ત્યારે તમે સેનાપતિ હતા. જે બળવાથી ડરવાને બદલે તમારાં શસ્ત્રોના અમાપ બળમાં વિશ્વાસ રાખીને જે તમે વત્યાં હોત તો જેને લાગતું વળગતું હતું તે બધાય માટે કેવું સારું થયું હોત? તે વખતે સરકારે ગમ ખાધી હોત તો આ મહિનાઓનો બધો રક્તપાત પરહરી શકાત. અને એમ પણ

અન્યું હોત કે જપાની ધમકી ભૂતકાળની વાત બની ગઈ હોત. દુભાંગે એમ બનવાનું હતું નહિ. અને તેથી એ ધમકી હજી પણ આપણા ઉપર છે અને વિશેષમાં સરકારે સ્વતંત્રતા અને સત્યને દબાવવાની નીતિ અપત્યાર કરી છે. નજરકેદીને લગતા છેલ્લા ઓર્ડિનન્સનો મેં અભ્યાસ કર્યો છે અને મને ૧૯૧૯નો રોલેટએક્ટ સાંભરી આવે છે. એને લોકો કાળો કાયદો કહેતા. તમે જાણો છો તેમ તેને લીધે અપૂર્વ ખળભળાટ થયો. વાઇસરોયની ગાદી ઉપરથી જે વરસાવવામાં આવે છે તે ઓર્ડિનન્સોની પરંપરા આગળ એ કાયદો તદ્દન ઝાંખો પડી જાય છે. ૧૯૧૯માં હતું તેમ એક પ્રાંતમાં નહિ પણ આખા દેશમાં લશ્કરી કાયદાનું પ્રત્યક્ષ રાજ ચાલે છે. સ્થિતિ વધુ ખગડતી જાય છે.

તમે કહેો છો, “ મને સ્પષ્ટ જણાય છે કે હિંદને બચાવવાની અમારી શક્તિમાં તમને વિશ્વાસ નહોતો રહ્યો અને અમારી કદખી લીધેલી લશ્કરી મુસ્કેલીનો રાજદ્વારી દાબ લેવાને તમે તૈયાર થયા હતા.” ખેય આરોપનો મારે ઇન્કાર કરવો જોઈએ. હું સૂચવવાની હિંમત કરું છું કે તમારે સોનેરી નિયમને અનુસરવું અને તમારી આગળનો પુરાવો નિષ્પક્ષપાત ન્યાયાધીશ આગળ તમે મૂકો અને તેનો ફેંસલો મેળવો ત્યાંસુધી તમારે તમારું કથન પાછું ખેંચી લેવું અને નિર્ણય કરવાનું મોટું રાખવું જોઈએ. હું કબૂલ કરું છું કે બહુ વિશ્વાસ-પૂર્વક હું આ વિનંતી નથી કરતો. કારણ કે મહાસભાવાદીઓ અને ખીજ સાથે કામ લેવામાં સરકાર એક જ વ્યક્તિને ફરિયાદી, ન્યાયાધીશ અને જેલરની ત્રિમૂર્તિનું રૂપ આપે છે, અને આવી રીતે આરોપીને માટે થોડા બચાવ કરવાનું અશક્ય કરી મૂકે છે. કોર્ટના ઠરાવાને નવાં ઓર્ડિનન્સોથી રદ કરવામાં આવે છે. આ અસાધારણ સ્થિતિમાં કોઈ માણસનો સ્વતંત્રતા સલામત ન ગણી શકાય. તમે કદાચ પ્રત્યુત્તર વાળશો કે એ તો લડાઈના મામલા છે. ભગવાન જાણે એવું હોય તો.

હિંદને હું આજ જોઉં છું તેમ ચાલીસ કરોડ કેદીવાળું એ એક વિશાળ કેદખાનું છે. તમે એના એકલા જેલર છો. સરકારી કેદખાનાં આ કેદખાનામાંનાં કેદખાનાં છે. હું તમારી સાથે સંમત છું કે જેનો હું જવાબ આપું છું તે તમારા કાગળમાં દર્શાવેલા અભિપ્રાય તમે

ધરાવેા ત્યાં સુધી મારા જ્ઞેવાને માટે સરકારી કેદખાનું એ જ યોગ્ય સ્થળ છે. અને સરકારના હેદયમાં, દષ્ટિબિંદુમાં અને નીતિમાં પલટો ન થાય ત્યાં સુધી તમારો કેદી રહેવાને હું તદ્દન રાજી છું. મને અને મારા સહકારાગૃહવાસીઓને જ્યાં અમને કેદ રાખવાનું અર્થ આજ થાય છે તેના દસમા ભાગનું પણ ન થાય એવા ખીજા કોઈ કેદખાનામાં ખસેડવા એવી વિનંતી યોગ્ય ખાતા દ્વારા મેં કરી છે તે તમે સ્વીકારશો એટલી જ હું આશા રાખું છું.

મિ. બટલરના ને પછીથી હોમ સેક્રેટરીના નિવેદન વિષે મેં કરેલી ફરિયાદ બાબત હોમ ડિપાર્ટમેન્ટના એ કાગળ જવાબ દાખલ મને મળ્યા છે. મને કહેતાં ખેદ થાય છે કે તે મને બહુ અસંતોષકારક લાગ્યા છે. ઉઘાડી હકીકતોનો તેમાં અસ્વીકાર છે અને તદ્દન બિનરાજદારી મુદ્દામાં પણ સત્યને સંમુખ જોવાની હઠપૂર્વક ના પાડી છે. હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ સાથે મારો પત્રવ્યવહાર ચાલુ છે. જો તમને એટલેા વખત હોય અને વિષયમાં રસ હોય તો તેના પ્રત્યે હું તમારું ધ્યાન ખેંચું છું.

શ્રી. મીરાંખાઈ (મિસ સ્લેઈડ)નો કેસ મારા કાગળમાં એને વિષે મેં કહ્યું છે તેના પ્રકાશમાં વિચારાય છે એમ જાણીને હું રાજી થાઉં છું અને આભાર માનું છું. હું છું, શુભભાવે તમારો
મોં ૬૦ ગાંધી

૯. પરચૂરણ

ખંડ ૧

૧૧૪

તાકીદનો તાર
નામદાર નાણાંમંત્રી,
નવી દિલ્લી

અટકાયતી છાવણી
૧૬ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૪

ગાંધી-ધરવીન સમન્વતીમાંની મીઠાને લગતી કલમને અંગેનું તમારું નિવેદન વાંચીને, એ કલમમાં ગર્ભિત રીતે રહેલા અર્થની સમન્વતી આપતી સર જ્યોન્ શુસ્કરે બહાર પાડેલી નોટિસ તરફ હું તમારું ધ્યાન ખેંચું છું. કોઈ પણ સુધારો એ નોટિસની શરતોની મર્યાદામાં રહીને જ થવો જોઈએ.

ગાંધી

મુંબઈ સરકારના મંત્રી
(હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ) તરફથી
શ્રી. મે। ૦ ૬૦ ગાંધીને
સાહેબ,

નં. એસ. ડી. ૬/-૩૮૪૭
હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ,
મુંબઈ, ૨૫ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૪

તા. ૧૬ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૪ને રોજ નીચેનો તાર હિંદી સરકારના નાણામંત્રીને મોકલવાને તમે વિનંતી કરી હતી :

“ગાંધી-ધરવીન સમન્વતીમાંની મીઠાને લગતી કલમને અંગેનું તમારું નિવેદન વાંચીને, એ કલમમાં ગણિત રીતે રહેલા અર્થની સમન્વતી આપતી સર જ્યોર્જ યુસ્ટરે બહાર પાડેલી નોટિસ તરફ હું તમારું ધ્યાન ખેંચું છું. કોઈ પણ સુધારો એ નોટિસની શરતોની મર્યાદામાં રહીને જ થવો જોઈએ.”

જેલોના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલે એ સંદેશો તે જ દિવસે આ સરકારને પહોંચાડ્યો હતો અને તેણે તે તરત જ હિંદી સરકારને પહોંચાડ્યો હતો. નાણામંત્રીએ હવે નીચેનો સંદેશો તમને પહોંચાડવાની વિનંતી કરી છે.

“ધારાસભામાં ચર્ચા કર્યા પછી, આજ સુધી ચાલતું આવ્યું હતું તે જ રીતે એટલે ૧૯૩૧ની સાલની જાહેરાત પ્રમાણે જ એ બાબતનો અમલ થતો રહે એમ રહેવા ફેવાનું ઉત્તમ જણાયું હતું. એ જાહેરાતની શરતોનું સરકારે સંપૂર્ણપણે પાલન કર્યું છે. એથી કરીને કરો સુધારો કરવામાં આવ્યો નહોતો.”

લિ. તમારો

એચ. આયંગર

મુંબઈ સરકારના સેક્રેટરી, (હો. ડિ.)

ખંડ ૨

૧૧૬

અટકાયતી છાવણી,
૪ માર્ચ, ૧૯૪૪

સાહેબ,

ધારાસભામાં પુછાયેલા એક સવાલના જવાબમાં નામદાર ગૃહમંત્રીએ એમ કહ્યું હોવાનું જણાવાય છે કે, “શ્રી. ગાંધી તથા આગાખાનના મહેલમાં તેમની સાથે જેમને અટકાયતમાં રાખવામાં આવ્યાં છે તેમને અંગે માસિક લગભગ રૂ. ૫૫૦નો ખર્ચ થાય છે.”

ગયા ઓક્ટોબર માસની ૨૬મી તારીખના પત્રમાં મેં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું હતું : “એક વિશાળ સ્થાનમાં મોટા ચોકીપહેરા હેઠળ મને અટકાયતમાં રાખવામાં આવ્યો છે એને હું પ્રબળીય નાણાંનો બગાડ સમજું”

છું. કેઈ પણ જેલમાં હું મારા દિવસો સંતોષપૂર્વક વિતાડીશ.” ઉપર ટાંકેલો નામદાર ગૃહમંત્રીનો જવાબ, મારે મારા ઉપર મુજબના કથનને વળગી રહેવું જોઈતું હતું, એની તીખી યાદ આપે છે. પરંતુ કેઈ પણ ધડીએ બગડયું સુધારી શકાય છે. એથી એ પ્રશ્ન હું હવે ઉપાડી લઉં છું.

મારા સાથીઓ તથા મારે માટેનો માસિક ખર્ચ માત્ર રૂ. ૫૫૦નો જ નથી. આ વિશાળ સ્થાનનું ભાડું — એનો માત્ર થોડો ભાગ જ અમારે માટે ખુલ્લો છે — તથા એની બહારના ચોકીપહેરાનો તેમ જ જેમાં સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, જમાદાર અને સિપાઈઓનો સમાવેશ થાય છે તે અમલદારોનો ખર્ચ એમાં ઉમેરવો જોઈએ. અટકાયતીઓનું કામ કરવા માટે તથા બગીચાની માવજત માટે યશવડામાંથી આવેલા ગુનેગાર કેદીઓના મોટા ભૂથને એમાં ઉમેરો. મારી દૃષ્ટિએ, આ બધો ખર્ચ તદ્દન બિનજરૂરી છે; અને લોકો જ્યારે ભૂખમરાથી મરતા હોય એવે વખતે તે હિંદી આમજનતાની સામેના ગુના તુલ્ય છે. સરકાર પસંદ કરે એવી કેઈ પણ વ્યવસ્થિત જેલમાં મને તથા મારા સાથીઓને ખસેડવામાં આવે એવી મારી માગણી છે. છેવટમાં હું જણાવીશ કે, આ બધાય ખર્ચ હિંદની કરોડોની મૂક જનતા પાસેથી ઉધરાવવામાં આવેલા કરમાંથી આવે છે એ દુઃખદ વિચાર મને હંમેશાં કઠચા કરે છે.

લિં. તમારો,
મે. કં. ગાંધી.

૧૧૭

હિંદી સરકારના વધારાના મંત્રીને,
હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ, નવી દિલ્લી
સાહેબ,

અટકાયતી છાવણી
૨૧ એપ્રિલ, ૧૯૪૪

આ છાવણીમાં રહેતા અટકાયતી કેદીઓને જ્યાં અટકાયતમાં રાખવાથી ખર્ચમાં સારો સરખો ઘટાડો થાય એવી કેઈ જેલમાં લઈ જવા માટે સરકારને વિનંતી કરતો પત્ર તા. ૪થી માર્ચે તમારા ઉપર લખ્યો હતો. આ બાબતમાં તાકીદે નિર્ણય કરવામાં આવે એવી મારી વિનંતી છે.

હિંદી સરકારના વધારાના મંત્રી,
હો. ડિ. નવી દિલ્લી.

લિં. તમારો,
મે. કં. ગાંધી

ખંડ ૩

૧૧૮

અટકાયતી છાવણી
૩ મે, ૧૯૪૪

સાહેબ,

શ્રી. જમનાદાસ ગઈ કાલે અહીં આવ્યા. હું તેમને મળીશ કે કેમ એમ મને પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે ભવિષ્યમાં ઓછામાં ઓછી નિરાશા થવા પામે

એટલા ખાતર હું સંમત થયો. મારી રિયતિ એ છે કે, મને મળવા માટે સરકાર પરવાનગી મેળવનાર મારાં સગાંસંબંધીઓને મળવાનું મને ગમે ખરું, પરંતુ એમ છતાં મેં મારે માટે બનાવેલા નિયમનો ભંગ મારે ન કરવો જોઈએ એ નિયમ એ છે કે, મને મળવાની પરવાનગી સરકાર માત્ર મારાં સગાં સંબંધીઓમાં જ મર્યાદિત રાખે અને આગ્રમના બીજા સભ્યો તથા તેમની કોટીના બીજાઓને એમાંથી બાદ રાખે ત્યાં સુધી મારે મુલાકાતનો આનંદ જતો કરવો. એમને હું મારાં સગાંસંબંધી જેવાં જ ગણું છું. ગયે વરસ મારા ઉપવાસ દરમિયાન સરકારે ભલાઈપૂર્વક એવી પરવાનગી આપી હતી અને મને ખબર છે ત્યાં સુધી એનું કશું માહું પરિણામ આપ્યું નથી. પાશ્વર્ય સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરું તે સમય પૂરવું—એ ઠીક ઠીક વખત લેશે એ લાગે છે—તે એમ કરી શકશે ખરી ?

મુંબઈ સરકારના મંત્રીને, (હો. ડિ.)

મુંબઈ

લિ. તમારો
મો. કં. ગાંધી

ખંડ ૪

૧૧૯

અટકાયતી છાવણી
૬ મે, ૧૯૪૪

સાહેબ,

જેલોના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલે મને જણાવ્યું છે કે, આ છાવણીમાં અટકાયતી કેદીઓને આજે સવારે ૮ વાગ્યે છોડી દેવાના છે. શ્રી. મહાદેવભાઈ દેસાઈના અને પછીથી મારી પત્નીના શબ્દોને અગ્રિદાહ દેવાને કારણે અગ્રિદાહ દેવાની એ જગ્યા—જેની આસપાસ તારની વાડ કરી લેવામાં આવી છે—પવિત્ર બની છે, એ વસ્તુની હું કાળજી ઉપર નોંધ કરવા ચાહું છું. અહીં વસતા અટકાયતીઓએ દરરોજ દિવસમાં બે વખત એ સ્થાનની મુલાકાત લીધી છે અને સદ્ગતના આત્માઓને પુષ્પાંજલિ આપી છે તથા પ્રાર્થના કરી છે. અગ્રિદાહના એ સ્થાનની મુલાકાત લેવા ઇચ્છનારા મિત્રો તથા સગાં સંબંધીઓ ચાહે ત્યારે ત્યાં જઈ શકે એ માટે સરકાર એ જમીન નામદા આગાખાનની જમીનમાંથી ત્યાં સુધી જવાના રસ્તાના હક સહિત મેળવેલે એવો વિશ્વાસ હું રાખું છું. એ માટેની પરવાનગી સરકાર તરફ મળશે એ અપેક્ષાએ એ પવિત્ર સ્થાનની સુસ્થિતિ માટે તથા ત્યાં રોજ પ્રાર્થના થાય એ માટે પ્રયત્ન કરવા હું ઇચ્છું છું. હું આશા રાખું છું સરકાર એ બાબતમાં મારી વિનંતી અનુસાર જરૂરી પગલાં લેશે. સેવાગ્રામ વર્ધા (મધ્ય પ્રાંત) થઈને, એ મારું સરનામું છે.

મુંબઈ સરકારના મંત્રીને, (હો. ડિ.)

મુંબઈ

લિ. તમારો
મો. કં. ગાંધી

૧૨૦

મુંબઈ સરકારના સેક્રેટરી (હો. ડિ.) તરફથી
શ્રી. મો. કં. ગાંધીને

નં. એસ. ડી. ૬/-૭૫.
હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ (રાજકીય)
પૂના, ૭ જુલાઈ ૧૯૪૪

સાહેબ,

જે સ્થાને શ્રીમતી ગાંધી તથા શ્રી. મહાદેવભાઈના દેહને અગ્નિદાહ દેવામાં આવ્યો હતો તે જમીનનો ટુકડો અગ્નિદાહના એ સ્થાનની મુલાકાત લેવા ઇચ્છતાં મિત્રો અને સર્ગાસંબંધીઓ ચાહે ત્યારે ત્યાં જઈ શકે તે માટે નામદાર આગાખાનની જમીનમાંથી ત્યાં સુધી જવાના રસ્તાના હક સહિત મેળવી લેવા માટે ૬ઠ્ઠી મે, ૧૯૪૪ના તમારા પત્રમાં સરકારને વિનંતિ કરી હતી. એના જવાબમાં મને એવું જણાવવાને ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે, મજૂર જમીનનો ટુકડો ફરજિયાત મેળવવાનું કાયદેસર રીતે સરકાર માટે અશક્ય છે. સરકારને લાગે છે કે, તમારી અને નામદાર આગાખાન વચ્ચે ખાનગી વાટાઘાટોની એ વસ્તુ છે. પરંતુ, મારે વધુમાં તમને એ જણાવવાનું છે કે, તમારી વિનંતિ નામદાર આગાખાનને જણાવવામાં આવી છે અને તે એના ઉપર વિચારણા ચલાવી રહ્યા છે એમ માનવામાં આવે છે. સરકાર માને છે કે, એ દરમિયાન શ્રીમતી ગાંધી તથા શ્રી. મહાદેવ દેસાઈનાં સર્ગાસંબંધીઓ તથા તમે સૂચવેલા ખીજાઓ મહેલની જમીનમાં થઈને — તેમની રજા અને પરવાનગીથી તેઓ તેમ કરે છે એ સમજથી — અગ્નિદાહને સ્થાને જાય એમાં તેમને વાંધા નથી.

(લિ. તમારો

એચ. આયંગર

મુંબઈ સરકારના સેક્રેટરી (હો. ડિ.)

૧૨૧

“દિલ્હી”

પંચગતી,

૬ જુલાઈ, ૧૯૪૪

સાહેબ.

ન્યાં આગળ શ્રીમતી કસ્તુરબા ગાંધી તથા શ્રી. મહાદેવ દેસાઈના દેહને અગ્નિદાહ દેવામાં આવ્યો હતો તે નામદાર આગાખાનના મહેલની જમીનના સંબંધમાં તા. ૭મીનો કાગળ મને મળ્યો. હાલની ગોઠવણથી મારો હેતુ સરે છે અને એને માટે હું સરકારનો આભાર માનું છું.

મુંબઈ સરકારના સેક્રેટરી (હો. ડિ.)

પૂના

તમારો

મો. કં. ગાંધી

સાહેબ,

મારી સદ્ગત પત્નીને ફાકતરી તેમ જ છતર સગવડો આપવાની બાબતમાં સરકાર તરફથી વડી ધારાસભામાં આપવામાં આવેલો જવાબ મેં દુઃખપૂર્વક વાંચ્યો. ૪થી માર્ચ ૧૯૪૪ના મારા પત્રના એથી સારા જવાબની આશા મેં રાખી હતી. એ જવાબ આપવામાં આવ્યો તે વખતે એ પત્ર સરકારના હાથમાં હતો એમ હું ધારું છું. સદ્ગતને છોડવા માટેની ઓફર કરવામાં આવી નહોતી એ કબજાત કરવા ઉપરાંત મજૂર પત્રમાં દર્શાવી આપવામાં આવેલી ગેરરનૂઆતોની બાબતમાં એ નિવેદનમાં કરો સુધારો કરવામાં આવ્યો નથી. એટલું જ નહિ પણ “તાલીમ પામેલી નર્સોની સગવડ આપવામાં આવી હતી. . . .” એમ કહીને તેમાં એકનો ઉમેરો કરવામાં આવ્યો છે. તાલીમ પામેલી નર્સની માગણી કરવામાં આવી હતી જ નહિ અને તે આપવામાં પણ આવી નહોતી. પરંતુ મારા પત્નીએ શ્રીમતી પ્રભાવતીદેવી અને શ્રી. કનુ ગાંધીની માગણી કરી હતી તેમને બદલે એક આયા મોકલવામાં આવી હતી ખરી. તેને સોંપવામાં આવેલું કામ તેને ફાવ્યું નહિ એટલે એક અઠવાડિયા કરતાં પણ ઓછા સમયમાં એ આયા ચાલી ગઈ. એ પછી જ, અને ત્યાર બાદ પણ થોડા વિલંબ પછી અને શ્રી. કનુ ગાંધીને માટે વારંવાર માગણી કરવામાં આવી ત્યારે ઉપરનાં બે જણાંને મોકલી આપવામાં આવ્યાં હતાં. આપવામાં આવેલી સગવડો બાંહેધરી તરતોતરત અને ઉત્સુકતાપૂર્વક આપવામાં આવી હોય એમ વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ખરી હકીકત તો એ છે કે, જે સગવડો નકારવામાં નથી આવી એમાંની ધણીખરી કમને અને લગભગ યોગ્ય વખત વીતી ગયા પછી આપવામાં આવી હતી.

આ પત્ર લખવામાં એ સગવડો યોગ્ય વખત વીતી ગયા પછી આપવામાં આવી એની ફરિયાદ કરવાનો — જોકે એ ફરિયાદ બિલકુલ વાજબી છે — હેતુ નથી. મારી ફરિયાદ તો એ છે કે, ૪થી તારીખની મારી રનૂઆત સરકાર પાસે હોવા છતાં નબળા સત્ય બહાર પાડવાને બદલે ઢોળ ચલાવેલો હેવાલ આપવાનું તેણે યોગ્ય ધાર્યું છે.

હિંદી સરકારના વધારાના સેક્રેટરી,

ન્યુ દિલ્હી

લિ. આપનો

મો. કં. માંધી

ગાંધીજીનાં પુસ્તકો

આત્મકથા	૨—૦—૦
„ (હાથ કાગળમાં)	૩—૦—૦
‘ નીતિનાશને માગે ’	૦—૮—૦
ધર્મમંથન	૧—૮—૦
ત્યાગમૂર્તિ	૧—૦—૦
સો ટકા સ્વદેશી	૧—૪—૦
દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન	૧—૮—૦
હિંદ સ્વરાજ	૦—૪—૦
અનાસક્તિયોગ	૦—૪—૦
ગીતાબોધ	૦—૩—૦
ગીતાપદાર્થકોષ	૦—૪—૦
મંગળપ્રભાત	૦—૧—૦
આશ્રમવાસી પ્રત્યે	૦—૨—૦
સર્વોદય	૦—૩—૦
રચનાત્મક કાર્યક્રમ	૦—૨—૦
એક સત્યવીરની કથા	૦—૨—૦
ગોસેવા	૦—૫—૦
ગામડાંની વહારે	૦—૨—૦
અહિંસા	
ખરી કેળવણી	
કેળવણીનો કોયડો	
દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ	
વ્યાપક ધર્મભાવના	
વર્ણવ્યવસ્થા	
ચરવડાના અનુભવ	

અમારાં અન્ય પ્રકાશનો

બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ (પાકું પૂઠું)	૧-૧૨-૦
એક ધર્મયુદ્ધ	૦-૬-૦
બે ખુદાઈ ખિદમતગાર	૦-૧૦-૦
મારી જીવનકથા — જવાહરલાલ નેહરુ	૪-૦-૦
ગાંધીવિચારદોહન	૦-૧૪-૦
સહાયવૃત્તિ	૧-૪-૦
ભારતસેવક ગોખલે	૧-૮-૦
જગતના ઇતિહાસનું રેખાદર્શન ભા. ૧	૫-૦-૦
અમારાં બા (કસ્ટૂરબા)	૧-૮-૦
અહિંસાની તાલીમ	૦-૬-૦
વર્ધા શિક્ષણ યોજના	૧-૦-૦
રચનાત્મક કાર્યક્રમ — કેટલીક સૂચનાઓ	૦-૩-૦
ચૂપ નહિ રહેવાય	૨-૦-૦
બાપુ	૦-૧૨-૦
સ્વદેશી સમાજ	૦-૮-૦
કલ્પી અથવા સંસ્કૃતિનું ભાવિ	૦-૧૪-૦
જાતે મજૂરી કરનારાઓને	૦-૩-૦

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર,
અમદાવાદ

